ИЗВЕСТИЯ НА
БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41

РЕДКОЛЕГИЯ:
Главен редактор: *акад. д.и.н. Георги Марков*
Членове: *гл. ас. д-р Станислава Стойчева,*
доц. д-р Веселин Янчев, гл. ас. д-р Владимир Станев
Секретар: *гл. ас. Станислава Стойчева*

© Институт за исторически изследвания

ISSN 0081-1122

ИЗВЕСТИЯ
НА
БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

Т. 41

Институт за исторически изследвания
София, 2011 г.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Поредният том 41 от „Известията на Българското историческо дружество“ съдържа половината от докладите, представени на Втората национална конференция на Дружеството, състояла се на 26 и 27 ноември 2008 г. в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Разнообразните теми впечатляват със стремежа на авторите да се издигнат до нивото на междудисциплинарните изследвания. Наред с традиционните институции на държавата, Църквата и общините се оценява значимостта на семейството, на женските и просветните организации, чието влияние в обществото наистина заслужава по-голямо научно внимание. Новооткритите извори от български и чужд произход хвърлят допълнителна светлина върху взаимодействието и противоречията между различните институции, което поставя важния въпрос за приемствеността.

Радостно явление е участието на млади учени и докторанти с техните първи приноси, които дават надежда за бъдещето на българската историческа наука в България. Нестандартният подход позволява да се направят интересни изводи, а различните гледни точки водят до ползотворни дискусии.В този смисъл предлаганият на вниманието на любознателните читатели сборник отразява състоянието на съвременната българска историопис. Разбира се, винаги ще има възможност за още пожелания, защото всяко поколение историци от нашите географски ширини живее и пише историята поне в две исторически епохи и познава сътресенията и тежестите на прехода.

Редовните срещи на колегите от висшите училища и академичните институти, от архивите и музеите, от училищата и читалищата, представляват своеобразно „сверяване на часовниците“ по основните направления на историческото познание. Следователно е важно те да оставят писмени следи в историческата наука, като „видят бял свят“ и да послужат за нейното по-нататъшно развитие. Постепенното надграждане е гаранция за устойчивост на научните постижения.

Том 41 на „Известията“ сега се публикува на Страницата на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките и се

правят постъпки за намиране на финансови средства за отпечатването му на хартия. Поради липса на редактор и коректор авторските текстове са оставени без лингвистична намеса, а и справочният апарат е запазен както е предаден в редакционната колегия. Доверието е поставено над всичко.

Академик Георги Марков

Председател на
Българското историческо дружество

I

ФИЛОСОФИЯ НА ИСТОРИЯТА

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ В КОНТЕКСТА НА ДОГОНВАЩАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ

Васил Проданов

Понятието за институция има много значения. Най-общото от тях е, че това е съвкупност от правила за задължително и стандартизирано поведение, даващи възможност хората да удовлетворят определени свои потребности. Като такива те са свързани със съвкупности от норми и роли, чрез които се постигат съответни колективни цели. За тази цел се създават различни формални организации, сред които ключово значение имат държавните институции и партии. В социалните науки през последните десетилетия ролята на институциите се разглежда като ключова за функциониране на обществата. Забележителното е, че след като в продължение на дълги години Милтън Фрийдмън, нобеловият лауреат и краен защитник на ролята на пазара във функционирането на обществото стигна до извода, че пазарът сам по себе си не е достатъчен за нормално функциониране и той самият не би бил успешен, ако нямаме силни и ефективни институции. Този факт подробно се изследва в различни институционалистки и неоинституционалистки икономически и изобщо социални теории. В контекста на промените, които носи със себе си глобализацията и опитите да се наложат със сила западния тип институции Франсис Фукуяма написа своята работа „Строежът на държавата. Управление и световен ред през XXI век“, в която показа, че самите институции трябва да са в органична връзка със съответните култури и не могат да бъдат механично и насилствено налагани от една страна в друга страна.[1] Това обаче ни сблъсква всъщност със специфичната ситуация на страни като България, които през цялата своя модерна история интензивно пренасят наготово институции и са изправени пред проблема за тяхната ефективност.

[1] *Фукуяма, Ф.* Строежът на държавата. Управление и световен ред през XXI век. С., 2004.

1. Особеност на институциите в страните с догонваща модернизация

Основната теза, която развивам в тази работа е свързана с идеята, че създаването, функционирането, ролята на институциите в модерната българска държава след Освобождението може да бъде обяснено най-добре чрез методологически инструментариум, свързан с идеята за догонващ тип модернизация в страна, която заема полупериферно място в световната система, формираща се от XVI век насам. Той предполага, че развитието на страната следва общият европейски път на развитие, формиращ се от началото на модерната епоха, но със силно закъснение, поради което от развитите държави към България имаме пренос или натиск за пренос на основни институции. Това става както чрез примера на тези държави, чрез действието им като образци, възприемани от елитите на по-слаборазвитите страни, така и чрез директната намеса и налагане на съответни държавни и пазарни институции директно от западноевропейските държави или индиректно по времето на държавния социализъм.

Съществуват няколко основни закономерности на пренос и формиране на институции в условия на догонващо развитие на малка и зависима страна:

– Тъй като тези страни изостават от Западна Европа, непрекъснато се правят опити с политически средства, с помощта на държавата и на едни или други радикални движения да се ускори развитието. Това означава ограниченост на факторите, обуславящи процесите на вътрешна промяна на едно общество и непрекъснатото насилване на развитието му от външни, идващи от другаде въздействия. Така това развитие се оказва неорганично, с висока степен на асинхронност на отделните сфери на обществен живот.

– Институциите не са резултат на собствената история на обществено развитие и не са органично вписани в социалния живот, а са пренесени отвън.

– Държавата се строи отгоре надолу, създават се институции и чрез тях стремежът е да се променят обществото и икономиката. Каузалната зависимост е обърната – институциите и политиката променят обществото и обществената реалност, а не обратното. Държавата играе на всички етапи водеща роля в социалната промяна. Тя е демиургът, тя концентрира средства и усилия. Това и ражда негативизъм, сблъсква държавата непрекъснато с проблема за легитимността на нейните действия.

– Партиите не представят интересите на съответните социални групи, както в Западна Европа, а създават тези социални групи. Когато в 1891 г. възниква БРСДП работници още няма, а когато след 1989 г. се появяват множество либерални партии и претендиращи да изразяват интереси на средната класа, собствеността още е държавна.

Появяват се социални групи (културни, военни и политически елити), които под влияние на ставащото в развитите страни се опитват да нало-

жат върху съществуващата реалност готови социални модели на функциониране. Там много по-лесно се появява несъгласуваност между сферите на социален живот, поради различната степен на зависимост на всяка от тях от външни фактори, а не само от взаимодействието в обществената система в рамките на държавата.

Така не саморазвитието на обществото, а въздействията отвън и „отгоре“ имат ключово значение за развитието му във всички сфери. Но това не е характерно само за индустриалната сфера, а за всички области на модернизиране на страни като България, където основните посоки и стандарти на този процес се реализират от определени елити, които правят внос на чужди нормативни и институционални модели, опитвайки се да променят чрез тях българското общество. Утвърждаването на една или друга институция е резултат на нормативен проект, който трябва да организира и дисциплинира поведението на различни групи от хора.[2]

В страните с първична модернизация – Англия, Франция, Германия – най-напред се формират мощни социални групи от собственици, които след това предявяват искания за промени в политическата сфера. Независимо, че в един или друг период ролята на държавата и политиката по отношение на собствеността и функционирането на икономиката като цяло нараства, като цяло политиката е подчинена на собствеността и икономическите отношения. Именно затова и Маркс ще направи заключението, че икономическата сфера с отношенията на собственост играе ролята на „база“ спрямо политиката и държавата, които са „надстройка“, т.е. в каузално отношение имат вторично значение.

В страни с догонващо развитие като България обаче каузалните зависимости са обърнати. Държавата и нейните институции, ръководени от съответни национални елити осъществяват прехода от традиционно към модерно общество и радикално трансформират отношенията на собственост и цялостния социален живот.

2. Институциите на догонваща модернизация при първия български капитализъм

Балканите още в периода на Османската империя се развиват като периферия на европейския капитализъм, а след това в основни линии се характеризират като своеобразна полупериферия в световната система, ако ползваме езика и инструментариума на теорията за световните системи. България е такава полупериферна държава, за разлика от други такива държави е много силно зависима от това, което става в центъра

---

[2] Вж.: *Кабакчиева, П.* Институционално наследство, институционална култура и институционална промяна в България след 1989. – В: Държавата срещу реформите. С., 2004, с. 142.

на тази система, от конфликтите и промените в хегемонията в нея. Тя се формира тогава, когато започват вътрешни конфликти в нейния център.

Първият акт, с който започва живота в освободена България след руско-турската война е вносът на институции, които са изобретявани няколко века в развитите държави и са типични за общества, чиято социална структура, икономика, равнище на живот са преживели първата индустриална революция и са навлезли във втората. На едно домодерно общество се налага свръхмодерната дреха на белгийската конституционна система. Пролетарии няма, но се създава Българска работническа социалдемократическа партия. В Западна Европа държавата засилва своята роля и почти веднага след Освобождението се пренасят наготово институциите на Националната банка, елементи на социална държава, културни и образователни институции като Народен театър, Народна библиотека, Народна опера, задължително подкрепяно от държавата образование и пр.

Затова и веднага след като е създадена Конституцията се нарушава. Правителствата са нетрайни и князът разпуска Народното събрание винаги, когато то не му харесва. Демократичните институции разделението на властите трудно работят и са силно нестабилни поради несъответствието си на наличните реалности. Липсва традиция на държавност, на спазване на законите на независимост на съдебната власт. Партиите са от водачески тип. Политическото поведение се люшка между конформисткото лакейничене към царя или Тодор Живков и деструктивна и инфантилна псевдореволюционност.

Така един от синдромите на догонващата модернизация става непрекъснатия пренос на институции, които са възникнали след съответен период на икономически и културни натрупвания в една съвсем различна среда. За тази цел се използва държавата. Опитът за догонване и модернизация на България след Освобождението до 1944 г. и след това до 1989 г. е свързан с непрекъснатото и нарастващо използване на мощта на държавата за тази цел. Огромно количество закони от 1885 г. до 1944 г. са насочени към „защита на родната индустрия“ и засилване на ролята на държавата. Ако западно-европейският капитализъм най-напред преминава през няколко века либерална и не преразпределяща за социални цели държава, а едва след като натрупва съответното богатство от края на XIX век постепенно започва да създава социална държава, то България, където точно тогава започва да се развива капитализмът, но и има за свой образец най-развитите държави, то и от самото начало се създават институции на социална държава като се прескача изобщо предходния либерален период на развитие. В 1982 г. в България се гласува Публично-административен правилник, с който се създава фонд за осигуряване и здравна помощ на работниците, техните деца и вдовици. През 1918 г. се въвежда задължително осигуряване, а през 1924 г. се гласува Закон за

осигуряване на работниците и служителите при злоупотреба и болест.

Институции, които другаде са се изграждали бавно и органично, у нас е трябвало да бъде пренесени веднага и то в съвсем различна среда. В течение на няколко поколения крилатата фаза за догонване на развитите страни в кратки срокове (десет-петнайсет години) беше приписвана на Г. Димитров. Оказа се, че тя не е нито негова и оригинална, нито валидна единствено за годините, когато е била изречена. „Нашето народно стопанство премина с ускорен темп, току-речи за един век фазите на еволюиране [натурално – парично – кредитно], които други страни са преминали за много, дори за десетина века“ пише Ст. Бочев през 1928 г. Изоставането е вечният дневен ред на България. Във винаги изгубеното съревнование с времето тя е била постоянно принудена да застава на старт и да доказва – по думите на Ат. Буров от същата година – че трябва да бъде гледана „не като някаква чуждица в тялото на Европа, някак случайно влязла, която винаги ще поражда гангрени, ще поражда конвулсии, която трябва да бъде наблюдавана, контролирана, а често пъти даже възвана“[3].

Догонващото развитие е предпоставка за каузални инверсии в причинно-следствените взаимоотношения между отделните подсистеми на обществото. В тях като идеален тип се разгръща по-скоро противоположна тенденция – създава се политическа надстройка във формата на силна национална държава, която от своя страна се опитва да реализира промени в културата и политиката. След Освобождението в България на преден план се извеждат промените в политическата сфера – създаването на национална държава с европейски развита институция. Да вземем такава институция като централната банка – в развитите западни страни тя е естествен резултат от многовековно развитие на модерната икономика. У нас тя възниква със създаване на българската държава и е основен инструмент за развитие на стоково-паричните отношения, за укрепване на националния пазар.

В страните с догонващо развитие най-често има *тенденция отношението между власт и собственост, политика и икономика да се обръща в каузално отношение*. В повечето случаи държавата и политиката имат водеща роля не само в регулирането на икономиката, но и във формирането на съответните отношения на собственост. Факт е, например, че българската буржоазна държава след Освобождението е основен инструмент за развитие на капитализма и за натрупване на богатство от новопоявяващите се български капиталисти. Големите богатства възникват с помощта на държавата и чрез държавата. Този доминиращ полити-

---

[3] *Аврамов, Р.* Неосъществеият консервативен манифест в България. – В: *Бочев, С.* Капитализмът в България, С., 1998, 60-61.

чески произход на голяма част от собствеността води до ситуация, при която богатството се възприема от широки слоеве от населението като нелегитимно.

Държавата е основен агент на капитализма в едно почти тотално аграрно общество. Важни сектори в българската икономика се пораждат в парниковите условия на законодателство, което насърчава развитието на капитализма и с посредничеството на държавни средства. Държавата върши работата, която в нормални условия се осъществява от частния капитал или асоциации от граждани. Изходните условия след Освобождението, свързани с липсата на капитал и примитивна финансова система, са благоприятна предпоставка за това. Така че тя става и необходимост и потребност на прохождащия български капитализъм, който изцяло се облагодетелства от това и зависи от това. Бивайки главен инструмент за акумулиране на капитали и преразпределението им политически между частни субекти, държавните институции се възприемат като основен експлоататор и предизвикват знаменитата българска андрешковщина, утвърждава нагласите на враждебност на широки слоеве към държавата и опит тя непрекъснато да бъде мамена. Освен това изостаналостта на българския капитализъм налага извличането на по-голяма принадена стойност за натрупване, което създава масови негативни нагласи към него. Държавата трябва да концентрира чрез данъчната система колкото се може повече средства за развитие и много по-трудно може да раздава социални придобивки както в напредналите държави. Това прави и Търновската конституция и нейните демократични придобивки неадекватни на императивите на един начален етап на модернизация. Държавата и партиите не могат да удовлетворяват исканията на широки социални слоеве за подобряване на положението им и това създава недоверие към партиите и партийните водачи, ражда непрекъсната политическа нестабилност. Държавата не може да бъде главен капиталист и експлоататор, ако не действува авторитарно и това води до една манипулирана и деформирана демокрация, при която изборите се печелят винаги от този, който ги организира, непрекъснато наблюдаваме нестабилност и нарушения на конституцията.[4]

---

[4] Ето как описва един очевидец начина, по който правителствената партия провежда избори в Пловдив в началото на века: „Почваше подготовката на нови избори. Колкото повече наближаваше денят, бандата от партията на правителството, сопаджиите започваха да вилнеят. Сновяха из целия град, викаха, удряха, предизвикваха скандали, всяваха ужас сред населението. В навечерието на изборите кръчмите рано се затваряха, дюкянджиите бързаха да пуснат кепенците и да се приберат у дома си, чиновниците като глухи се промъкваха из най-глухите улички да не ги забележат, да не ги вземат на око и да им дадат „текмето“! Тежко и горко на опозиционер, ако го познаеха в тъмното. Тоягите заиграваха така бързо, че той полетяваше като хала, за да се спаси. У дома му трябваше да

Независимо от усилията на държавата обаче, пропастта с развитите страни се запазва. През целия довоенен период България не се приближава, а се отдалечава от развитите западноевропейски държави. Сравнена с 15-те страни от Европейския съюз България има БВП на човек от населението през 1938 г., равен на 37% от средното за тях, изчислен в щатски долари по курс от 1997 г. В това отношение тя е близо два пъти по-назад от Гърция, която има 64% от средното за тези страни по това време.[5]

В своята студия, посветена на индустриализацията на България между 1878 и 1939 г., Александър Гершенкрон прави следните заключения, свързани с ефективността на политическата система и институциите на държавата през този период:[6]

1. Бедността и икономическата изостаналост на страната ефективно възпрепятстват нейното индустриално развитие по модела на по-напредналите държави.

2. В специфичните български условия, като упадъка на занаятчийството през последната четвърт на XIX век, това вместо да доведе до откриването на път към фабрична система, отклонява индустриалното развитие от перспективни посоки.

3. Въпреки всички очаквания през периода между 1878 и 1939 г. дребната собственост в селското стопанство се увеличава, а не намалява. Бивайки бедно, стагниращо и неефективно, селското стопанство не може да служи нито като адекватна суровинна база на индустрията, нито като източник на ефективно и нарастващо търсене на индустриални продукти, макар че като се има предвид ниската степен на използване на труда в селското стопанство, индустрията би трябвало да разчита на него за привличане на работна ръка.

4. В условията на крайна изостаналост, каквато има в България, надали може да се очаква, че те биха били способни са привличат необходимия капитал и да намират инвестиционни възможности, които биха били печеливши в разумен период от време.

мажат подсинените места с шарлан и да ги налагат с живоляк. Наистина приставите и стражарите ходеха из улиците, държаха голите шашки в ръце, но си правеха оглушки, като чуеха някой да реве за помощ. Знаеха ли какво ще покажат изборите на другия ден? Много често обаче виковете бяха лъжливи. Джандарите шибаха с гърбачите си напълнен със слама чувал, някой от тях крещеше колкото ум глас държи: „Не ме бийте бе, хора, няма да гласувам за него!“ и така създаваха убеждението, че бият някого, та да не гласува за опозиционния кандидат. В деня на изборите се разиграваха същите погромаджийски сцени, и то пред очите на властите...“ (*Алваджиев, Х.* Пловдивска хроника, Пловдив, 1984, 70-71).

[5] Вж.: Икономиката на България и Европейския съюз: предприсъединителен период, С., 2001, с. 171.

[6] Вж.: *Gerschenkron, A.* Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, 1962, 232-234.

5. При това положение държавата е, която поема на раменете си двойната задача да осигурява баланса от капиталови потребности и да осигурява за много години търсенето продукти от новите индустрии. От друга страна. Поради специфичната природа на индустриалния растеж на първоначалния стадий на индустриализация в изостанали страни държавната помощ за това развитие прави банките твърди неохотни да дават средства за тази цел.

6. Началото на XX в. е подходящо време да се започне политика на бърза индустриализация в големи мащаби. Строителството на железопътна мрежа е далеч от завършването си, а това създава устойчиво търсене на индустриални продукти. Капиталовите пазари в чужбина са пренаситени и предлагат средства при учудващо нисък риск. По това време германските банки са изправени пред ситуацията на намаляващо търсене на капитал от германската индустрия и са готови да изнасят своя опит в подпомагане на индустриалното развитие в други региони.

7. Българското правителство не използва достатъчно тези възможности. Особената комбинация на икономическа изостаналост и развита система на конституционно управление; негативизмът на селяните към индустрията и капитала, особено към чуждия капитал; идеологията на войнствена национализъм, насочена към Македония и Тракия; алчността и амбициите на хитър, но безотговорен монарх, опитващ се в рамките на полуострова да имитира играта на големите дипломации и натиска на другите балкански нации – всичко това в една или друга степен определя решения и политика на българските правителства, които не са от най-добрите.

В крайна сметка, отбелязва Гершенкрон „основната ценност на българския опит се намира във факта, че той в най-висока степен предполага понятието за „пропусната възможност“[7].

3. Институциите на държавния социализъм

Провалът на институционалните структури и политическата система до 1944 г. ще подхрани представите за алтернативен институционален и политически модел на догонване. „Петилетката – в съкратени срокове“ – ще стане сакрална фраза в развитието на държавния социализъм. Бъдещето има два основни репера. Първият е датата на настигането на развитите западни страни, вторият е комунизма. В този модел делегитимираният от загубите през Междусъюзническата, Първата и Втората световна война национализъм е заместен от идеологията на марксизма-ленинизма. Обобществяването на собствеността чрез институциите на държавата изглежда адекватно като предлагащо механизъм за ускорява-

[7] Ibidem, p. 362.

не на историческия прогрес. То съответства и на общата световна тенденция на нарастваща централизация на производството и управлението до 70-те години на XX в.

Структурирани като пирамиди, организациите и на Изток, и на Запад се характеризират с доминиращи вертикални линии на комуникация, власт и отговорност, с контрол, изискващ много време и енергия. В тях действаща сила става бюрокрацията. Този тип организация намира отражение от 20-те години насам и в начина, по който се развива държавният социализъм в Съветския съюз, а след това и в Източна Европа. Той се опира на силни централизирани структури в икономиката, политиката и останалите сфери на човешкия живот, разчита на големи организации и ниска автономия и демокрация на включените в тях индивиди. Между организационните структури на такава суперкорпорация като „Дженеръл мотърз", на партиите и на социалистическата държава съществуват изоморфни отношения. „Социалистическата демокрация" се възприема в контекстна на пирамидални структури с вертикално съподчинени равнища и висока централизация на вземаните решения. Фордистката епоха създава възможности за истински апогей на бюрокрацията. Организацията на всяка социална сфера става по йерархичен принцип чрез съответни пирамиди на властта, които са своеобразни интегратори на обществото. „Членовете на комунистическата партия – отбелязва Тофлър – служат като жизненоважна информационна мрежа, която пренася съобщения от един субект към друг. Тъй като има достъп до цялата информация, партията има огромната власт да ръководи субелитите от специалисти. В капиталистическите страни водещите бизнесмени и юристи на гражданските комитети и съвети изпълняваха макар и не толкова официално подобни функции. Следователно това, което виждаме, са специализираните групи на интегратори, бюрократи или изпълнителни органи във всички нации на Втората вълна, на свой ред интегрирани от генералния елит.

Най-накрая интеграцията се налага на още по-високо равнище от „суперелита", поел задължението да разпределя инвестициите. В промишлеността и във финансите, в Пентагона и в съветската бюрокрация тези, които извършваха главните инвестиционни разпределения в индустриалното общество, определяха и границите, в които самите интегратори бяха принудени да работят. Взетото решение за инвестиция от действително голям мащаб ограничаваше бъдещата свобода на действие както ви Минеаполис, така и в Москва. При недостига на ресурси никой с лека ръка не би натрошил бесмеровите пещи, не би изкоренил посевите и не би разбил монтажния конвейер, докато те не са си възвърнали стойността. Следователно, веднъж вложен, този основен капитал фиксираше параметрите, към които следващите мениджъри или интегратори трябваше да се придържат. А хората без лица, вземащи решения и контроли-

ращи лостовете за инвестиране, формираха суперелита на всички индустриални общества."[8]

Държавата трябва да решава хроничния проблем на всички изостанали икономики, които се стремят към ускорено развитие и настигане на тези, които са преди тях – недостигът на инвестиционен капитал. Това означава поддържане на потреблението на ниско равнище – типично за периода между 40-те и 60-те години, – за да останат повече средства за фонд „Натрупване", предназначени за ускоряване на икономическия растеж. Показателно е, че в богатите страни фонд „Натрупване" е около 20-25 на сто от националния доход, а в Съветския съюз в условията на разрушена от войната страна е около 45 на сто, което разбира се, не би било възможно без много силен идеологически и политически контрол над населението, компенсиращ евентуално недоволство от ниските му доходи и потребление. У нас в годините, когато фонд „Натрупване" е особено висок (в 1960 г. е 27.5 на сто, в 1965 – 28.3 на сто, в 1970 г. е 30.8 на сто и 1975 г. е 32.8 на сто, а в 80-те години е 24-25 на сто), и темповете на растеж са особено високи.[9] Ограничаването на потреблението означава и ограничаване на материалната заинтересованост от труда, здрави административно-политически лостове в разпределителните процеси, в регулирането на потреблението, политически натиск срещу евентуалното недоволство от ниското потребление като всичко това се съпътствува с непрекъснати кампании за максимален трудов ентусиазъм, качество и ефективност на труда, преизпълнение на плановете. За да се повиши ролята на материалния стимул, през 80-те години благодарение на постигнатото по-високо равнище на производство, а и намаляване на фонд „Натрупване" нараства потреблението, но главно чрез обществените фондове за потребление, като това даде възможност да се смекчи политическия и идеологически натиск върху населението.

В този контекст ключово функционално значение в процеса на догонваща модернизация играе комунистическата партия. За разлика от западноевропейските социалдемократически партии, които не претендират да бъдат авангард на обществото или на определена социална група, а изразители на техните интереси, то в страните със закъсняло развитие, където трябва да се отиде отвъд непосредствените интереси и ускори „от горе" развитието, по-подходяща става идеологията на партията – авангард, партията, играеща лидерски позиции по отношение на обществото. В едно силно изостанало и селско общество, което трябва да бъде тласнато в модерната епоха тя играе ролята на авангард, дърпащ към едно по-високо състояние останалото население. В определен смисъл този

---

[8] *Тофлър, А.* Третата вълна, С., 1991, 100-101.

[9] Вж.: Статистически справочник. С., Централно статистическо управление, 1989, с. 7.

политически стил съответствува на авторитарния и елитарен стадий на развитие на политическия живот във всички западни държави до XIX и първите десетилетия на XX век, когато избирателното право е ограничено, а политически активен е един ограничен елит. И там се изхожда от предпоставката, че не всеки може да разбира от обществените проблеми, че неграмотните или лишените от собственост, не могат да бъдат достатъчно отговорни граждани и в една или друга степен се поддържа елитаристка позиция в управлението на обществените процеси. Този, който играе ролята на активно ядро, на ускорител на развитието очевидно ще бъде съответният национален елит, чиято организационна форма ще бъде партията, както в други страни това е армията и пр.

Обикновено, когато става дума за ролята и мястото на комунистическата партия в страните на държавния социализъм, тя се сравнява с партиите при многопартийните системи в развитите западни държави и на тази основа се правят изводи за нея. Ролята обаче на комунистическата партия в тези страни е съвсем различна и каквито и да е сравнения надали са оправдани и не биха ни обяснили същността на нещата. По същество необходимостта от масовите комунистически партии, които включват между една седма и една десета от възрастното население, е обяснимо като се има предвид ограничената роля на пазара като механизъм на взаимовръзка между отделните индивиди, като фактор за контрол върху работната сила, средство за стимулиране на производителността, като механизъм за социален контрол. Неговите функции в най-висока степен се поемат от партията. Това че тя създава структури, които дублират основни звена на държавата и производствената система, не е случайно. Тези структури са по същество контролният механизъм върху тях. Пазарът може да не влияе директно върху едно предприятие, но като се започне от първичната заводска партийна организация, мине се през районен, градски и окръжен комитет и стигне до централен комитет тези структури играят ролята на контролен механизъм върху поведението на участниците в производствения и социалния процес изобщо, които не са под натиска на пазара. Партийните организации използват идеологически и политически механизми за заместването на собствено пазарните инструменти. Един директор на предприятие може да не е принуден да се съобразява непосредствено с конюнктурата на пазара, но над него и неговото поведение бдят както заводския партиен секретар, така и партийните органи на по-високи равнища и при всяко неизпълнение на плана е привикван в Окръжния комитет на партията, мъмрен, критикуван, обсъждан. Партията е един огромен механизъм, чрез който материалните стимули на пазара се заместват с морални, идеологически, социални стимули. Така тя не е просто дублиращ държавните органи механизъм, а функционално потребна реалност в едно общество, в което пазарът рязко е минимизирал своите функции и икономическите ограничения върху

държавните и стопански кадри е компенсиран с политически и идеологически. Чрез нея се реализират, от една страна, функции които би следвало да се предоставят на пазара, а от друга страна – стратегически функции, отнасящи се до дългосрочни инвестиции, които навсякъде по света се правят не само под натиска на пазара, а и чрез активната роля на държавата. Държавните институции изглеждат като удължители, изпълнители на нейната воля. Затова и унищожаването на този тип партия, особено в СССР, където нейните характеристики са най-ясно очертани, ще доведе по същество до разрушаване на държавността изобщо.

4. Институциите на втория български капитализъм

Обърнатата каузална зависимост между политически институции и икономика в страни като нашата е особено силна. Не икономиката предопределя институциите, а институциите предопределят икономическото развитие. И изглежда в страни като нашата, които са относително поизостанали и силно външно зависими, пренасящи механично отвън готови модели, тази закономерност е особено силна. Няма друго обяснение на факта, че в България единствени от бившите източноевропейски държави започнахме преходd след 1989 г. със създаването на нова конституция и предприехме действия по връщане на земята „в реални граници“ с гигантски разрушителни следствия, а не с много по-необходимите действия за реформиране на икономиката? Лозунгът за „незабавна смяна на системата“ всъщност криеше зад себе си идеята за незабавно унищожаване на дотогавашните институции и пренос на вече готови такива от развитите западни страни. Това имаше всъщност обратните силно деструктивни следствия.

Промените след 1989 г. получиха легитимация чрез специфичен тип идеологическо мислене, в центъра на което стоеше идеята за приобщаването към Европейския съюз като очакванията са, че това приобщаване ще бъде основен механизъм за излизане на страната от кризата и осъществяване на успешен догонващ тип развитие. Затова промените след 1989 г. започват с лозунга „Път към Европа“ и превръщат в лайтмотив проблема за европеизацията на страната, т.е. за пренос на структури, организация, институции, опит, за които се предполага, че могат да бъдат основен инструмент за преодоляване на историческото изоставане. Когато се говореше за „присъединяване към Европейския съюз“, непрекъснато повтарящият се дискурс бе свързан с „ускоряване на преговорите“, с „предсрочно завършване на преговорите“, с „преодоляване на изоставането в сравнение с централноевропейските държави“, „съкращаване на срока на приемането ни в ЕС“. Независимо кое правителство е на власт, то периодично скъсяваше желания срок за евроинтегрирането и датите, които се сочат за този процес, се разглеждат като ключови за оценка изобщо бъдещата история и перспективи на страната. След вли-

зането ѝ спазването на една или друга директива от Брюксел, непрекъснатият контрол от там върху ефективността и начина на функциониране на всяка от основните институции, постоянното им сравнение с това, което „в Европа“ и се изисква „от там е фундаментална характеристика на нашия обществен живот. Този интензивен пренос на институции обаче в една различна културна среда и след тоталното разрушаване на предходната институционална система, свръхпроизводството и непрекъснатото дооправяне и промяна на всички основни закони, чрез които функционират тези институции се оказва изключително труден процес.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКИТЕ МАНАСТИРИ КАТО РЕЛИГИОЗНИ, СОЦИАЛНИ, ПОЛИТИЧЕСКИ И КУЛТУРНИ ИНСТИТУЦИИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО И ВЪЗРАЖДАНЕТО

Валентина Шарланова

Още с основаването си българските манастири, като средновековни институции, съчетават религиозни, социални, политически и културни функции, утвърждават се като просветни и книжовни центрове. Манастирите възникват веднага след приемането на християнството по нашите земи. Първите манастирски комплекси повтарят византийския образец и заимстват неговия устав и църковна организация. Манастирите, като самостоятелно съществуващи социално-икономически организми, имат сложна структура, която се оформя още в ранните X–XII в. в манастирите в Атон и оттам се разпространява на Балканския полуостров. Тук ще обърнем внимание на манастирите от Софийската Света гора. Активна духовна дейност по време на Първата българска държава развива големият Средецки манастир „Св. Илия“, издигнат до градската стена в близост до църквата „Св. София“. В края на IX и началото на X в. феодалната българска държава укрепва, създават се благоприятни политически и икономически условия, наблюдава се подем в строителството на дворци, църкви и манастири. Средновековните български владетели покровителстват и щедро даряват с грамоти за привилегии и имоти манастирите и те се превръщат в едри поземлени владетели. Най-големите дарители в Първата българска държава са княз Борис I, царете Симеон и Петър I. С християнизацията на България започва формирането на монашески братства. Софийските манастири били книжовни и художествени средища на писатели, керамици, златари, а също и училища. Те имали мисионерска задача да християнизират населението, да го учат на християнско богослужение, да го запознават с християнската обредност, нрави и морал. През X в. монашеството освен религиозна има и културно-

просветна функция, тъй като държавната власт изисква това от него. По време на византийското владичество в онези от манастирите, които се спасяват от разрушение, продължава обучението на църковния клир, грамотни монаси преписват стари книги, превеждат византийски църковни ръкописи и извършват богослужение на български език, като така запазват книжовната традиция. Особено известен по това време става възникналият по-рано Курилски манастир „Св. Иван Рилски“. От първата половина на XI в. е и най-старата част на Боянската църква. От същия период е и храмът на манастира „Св. Спас“ до с. Лозен. По време на Втората българска държава църквата укрепва икономически и феодалната власт – цар и боляри поддържат богати манастири. Аристокрацията дарява богати златотъкани одежди, златни „перпери“, украшения, златни и сребърни утвари, икони. Средец се утвърждава като едно от най-важните средища на българската култура. Наред с крепости и дворци тогава са построени повечето от манастирите в областта и през следващите два века настъпва златно време за българските манастири. Монашеските братства се попълват с послушници от всички обществени среди, набирани най-вече от околностите на манастира. Наред с оцелелите стари манастири по планините Витоша и Лозенска планина и по южните склонове на Стара планина се появяват нови обители. Най-голямо развитие манастирите и монашеството бележат при цар Иван Александър (1331–1371). За това свидетелстват дарствените грамоти (хрисовули), издадени от владетеля, даващи привилегии и права на манастирите. Царят бил основател и покровител на манастири и според преданията издигнал около София 14 християнски храма. Един от тях е Кремиковският манастир „Св. Георги Победоносец“. Според Витошката грамота от около 1380 г. Иван Александър изградил и украсил и Драгалевския манастир „Света Богородица Витошка“, наричан „царски“, духовно и културно огнище, и център на Софийската книжовна школа. През този период манастирските братства се превръщат в големи феодални владения, притежаващи много имоти. Благодарение на грамотите на владетелите, манастирите се ползвали с имунитетни, неограничени права над земята на цялото стопанство, над манастирските имоти, както и над населението в отдадените му села. Като собственост на манастира се отдавали и свещеници със семействата им. В хрисовулите са описани движимите и недвижими имоти на манастирите – църкви, метоси, жрънки (воденици), жилищни и стопански сгради, обори, кошари. Средновековните манастири били най-крупният производител в държавата. Манастирите притежавали и много сечива, големи стада добитък– овце, кози, свине, хергелета коне. В тяхно владение били поля, лозя, гори, ракиташи, орешаци, блата, езера, места за ловуване. Там се развивало пчеларство и медарство. Манастирите произвеждали и зехтин, бира, развивали лозарството. Част от произведеното вино изнасяли на пазари, наричани „трг“. В хрисовулите

се споменава за развитието на овощарство и градинарство. По-големите манастири имали постоянни занаятчийски организации, с много „техни-тари“ и се развивали различни занаяти. За строителството на манастирските сгради се грижели зидари, ковачи, а за църковната утвар-златари. Така манастирското стопанство е най-крупното в средновековна България, един вид отделно владение в държавата.

Грамотите дават право на самоуправление на манастирите, освобождават ги от надзор, централната власт няма право да се меси в манастирските дела. Те имали и съдебна независимост, като самият манастир, в лицето на игумена, притежавал съдебни и наказателни права над селата, дадени му като „правдини“ с грамотите. По силата на данъчните правдини, държавата се отказвала от данъци, „берии“, от ангария, безплатна работна ръка от манастирските люде. Според някои грамоти, манастирите получавали и правото да търгуват из цялото царство.

През Средновековието манастирите били и основни културни и просветни институции. Те са творци и организатори на културния живот в българските земи, който бил изцяло съсредоточен в тях. Манастирите, превърнали се благодарение на царските дарения и хрисовули-грамоти в крупни поземлени владения, имат възможност да поддържат училища, книжовници, живописци, певци и музиканти. Просветната дейност е едно от основните задължения на духовните лица, всеки свещеник е трябвало да бъде освен проповедник сред хората, и учител. Такива функции изпълнявали и монашеските братства. Няма данни по време на Средновековието да е имало светски училища извън контрола на църквата.

В по-големите манастири възникват училища и художествени ателиета, в които се подготвят книжовници, граматици, калиграфи. С манастирите са свързани имената на големите български книжовни дейци. Формира се Средецката книжовна школа, продължаваща традициите на Търновската. През XIV в. вече имало много манастирски скриптории, в които се преписват, създават и размножават книги за нуждите на църквата, а и на светския живот. Създадените и съхранени в манастирите паметници на културата – царски поменици, дарствени грамоти, произведения на старобългарските писатели, ръкописи, художествено обработени преписки на Евангелието, минеи и др., днес са извори за българската история. Така Боянският манастир „Св. Пантелеймон“ освен царска обител бил и важно книжовно средище. От този период до нас са достигнали прочутото Боянско евангелие, Боянският поменик на средновековните български владетели, Софийският псалтир от втората половина на XIII в., писан вероятно по повод построяването и изографисването на Калояновата църква.

През цялото Средновековие изкуството във всичките му направления зависи от състоянието на църквата, от активността на църковното и манастирско строителство, в което се отразяват възможностите на арис-

токрацията и нейните меценатски настроения. Имотната обезпеченост на различни църковни институции при последните български царе от XIV в. осигурява средства за строителство и украса, за развитие на художествените занаяти, на зографството. В манастирите възникват и се развиват иконографски школи и народни занаяти, създават се паметници на културата и изкуството. Свидетелство за развитието на изобразителното изкуство са ктиторските портрети в Драгалевския и Кремиковския манастир, стенописите в Курилския и Илиенския. С право Г. Чавръков нарича манастирските църкви от този период „истински художествени галерии". В различно състояние до днес са запазени и много художествени произведения като икони, стенописи, дърворезби, църковна утвар, кръстове, потири, кандилници.

След завладяването на България от османските турци, като цяло манастирската система е разрушена. Дори и да не са сринати, манастирите са разграбени, монасите избити, отведени в плен или забегнали и в продължение на десетилетия обителите запустяват и се саморазрушават. Във втората половина на XV в. наследниците на българските първенци поемат ктиторската едйност. В Софийско заможни боляри възстановяват Кремиковския (1460 г.) и Драгалевският (1476 г.) манастир. По време на османското владичество манастирите обедняват, но нарастват по брой. Сега вече те възникват не по царска повеля, а са дело на самия народ. Манастирските традиции се възраждат и защото градовете престават да бъдат религиозни центрове. Основната функция на манастирските обители през този период се променя – от място за отшелничество те стават опора на народността. След завоеванието манастирите стават почти единствените културни, образователни и духовни институции. Те поддържат кореспонденция с настоятелствата, водят кондики и поменници с имената на ктитори, разпространяват книги и ръкописи. Манастирите са просветни центрове, в тях се подновява дейността на училищата, тук работят опитни „граматици" и „даскали". Идват и светски лица, за да придобият грамотност, нужна им при търговията и занаятите. През XVI–XVII в. се създава мрежа от килийни училища към манастирите, като по-заможните от тях издържат по няколко училища. До XVIII в. почти единственият книжовник е преписвачът, монах или свещеник. С право някои изследователи определят българската култура през този период като „манастирска култура". Манастирът поддържа връзка с близките селища, на които бил духовен, а често и стопански център. Монашеските братства контактуват с далечни общини, със свещеници и поклонници. Манастирите били средища за свещениците от околността, които сключвали там договори, разпределяли си енориите, определяли таксите. През османското владичество българските манастири били и социални институции, имали важна социална функция – на провежданите в тях празници и събори се събирали поклонници от близки и далечни места и така хората контак-

тували. Извършвала се обмяна на българския език, разказвали се исторически спомени, предания и легенди, споделял се социален и стопански опит и така се поддържало народностното съзнание, чувството за обща етническа принадлежност. При големи чумни епидемии населението от околностите масово се стичало в манастирите да търси убежище зад стените му.

През епохата на Българското възраждане манастирите се възстановяват и доизграждат. Замогнали се търговски и занаятчийски сдружения, издигнали се българи развиват дарителска дейност. Занаятчийски еснафи взимат под свое покровителство някой манастир и щедро го даряват. В началото на Възраждането традиционните институции на българската култура се променят. Манастирите се превръщат в активни комуникативни звена и заемат своето място във възрожденския процес. Те са тясно свързани с икономическото развитие и постепенно забогатяват, придобиват много имоти, развиват търговия по събори с продуктите, произведени в техните работилници и стопанства. През XIX в. социално-политическата роля на манастирите се повишава. Те стават центрове на възрожденския дух, а някои от тях и огнища на националноосвободителнтото движенние. Почти всички манастири около София ще се похвалят, че са приютявали Апостола – Васил Левски.

От направения кратък преглед можем за заключим, че през цялото Българско средновековие и през Възраждането, манастирите по нашите земи, включително и тези от Софийската Света гора, били важни, а в някои исторически периоди и единствени религиозни, социални, културни и политически институци.

Използвана литература

Гандев, Х. Проблеми на българското Възраждане. С., 1976.

Генчев, Н. Българската култура XV–XIX в. С., 1988.

Динева, В. Софийската Мала Света гора. С., 2007.

Нешев, Г. Български довъзрожденски културно-народностни средища. С., 1977.

Чавръков, Г. Българските манастири. С., 1978.

Чавръков, Г. Средища на българската книжовност IX–XVIII в. С., 1987.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

МИТОТВОРЧЕСКАТА ФУНКЦИЯ НА ЖУРНАЛИСТИКАТА ПРЕЗ ТРИ ВАЖНИ ПЕРИОДА ОТ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

Мария Галанова

В тази разработка са обобщени изводите от специфичен анализ на медийни текстове, почерпани от периодичния печат на Българското възраждане, от периодичния печат от времето на стопанската криза между двете световни войни, а също и от печата на трети важен за страната ни исторически период – годините, в рамките на които се случиха три неща: към България бе отправена покана за членство в Европейския съюз, България бе приета в този съюз, България преживя първите години от битийността си на част от Евросъюза (т. е. периодът 2006–2008 г.).

Възниква логичният въпрос защо не се съпоставят медийни текстове, отпечатани през исторически периоди на еднотипни промени? Възрожденският периодичен печат, вестниците и списанията от времето на прехода от капиталистически към социалистически обществен ред и аналогичните медийни продукти-връстници на демократичните промени в България биха били равностойни компоненти на емпирията, на базата на която да се осъществи компаративно изучаване на един от способите за изграждане на представи, свойствени на българското етническо съзнание през епохата на Новото време. Резултатите от подобно проучване биха дали необходимата основа за изследване на медийните влияния на равнището на колективната *менталност*[1], а също и на

[1] Тук се има предвид онзи смисъл на понятието *менталност*, който влагат в него учените-последователи на школата „Анали“: онова измерение на съзнанието, което обединява съхранените на дълбинно-психично равнище архетипи с динамично променящите се форми на общественото съзнание и по този начин съчетава представите, фиксирани в традиционните културни кодове със знанията, изградени на базата на идеологически док-

специфично българските представи, възникнали вследствие на този вид въздействие.

Причината за присъствието на точно тези източници на емпиричен материал, които са използвани тук, има чисто формален характер – по времето, когато бе обявена темата „Българските институции през вековете“, авторката на настоящата разработка разполагаше с резултатите от собствени проучвания върху всички български възрожденски периодични издания и с изводите от подобни изчерпателни изследвания само на по един български вестник от другите два исторически периода. Всичко това бе постигнато в рамките на три отделни, самостоятелни научни задачи. Съпоставянето на наличните констатации дава основание да бъде направен опит за обобщения относно динамичните промени, протекли в лоното на българското съзнание като следствие от значими обществени промени. Тоест, да бъдат отчетени не приликите и отликите между конкретни „образи“, създавани в епохи на еднотипни промени, с пропагандна цел и с помощта на точно определен тип пропаганден инструмент (в случая – периодичният печат), а да бъде постигнат принос в друг аспект – да се уточнят обусловените от историческия момент (в случая – три периода на различни по вид стопански и политически промени) характерни щрихи, наслоявани върху традиционни представи посредством периодични издания, които обаче са предназначени за различни типове аудитория.

Възрожденският печат е медиен продукт, адресиран до немногочислената тогавашна интелигенция, отделни представители на която приемат за своя мисия публичното четене и разясняване на материали от вестници и списания; на места това се практикува в препълнения училищен салон, където по собствено желание се събират „стари и млади“ в неделните дни след църковната служба[2].

Вестник „София“ е бил списван като бюлетин, предлагащ информация – в повечето случаи в пределно кратка форма – за събитията от изтеклата седмица. Една дребна особеност от съдържанието му обаче е твърде красноречива. Известната по онова време фирма за търговия с облекло „Дрехарница Стиба“, която залива с предложения за елегантни тоалети предназначените за жени периодични издания, в началото на 30-те години помества на страниците на в. „София“ само реклами за мъжки костюми и пардесюта. Въз основа на това, а също и на базата на съдържанието на повечето от публикациите, може да бъде направен изводът,

---

трини и научни концепции – или казано с други думи, онези измерения на съзнанието, в които се градят устойчивите нагласи, обединяващи хората в специфични общности.

[2] *Попов, Г.* Какво помня от Ловеч отпреди 62 години. – В: Ловеч и Ловчанско. Т. 4. С., 1932, 232–233.

че към този вестник са проявявали интерес хора от деловите среди. По онова време тези среди са един преди всичко мъжки свят. Можем само да правим предположения как и кому е била препредавана посредством общуване почерпаната от в. „София“ информация и какъв е бил психологическият ефект. Едно обаче е сигурно – в. „София“ е влияел върху формирането на представите на тогавашния делови мъж – столичанин.

По-специфичен като издание е в. „Лична драма“. Той е предназначен за онези, които се интересуват от житейските перипетии на непознати лица или пък са предразположени да предлагат в писмен вид свои изповеди, съобразени с „тематиката на вестника – социално-емоционалните проблеми на хората“[3]. Резонно е тук да бъдат съобщени някои данни от своеобразния „отчет“ на редакцията, поместен в юбилейния брой по случай 15-годишнината на изданието: За десетилетие и половина създателите на в. „Лична драма“ са обработили над 320 000 читателски писма, приели са над 400 000 телефонни обаждания при голяма част от които се е налагало да поемат функциите на психотерапевти[4], взели са над 3200 интервюта от известни личности. Като се има предвид 50-хилядният тираж на изданието, фактът, че почти всеки негов брой се изчерпва още в първите дни след отпечатването му, внушителното количество на писмата, изпратени от живеещите в чужбина българи, а също и многобройните свидетелства относно това, че част от броевете се четат от повече от един човек, възниква сериозният въпрос относно действителната сила на влиянието на в. „Лична драма“ в качеството му на инструмент за медийни внушения в наше време – в средите на българи с определена нагласа на мисленето. Ценното в случая е това, че инспирираните чрез вестника представи в повечето случаи се съдържат в читателските писма, а не в текстовете, написани от професионални журналисти – т.е., преекспонират се преценки, популярни сред определени психични типове българи. Така се постига особено интимен аспект на т.нар. „мислен диалог“ между получателя на медийната информация и нейния източник – „диалог“, считан за специфичен способ за осъществяване на функцията на публицистиката в качеството и? на „вид общуване“[5]. Големият брой на читателските писма-отзиви по повод вече публикувани изповеди свидетелства, че на страниците на този вестник се реализира забележително висока степан на „психологическа близост“ между комуникатора и

---

[3] Прелет над писмата или как правим вестника с вас. [Подп.: Редакторът]. – Лична драма (по-нататък ЛД), бр. 43, 2008, с. 10.

[4] Редакторката съобщава два впечатляващи факта: тези психотерапевтични журналистически импровизации са предотвратили 40–50 самоубийства; чрез сватовническото посредничество на вестника са били създадени над 1000 семейства (Митрова, Н. Честито! „Лична драма“ на 15 години. – ЛД, бр. 44, 2008, с. 2).

[5] *Рощин, С.* Психология и журналистика. М., 1989, 105–106.

реципиента – според критерия, дефиниран от психолози от Тартуския университет: Степента на този тип близост зависи от това, доколко предлаганата информация е близка до житейския опит на аудиторията[6]. От такава гледна точка, в никакъв случай не би могла да бъде пренебрегната от изследователя стойността на значението и силата на влиянието, което има в духовния мир на българите днес изданието, пренебрежително квалифицирано от някои като „сапунено вестниче“ (което впрочем неотдавна увеличи обема си на 20 страници).

В основата на осъществения анализ, изводите от който са изложени тук, е концепция, защитена от Джак Лули – професор по журналистика и декан на Факултета по журналистика и комуникации в Университета „Лихай“ в Пенсилвания. Тази концепция той излага в своя монография, отпечатана в началото на XXI в. под заглавие „Новини за деня, вечни истории: Митологичната роля на журналистиката“. Авторът заимства тезата на други трима изследователи – М. Елиаде, Дж. Камбъл и Дж. Кавелти – според които „съвременният мит или замаскираната митология“се съдържа „най-вече в медиите, в киното, в съвременното изкуство“. Дж. Лули съпоставя класическата дефиниция относно социалните функции на мита, формулирана от Б. Малиновски и становището на Е. Хърман и Н. Чомски, изложено в книгата им „Произвеждане на съгласие: Политическа икономия на масмедиите“ (1988). Изводът е, че относно социалните функции на медиите в индустриалното общество с пълна сила важи определението на Малиновски относно ролята на мита в примитивните култури – той „изразява, утвърждава и регламентира вярвания; съхранява и налага морал; изразява практически правила за поведение“[7].

Дж. Лули обобщава онова, относно което изследователите на медиите са постигнали съгласие: „Новинарските истории предлагат на хората мнения, разбирания и знания“; „новините оформят общественото мнение.“ Той цитира Кенет Бърк, според когото социалният ред ежедневно „се изиграва“ в „малки и големи социални драми, чието название е живот“ – „новините представят на публиката тези социални драми“. Според Лули, и митът в древността, и онова, което се съобщава днес по медиен път, може са бъде окачествено като „социален разказ“-история, представляваща „публичен интерес“. Подобни истории поучават, предупреждават, осведомяват конкретно общество, а всяка общност „дефинира себе си“ посредством тези наративи, които по някакъв начин регламентират и защитават социалният ред, правещ възможно съществуването на тази общност. Това дава основание на Дж. Лули да твърди, че вестни-

---

[6] Пак там, с. 109.

[7] *Лули, Дж*. Новини на деня, вечни истории: Митологичната роля на журналистиката. С., 2003, с. 36, 64–65.

кът може да бъде окачествен като „високопоставен създател на митове“, притежаващ и „институционализиран статус“, подобен на статуса на върховните жреци в древните общества.[8] Според Лули, всички медийни жанрове поднасят „морални разкази“, изградени по модела на т. нар. „вечни“, „фундаментални“, „супертипични“ истории, чиито корени са в древните митове, а техни модифицирани варианти могат да бъдат намерени във фолклора на всеки народ. Според него, разказваните от медиите модифицирани „вечни“ истории, постигат „онова огромно емоционално въздействие“, което са имали древните митове в миналото – „чрез разказа новината става мит“. А митът – според дефиницията, дадена му от М. Елиаде – е „свещена история за супертипична фигура, която предлага модели за подражание във всекидневието на човека“; в това именно се състои неговата „ключова социална роля“. Основавайки се на всичко, казано дотук, Дж. Лули защитава тезата, че в периодичния печат и особено във всекидневните информационни бюлетини, неизменно присъстват „седем супермита“ или седем вида представи, свойствени на онзи „запас от супертипични истории“, чрез които всяка общност уточнява своите споделени ценности, общоприети норми, произход и специфики. От този именно „запас“ „черпят материал“ и информационните източници, и читателите. Ако разказът за дадено събитие бъде поднесен в публичното пространство така, че да отразява „споделени вярвания и ценности, тогава новината става мит“[9].

На всеки един от тези „супермитове“ той дава следните обозначения и дефиниции:

1. „*Жертвата*“ – представата за нея постоянно припомня „трагизма и преходността на човешкия живот“; инцидент, престъпление или друго преднамерено действие прекратява, съсипва или променя битието и съдбата на индивида.

2. „*Изкупителната жертва*“ – тя „олицетворява злото и вината“, тя бива заклеймявана и отричана. Явява се в „драматични истории за съдбата на онези, които пренебрегват вярванията и общността“ или пък се отклоняват от приетите за правилни социални практики.

3. „*Героят*“ – чрез разказите за него се доказва, че успехите са възможни, но същевременно се припомня, че не всеки е способен да ги постигне.

4. „*Добрата майка*“ – това е условното название, с помощта на което се обозначава добрият човек, винаги готов да помогне на ближния – човекът, можещ да бъде посочен като „модел за праведност“.

5. „*Тарикатът*“ – има се предвид не хитрецът, а безчувственият егоист, онзи, който носи страдания не само на околните, но и на самия себе си. Той е „мразен и осмиван“, буди „ненавист и презрение“.

---

[8] Пак там, 40–43, 51, 63, 65, 68, 336–337.

[9] Пак там, 32–35, 42–44, 55, 63.

6. „*Другият свят*“ – това може да бъде „друга социална група“ или пък „непозната земя“. Четейки подобни новини, аудиторията прави сравнения със „своя“ свят и отбелязва контрастите; вижда себе си, съпоставяйки се с различните.

7. „*Потопът*“ – това са новините, които внушават представи относно „непреодолимото превъзходство на природните стихии“[10].

В периодичния печат от епохата на Българското възраждане не липсват новини относно конкретни индивид. Разказваното по техен адрес лесно би могло да бъде причислено към групата на някои от първите пет от изброените „супермитове“. Не този тип истории обаче е доминиращият сред злободневните новини и още по-малко – сред материалите, предвидени да образоват и поучават читателя, т.е. да изпълняват онази функция, която се възлага на периодичния печат почти до края на XIX в. Създателите на тогавашните наши вестници и списания отделят много по-голямо внимание на етническите общности. Последните биват нарочно проучвани, типологизирани, дори емоционално оценявани в качеството им на специфични индивидуалности. При опитите за идентифицирането им най-често се използва изразът „всеки народ, както и всеки човек има своите характерни черти“. Това именно словосъчетание – „характерни черти“ – добива широка популярност и се употребява за обозначаване на онзи комплекс от качества, който днес наричаме „отличителни особености на етническата общност“[11].

В центъра на вниманието на нашите възрожденски книжовници е не личността, а общността, стремяща се към национална еманципация. Не рядко, уводните статии на най-популярните наши тогавашни вестници започват с кратка информация относно някоя вътрешно- или външнополитическа новина, която в някаква степен засяга интересите на българите, а след тези първи няколко изречения следва изложението – заемащо почти цялата първа страница. Това изложение се посвещава на теоретични разсъждения относно същността и историческия развой на явлението етническа общност. Търси се мястото на българите в предлаганите теоретични схеми. Съпоставят се различни типове етнически общности, приписват им се нравствени черти подобни на моралните качества на отделния човешки индивид и – в крайна сметка – различните народи се оказват вписани в мрежата на изброените по-горе „супермитове“. Едни от тях се оказват „егоисти“, благоденстващи за сметка на други подобни общности и дори опитващи се да асимилират и обезличат себеподобните си. Други пък – необразованите и с неразвито общностно самосъзна-

---

[10] Пак там, 45–50.

[11] *Галанова, М.* Българско теоретично етнологично познание. Началото. – В: Сборник в памет на Татяна Колева. С., 1998, 20–26.

ние – се оказват набедени в друг вид „тарикатлък“: Те се представят като състоящи се от самолюбиви, сребролюбиви, лениви и завистливи личности, които никога не постигат съгласие по важни обществени въпроси и – в крайна сметка се оказват в ролята на „изкупителната жертва“. Тази „изкупителна жертва“ е допуснала да бъде лишена от специфичните си особености, които я идентифицират сред останалите етнически общности, вследствие на което или бива поставена в непрестижна позиция на подчинен и експлоатиран за чужди интереси народ, или пък бива унищожена, т.е. асимилирана. Отделни тогавашни български социални слоеве също биват представяни по начини, които позволяват те да бъдат причислени към някой от първите пет от изброените „супермитове“ – с оглед на ролята, приписвана им като благотворна или разрушителна по отношение на благото и просперитета на народа им.

Най-непопулярен във възрожденската книжнина е *седмият* „супермит“ – рядко се публикуват съобщения за природни катастрофи. *Шестият* „супермит“ обаче е представен посредством немалък брой публикации относно чужди народи – съвременни и древни . На българите се внушават примери за подражание, а също и за самоидентифициране. Заслужава да бъде отбелязано, че когато се говори за типове български характери в медийните възрожденски текстове, най-голям е броят на нарациите, които могат да бъдат причислени към *четвъртия* и *петия* „супермит“.

Като носители на считаните за типично български добродетели трудолюбие, висок морал, възприемчивост, демократизъм и гостолюбие се посочват сеяните, повечето от младите образовани хора и онези сред богатите люде, които вследствие успехите на просветното дело са превъзмогнали родоотстъпничеството, изтъквано като отличителна черта на по-издигнатите българи в миналото. На първо място сред онези, които заслужават да бъдат сочени като пример за праведност са родолюбците, безкористно работещи за благото на своя народ. „Търпеливостта“ на българите се представя като тяхно „естествено“ качество[12], като „следствие на вътрешний дух на народните институции“[13], като резултат от историческите обстоятелства и други социални реалности[14]. Внушава се, че българите са оцелели благодарение на това свое качество, което обаче постепенно се е изродило в пасивност и незаинтересованост по отношение на собствените им обществени интереси. Някои автори анализират

---

[12] *Славейков, П. Р.* Женските дружества у нас. (Македония, бр. 39,1869,) – В: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 6. С., 1980, 289–292.

[13] Нашата криза. – Напредък, бр. 36, 1875; *Пърличев, Г.* За възпитанието на децата. (Право, бр. 21, 1870) – В: Г. Пърличев. Избрани произведения. С., 1980, 218–219.

[14] *Ботев, Хр.* [Задачата на в. „Знаме“.] (Знаме, бр.1, 1874) – В: Хр. Ботев. Събрани съчинения. Т. 2. С., 1979, 45–50; *Каравелов, Л.* [Без оръжие няма спасение.] (Свобода, бр. 41, 1870) – В: Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. 7. С., 1967, 206–210.

проявите на този вид търпеливост като мерило за степента на „съзряване на съвестта“ (т.е. на етническото самосъзнание)[15]. Правят се опити за теоретично обясняване на възникването на това психично свойство, а също и за намиране на способи за въздействие върху него[16].

Сред модификациите на седемте „супермита“ доминират есеистичните по стил опуси, изграждащи образа на онзи неосъзнат българин, чиито преднамерени действия, манталитет и начин на живот затормозяват развитието на прогресивен етнически процес – заради подобни *„трикати"* българите не са в състояние да достигнат „онзи стъпен в обществено-нравствений живот, дето племето става народ“[17]. Думата „народ“ – в случаите, при които бива използвана като термин от теоретичните концепции за етноса в българската възрожденска книжнина – има онези конотативи, които в компендиума на съвременната етнология изграждат понятието „нация“. Съвременното съдържание, приписвано на понятието „народ“ пък, в българската възрожденска книжнина се вменява най-често на думата „племе“ или се изразява чрез словосъчетанието „населения, говорещи един език“[18].

Не е малък броят на публикациите, чието съдържание причислява към *третия* „супермит“ – т.е. към представата за *„герой"* – не отделни личности, а цели етносоциални организми. Героизират се онези народи, които благодарение и на „вродени“ качества, и на собствени целенасочени усилия – чрез образование, труд и единомислие – са придобили високоразвито етническо самосъзнание и са постигнали забележителен икономически напредък в условията на държавен суверенитет. В ролята на такива „герои“ обикновено се представят християнски народи от бялата раса, обитаващи умерения климатичен пояс на Европа извън Балканите[19].

Модификациите на седемте „супермита“, поднесени чрез различни видове повествования в българския периодичен печат в годините на втория и третия от разглежданите тук исторически периоди, изграждат специфични представи в съзнанието на отделни социални и психични типове българи. Вестник „София“, дефиниран от издателите си като „инфор-

---

[15] По въпроса за реформите. – Напредък, бр. 68, 1875; Пътни мисли и впечатления. – Напредък, бр. 62 и бр. 63, 1875.

[16] *Ботев, Хр.* Цит. съч.; *Славейков, П. Р.* По българския въпрос. (Гайда, бр. 13, 1866) – В: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. 5. С., 1980, 242–245.

[17] Народ ли сме? – Турция, бр. 51, 1873.

[18] *Галанова, М.* Българско теоретично етнологично познание. Началото, 23–24.

[19] *Галанова, М.* Културният шок – социално-психичен факт и решаващ импулс за формиране на модерна етническа идентичност. – В Homo balcanicus: Знаковост и културна идентичност. С., 1996, 118–119; *Галанова, М.* Български възрожденски етностереотипни представи. 1. Балканите. – В: Лице за идентичност. С., 1999, с. 118.

мационен следпразничен вестник“ – т.е. онзи тип новинарски бюлетин, върху който концентрира изследователските си усилия Дж. Лули – поднася кратки известия. Съобщените посредством тях факти твърде лесно и безпроблемно напасват върху готовите архетипни схеми, свойствени на менталното равнище от съзнанието на читателя. Съвременният ежеседмичник „Лична драма“ пък е чудесен пример, илюстриращ разсъжденията на У. Липман относно т.нар. „текстова реалност“, отразени в книгата му „Общественото мнение“, публикувана през 1922 г.: „Печатът [...] чрез различните си жанрови форми [...] реконструира действителността“; „всеки вестник успява да изгради за аудиторията си свой текстов свят“[20]. Заимствайки неговото гледище, преди десетина години българска авторка – Тотка Монова – защити концепцията си относно изграждането на разнотипни медиатекстове посредством специфичните похвати на различни журналистически жанрове. Изследвано от такава гледна точка, възникването на вестникарската новина се разглежда като отклонение от онтологичния свят – в разказа случилото се събитие е пречупено през съзнанието на автора. Процесът на отклонение от реалната действителност се контролира от разказвача. Преценено от такъв зрителен ъгъл, изданието „Лична драма“ е твърде специфично – то се идентифицира от създателите си като „единственият вестник, който се прави от читатели“ (това определение се отпечатва във всеки брой, над заглавието). В повечето от поместените на страниците му текстове, съобщаваната новина е събитие от личния живот на частно лице, което е решило да огласи своята изповед посредством периодичния печат. В годината, предхождаща присъединяването на България към Европейския съюз, редакцията на „Лична драма“ провокира своята аудитория посредством темите на два от периодично обявяваните конкурси за читателски писма – „Нашият път към Европа“ и „Самочувствието на българина“. Така на страниците на този вестник се появиха читателски съчинения с характер на есета върху особеностите на българската етнопсихика. Мнения от подобно естество бяха отпечатани и през следващите две години – по частна инициатива на отделни читатели в техните писма-изповеди, а също и по инициатива на редакцията – при интервюиране, еднотипни въпроси относно особеностите на българския характер биват задавани на известни личности.

Вестник „София“ започва да излиза близо три десетилетия след осъществената от Джоузеф Пулицър в края на XIX в. „революция“ в журналистиката – нейните продукти са вече предназначени не да образоват и поучават, а да информират и забавляват потребителя. Така, „супермито-

[20] Цит. по: *Монова, Т.* Медиатекстът. С., 1999, с. 75.

вете“ за „*жертви*“ и „*тарикати*“ се оказват наситени с образите на обикновени хора, чиито съдби са съсипани вследствие на злощастни инциденти и престъпни деяния, а също и с отблъскващи персонажи от типа на „безчувствения богаташ“, „жестокия грубиян“, „некоректния партньор, злоупотребил с нечие доверие“, „безскрупулния криминален престъпник“. Случилите се с подобни лица събития се огласяват като новини за сензации, разтърсили текущото ежедневие на тогавашния българин. Поместват се и известия за подобни събития, станали някъде по света. Като „изкупителни жертви“ се явяват хора, понесли възмездие за нарушаването на общоприети социални норми. Така например, през третата годишнина на това издание (1930–1931 г.) са отпечатани съобщения за 18 убийства, 17 самоубийства и 6 предотвратени суицидни опита. На някои от тези произшествия са посветени по няколко материала в поредни броеве, за други е известено само с по едно изречение, а в отделни случаи еднократното съобщение е придружено с кратък текст, разясняващ причината за деянието и обстоятелствата, при които то е било извършено. Поместени са кратки уведомления за присъди, произнесени над доказани престъпници. Рубриката „Черна хроника“ информира за злополуки, коствали живота на невинни хора. Друга подобна поредица публикации – под общото заглавие „На дъното“ – известява за случаи на крайна мизерия, в която са изпаднали безпомощни вдовици и сираци; в тази група материали са отразени резултатите от журналистическо разследване, осъществено от създателите на в. „София“. *Четвъртият тип* „супермит“ – за личността, която е „пример за праведност“ – се изгражда от съобщения за нечии самоотвержени постъпки (например, спасяване на човешки живот или благотворителни жестове) или пък от известия за отбелязване на паметни исторически дати, удостоени с присъствието на живи борци за българската национална кауза. Материали, посветени на известни личности, създават „супермита“ за *героя*, постигнал слава благодарение на личните си качества. Или казано с други думи, първите пет „супермитове“ в българското медийно пространство в началото на 30-те години на XX в. се създават предимно чрез новини за събития от живота на отделни личности, като по правило причината за случилото се се обвързва с представи за спазване или нарушаване на обществените порядки.

Не липсват и „събирателни образи“ – цели социални общности, поставени в „супертипични“ категории. Посредством съобщения за инициативи на различни обществени организации, постоянно се напомня, че българският народ е „*жертва*“ на несправедливи международни договори, а в ролята на „*тариката*“-злодей понякога се явяват управляващите среди на онези държави, в чиито граници са останали части от българската етническа територия.

Интересен е фактът, че известна част от информациите за вътрешнополитическия живот могат да бъдат причислени само към разказите

от типа на „супермита“ за „*тариката*“. Отблъскващ е събирателният „образ“ на партийните формации, представени чрез кратки съобщения относно отношенията в техните среди. С „Бурна разправия по вестниците и из улиците“ са ангажирани българските земеделски водачи в средата на 1930 г. Те се обвиняват помежду си „в предателство, в служене на чужди държави, в получаване пари от чужбина и т.н.“ (1930, бр. 131, с.1). В месеците преди парламентарните избори през 1931 г. в. „София“ лаконично информира във всеки свой брой за подготовката им. Такъв е например материалът „Борбите между племената за депутатски места“: „Както в София, така и в околийските центрове се водят ожесточени борби между племената на Сговора“; следва разказ за некрасиви, дори непочтени постъпки (бр. 179, 1931, с. 1). Вестникът редовно осведомява за етичността на българските народни представители, демонстрирана в пленарната зала; там постоянно се разменят остракизми – „*диванета* и други епитети“ (бр. 172, 1931, с. 1). Под цветисти заглавия като „Бой във Варненския общински съвет“-предизвикан от политически ангажиран съветник (бр. 135, 1930, с. 1), „Бой между сговористки кандидати в Драгоман“ (бр. 179, 1931, с. 1) и др. под., на читателя се поднасят възмутителни описания на „подвизите“ на местни активисти. Обрисуваните в тези текстове деяния могат да бъдат уподобени единствено на пиянските побоища из столичните кръчми, за които същото издание информира в постоянната си рубрика „Произшествия“. Сравнително рядко се отпечатват отзиви за партийни прояви, създаващи представи относно здравомислещи политически дейци, загрижени преди всичко за съдбините на България. Подобен материал е например съобщението за „публично събрание“, състояло се в гр. Варна на 15 февруари 1931 г. – „Национал-либералите за широка коалиция“. Авторът му акцентира върху изказването на проф. Михаил Арнаудов – той „отправи апел за гражданско единение и за широко-коалиционен кабинет. Решително и смело говори против крайните елементи, които стоят извън партиите и се опитват да дават тон“ (бр. 164, 1931, с. 1). Прави впечатление следният факт: Въпреки несимпатичния „образ“ на българския партиен функционер, изграден на страниците на в. „София“ в годините на стопанската криза, нито една от нашите тогавашни политически формации не е представена от това издание в облика на *„тариката"*-престъпник. Създава се впечатлението, че под постоянния надзор на органите на реда се намират единствено комунистите – на тях се вменява статусът на перманентен потенциален виновник. Въпреки това обаче, българските комунисти, представяни в началото на 30-те години на XX в. на страниците на в. „София“ имат характеристиките по-скоро на „*тарикат*“-пакостник, отколкото на „*тарикат*“-злодей. Останалите новини от тази група са някак неутрални – макар и да не представят в *„тарикатски"* облик някои регионални организации, те в никакъв случай не могат да бъдат уподобени на съобщенията за събития,

свързани с дейността например на земляческите формирования или пък на отделни общности от запасни военни чинове, които имат ореола на мита за *самоотвержения*, *безкористен добротворец*.

Изпъква още един интересен факт – в информациите за конгреси или годишни събрания на различни професионални гилдии се открояват текстове, които градят в съзнанието на читателя образа на нов тип *герой*, явяващ се същевременно и *добротворец* – висококвалифицираният специалист, благодарение на чийто труд България просперира. В отделни случаи, в ролята на „тариката"-злодей и на неговата „жертва" се оказват отделни български социални слоеве. Подобни внушения се постигат например чрез новините за борбата между тютюневия картел и съюза на тютюнопродавачите-инвалиди.

„*Героизират*" *се* цели народи – най-често германският и италианският – чиито успехи и нравствени добродетели биват специално изтъквани. В тази група материали, на Съветския съюз неизменно се отрежда ролята на „*тариката*"-злодей, а новините относно неговото население обогатяват представите за „супертипичната" *жертва*, а също и за „*изкупителната жертва*". Никоя друга държава не е показана в толкова черни краски на страниците на в. „София" в периода на стопанската криза[21]. Публикуват се информации относно икономически, нравствени и екологични проблеми от битието на различни чужди страни. Поместват се съобщения за престъпления и тежки произшествия от чиито последици страдат цели общности, но никой друг народ, освен съветския, не е представен в перманентна битийност на *„жертва"*

Шестият тип „супермит" се гради от новини за културния, стопанския и политическия живот на чужди държави, а също и от кратки четива с научно-популярен характер за екзотични страни или древни народи. Те са предназначени колкото да информират, толкова и да забавляват читателя. Представи, свързани със *седмия тип* „супермит" се съдържат в съобщения за случили се в рамките на последната седмица природни бедствия у нас и по света. Показателен е следният факт: През цялото първо полугодие на третата годишнина на в. „София" (май–ноември 1930 г.) на страниците на това издание са поместени само две кратки синоптични сведения, отнасящи се за територията на България. Вестникът обаче съобщава редовно – в отделни случаи дори доста подробно – за стихийни природни бедствия в страната и в чужбина.

---

[21] Публикации като „Хляб без жито" (бр. 123, 1930, с. 1), „Съветският рай" (бр. 136, 1930, с. 1) и „Антирелигиозната кампания в Русия. Болшевишките мерки срещу Великден" (бр. 173, 1931, с. 2) рисуват потискаща картина на икономически и нравствен упадък, крайна мизерия и репресии върху свободата на съвестта. Същият тип внушения се осъществяват и посредством похватите на сатирата – чрез фейлетоните на М. Зощенко „Телефон" (бр. 130, 1930, с. 2), „Баня" (бр. 132. 1930, с. 2), „Криза" (бр. 134, 1930, с. 2), „Социална тъга" (бр. 149, 1930, с. 2).

Преобладаващият тип публикации на страниците на в. „Лична драма“ са писма-изповеди, съдържащи повествования от рода на „супермитовете“ за петте типа личности: „жертви“ на катастрофи и злонамерени деяния; „изкупителни жертви“, наказани от съдбата или от правосъдието; представени чрез интервю или биографичен материал „герои“ – хора на изкуството, учени, политици, спортисти. „Добротворецът“ е най-често лице от най-близкия роднински кръг, ощетило съзнателно себе си в името на съпруг, дете или внуче. „Спасител“ или безценен помощник в някои разкази се оказва съседът, хазяинът, съученикът, колегата, случайният минувач или лице, безкористно притекло се на помощ на непознат сънародник в чужбина. За съжаление, събрани заедно, писмата, в които се говори за съдбите и постъпките на хора, корелиращи с представите за тези четири „супермита“, са неколкократно по-малко на брой от изповедите, разказващи за „*марикатски*“ дела.

Следващите изводи – относно лицето „тарикат“ в наше време, според читателските писма, изпратени до „Лична драма“ – са направени на базата на 150 материала, експонирани като най-интересни чрез специфични графически похвати (т.е., това са публикациите, които „продават“ отделния брой, предизвиквайки интереса на потенциалния читател). Във всеки брой на този вестник има поне по още 2–3 кратки повествования относно същите видове „*марикати*“, чиято фабула обаче не е до такава степен интригуваща и емоционално въздействаща. Подредени по квантитативен критерий (според числеността им), разказите за *българския* „*марикат*“, вгорчил личния живот на някого, а не рядко напакостил и на самия себе си, се открояват в 9 раздела, като в рамките на всеки един от тях е възможно да бъдат групирани по теми различни видове повествования:

1. Неоспоримо първо място сред днешните *български* „тарикати“-злодеи заема демонът свекърва. Не малко от разказаните относно нея истории са подходящи за сюжети на филми или творби на художествената проза. Талантлив творец би направил въз основа на тези изповеди културни произведения с такива свекървински образи от всички съвременни български социални среди, че те вероятно ще се окажат съпоставими с легендарния Бай Ганьо.

2. Почти същият е броят на разказите за непочтения, жесток, егоистичен брачен партньор и от мъжки, и от женски пол. В тази група писма е горе-долу еднакво количеството на изповедите, от които следва изводът, че *съпрузите*-„*марикати*“ (*мъже*) се поделят на два типа. Лошотията на първия тип не произтича от свекървина намеса. Вторият тип обхваща синовете-„мамини дечица“ (безрезервно подчинени на майките си и озлобени срещу своите съпруги), а също и онези мъже, които винаги се измъкват в неутрална позиция при тежки конфликти между жените и майките им. Интересно в случая е това, че именно този втори тип съпру-

зи твърде често се оказват прототипи на представата за „изкупителна жертва“: „Неутралният“ по отношение на домашните женски крамоли не рядко си отива без време, покосен от внезапен инфаркт; озлобеният срещу съпругата си „мамин син“ обикновено се пропива или става патологично саможив, след като тормозът прогони жена му от семейния дом.

3. Съпоставими по количество са изповедите на зрели хора, които се оплакват от собствената си зла, себична или интригантстваща майка и на лица, наранени от непочтен любим или любима. В тези две групи не са включени писмата на сърдити тийнейджъри, жалващи се от това, че близките им „не ги разбират“ или че са се скарали с лице, към което изпитват любовно влечение.

4. Почти еднакъв е броят на оплакванията на свекърви от демоничните им снахи и на разочаровани хора, попаднали на непочтени използвачи чрез обяви за запознанство.

5. Следват други две групи писма, също съпоставими по брой – тези за злонамерените зълви и за постъпките на безчувствени, егоистични богаташи.

6. На шесто място са няколко групи почти еднакви по количество изповеди: жени се оплакват от злодеянията на родните си сестри; други разказват за подобни постъпки на близки хора – членове на рода, а не на семействата им; наранени личности споделят за подли постъпки на близки приятели (тук не са включени фалшивите приятелства, основани на любовни връзки); в този раздел са и историите за безскрупулни жени, разбили чужди семейства с цел да сключат изгоден брак или пък просто само за да си осигурят брачен партньор или съжител; приблизително такъв е и броят на повествованията за изнасилвачи – непознати, непочтени познати, а също и пастроци.

7. На седмо място са четири групи от почти еднакви по брой разкази за четири вида злодеи: родни бащи – жестоки или безотговорни; женски родители с патологично консервативни пуритански възгледи, безвъзвратно осакатили дъщерите си по отношение на душевната им предразположеност за интимен, сексуален живот; инфантили в зряла възраст, вредящи на околните, а понякога и на самите себе си; непознати или малко познати люде, отговорили на стореното им добро или на оказаното им доверие със злодейска постъпка или с опит за изнудване.

8. Следват съпоставимите по количество изповеди за страдания, причинени от други седем типа жестоки или непочтени създания: Разкази за зли и егоистични дъщери и тъщи; за жестоки синове, а също и за мъжки чеда, променили след брака си своето отношение спрямо собствените си майки и бащи – под влиянието на авторитарна и недобронамерена млада съпруга; повествования относно жестоки работодатели от частния сектор, за интелигентни безогледни кариеристи и за колеги – елементарни използвачи; пак към този раздел – заради броя си – се числят описанията на

комични случки с мошеници, продаващи плодове и зеленчуци на сергия, които не се свенят да пробутат некачествена стока на близки хора – например на свата, който купува череши за общите внуци или на някогашната си първа любов от студентските години, дошла да напазарува зарзават.

9. Най-малко по брой са три приблизително еднакви по численост групи от писма на възмутени хора – оплаквания на тъщи от зетьове, на снахи от етърви и на възрастни хора – от непредизвикани с нищо злонамерени актове в личните им отношения с техните сватове.

Или, казано с други думи, преобладаващият брой злонамерени *тарикати* в днешно време се оказват лица от най-близкия роднински кръг на българина. Несравнимо по-малко е количеството злини, причинени от непознати или малко познати хора, на които в повечето случаи пострадалият сам се е доверил.

Прави впечатление фактът, че в почти всеки брой на този вестник е публикувано поне по едно писмо – а понякога и повече – чийто автор се оплаква, че някой се опитва да му навреди посредством магически действия. При това, някои от тези автори подчертават, че не са суеверни и не мислят, че намерените магически предмети могат да им причинят зло. Не са малко обаче онези, които вярват в силата на магиите и споделят, че ходят по врачки и ходжи, за да търсят спасение. В началото на XXI в., в ежедневието на българите има своето запазено място един формиран още в древността „тарикат"-злодей – магьосникът – онзи, който е убеден, че посредством вълшебства би могъл да повлияе върху чужди съдби. Част от съвременните българи се страхуват от него и вярват, че могат да се предпазят от агресията му само с помощта на други магове.

Писма с разкази за наблюдавани демонстрации на простащина и дребно хулиганство на обществени места се поместват твърде рядко, макар че подобни изяви съвсем не са рядкост в днешно време. Възниква въпросът относно стабилността на присъствието им в духовния климат на съвременното българско общество, а също и относно това как те биват осмисляни. Факт е, че такива прояви не са сред онези, които найсилно впечатляват лицата, сътрудничещи на „Лична драма". Предразположените към подобен вид контактуване се отличават като психични, а не като социални типове личности. Текстовете на изповедите показват, че до този вестник пишат лица, принадлежащи към всякакви обществени и възрастови групи. Следва да се допусне, че не малко българи от различни социални слоеве възприемат простащината и хулиганството като характерен сегмент от нравствеността на своята общност и не считат, че простакът и хулиганът са такива типове „тарикати", за каквито заслужава да се напише читателско писмо-изповед.

Въз основа на мненията, изразени на страниците на „Лична драма" относно етнопсихичните особености, културните достижения, ежедневния бит и историческата съдба на българския народ, могат да бъдат нап-

равени следните изводи относно съотнасянето му – като „събирателен образ“ – спрямо разглежданите тук „супермитове“:

1. В малък брой писма и интервюта българите са „героизирани“ – като народ, устоял на агресори, асимилатори и всякакви други социални бедствия и успял да създаде забележителни културни ценности, да съхрани своя висок морал и положителен характер. Някои дори са убедени, че той може да послужи като „пример за праведност“.

2. Част от читателите са склонни да виждат своя народ като „жертва“ на историческите обстоятелства, а също и на икономически и политически начинания, предприети не по негова воля.

3. Преобладаващата част от авторите на публикуваните писма, а също и някои от интервюираните лица мислят, че причините за несгодите, понасяни от българите в миналото и днес, се коренят в качествата на българския характер. Учудваща е приликата между този тип мнения и онова, което е написано във възрожденския периодичен печат относно душевността на българина: Той е търпелив повече от разумното; самозалъгва се, че е трудолюбив; завистта е в основата на неговата етнопсихика; светоусещането му е белязано с дух на отрицание; склонност да се прехвърля другиму вината за случващото се. Пасивност, вместо активна и градивна гражданска позиция; чуждопоклонство, изразяващо се във възприемане на вредното и пошлото от иноетничните културни влияния; краен индивидуализъм, прерастващ в неспособност да се постигне единомислие в името на общото благо – това са щрихите от етнопсихичния портрет на българите, коментиран в почти всеки един от броевете на „Лична драма“[22]. В зависимост от конкретния повод да се правят обобщения относно българския характер, българският народ бива представян по начин, позволяващ „образът“ му да бъде причислен или към „супермита“ за „изкупителната жертва“, или към този за „тариката“.

„Ние не сме народ, ние сме племе!“, възкликва читателка и споделя наблюденията си върху поведението на софиянци на 19 февруари и 2 юни – през 2008 г. Деца и тийнейджъри изразявали почит към паметта на Левски и Ботев, за разлика от хората в зряла възраст. „В такива моменти мразя българите. Нито уважаваме историята си, нито сме достойни да бъдем наследници на Ботев и Левски.“[23]

---

[22] Трудолюбиви са били бабите и дядовците ни. [Подп.: Софиянка]. – ЛД, бр. 1, 2006, с. 2; *Манчев, Д.* [Интервю] .– ЛД, бр. 13, 2006, с. 8; С дрехите на Бай Ганьо сме за никъде. [Подп. Розалина, 25 г., Петрич]. – ЛД, бр. 21, 2006, с. 9; *Капралов, Ат.* [Интервю]. – ЛД, бр. 23, 2006, с. 8; Особена порода сме ние. [Подп.: Калина, София]. – ЛД, бр. 29, 2006, с. 9; *Иванова, В.* Време е за преображение в самите нас. – ЛД, бр. 31, 2006, с. 2; Не е нормално да живеем в отрицание. [Подп.: Кристи]. – ЛД, бр. 34, 2006, с. 9; Гордея се с произхода си. [Подп.: Митко от Гърция]. – ЛД, бр. 37, 2006, с. 9; В чужбина е по-добре да избягваш българите. [Подп.: Даниела от Италия]. – ЛД, бр. 29, 2008, с. 2.

[23] *Василева, П.* Ние не сме народ, ние сме племе! – ЛД, бр. 24, 2008, с. 2.

Заслужават да бъдат съпоставени някои становища, отразени във възрожденския периодичен печат относно гражданските позиции на българите и казаното по същия въпрос в периода 2006–2008 г. на страниците на в. „Лична драма“. През 2006 г. поетът и общественик Румен Леонидов заявява в интервю: „не е лесно да си българин днес [...]. Объркани сме, прецакани [...]. Заслужихме си го с липсата на гражданска активност. [...] Никога не сме имали чувство за общност! [...] Обиколих доста градчета и села, видях какво и как мисли българинът. Разбрах, че за съжаление, че неговата пасивност е закодирана“[24].

За спецификата на *българския* „тарикатлък“ сходни твърдения изказват също така Марко Балабанов и социалният антрополог Харалан Александров, макар и разделени с времеви интервал от 130 години. Според първия, ние, „като хора със страстни наклонности и навици, издигаме почти навсякъде достопрезрителното знаме на междуособната завист, принасяме се жертви на междуособни разпри [...], гоним немилостиво из средината на обществото си всеки честен и постоянен характер, а раболепствуваме пред някои местни влияния; кланяме се, съзнателно или несъзнателно, на шарлатанството във всяко отношение, обожаваме предприемчивото невежество, [...] отличителна черта във всичките почти наши работи е неразбранщината“[25]. В публикация в „Лична драма“ под заглавие „Умни хора, прост народ“, Х. Александров уточнява кои черти на своя характер би трябвало да коригират българите, за да опровергаят както „убеждението на западноевропейците [...], че сме нация от тарикатстващи глупаци“, така и собствените си „подозрения“, че това определение е адекватно. Той препоръчва: „Интересите на индивида“ да „бъдат хармонизирани с тези на общността“, защото „да бъдеш конюнктурен хитрец [...] означава, че си социално тъп“; „да си на далавера в краткосрочен план“ било „преобладаващо в България убеждение.“ Необходимо е „да преразгледаме моралните основания на обществения договор [...], който ни конституира като общност“, за да живеем „здравословно“, а не „неморално“ именно в качеството си на общност. „Неморалното“ съществуване – „по законите на разпадащия се патриархат“ – означавало да „търсим лесния, а не достойния път“, да практикуваме „взаимно прецакване“, предателство, злоупотреба с власт, „да си пестим усилията и да осмиваме ентусиазма“, „да се прекланяме пред силата и да обезценяваме почтеността“, да предпочитаме предразсъдъците пред истината и цинизма пред вярата“[26].

---

[24] *Леонидов, Р.*, [Интервю]. – ЛД, бр. 11, 2006, с. 8.

[25] *Балабанов, М.* Хората и ние. (Век, бр. 36, 1875) – В: М. Балабанов. Философски и социологически съчинения. С., 1986, с. 205.

[26] *Александров, Х.* Умни хора, прост народ. – ЛД, бр. 19, 2006, с. 9.

Шестият „супермит“ („Другият свят“) е представен в почти всеки брой на в. „Лична драма“ чрез кратки, увлекателни четива за обичаите на чужди народи, за древни цивилизации, за екзотични природни явления и резултати от съвременни научни изследвания в различни области. В периода 2006–2008 г. се увеличава броят на текстовете, чиито автори изграждат представата за „значимия друг“ – онзи, на когото българите като общност би следвало да се уподобят. Това са народите на високоразвитите западноевропейски държави[27]. Изпъква стремежът да се уточни какво ни различава от тях, кои от тези различия е важно да бъдат съхранени и кои – коригирани. В много читателски писма Западна Европа се представя като „обетованата земя“-мечтаният рай, изворът на блага, но в някои изповеди тази част на света се оказва и опасно, неуютно място[28].

Малък брой публикации в „Лична драма“ създават представи от сферата на *седмия* „супермит“ – страховитите природни катастрофи. В повечето случаи това са читателски писма с разсъждения по екологични теми[29].

Дж. Лули отделя особено внимание на проучванията на М. Шъдсън относно значението на формата, в която бива поднасян медийният текст – колкото по-приспособен е той към „мълчаливо приетата от всички форма на повествование“, толкова по-лесно е неговото „приобщаване“ към съзнанието на аудиторията. „Вечните“ митове – най-древните форми на историите, квалифицирани от Дж. Лули като „фундаментални“ и „супертипични“ – помагат на създателите на медийни текстове да „отразят“, а на рецепиента на техните съобщения да „осъзнае“ онова, което се известява – т. е., новината. При възприемането на съобщението за някое събитие, аудиторията – „въоръжена“ с вкоренените в съзнанието и? „супермитове“ – „внася“ в полученото известие „собствени предразсъдъци и пристрастия“. Тоест, един и същи текст, разказан от журналиста по схемата на някоя от „вечните“ истории, може да бъде възприет различно, ако бъде поднесен на хора от различни етносоциални групи. Всяка общност притежава собствен „запас от супертипични истории“[30]. Поради тази причина, свойствените на представите на цялото човечество „супермитове“ получават различни, специфични конотативи в съзнанието на всяка конкретна общност. Подобни съвкупности от специфични призна-

---

[27] *Galanova, M.* Bulgarians and the European Union: Stereotypized Ethnical Media Suggestions. – In: Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration. Cambridge Scholars Publishing, 2008, 89–102.

[28] *Галанова, М.* Пътят на младите към Европа (По етностереотипните релси през отворените граници). – В: Младите хора в европейска България. С., 2007, 523–544.

[29] Сами ще се унищожим. [Подп.: Анастасова]. – ЛД, р. 22, 2007, бс. 9; Унищожиха дробовете на града ни. [Подп.: Анонимен, от Пазарджик] .– ЛД, бр. 26, 2006, с. 9.

[30] *Лули, Дж.* Цит. съч., 61–63.

ци (конотации) всъщност „актуализират“ всеки един от „вечните“ митове, съотнасяйки го с особеностите на историческия момент, на социално-политическата ситуация и на господстващите обществени умонастроения – т.е., с т.нар. „психологически контекст на възприятието“, чиито компоненти в много случаи оказват въздействие и на нивото на подсъзнанието[31].

Колкото по-добре е съчетано едно съобщение със структурата на някой от „супермитовете“, а също и с конотативите, отразяващи културните традиции и настоящото битие на една конкретна общност, толкова по-силно е въздействието на известяваното върху съзнанието на последната.

Изследователите на явлението *медиатекст* обръщат внимание на спецификата на дискурсите, създавани по различни въпроси в полето на периодичния печат[32]. Пръв Р. Парк изследва вестникарската новина в качеството и? на форма на знание и подчертава, че за много хора в наше време медийното съобщение е единственият канал, посредством който те градят познания[33]. А. Шютц допълва представата за ролята на поднасяното чрез вестниците знание, като изтъква, че потребителят на периодичния печат има нагласата да търси по страниците му „рецепти“ за постигане на „типични резултати“ в „типични ситуации“, посредством „типични средства“[34]. Проучвания, осъществени в рамките на научноизследователското направление „Психология на пропагандата“ пък са установили, че няколко седмици след получаването на някаква информация от медиите, реципиентът помни само онова, което го засяга лично, а повечето от потребителите на медии не си спомнят с помощта на какъв конкретен източник на информация са успели да си създадат определена представа относно някое явление или събитие[35].

Изхождайки от изложените теоретични постановки и научно-приложни постижения, изследователят-етнопсихолог може да оцени стойността на периодичния печат като източник на сведения за състоянието и особеностите на представите, които изграждат картината на света, свойствена на една общност в определен исторически период. Също така може да направи изводи относно внушенията, с помощта на които всяка епоха, чрез медиите, е добавяла специфични конотативи към традиционните архетипни представи, вкоренени на дълбиннопсихологичното равнище на колективната менталност.

---

[31] *Рощин, С.*, Цит. съч., 3–4.

[32] *Монова, Т.*, Цит. съч., с. 24.

[33] *Park, R. E.* News as a form of knowledge. On Social Control and Collective Behaviour. University of Chicago Press, 1967, p. 32.

[34] *Шютц, А.* Добре информираният гражданин. – Социологически проблеми, 1995, № 3, 17–18.

[35] *Рощин, С.*, Цит. съч., с. 84.

II

АНТИЧНОСТ
И
СРЕДНОВЕКОВИЕ

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

СОЛАРНИЯТ КУЛТ НА ИМПЕРАТОР ЮЛИАН: СОЦИАЛНИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ФУНКЦИИ

Герасим Петрински

Римската империя през късния II в. и най-вече царуването на Марк Аврелий (161–180) създават един идеал. Идеалът за императора-философ, писател и воин, който умее да прилага идеите си в единна и организирана политика, присъства устойчиво в над хилядагодишната византийска история. Във Византия този идеал следват Юстиниан I (527–565), Лъв III (717–741), Константин V (741–775), Теофил[1] (829–842), Василий I (867–887), Лъв VI (887–913), Йоан VI (1348–1354). Именно такъв спомен запазва източнохристиянската политическа теория и за иначе омразния Отстъпник – последния представител на Константиновата династия император Юлиан (361–363). За това свидетелстват Пруденций, Йоан Антиохийски, донякъде дори църковните историци Сократ Схоластик и Созомен, които се отнасят с уважение към неговата вътрешна политика, насочена към засилване на местното самоуправление, както и към успехите му като пълководец. В този смисъл Юлиановото управление се характеризира с един практически неизменен стремеж на византийските императори чак до епохата на Комнините – да бъде засилвана прослойката от средни собственици, на която се крепи данъчната и военната система на римската държава. Това, че борбата му е била обречена, не намалява значението на несъмненото му разбиране на политико-социалните и религиозно-философските проблеми на империята, която управлява в продължение на две години.

Изворите за личността и управлението на Юлиан са сравнително многобройни. На първо място това са неговите собствени произведения – писмата му, съчинението „Срещу галилеяните“ (Κατὰ τῶν Γαλιλαίων), двете похвални слова за император Констанций и това за императрица Ев-

[1] Иконоборството вероятно е политико-религиозното течение, което най-силно се придържа към този идеал.

севия, сатиричното произведение „Μισοπώγων“[2], известното писмо до Темистий и, разбира се, двете съчинения „Химн към Царя-Слънце“ и „Химн към Майката на боговете“. Съдбата на този император предизвиква силен интерес у неговите съвременници. За него пишат Амиан Марцелин, ораторът Либаний, който му посвещава дълга похвална реч[3], историкът Евнапий, патристи (например Григорий Назиански и най-вече Сократ Схоластик), панегиристът Клавдий Мамертин. Основните по-късни извори са църковният историк Созомен и най-вече висшият държавен служител от средата на V в. Зосим, който като езичник дава много данни, често премълчавани от християнските автори.

За живота на император Юлиан има и доста обширна литература. Двете по-стари цялостни биографии принадлежат на J. Bidez (La vie de l'empereur Julien, Paris, 1935) и на G. Ricciotti (Juliano l'Apostata, Milano, 1956). Най-новата монография, изцяло посветена на Юлиан, е на P. Athanasiadi, Julian. An Intelectual Biography, Routledge, London/New York, 1992. В настоящата работа ще бъде използвано новогръцкото издание на книгата (Αθήνα, MIET, 2001), допълнено и подобрено от авторката. По отношение на мистериалните и митраистките влияния върху императора актуални остават двете класически произведения на Франц Кюмон „Les mysteres de Mithra“ (Bruxelles, 1913) и „Les Religions orientales dans le paganisme Romain“ (Paris, 1929). Върху източните елементи в късноантичното езичество по-нов е трудът на P. Тюркан „Les cultes orientaux dans le monde Romain“ (Paris, Les belles lettres, 1993), а П. Атанасиади често влиза в противоречия с мненията на Кюмон в статията си „A contribution to Mithraic theology: the Emperor Julian's „Hymn to King Helios“ (in JThS, 28/1977). Социално-политическото състояние на Римската империя през III и IV в. ще се разглежда според основополагащия труд на G. Alfoldi „Romische Sozialgeschichte“ в неговия новогръцки превод (Αθήνα, 2006).

* * *

През месец декември 362 г. император Юлиан вече подготвя своя поход срещу персийския цар Сапор II. Едновременно с това на 25 декември трябва да бъде отбелязан празникът по случай рождения ден на Слънцето – Митра (Τὰ ΄ Ηλιαῖα)[4]. Хелиос е и божество, лансирано още от времето на Константин Велики като един от покровителите на Констан-

---

[2] Относно жанра на това произведение, писано през 362 г. след обидата, която нанасят жителите на Антиохия на императора, изследователите не са единодушни. Според A. Athanasiadi, Julian. An Intelectual Biography (ελλ. μτφρ. Δ. Κυρήτση, Αθ., 2005), pp. 285-311, особ. 287 текстът „не може да се причисли към нито един определен жанр“. Вж. пак там, бел. 28 за позицията на M. W. Gleason по въпроса.

[3] Lib., Or., XVIII. In: Libanii Opera vol. 2, ed. R. Foerster, Leipzig, Teubner, 1904.

[4] Този празник (Dies natalis Solis Invicti) е основан от император Аврелиан (270-275) –

тинопол[5]. Това са два удобни повода за съставяне на духовно завещание, което да даде философската рамка на религиозното и политическото реформаторско дело на последния представител на Флавиите – това е теологическият трактат „Ὕμνος εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον“. До голяма степен той представлява органическо единство с един друг текст, писан няколко месеца по-рано (вероятно между 22 и 25.III[6]) – „Ὕμνος εἰς τὴν Μητέρα τῶν Θεῶν“, в който авторът разглежда мита за Атис и Кибела, както и неговото приемане в Рим. Те се отнасят до един и същ проблем (симбиозата между философия, митология и политика), макар химнът към Майката на боговете да е с по-митологическа насоченост, а в този към Царя-Слънце да са особено силно застъпени неоплатоническите идеи на Ямвлих[7] и изобщо философският синкретизъм. Трудността при тълкуването им идва именно от специфичното преплитане на неоплатонизма с най-разпространените и най-еклектични култове в късната Римска империя. Основна задача на Юлиан е не само да обедини двата генерално различаващи се типа мислене[8], но и да придаде единна структура и завършен вид на различните традиции в почитането на Кибела, Хелиос, Атис. Това би дало така необходимата идеологическа и религиозна обосновка на императорската власт – цел, която Константин Велики се опитва да постигне с християнството, а Констанций – с налагането на арианската ерес. Едновременно с това като владетел Юлиан не трябва да проявява пристрастие към нито една мистериална религия, разделяща обществото на отделни малки колективи – в това според него се състои политическата и социална вреда от християнството. Неговата политика е тъкмо обратната на тази на неговите предшественици. Стремежът му е не да наложи един

---

cf. *Turkan, R.* Les cultes orientaux dans le monde Romaine. Paris, Les belles lettres, 1992, p. 183. За митраисткото му значение за император Юлиан – *Athanasiadi., P.* A contribution to Mithraic Theology: the Emperor Julian's „Hymn to King Helios“. – In: Journal of Theological Studies, n.s.:28 (1977), p. 364. За т. нар. „pompa circensis“ – *Dagron, G.* Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 a 451. Paris., 1984 (ελλ. μετάφραση Μ. Λουκάκη, Αθήνα, MIET, 2000), p. 47.

[5] Ж. Дагрон (Naissance..., pp. 378-387) обръща особено внимание на този символизъм, тясно свързан с Хиподрома, особено у Йоан Малала.

[6] Вж. предговора към изданието на „Химн към Майката на боговете“ (p. 102), където G. Rochefort приема тази дата.

[7] Именно тук Юлиан многозначително обединява мистериалното и философското начало на неоплатонизма говорейки за „халкидеца Ямвлих, който чрез своите произведения ни *посвети* (ἐμύησεν) във философските въпроси“ (Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον 11. – In: Discours de Julien l'Empereur, ed. G. Rochefort, Paris., Les belles lettres, 1963. По-нататък в текста – ВН).

[8] За тях вж. *Cumont, Fr.* Les Religions orientales dans le paganisme Romain. Paris, 1929, pp. 123 sq., който употребява освен „l'hellénisme“ и термина „l'iranisme“ (p. 126). Вж. пак там за взаимното им проникване през Елинистическата епоха и след нея, както и за доста спорния източен произход на amici Augusti.

определен култ над другите, а да обедини религиозните доктрини на своето време с философски средства. По-долу ще бъде направен опит да се докаже, че мистериалността заема своето място в империята, която Юлиан планира да изгради, но като субективно явление, касаещо човека и неговото спасение индивидуално, а не държавата като цяло.

Империята, централизмът и реформаторското дело на император Юлиан

За да разберем правилно политико-социалния аспект на Юлиановите теологически съчинения „Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον“ и „Εἰς τὴν Μητέρα τῶν θεῶν“ с техния неоплатонически хелиоцентризъм, е необходимо да направим кратък преглед на състоянието на империята през III–IV в. и конкретно на реформите от 362–363 г. За Константин Велики (307–337) и най-вече за Констанций (337–361) е характерен стремежът към засилване на централното управление като административен, военен и икономически апарат. На първо място тези двама императори си дават сметка, че в новите условия на разрастваща се едра поземлена собственост старата система на управление посредством градовете (наследена още от Елинистическата епоха) не би могла да бъде ефективна. Още от края на II в. и най-вече от периода след управлението на Северите през първата половина на III в. средната собственост, принадлежаща главно на декурионското съсловие в провинциалните градове, търпи упадък впоследствие на варварските нашествия и войните с персите на Изток[9]. Същевременно висшите съсловия в централното управление също се трансформират. Ordo senatoria остава най-богатото съсловие, в чийто ръце е съсредоточена едрата собственост, но се показва все по-непригодно за изпълняване на старите си ръководни функции в централната администрация, в провинциите и в армията. Тенденцията към възлагането на военната и административната власт по границите и изобщо в периферията на империята на нови хора личи много явно в разпоредбите на император Галиен от 262 г.[10] Той издига като един вид технократия висшето конническо съсловие (ordo equester), без да го смесва със старата сенатска аристокрация, и по този начин засилва централния апарат. Това води до тежки трансформации в градската система на империята, в събирането на данъци, в разпределението на земята. В противовес на това провинциалните конници, към които се числи по-голямата част от съсло-

---

[9] Касий Дион казва, че след смъртта на Марк Аврелий през 180 г. приключила златната епоха и настъпили медната и желязната.

[10] По тази проблематика вж. изключително подробното изложение на *Alfoldi, G.* Ιστορία της Ρωμαικής κοινωνίας, μτφρ. Α. Χανιώτης. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2006, pp. 282 sq. За разпоредбите на Галиен вж. пак там, pp. 287-288 с посоч. лит. и извори.

вието на декурионите (ordo decurionum, curiales)[11], западат все повече. Някога носители на висши ценности (honesti mores[12]), декурионите постепенно губят своя авторитет, обедняват поради недостатъчната си поземлена собственост и поради ограничаването на търговията, и са ценени все по-малко като управленски кадри от централната власт. Единственото, което им е оставено, е тежкото задължение да събират данъците в градовете си и да попълват фискалните липси. В действителност антагонизмът до 312 г. не е между сенатското и конническото съсловие, а между сената и провинциалните конници, от една страна, и висшите банкери, офицери, държавни администратори – от друга. С такива централизаторски методи императорите Аврелиан, Клавдий II Готски и особено Диоклециан се стремят да засилят императорския институт след голямата криза на военната диктатура и да създадат ефективна централна армия за отблъскване на варварите. Централизмът, чийто основи се поставят през тази епоха, не е римски в стария смисъл на думата – ще забележим трансформацията на понятието „център“ („μεσότης“) и като философски термин у император Юлиан, който обосновава властта на Хелиос над света с разположението му в средата между земния и безтелесния свят. Рим продължава да бъде уважаван, но не като център, а като историческото начало на империята. Отсега нататък центърът ще бъде там, където е императорът – в Никомедия, в Медиоланум, в Антиохия, в Равена, по-късно в Константинопол. В този идеологически контекст се оформя и едно вътрешно противоречие, на което обръща внимание Ж. Дагрон[13] – между образа на императора, който воюва за спасяването на перифирията и този на императора, който стои в своя град като „μέσος ἐκ μέσου“ (ако използваме философския език на Юлиановите теологически съчинения). Голямата реформаторска програма на Константин Велики (от която налагането на християнството е само част) променя и комплицира всички тези идеологически, икономически и социално-политически проблеми. Противоречието между Сената и новата администрация се изчиства по естествен път през IV в., когато горната прослойка на equites е допусната до сенатското съсловие (получавайки вместо старите по-низши титли „egregius“, „eminentissimus“ и др. стандартните сенатски „illustris“, „specta-

---

[11] И на латински, и на старогръцки има отделни термини за римския сенат (Senatus/senatores, ἡ Σύγκλητοξοί συγκλητικοί) и за провинциалните сенати (curiae/decuriones, αἱ βουλαίοι βουλευταί). Показателно е, че именно Юлиан не говори за Римския сенат като за „Σύγκλητος“, а го нарича с обикновеното „γερουσία“ ’Ιουλιανοῦ αὐτοκράτορος Εἰς τὴν Μητέρα τῶν θεῶν 159d. In: Discours de Julien l’Empereur, ed. G. Rochefort, Paris, Les belles lettres, 1963. По-нататък в текста – МΘ), използвано за всички градски съвети.

[12] Като пример за това G. Alfoldi (Ιστορία..., p. 292) дава т. нар. мрамор от Торини и богатия лугдунски декурион Тит Сений Солемн от времето на Северите.

[13] Naissance..., pp. 121 sq.

bilis“, „clarissimus“[14]) – един процес, който напомня сливането на поземлената аристокрация и индустриалците във викторианска Великобритания. Това сливане променя самия характер на Сената и го прави една повече или по-малко виртуална институция (което се доказва от огромния брой сенатори през IV и V в.), докато реалната власт е в ръцете на действащите административни структури около императора (sacrum consistorium и consilium principis). Низшето конничество пък е погълнато от декурионското съсловие[15]. Юлиан отказва да приеме този закономерен процес и се отнася с констнтинополския (а и с всички останали сенати – римския, антиохийския, дори с куриите на Спарта, Коринт и Атина[16]) като принцепс от първите години на императораската епоха[17]. Може би най-важната характеристика на управлението на Константин Велики и на наследника му Констанций е свързана именно с отношението между център и периферия – това е засилването на административния апарат и икономическата експлоатация на градовете, доведени почти до абсурд. Постепенно се оформя схващането за limes като линия, „бележеща границата с някакво място без география и без истински хора“[18]. Колкото по-близо се намира една провинция до тази граница, толкова по-малко занимава централното управление нейната съдба[19]. Може би най-показателният пример за това специфично отношение на императорите към границите на тяхната империя е свързано именно с Юлиан. Много от авторите твърдят, че Констанций изпраща братовчед си като цезар в Галия, за да се провали във войната с германите и да бъде убит[20]. Когато августът вижда, че Юлиан печели битката при Аргенторатум и има опасност да го надмине по слава, той не само изисква най-добрата част от галските легиони, но и се опитва да насъсква варварите срещу своя цезар

---

[14] Сенатското съсловие в класическя му триделен вид е се описва от един закон на Валентиниан I, издаден през 372 г.

[15] За тези процеси вж. *Alfoldi, G.* Ιστορία..., p. 325-326. Конкретно за приемането на отромен брой конници в сенатското съсловие в периода 312-326 г. и случая с Гай Целий Сатурнин вж. p. 331.

[16] Zosimus, III 10.4 (In: Zosimus, Historia nova, ed. P. Paschoud. Paris, 1971-89). Созомен (V 3.4. In: Sozomenus, Historia Ecclesiastica, ed. J. Bidez et G. Hansen. Berlin, 1960) споменава, че Юлиан „τῷ δὲ κοινῷ τῶν πόλεων πολλάκις ἔγραφεν“.

[17] *Athanasiadi, P.* Julian..., p. 150-173, особ. p. 171. *G. Dagron.* Naissance..., p. 222 цитира един закон от 362 г., в който се говори за „ius senatorum et auctoritatem eius ordinis, in quo nos quoque ipsos numeramus, necesse est ab omni iniuria defendere“. Същият автор прави твърде крайния извод, че „с Юлиан се намираме било в Рим през епохата на Републиката, било в Атина, но никога точно в Константинопол“.

[18] Тезата и цитатът са на *Dagron, G.* Naissance..., p. 121.

[19] Ibid.

[20] За изпращането на Юлиан в Галия с цел да изгуби войната и да загине вж. напр. Zosimus, III 1.2; 2.3; особ. 8,3.

след провъзгласяването му за август[21]. Неисторично и необективно би било да го обвиняваме в безотговорност – Констанций е просто представител на своята епоха и член на своята династия. Зосим[22] говори и за отрицателното въздействие, което оказва процъфтяването на големите градове (и особено на Константинопол) върху провинцията и съсловието на декурионите. Самият Константин Велики пък е обвиняван от този езически автор, че не смята за свое задължение да защитава лимеса, а стои в столицата си „ἀπόλεμος“ (точно като Цар-Слънце, около когото се върти вселената) и се отдава на разкош („τρυφῇ“)[23]. Военната политика на Константиновата династия преди идването на Юлиан на престола се характеризира с пагубна тенденция към отслабване на редовните пограничини армейски части (limitanei) и замяната им с т. нар. „comitatenses“ (един вид отряди за бързо реагиране, чиито двама magistri militum са пряко подчинени на императора и на неговите секретни служби (agentes in rebus), а не на провинциалните управители)[24]. Политиката на централизация и експлоатация на периферията личат и в икономическата политика на Константин Велики и на Констанций. Амиан Марцелин и Либаний говорят за постепенното отнемане на земите от градовете и присъединяването им към res privata (императорския фиск)[25], разрушавайки по този начин една икономическа система, наложена на Изток още от диадохите и епигоните (особено в селевкидската монархия и в малоазийските царства). Друг стожер на централизма след 313 г. се превръща и християнската църква като начин за бързо издигане на хора от нисък произход – един процес, на чието ограничаване Юлиан посвещава големи усилия.

Такава е империята, която младият Юлиан поема като единствен август в края на 361 г. През десетте месеца, които прекарва в Константинопол преди да замине за Антиохия за похода срещу Персия той започва мащабна реформаторска политика, целяща да върне в целия им блясък τὰ πάτρια/ mores maiorum. „Τὸ κλῖνον, ἡ φθορὰ τῆς οἰκουμένης“ ще бъдат и две страни на едно понятие, към което той ще се връща в съчиненията си и като политик, и като философ. Една от централните теми в „Химн към Царя-

---

[21] Ammianus, XXI 3.4-5. In: Ammianus Marcellinus, Res Gestae, ed. and tr. John C. Rolfe, Loeb Classical Library, 3 vols. Harvard UP, 1935-1939. За кореспонденцията на Констанций с племената отвъд Рейн вж. Sozomenus, V 2.1, където се казва, че Юлиан показал на войниците писмата, с които братовчед му подстекавал германите да нападнат Галия по време на бунта на Магненций. Същият автор (V 2.22-3) споменава слуха за същата политика по отношение на новия цезар Юлиан, макар да казва, че това е „ou) piqano/n“.

[22] II 32,1; 37,2; 38; IV 41.

[23] Zosimus, II 32,1-2.

[24] *Dagron, G.* Naissance..., σ

[25] Въпросът е окончателно решен от император Валент, който присъединява земите към своя фиск, но преотстъпва на градските съвети 1/3 от доходите от тях.

Слънце“ ще бъде именно неоплатоническата и религиозната обосновка на „γένεσις καὶ φθορά“ в материалния свят, но не посредством източни дуалистки схващания, а като закономерно движение между светлина и мрак.

Основна институция в неговата политическа схема е *градът* като административна, културна и религиозна единица. Към възстановяването на градовете с техния древен блясък е насочена икономическата му реформа, с която се връща отнетата от юрисдикцията на куриите земя[26]. Конкретно към декурионското съсловие са насочени и някои данъчни облекчения като например освобождаването от хрисаргирона[27]. В идеологически аспект императорът също се стреми да издигне възможно най-много авторитета на сенатите (както на двата централни в Рим и Константинопол, така и на провинциалните) като всячески подчертава, че самият той се числи към това съсловие. Императорът дори сам посещава Сената в Константинопол и произнася речи там, искайки одобрението на тази институция[28]. Същото прави и в Антиохия по време на житната криза от началото на 363 г. В паричната му реформа също личи стремежът към регламентирана децентрализация – за пръв път от векове върху монетите (основно оръдие на пропагандата в късната Античност) се чете ясно името на града, в който са сечени[29]. Санкциите му също се отнасят до градовете като основна единица в империята. Според Созомен императорът имал навика да наказва тези от тях, които проявявали християнски настроения, прилагайки примерите с отказа му да помогне на нападнатата от персите Нисибис и с отнемането на статута на Кесарея в Кападокия и Констанция във Финикия[30].

В централния апарат Юлиан води същата политика. Противно на предшествениците си (и особено на Констанций) той ограничава драстично дворцовия персонал, чиято цел по думите на Сократ била „предизвикването на почуда от императорското богатство у тълпата“[31]. Ограничителните му мерки спрямо християнската църква също имат главно

---

[26] Cod. Theod. 10.3.1; Ammianus, XXV 4.15; Sozomenus V 3.2-3; *Dagron, G.* Naissance..., σ. 76. За политиката на Юлиан спрямо градовете и за шестте разпоредби от 13.III.362 г. вж. подробно и *Athanasiadi, P.* Julian..., pp. 150 sq.

[27] Cod. Theod., 12.1.50; 13.1.4.

[28] Вж. по-горе.

[29] Целта на това в никакъв случай не е връщане към местното монетосечене – паричните единици в империята си остават еднакви, но се показва уважение към местното самоуправление и същевременно с това се упражнява по-силен контрол върху фалшификациите. За монетната реформа на император Юлиан вж. *Athanasiadi, P.* Julian..., p. 166, която цитира статията на M. Salmon „La conception de l'empereur Julien l'Apostat de la reorganisation de monnayage romain“. – In: Wladomosci Numizmatyczne, 23 (1979), p. 20-30.

[30] Sozomenus, V 3-4.

[31] Socrates, III 1.53 (In: Socrates' Ecclesiastical History, ed. W. Bright, Oxford, Clarendon Press, 1893): „ἡ ἐκ τοῦ βασιλικοῦ πλούτου τοῖς πολλοῖς ἐγγιγνομένη κατάπληξις“.

икономически и културен характер – епископиите биват задължени да върнат голяма част от земите си на куриите и на християни се забранява да преподават класическите автори (главно във висшите училища). Като цяло политиката на императора е насочена към връщането на империята в лоното на светското – в тази империя не може да има място за мистериални култове, поддържани от официалната власт. Мистериите може и трябва да съществуват, но само като начин за индивидуално спасение. Юлиан не позволява на личното му пристрастие към митраизма да надделее над идеите му като политик – това личи особено силно в „Химн към Царя-Слънце“ с неговата логична и философска обосновка на властта. Императорът и империята, както и слънцето, са за всички, независимо от религиозните им разбирания и индивидуалния им път за намиране на „σωτηρία“ за душата. Юлиановата империя не трябва да бъде централизираща в стария вреден смисъл. Тя трябва да бъде контролирана система от градове, на върха на която стои един император и една династия. Такъв именно е моделът на вселената, описван в „Химн към Царя-Слънце – система от креативни сили, обединявани и „сглобявани“ една с друга от стоящия в средата на космоса Хелиос. Неговата власт не licentia, а potestas – тя е дадена „по общо съгласие“ от всички богове.

Философската рамка на юлиановите теологически съчинения

Двете теологически произведения на император Юлиан „Химн към Царя-Слънце“ и „Химн към Майката на боговете“ са обединени около неоплатоническото триделно схващане за света (τὸ ξύμπαν) като „νοητός, νοερός, αἰσθητόςσκύβαλον“. Невещественият свят, който се нарича още „Ἰδέα τῶν ὄντων, ἐπέκεινα τοῦ νοῦ“ и др., населяват οἱ νοητοίοἱ αφανεῖς οἱ ἄϋλοι θεοί. Той е постижим за човека само по мистериален път.

Земният свят (ἡ ἐνάτη[32] δημιουργία), отново по примера на Ямвлих, Юлиан не нарича просто „видим“ („ὁρατόν“) както Платон, а „сетивно познаваем“ („αἰσθητόν“) – него обитават, освен материалните форми (ἕ νυλα εἴδη), и „земните божества“ (ἐγκόσμιοι θεοί). Като част от този девети кръг в „Към Великата майка на боговете“ се въвежда и т. нар. „σκύβαλον“ – едно понятие от халдейски произход, което означава най-ниското ниво на чистата материалност. То няма философски, а по-скоро мистериално-религиозен характер и поради това ще му бъде обърнато внимание подробно по-долу.

По отношение на нематериалния и на сетивния свят Юлиан се

---

[32] В химна „Към Царя-Слънце“ Юлиан въвежда и астрологично описание на света, който е разделеен на девет „κυκλοφορίαι“ (орбити, планети). Осем от тях са светът на нематериалното (αἱ ἑπτὰ καιἡ ὀγδόη κυκλοφορία), а деветата е земният свят. Над тях властва стоящото в абсолютния център Слънце (ВН 26. 22). За основополагащото понятие „meso/της“ у Юлиан вж. по-долу.

придържа в общи линии към класическия платонизъм. Още Платон в „Държавата“ се занимава с делението на света на „νοητός“ и „ὁρατός“ давайки пример със Слънцето и неговата светлина[33]. По модела на Ямвлих Юлиан въвежда и едно трето понятие – „νοερόν“, свързвайки го с функцията на владетеля (βασιλεύς- Ἄττις в „Химн към Майката на боговете“, βασιλεὺς- Ἥλιος в „Химн към Царя-Слънце). Умопостигаемият свят (ὁ νοερὸς κόσμος) е населяван от съзидателните божества (δημιουργικοὶ νοεροὶ θεοί), чиито извор е Промήθεια (πηγὴ τῶν νοερῶν θεῶν) – едно от проявленията на Слънцето[34]. В схващанията на Юлиан тези божества са в по-голямата си част с имената си от гръко-римския пантеон, но насищани със смисъл и функции, заети от така разпространените в средата на IV в. източни култове.

Властта над трите свята, която креативните божества дават „по общо съгласие“ на Слънцето (ὁμολογοῦντες τὴν ἡγεμονίαν δεδόσθαι)[35], се крепи на двете му основни функции, които Юлиан още в началото на химна описва[36]. Това са творческата, пораждаща и усъвършенстваща сила (τὸ δημιουργικόν καὶ γόνιμον; τὸ τελεσιουργόν) и сдържащата сила (τὸ συνεκτικόν). Първата от тях, творческата сила, е и най-спорна. Проблемът за понятието „δημιουργικὴ δύναμις“ е от изключително голямо значение не само в теоретичен план, но и в контекста на Юлиановата политика. Ако императорът приема официално съществуването на реална съзидателна сила, чрез която Хелиос твори de nihilo, то той би трябвало да приема и наличието на определено по време начало на света. Но както неведнъж той доказва, вселената като цяло е „ἀγέννητος“ (безначална) и „ἀίδιος“ (вечна). Място за съзидание има само в сетивния свят, който е подчинен на вечния естествен кръговрат между възход и упадък (ἀειγενεσία), олицетворяван от мита за Атис. Това е и една от основните точки в спора на Юлиан с християните. От друга страна, не е необходимо да обвързваме идеята за съществуването на абсолютен творец с мистериалните религии като такива. Това, че императорът е бил митраист (както убедително доказва П. Атанасиади), не означава, че е вярвал в Хелиос като създател на вселената без първоначална материя. Самият мит за Митра, колкото и да е мъгляв, противоречив и еклектичен, описва сътворението на живия свят от тялото на убития от младия бог бик[37]. Слънцето

---

[33] 508a sq: „ταῦτα διττὰ εἴδη, ὁρατόν καὶ νοητόν“.

[34] Преводът на тези понятия на български представлява несъмнена трудност. Френският издател на текста G. Rochefort превежда „νοερός“ и „νοητός“ съответно като „intelligible“ и „intellectuelle“.

[35] Cf. BH 13.4.

[36] BH 7.8-9.

[37] За митологическата система на митраизма вж. *Кюмон, Фр.* Мистерии Митры. Перев. С. Цветникова. С.-Петербург, Евразия, 2000, сс. 145-180, особ. 174-180 за убийството на бика по волята на Слънцето.

не е „δημιουργός/creator“ в християнския смисъл на думата. Юлиановият Хелиос твори от вече съществуващата материя и е много показателно обединяването на креативността с фертилността (τὸ δημιουργικόν с τὸ γόνιμον). Понятието „сътворяване“ се свързва с живите същества, докато „усъвършенстване“ (τὸ τελεσιουργόν) – с неживия свят. Тези три термина са само пояснения на идеята за *преработването* на материята. Раждането и различните аспекти на усъвършенстването биват обединявани от общата идея за „креативна сила“, както личи и от следния пасаж:

„Някои от формите Хелиос усъвършенства, други обработва, други украсява, други въздига, и няма нито едно нещо, което да е огрявано от светлината и да се ражда извън неговата креативна сила“[38].

Носителят на оформящата творческа и усъвършенстваща сила на слънчевия бог е неговата светлина. Тя няма сетивни свойства[39], но без нея не е възможно истинското съществуване на нито една материална форма. За да илюстрира тази философска постановка, Юлиан сравнява материята, която не е изложена на слънчевата светлина, със златото преди да бъде обработено от майстора:

„Нима нещо би могло да съществува напълно, ако, подобно на суровия материал в ръцете на майстора, не бъде изложено първо на слънчева светлина, откъдето да приеме форма? Понеже и течното злато е просто злато, а не е статуя или бюст, преди ваятелят да му придаде форма.“[40]

Слънчевата светлина, която дава живота и обединява материалния свят без самата тя да е материална, не огрява всичко едновременно. Това е един начин да се обясни иначе парадоксалното понятие „φθορά“ в контекста на света, който е „прекрасен, божествен и вечен“[41] без да се въвежда характерния за митраизма зороастрийски дуализъм между доброто и злото. Там, където цари тъмнина, живият свят запада и погива – това е естествено явление, свързано със закономерната смяна на деня и нощта:

„С приближаването си богът (т. е. Слънцето – бел. прев.) поправя и въздига, а с отдалечаването си обезсилва и погубва.“[42]

Самата светлина на слънцето не се смесва с нищо, а остава „чиста и недокосната от раждане и смърт“[43].

---

[38] Преводите от старогръцки тук и по-долу са на автора. ВН 16.11: „τὰ μὲν γὰρ τελειοῖ τῶν εἰδῶν, τὰ δὲ ἐργάζεται, τὰ δὲ κοσμεῖ, τὰ δὲ ἀνεγείρει, καὶ ἓν οὐδὲν ἐστιν ὃ δίχα τῆς ἀφ᾽ Ηλίου δημιουργικῆς δυνάμεως εἰς φῶς πρόεισι καὶ γενέσιν“.

[39] ВН 7.2 sq. (οὐδὲ τὰς οἰκείας σώματι προσιέμενον ποιότητας.

[40] ВН 8: „Ορατὸν δὲ ὅλως εἶη ἄν τι μὴ φωτὶ πρώτον ὥσπερ ὕλη τεχνίτῃ προσαχθέν, Ἵν᾽ οἷμαι τὸ εἶδος δέξηται; καὶ γὰρ τὸ χρυσίον ἁπλῶς οὑτωσὶ κεχυμένον ἔστι μὲν χρυσίον, οὐ μὴν ἄγαλμα οὐδὲ εἰκών, πρὶν ἂν ὁ τεχνίτης αὐτῷ περιθείη τὴν μορφήν“.

[41] ВН 5; вж. и по-долу.

[42] ВН 12.11: „᾽Ο θεὸς ὅδε... προσιὼν μὲν ὀρθοῖ καὶ ἐγείρει, πόρρω δὲ ἀπιὼν ἐλαττοῖ καὶ φθείρει“.

[43] ВН 16.28

Определението „δημιουργικός“ се използва и за всички „умопостигаеми божества“ (населяващи „νοερός κόσμος“), които играят ролята на помощници и едновременно с това на различни проявления на слънчевия бог (например Дионис, Аполон Мусагет, Зевс в Кипър, Афродита), които „творят“ само като медиатори между безтелесния и сетивния свят. *Творецът* (ὁ δημιουργός, т. е. този, който поражда) е един-единствен – слънчевият Бог, но около него, като отражения на светлината му, по небето кръжат много *творящи* божества (δημιουργικοὶ θεοί)[44]. Всяко от тях има своите „ясни“ (οὐκ ἀμυδραί) функции и сили[45]. По същия начин и империята, която гради Юлиан, е сбор от градове, всеки със своя икономическа функция, определена обработваема земя, местни божества, монети. В центъра на тази добре уредена система стои императорът-Слънце, който я усъвършенства, направлява и поддържа. Тук стигаме и до двете философски понятия в „Химн към Царя-Слънце“, които са с най-голямо значение за разбирането на цялата реформаторска политика на Юлиан. Тези две понятия, тясно свързани помежду си, са „τὸ συνεκτικόν“[46] и „ἡ μεσότης“. Императорът схваща вселената като сбор от форми (телесни и безтелесни), сред които действат по природа (φύσει) центробежни сили (τὸ σκεδαστόν καὶ ἀποῤῥέον). Този свят би се разпаднал, ако не съществуваше обединяващата сила на Хелиос:

„Но какво? Нима не е видима същността на петото тяло (т. е. – на Слънцето – бел. прев.) в нейния кръгов ход по небето, която съединява всички части и ги притиска една към друга, сдържайки онова, което ги прави по природа да се разсейват в пространството и да се отблъскват взаимно?“[47]

Земният свят (ὁ περὶ γῆς τόπος, ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ὁ παθητὸς κόσμος), противно на вечно съществуващия безтелесен свят (νοητὸς κόσμος), „съществува като верига от ставания“[48]. Той не е „нероден и съществуващ сам по себе си“ (ἀγέννητος καὶ αὐθυπόστατος), а е подвлас-

---

[44] ВН 16: „Εἷς μὲν ὁ τῶν ὅλων δημιουργός, πολλοὶ δὲ οἱ κατ᾽οὐρανὸν περιπολοῦντες δημιουργικοὶ θεοί“.

[45] ВН 13.1: „ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν ἄλλων θεῶν οὐκ ἀμυδραὶ καθήκουσιν εἰς τὸν κόσμον τόνδε δυνάμεις“. В случая глаголът „καθήκω“ се употребява не само пряко („спускам се надолу“), но и преносно в смисъл на „изпълнявам някакво задължение, изпълнявам някаква функция“ (срв. нгр. „καθήκον“ – задължение, функция).

[46] Множеството синоними на свързващата функция на Слънчевия бог показва многобройните отсенки на това понятие в идеологическите схващания на IV в., но и огромното му значение конкретно за Юлиан като философ и политик. Срещат се често глаголите „sunarmo/zein, sune/xein, suna/gein, kosmei=n, a)negei/rein“.

[47] ВН, 15: „Τί δέ; οὐχὶ καὶ περὶ τὸν οὐρανὸν φαίνεται κύκλῳ πορευομένη τοῦ πέμπτου σώματος οὐσία, ἣ πάντα συνέχει τὰ μέρη καὶ σφίγγει πρὸς τὰ αὐτὰ συνέχουσα τὸ φύσει σκεδαστὸν αὐτῶν καὶ ἀπορρέον ἀπ᾽ ἀλλήλων;“

[48] ВН, 12: „ἐν τῷ γίγνεσθαι τὸ εἶναι ἔχει“.

тен на вечно раждане и упадък. Поради тази причина той има нужда да бъде обновяван и съединяван непрекъснато „в определени размери“. Функцията на Царя-Слънце е именно „συνέχειν μέτροις ὡρισμένοις“[49]. Това става посредством неговото разположение в центъра на Вселената (μέσος ἐκ μέσου; μέσον Ἱδρῦσθαι τὸν θεὸν τοῖς νοεροῖς θεοῖς). Като централно философско понятие в своята система на света Юлиан определя същността на „μεσότης“ много внимателно:

„Ние не наричаме „среда“ точката, която отстои на равни разстояния от противоположните краища, когато я гледаме вписана между тях, както ... сивото, заема средно положение при цветовете и както хладкото се намира между топлото и студеното, или другите подобни смесени форми, а онази сила, която обединява и свързва разделените неща. За нея Емпедокъл говори като за някаква „хармония“, отричайки да ѝ е присъщо каквото и да било несъвършенство.“[50]

Средата не е смесица от различните различните крайности във вселената (ἀπὸ τῶν ἄκρων κραθεῖσα), а в нея отделните същности са в чист вид. По този начин се създава „прекрасната умопостигаема същност“ на слънчевия Бог, на когото останалите креативни сили, стоящи между безтелесния и земния свят, дават властта по общо съгласие (τὴν ἡγεμονίαν ὁμολογοῦντες δεδόσθαι). Несмесената същност на центъра има политическо значение за връщането на желаната от Юлиан идеална форма на империята, в която основните административни, културни, икономически и религиозни единици са градовете със силно местно самоуправление и със свой облик. Освен това терминът „същност“ е близък до преният на различните християнски течения. Спорът за същностите на Христа и Отца (οὐσίαι) като единна или единоподобна (ὁμοούσιος, ὁμοιούσιος) занимава никеанци и ариани още от Първия вселенски събор. Твърде вероятно е Юлиан да е целял да приобщи към себе си привържениците на Никейския Символ на вярата или поне да разпали по-силно пререканията в Църквата. Созомен споменава, че след смъртта на Констанций новият август лично позволил възстановяването на разрушените от арианските епископи църкви на техните противници[51]. Гоненията спрямо християните по принцип са чужди на неговата политика, както подчертават дори църковни автори като Созомен[52]. Причините за това са две. От една

---

[49] Ibid.

[50] ВН 13.10sq: „Μεσότητα μὲν δή φαμεν οὐ τὴν ἐν τοῖς ἐναντίοις θεωρουμένην Ἰσον ἀφεστῶσαν τῶν ἄκρων, οἷον ἐπὶ χρωμάτων τὸ ... φαιόν, ἐπὶ δὲ θερμοῦ καὶ ψυχροῦ τὸ χλιαρόν, καὶ ὅσα τοιαῦτα, ἀλλὰ τὴν ἑνωτικὴν καὶ συνάγουσαν τὰ διεστῶτα, ὁποῖαν τινά φησιν᾽ Εμπεδοκλὴς τὴν ἁρμονίαν, ἐξορίζων αὐτῆς παντελῶς τὸ νεῖκος.“

[51] Sozomenus 20.6

[52] Sozomenus, V 4.6: „показа се по-човеколюбив от онези, които преди него бяха преследвали църквата – от техния опит той беше разбрал, че наказанията няма да съдей-

страна всеки в империята има право да търси истината и спасението по свой собствен мистериален път, доколкото не вреди на реда. Когато обаче в град Бострена назряват проблеми, императорът изпраща заплашително писмо на епископ Тит, че ще го държи отговорен, ако избухне християнски бунт[53]. От друга страна, императорът смята, че религиозната система на държавата, на която се опитва да придаде завършен вид със своята литературна дейност, е достатъчно синкретична, че след известно време да успее да погълне различните християнски секти.

Философската рамка на „Химн към Царя-Слънце" придава на текста характерната за Юлиановата политика светска насока и логичност. Понятията следват плавно, извеждани са паратактично, с много редки препратки към „онова, което е неразбираемо за ума". Авторът съумява да превърне една напълно философска идея, тази за стоящата в идеалния център между нематериалния и сетивния свят умопостигаема божественост, в идеологическа обосновка за своята реформаторска програма. Разбира се, много далеч от истината би било да се каже, че „Химн към Царя-Слънце" е текст за широка употреба. Той е строго научен трактат, насочен към интелектуалния елит на империята – именно така, както политиката на императора е насочена към аристокрацията. Юлиан не успява да разбере, че обикновената пропаганда и осигуряването на препитание за долните прослойки от населението не може да излекува обществото. В крайна сметка християнството с неговите различни нива на познание за различните интелектуални равнища от най-необразованите до елита успява да победи Юлиановото синкретично и комплицирано езичество.

Мит и политика

По-горе обърнахме внимание на философската страна на Юлиановата хелиоцентрична теология и схващания за сътворението на света. Следва да бъде направен опит за изследване на симбиозата между философия и мит – един проблем от ключово значение за цялата епоха на късната Римска империя. Същевременно ще бъде разгледан въпросът за мистериалните влияния върху императора и на тяхното отражение в политическата, административната и религиозната му реформа.

Намирането на ключа към върховната власт и изграждането на организирана езическа религия Юлиан възлага на идеята за „обединителя" на трите свята – именно на тази цел е посветен „Химн към Царя-Слънце". Императорът пише това произведение наричайки себе си „φύσει θεράπων τοῦ θεοῦ" насочвайки по този начин към Платоновото схващане, че ду-

---

ства по никакъв начин за реорганизацията на езичеството" (φιλανθρωπότερος ἐφάνη τῶν πρόσθεν διωξάντων τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν φθασάντων εὑρὼν οὐδὲν ὄφελος εἶναι τιμωριῶν εἰς σύστασιν᾽ Ελληνισμοῦ).

[53] Sozomenus, V 15.12.

шата на всеки човек по природа е следовница на някое божество[54], но после доказва, че неговият собствен Бог-Слънце в действителност е въплъщение и извор на всички основни креативни (δημιουργικοί, νοεροί) божества на гръко-римския пантеон. Именно тук се срещат явно олимпийската традиция и източните култове – може да се каже, че Юлиан ползва външно (поне в повечето случаи) имената на старите богове, но насищайки ги с нови значения и функции. На първо място Слънцето е Зевс – върховната власт (δυναστεία). Като доказателство за това Юлиан дава почитането му в Кипър заедно с Хелиос (μίαν᾽ Ηλίου καὶ Διὸς δυναστείαν[55]). Обосновката на тази власт е чисто философска – тя се гради на посредническата функция на Слънцето от позицията на „μέσος ἐκ μέσου" (вж. глава II). Тази логическа идея за властта като център дава силно отражение в политиката на Юлиан.

* * *

Отъждествяването на Слънцето с Хадес-Сарапис, Дионис (-Загрей?) и Аполон Мусагет, както и наличието на халдейското понятие „sku/balon" отвеждат към темата за относително редките мистериални елементи в „Химн към Царя-Слънце". Неправилно би било да се твърди, че такива елементи не съществуват – доказателство за обратното е дори само фразата „за разума да обхване всичко на мен ми се струва невъзможно"[56]. По-значим е въпросът за мястото на мистериалните култове в цялостната доктрина на императора – доколко в обновената империя има място за тях и подходящ материал ли са те за изграждането на религия, която да конкурира успешно християнството. Мистериалният път несъмнено е единственият за поне частично опознаване на νοητὸς κοσμός. Мистериално е и отъждествяването на Хелиос с Хадес-Сарапис, в чиято власт е да отвежда душите на онези, които са живели „най-добре и най-справедливо" (τῶν ἄριστα βιωσάντων καὶ δικαιότατα) нагоре към света на безтелесното. Това източно схващане, че най-великите хора се издигат към трансцедънталния свят и се отделят напълно от земното, е чуждо на гръко-римската митология и обществено мислене, които обикновено героизират или обожествяват с цел новият ἥρως да продължи да играе роля в живота на общността. Търсенето на спасение (σωτηρία) тук не е обвързано с конкретна вяра и култ с определени мистерии (както е при християнството), а единствено с „добрия и справедлив живот". Спасителят не е нито Митра, нито Христос, нито елевзинските богини[57]. Абстрактният,

---

[54] Срв. напр. Платон, Федър, с. 252.

[55] ВН 10.10; 22.

[56] ВН 17.13: „τὰ πάντα περιλαβεῖν τῷ νῷ ἔμοιγε φαίνεται ἀδύνατον".

[57] Вероятно Юлиан е бил посветен и в елевзинските мистерии, освен в митраистките. Вж. *Martin, Luther H.* Roman Mithraism and Christianity. – In: Numen, 36:1 (1989: June), p. 6-7.

философски и еклектичен Хелиос в Юлиановият химн е този, който „освобождава напълно душите от раждането, без да ги приковава след това към други тела и без да ги измъчва и подлага на съд, но само издигайки ги към безтелесния свят в своя път нагоре“[58].

Обединяването на Слънцето с Дионис (Загрей) и Аполон (Мусагет) П. Атанасиади[59] свързва с един основен философски проблем – антагонизма между съзиданието като непрекъсната верига от „ставания – γίγνεσθαι“ и като „съществуване – εἶναι“. Дионис олицетворява „τὸ μεριστὸν τῆς δημιουργίας“, което според авторката препраща към митраистския мит за убиването и разчленяването на бика-свят и към орфическата традиция, противопоставено на Аполоновото „τὸ τῆς καλλίστης συμμετρίας καὶ νοερᾶς κράσεως“. Слънцето едновременно разделя и прави възможна множествеността на силите в умопостигаемия и в земния свят, но и събира тези сили в качеството си на център на Вселената и като олицетворение на „хармонията“. По този сложен философско-митологичен начин Юлиан отново се опитва да обоснове функцията на императорската власт, която дава възможност на периферията, провинциите и градовете да съществуват със свой облик, но и ги обединява и подрежда в едно. Изкушаващо, но недоказуемо, е отъждествяването на Дионис и Аполон в този контекст с двамата спътници на Митра Cautes и Cautopates, символизиращи в иконографията залязващото и изгряващото слънце (Sol oriens, Sol occidens – понякога изобразявани като петел и славей)[60]. Такъв паралел би противоречал на общия антимистериален характер на текста, освен това не би бил точен – спътниците на Митра обикновено са не Дионис и Аполон, а Арес и Хермес[61].

Много важно от политическа гледна точка е и отъждествяването на Слънцето с Асклепий като бог на изцелението. В класическата и в елинистическата традиция понятията „ὑγιεία“ и „νόσος“ имат изключително широк кръг от значения. Душевното и физическо здраве е основна цел на „παιδεία“ и схващането на Юлиан, че посредством нея може да се изцери обществото, има изключително дълбок смисъл. За образования езичник на IV в., и изобщо за непредубедения религиозно интелектуалец, Юлиан е дете на своята епоха, владетел, който, подобно на предшестве-

---

[58] ВН 10.10: „... ὃς ἀπολύει παντελῶς τῆς γενέσεως τὰς ψυχάς, οὐχὶ δὲ λυθείσας αὐτὰς σώμασιν ἑτέροις προσηλοῖ κολάζων καὶ πραττόμενος δίκας, αλλὰ πορεύων ἄνω καὶ ἀνατείνων τὰς ψυχὰς ἐπὶ ψὸν νοητὸν κόσμον“.

[59] Julian..., p. 222-223; A contribution..., p.367.

[60] *Кюмон, Фр.* Мистерии..., с. 168-171; *Athanasiadi, P.* A contribution..., p. 365 (която прави този паралел именно с оглед на „Химн към Царя-Слънце); *Athanasiadi, P.* Julian..., p. 94 (където се прилага снимка на много рядка гема с Митра, заобиколен от славей и петел) и p. 222, n. 78.

[61] *Athanasiadi, P.* Loc. cit.

ниците си, търси идеологическа поддръжка за своята власт, но с възможностите, получени чрез класическата му „παιδεία“. Подобно на нов Асклепий той идва да изцери обществото от християнството – една религия, която в очите му представлява философски, културен и духовен парадокс[62]. За една голяма част от населението императорът е „sidus salutare“, както казва Амиан Марцелин за възгласите на населението при влизането му в Сирмиум през есента на 361 г.[63] Тук също не става дума на спасение на душата – Асклепий, както и императорът, спасяват империята като космополитно образувание и създават условията за намирането на философската истина.

Юлиан използва за чистата материалност едно рядко халдейско понятие – това е терминът „σκύβαλον“. По своята природа чуждо на гръкоримското мислене, то трудно намира място в произведенията на императора, който схваща света по принцип като „θεῖος καὶ πάγκαλος[64]“, и едва ли можем да се съгласим с мнението на П. Атанасиади, че е „използвано непрекъснато“[65]. Докато в „Химн към Майката на боговете“, където има място за мистицизъм, му се дава определение като „неживото, безплодното, мръсотията, утайката“[66], в далеч по-философското „Към Царя-Слънце“ авторът не намира сгоден случай да го спомене нито веднъж. Тук единствената податка за абсолютна материалност е в контекста на Аристотелевото схващане за човека, чиято природа е „двойствена, смес между тялото, което е тъмно и животинско, и душата, която е божествена“[67]. Това напълно конвенционално философско схващане, познато още от Класическата епоха, по никакъв начин не би могло да се схване като влияние на персийския дуализъм, олицетворяван от Оромазд

---

[62] Срв. ᾽Ιουλιανοῦ αὐτοκράτορος Εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους κῦνας. – In: Discours de Julien l’Empereur, ed. G. Rochefort. Paris., Les belles lettres, 1963 1.16, където основна тема е именно болестта и смъртта, изградена на базата на историята за циника Диоген и болния му приятел Антистен: „᾽Αλλ᾽ ἡμεῖς οἱ τὸ σκῆπτρον ἐκεῖθεν παραλαβόντες ὑπὸ μείζονος σοφίας ἴσμεν ὅτι χαλεπὸν ὁ θάνατος, καὶ τὸ νοσεῖν δεινότερον αὐτοῦ φαμεν τοῦ θανά του, τὸ ῥιγοῦν δὲ χαλεπώτερον καὶ τοῦ νοσεῖν“.

[63] Ammianus, XXI 10.2.

[64] Вж. напр. ВН 5: „Този божествен и прекрасен свят, събиран в едно от нерушимата божествена промисъл от най-виоката част на небесната извивка та чак до дълбините на земята“ (᾽Ο θεῖος οὗτος καὶ πάγκαλος κόσμος ἀπ᾽ἄκρας ἀψῖδος οὐρανοῦ μέχρι γῆς ἐσχάτων ὑπὸ τῆς ἀλύτου συνεχόμενος τοῦ θεοῦ προνοίας).

[65] *Athanasiadi, P.* Julian..., σ. 217 και σημ. 64. Вж. пак там за халдейския произход на понятието, както и за влиянието на халдейските учения, на които Юлиан е бил подложен още като цезар в Галия. Издателят на ΜΘ G. Rochefort (p. 119, n. 1) също подчертава, че „употребата на думата «σκύβαλον» в този смисъл препраща към Халдейските оракули“.

[66] ΜΘ 170cd [11]: „ἄζωον, ἄγονον, ἀποκάθαρμα, τρύγα“.

[67] ВН 20.8-9: „διττὴ γάρ ἐστι μαχομένη φύσις εἰς ἓν κεκραμένη ψυχῆς καὶ σώ ματος τῆς μὲν θείας τοῦ δὲ σκοτεινοῦ καὶ ζοφώδους“.

и Ариман[68], нито пък като мистериално влияние. В „Химн към Царя-Слънце“ въобще липсва понятие за чисто зло – упадъкът (φθορά) не е резултат от това, а е закономерно явление, естественият принцип на ентропията. С оглед на политическите и социалните реформи на Юлиан, изключително голямо значение играе фактът, че единствено сетивният свят е подвластен на закономерното и непрекъснато движение между раждане и смърт. Понятието „φθορά“ е и философският еквивалент на упадъка (τὸ κλῖνον) на обществото, който широкият кръг от реформи от 361–362 г. цели да спре. Като политик Юлиан трябва да убеди поданниците си, че светът и империята са съвършено творение и, ако използваме Платоновата терминология – „τἀγαθόν“. Именно в това се състои и вредата от християнската религия с нейното есхатологично очакване на месията, което поставя определена цел и предречен край на този свят и властващата над него империя.

Полемиката на Юлиан с християните на тази плоскост личи и в „Химн към Майката на боговете“, заключена в противоположността на Атис[69] и Христос. Разказът за Атис и Кибела се схваща метафизично и алегорично – той няма определено време и място на ставане, той е мит, който онагледява идеята за вечното раждане/обновление и смърт/упадък на света. Това е „ἡ ἀειγενεσία“, за която Слънцето е „първопричина“ заедно с Афродита[70]. Животът и смъртта на Христос пък се развиват в определен исторически момент и на определено място – те са история. Сами по себе си понятията „πάγκαλος καὶ θεῖος κόσμος“ и „φθορά“ се изключват взаимно, но посредством понятието „ἀειγενεσία“, на която е подвластен само земният материален свят, упадъкът става възможно и необходимо явление, част от съвършения световен кръговрат[71]. Юлиановият езически свят е без първично начало и край[72], той е прекрасен, съвършен и вечен (θεῖος, πάγκαλος, ἀίδιος). Християнският свят е създаден в определен момент с определена цел и върви към свършека си. Тези две постановки водят и до напълно различни концепции за функцията, мястото и литературно-идеологическия образ на Империята. Юлиановата държава е вечна и олицетворяваща човешкия полуматериален-полубожествен свят, в центъра на който стои императорът-Слънце. В тази държава няма място за мистериалност – нито християнска, нито митраистка,

---

[68] За това вж. *Athanasiadi, P.* A contribution..., p. 367.

[69] За това вж. *Athanasiadi, P.* Julian..., pp. 214-215.

[70] ВН 33.6-8: „Афродита се грижи за вечното раждане на живите същества, за което Слънцето е първопричина (πρωτουργὸς αἰτία)“.

[71] Срв. ВН 26.22-27, където се говори за „деветото творение, движещо се във вечния кръговрат между раждането и непрекъснатия упадък“ (ἐνάτην δὲ οἶμαι δημιουργίαν τὴν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ συνεχεῖ διαιωνίως ἀνακυκλουμένην).

[72] ВН 4: „ἐξ ἀιδίου γέγονεν ἀγεννήτως ἔς τε τὸν ἐπίλοιπον χρόνον ἀίδιος“.

нито каквато и да било друга. Мистериалното познание е познание за нематериалното и е достижимо само индивидуално или от малки човешки общности, а държавата като социално цяло е длъжна да почита отделните божества по определени правила като различни аспекти на единствения Бог – Слънцето. Това вероятно е причината толкова рядко в произведенията на Юлиан да се споменава името на Митра[73], макар почти със сигурност бъдещият император да е бил посветен в мистериите още преди да стане цезар и да е имал Митреум в Константинопол[74]. В „Химн към Майката на боговете“ Юлиан приема слънчевия бог в конкретен митологичен облик (така, както в „Химн към царя-Слънце“ описва абстрактната му философска същност). Като традиционалист и елинист обаче той предпочита Кибела и Атис пред кървавия и донякъде дискредитиран[75] персийски мит, който никога не е бил приеман официално в Рим. Поради това рамката на текста е толкова исторична и се обръща такова внимание на приемането на култа към двете фригийски божества в Атина и Рим. За да приеме в държавен план същността на Митра като слънчево божество, Юлиан трябва да направи компромис и да го замени с Кибела и Атис. Симбиозата между признатата в Рим богиня и новото, екзотично и привлекателно източно божество не е откритие на императора. Още най-старото известно светилище на Митра в Римската империя (в Остия) е построено в непосредствена близост до храма на Кибела. Близо до днешен Залцбург също има такава композиция[76]. Официално тавроболията (основна практика в митраистките свещенодействия) е поета от жреците на Кибела със съгласието на quindecimviri[77]. Митраизмът, един недотам признат култ, приема поддръжката на култа към Кибела, признат още през 205 г. пр. н. е. Не бива да се забравят и социалните противоречия, между които Юлиан е трябвало да лавира. От една страна той трябва да задоволи висшата сенатска аристокрация като стожер на империята. Това висше съсловие е настроено отчетливо традиционалистки и едва ли е било склонно да приеме император, свързан с чуждия и до голяма степен плебейски култ към Митра. Същевременно Юлиан трябва да отвърне на нагласата на войниците, сред които това почитането на това божес-

---

[73] Митра се споменава пряко в „Caesares“, „Contra Heracleum“, „Epistulae“. P. Athanasiadi (A contribution..., p. 361 sq) прави доста подробен преглед на тези места, както и на митраистките влияния и препратки в „Химн към Царя-Слънце“ и „Химн към Майката на боговете“.

[74] *Athanasiadi, P.* A contribution..., pp. 361-362. Пак там – за индиректното споменаване на Митреума в началото на „Химн към царя-Слънце“.

[75] Вж. *Turcan, R.* Les cultes..., p. 202, който коментира връзката на Митра с Нерон, позовавайки се на Плиний Стари (XXX, 17) и Дион Касий (63, 5, 2).

[76] *Кюмон, Фр.* Мистерии..., с. 236.

[77] Пак там, с. 239; *Cumont, Fr.* Les religions..., p. 100 sq.

тво е силно разпространено. Образът на императора-войн е нещо, на което Константин и Констанций слабо обръщат внимание – традиция, която последният представител на династията се стреми да промени с дейността си в Галия и с фаталния за него поход в Персия. Силната му връзка с армията личи и в ранните му монетни емисии, където се чете надписът „VIRTUS EXERC[ITUS] GALL[ICI]“ (по-късно и „VIRTUS EXERCI-TUS ROMANORUM“)[78]. Разумният компромис е бил именно в традиционното обединяване на Митра с Кибела и Атис.

Заключение

В младостта си Юлиан е просто човек, който търси философската истина и преживява по свой начин болестите на късноантичната религиозна и идеологическа криза. Той търпи влиянията на неоплатонизма и на характерния за епохата синкретизъм и еклектизъм, опитва се да намери индивидуалното спасение в пещерата на Митра или при магиите на Максим. Когато става цезар в Галия и особено когато остава единствен август след смъртта на братовчед си Констанций, в схващанията му настъпва коренна промяна. Като император Юлиан вече не схваща себе си просто като личност, а като владетел, който трябва да осигури единството на империята като интелектуална и политическа система. С други думи, той трябва да намери идеалното равновесие между множествеността и единността, между „τὸ γίγνεσθαι“ и „τὸ εἶναι“. Решението не може да бъде в християнството – интелектуалецът и традиционалистът Юлиан не се задоволява с тази религия, която за него олицетворява профанизирането на сакралното и упадъка на обществото.

Да обедини империята не би могъл и митраизмът. Този мистичен култ, предполагащ посвещаване и въплъщаващ идеята за избраност, много трудно би могъл да служи за държавен култ. Той никога не е бил признаван официално в Рим и е чужд на гръко-римското философско мислене. Поради това императорът предпочита един по-обиколен и синкретичен път – обединяването във философска неоплатоническа рамка на култа към абстрактното върховно слънчево божество и този към Кибела с пантеона, познат още от омировата епоха. Самият „Химн към Майката на боговете“ трябва да докаже правилността на почитането на фригийската богиня, приета от Рим в зората на неговата история. Несъмнено на много места под „Хелиос“ и „Атис“ Юлиан има предвид Митра, но това показва само личното му пристрастие към този бог, а не приемането му като държавна идеология.

---

[78] *Athanasiadi, P.* Julian..., p. 123; n. 66.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

„ВАСИЛИЯ ТОН РОМЕОН“ И „ЦАРСТВО БЪЛГАРСКО“
ИСТОРИЧЕСКИТЕ ПОНЯТИЯ И СЪВРЕМЕННАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ ЗА БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Цветана Чолова

Във връзка с последните издания на обобщаващи съчинения за българската средновековна история отново се постави въпросът за някои основни понятия, които са важни не само за медиевистите, но и за формирането на съвременните представи за нашето минало. Това са понятия и термини като „България“, „българи“, от там и различията: „История на средновековна България“ или „История на българите“; „българска държава“ – Първа, Втора българска държава, „българско ханство (канство)“, „българско царство“, „българска империя“, и т. н. Тези термини са обект на различни тълкувания и интерпретации от няколко века.

В новите обобщаващи издания за средновековната ни история всъщност се възраждат по-стари идеи, отразени и в заглавията. В „История на средновековна България IV–XV в.“ още в предговора авторите В. Гюзелев и Ив. Божилов правят уговорката, че пишат история на българите, тъй като за цялостна история на средновековната българска държава не може да се говори[1]. Същото е и в „История на българите“. Т. 1[2], където авторите отново се обосновават, че възраждането на заглавието на К. Иречек[3] е най-коректно, макар и да приемат и другите названия на обобщаващите трудове – „История на българската държава през средните веко-

[1] *Гюзелев, В., И. Божилов.* История на България през средновековието IX-XIV в. Т. 1. С., 1999.

[2] История на българите. Т. 1. (От Древността до края на XVI век). Ред. Г. Бакалов, Г. Марков и др. С., 2003.

[3] *Иречек, К.* История на българите. С., 1929.

ве“ на В.Златарски[4], „История на българския народ“ на П.Мутафчиев[5] и др. Прекъсването на българската държавност създава тези терминологични затруднения. През 1981 Д. Лихачов[6] предложи термина „държава на духа“, защото според него всичките останали термини отнесени към българската държава са некоректни. Този термин е шумно адмириран, но не намери преки последователи и често се използва като метафора на непрекъснатата държавност. В съзнанието на българите историята им е цялостна. Дори се стига до парадокси в някои съчинения да се среща името „България“, вместо „български земи“ за XV–XVIII в.

Един от дискутираните въпроси в последно време е за употребата на термина „българи“, вместо наложилото се в предишните десетилетия „прабългари“ за времето преди покръстването. Напоследък се прие правилното название „българи“, така както е засвидетелствано в историческите извори – гръцки, латински, арабски, руски, сръбски, български и пр., вместо широко използваните преди това „хунобългари“[7], „прабългари“[8], „първобългари“[9]. Все още между историци и филолози има голямо разминаване при употребата и на термините „стари българи“, „древни българи“. Въпросът е както исторически, така и филологически. Филолозите първи въведоха тези терминологични различия, за да разграничат езици от различни групи, а след това и развоя на самия език – „прабългарски“, „древнобългарски“ (за езика преди покръстването), „старобългарски“, „средно български“, „новобългарски“ и пр. (за езика след покръстването).

Терминът „прабългари“ се разглежда във връзка с въпроса за произхода на българите – един сам по себе си изключително сложен проблем, поради малкото запазени извори. Напоследък възникват и нови хипотези, построени върху изключително несигурна информация, някои от които повтарят стари дискусии, други поставят и нови въпроси. Липсва обаче научна методика, която да обхване сложните процеси на етногенезиса на

---

[4] *Златарски, В. Н.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. 1/2, II, III. С., 1918, 1927, 1934, 1940 (фототипно издание – 1970, 1971, 1972).

[5] *Мутафчиев, П.* История на българския народ. С., 1986; *Мутафчиев, П., В. Мутафчиева.* История на българския народ от наченките на човешки живот по нашите земи до българското Възраждане. С., 1998.

[6] *Лихачов, Д.* Предната отбранителна линия в българската държава на духа. Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981, Пленарни доклади. С., 1981.

[7] *Златарски, В. Н.* Цит. съч..

[8] *Рашев, Р.* Прабългарите и българското ханство на Дунав“, С.1 2001.

[9] *Besevliev, W.* Die protobulgarischen Inscriften. Berlin, 1963; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1976 (2); *Бешевлиев, В.* Първобългарите. История, религия и култура. С., 1984.

българите. Имам предвид не само по отношение на спора за езика, но и погледа отвътре, така както самите българи са се самосъзнавали.

Заглавието на безценния за българската история документ „Именник", предложено още от Франьо Рачки през 1870 г., макар и неудачно, се е утвърдило в науката с различни термини за титлите на първите български владетели – „Именник" на българските князе (ханове, канове) и пр. Този извор не е нито „именник", нито „списък на владетелите", а „кратка хроника", по подобие на византийските кратки хроники.[10] Тя съдържа освен изброяването на имената и годините на владетелите (епоним, живот, или управление) още и допълнителни сведения за тях, което е характерно за кратките хроники. Различията в заглавието на хрониката отразява и мнението на отделните автори за характера на българската държава до покръстването.

В „Именник-а" термините „българи", „България" не се срещат, а държавността се самоосъзнава от момента на възкачването на рода Дуло, както е при повечето номадски народи[11]. Както всички други неуседнали народи и българите са водили отначало своята хронология според управляващия род, без значение на територията, мирните договори, граници и пр. От тук и съзнанието им за държавност е различно от днешното понятие за държава и не бива да се модернизира. Как се е наричала държавата и етнонима може да се разбере от чуждите извори, които независимо от какъв произход са – гръцки, латински, арабски и пр. използват названията „България" (Стара, Велика и пр.) и „българи", като този етноним се свързва с оногундурите, оногундури-българи и пр.

Тези различия в терминологията ще продължат да се срещат при нарастващия брой на становища за прародината, произхода, етническата принадлежност, език, култура, религия, календар и хронология и т.н. на българите. „Българско ханство" или „Българско канство" също не съществува като термин в изворите. Тези названия са отражение на възгледа за характера на българската държава подобен на големите номадски евразийски хаганати – Тюркски, Аварски и пр. Те се извеждат предимно от титулатурата на българските владетели от българските каменни надписи – „кан", „канас", „кана сюбиги"[12]. От друга страна византийската

---

[10] *Pritsak, O.* Die bulgarische Fürstenliste und die Sprach der Protobulgaren. Wiesbaden. 1955; *Москов, М.* Именник на българските ханове (ново тълкуване). С., 1988, 38–50; *Каймакамова, М.* Българска средновековна историопис (от края на VII до първата четвърт на XV в.). С., 1990.

[11] *Артамонов, М. И.* История хазар. М., 1962, 157–170; *Гумилев, Л. Н.* Древные тюрки. М., 1967, 201–203.

[12] *Moravcsik, G.* Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958, (1973) 2, 355; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1976 /2/, 65–67; *Бешевлиев, В.* Първобългарите. История, религия и култура. С., 1984, 42–44.

титла „архон“, „от бога архон“ се отнася само към византийските названия на чужди владетели и не дава представа за титлата на българския владетел през този период[13].

Дава ли ни право всичко това да наричаме държавата си канство (ханство) и дали е била канство? Изворовата база не е достатъчна за да се дават такива знакови названия. Все още има много да се направи за установяване на характера на държавата, държавното устройство и пр., независимо от несъмнените достижения на плеядата учени, посветели свои изследвания на този изключително сложен, но и много важен за нашата история въпрос[14].

Големият спор за началото на българската държава или българските държави и приемствеността и различията между тях се решава според схващането на всеки отделен автор. Дискусиите около началото на държавността на българите, броят на българските държави през Средновековието и названието България през различните периоди, независимо от многобройните изследвания все още са твърде далеч от приемливо разрешение[15]. Постигането на временен консенсус сред историците по този отправен за нас въпрос е твърде важно за самопознанието и на днешните поколения българи.

Друг термин, който също като че ли омаловажава българския принос в очите на съвременниците е терминът „български царства“. Този термин е много добре обоснован в домашните паметници и има домашен произход. Употребата му днес обаче води до различни тълкувания. Ст. Рънсиман, който въведе в употреба по-разбираемия за съвременността термин „Българска империя“ „Първа българска империя“, остана без последователи[16]. Всички упорито се придържаме към термина „царство“, който още от Средновековието не винаги се възприема като равен на „империя“. Дори историци, не-медиевисти понякога изискват допълнителни обяснения за да приемат тези два термина за равностойни. Още тук искам да напомня, че употребата на нови, изцяло технически, работни научни термини като напр. „Византийска империя“ изглежда много

---

[13] *Бешевлиев, В.* Първобългарите..., с. 43.

[14] Вж.: *Чолов, П.* Древните българи. Историческа библиография. С., 2001: *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи; *Бешевлиев, В.* Първобългарите...; *Степанов, Ц.* Власт и авторитет в ранносредновековна България, С., 1999; *Рашев, Р.* Прабългарите и българското ханство на Дунав, С., 2001; *Гюзелев, В.* Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство. С., 2007; История на българите. Потребност от нов подход. Преоценки. Поредица „Българска вечност“ Ч. I–III и др.

[15] *Дуйчев, И.* „Именникът на прабългарските ханове“ и българската държавна традиция. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 9–17.

[16] *Runsiman, S.* A History of the First Bulgarian Empire (G. Bell & Sons, London 1930) е издадена на български със заглавието: *Рънсиман, С.* История на Първото българско царство. С., 1993.

по адекватно на историческата действителност по онова време, отколкото историческия термин „Василия тон ромеон“, с който са назовавали Източната римска империя от VII в. нататък. Не съм сигурна, че повечето дори образовани хора ще се досетят за какво става въпрос ако им се каже „Ромеики василия“ (ή Ρωμαϊκή βασιλεία) още повече да приемат за равностойните термините „василия“ и „империя“.

В единия случай при термина „Българско царство“ придържането към историческия наложилото се понятие омаловажава или най-малкото изисква допълнителни разяснения за да се разбере, че става въпрос за „Българска империя“, докато при другия несъществуващият през Средновековието термин „Византийска империя“ отговаря точно на историческата действителност и не изисква обясненията, които би предизвикала употребата на реално съществувалия термин „Василия тон ромеон“. Независимо, че терминът „царство“ се използва и в руската и сръбската историография, той остава недобре разбран днес.

През Средновековието употребата на тези термини е била изключително прецизна, защото е отразявала точното място и значението на държавата в международните отношения. Сложната йерархична система на владетелски титли е изграждала тогавашния международен ред. Налагането на термините „цар“ за българския владетел и „царство“ за българската държава има богата и силна традиция. Според Петър Мутафчиев тя се е появила още в отвъддунавските земи в езика на българските славяни, когато те били съседни на ромеите и е равна на император[17]. В писмените домашни паметници се появява скоро след официалното признаване на титлата „василевс на българите“ на Петър. Титлата, която възприел Симеон Βασιλεῦς τών βουλγάρων καί Ρωμαϊων се среща като **цѣсаръ – цр҃ъ – царъ** в някои съчинения, но вероятно е поставена при по-късното им преписване, а не е стояла в оригинала (напр. в Изборника от 1073, в преписа на Шестоднев на Йоан Екзарх от 1263 и пр.). Приема се, че титлата **цѣсаръ – цръ**, в значение на βασιλεῦς, imperator, и означаването на българската държава като βασιλεία, **цѣсарътв** се появява близо столетие след Симеон в българските паметници – Мариинското евангелие, Клоцовия сборник, Пражките откъслеци, надписа на Чъргубиля Мостич, като само в последния се явява съкратената форма **Сѵмеонъ цр҃ъ**. Изследователите смятат, че съкратената форма на титлата **цѣсаръ – цръ**, има произход от източнобългарското наречие, където се запазва латинизирания изговор на термина caesar, а не гръцкото καΐσαρ[18]. По-впечатляващо е, че се запазва не само изговора, но и по-правилното значение на

---

[17] *Мутафчиев, П.* История на българския народ, с. 190.

[18] *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии), С., 1995, с.97; *Ваклинов, С.* Формиране на старобългарската куртура VI–XI в. С., 1977.

титлата. Макар да търпи развой и през различните времена титлата caesar да е получавала различно значение, тя е главната титла на римския и византийския император, който е преди всичко август и цезар. Титлата император, означаваща в Рим висшата военна власт се среща като първа титла в латиноезичната писмена традиция, но в Западна Европа, от времето на Карл Велики (suos dominos Carolus imperator) и особено от Отон I. В Източната Римска империя титлата август до Ираклий се запазва като основна (Αὐτοκράτωρ καῖςαρ πιστός βασιλεῦς) но се среща и след това (Новела на Лъв VI – Αύγουστος πιστός βσιλεῦς). През IX в. титлата καῖςαρ във Византия е била втората след тази на василевса и се е давала на най-близките му роднини[19].

Титлата καῖςαρ получава и Тервел и това е пробив във византийската политическа доктрина, така както и титлата на Симеон и Петър. Не случайно в De administrando imperii Константин Багренородни изразява недоволството си от даването на титлата βασιλεῦς на Петър и отделя пренебрежително малко място на българската история, като се опитва да омаловажи въпроса[20].

Калоян също се назовава imperator в писмата си до папа Инокентий III като смята, че има законно право над тази титла, носена още от Симеон, Петър и Самуил[21]. Независимо, че Калоян получава кралска титла, това е още едно указание, че термините „император“ и „империя“ са били употребявани през Средните векове за българската държава и българския владетел. Така че от гледна точка на съвременната терминология тези понятия са точни, приложени към България.

Друг е въпросът дали България всъщност е била империя, не само от страна на титулатурата, където нещата са по-ясни. Обикновено се приема, че империите са моногонационални, а цялата модерна българска историография насочи усилията си да доказва единството на българската народност през Средновековието. Няма да се спирам на този въпрос, но и тук осъвременяването на историческата действителност като че ли иска да подчертае, че средновековна България не е била първостепенна държава.

Пренасянето на политическата идеология на Византия в българската държава и опитите на българските владетели да представят българската история като част от световната история на християнските държави и България като една от тези държави. В провиденческата литература

---

[19] *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел, 67 сл.

[20] De Administrando Imperio by Constantine Porphyrogenitus, edited by Gy. Moravcsik and translated by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Stu dies, Washington D. C., 1993, p. 68

[21] *Дуйчев, И.* Преписката на папа Инокентий III с българите. Увод, текст и бележки. ГСУ, Ист.-фил. фак., т. XXXVIII, № 3, С., 1942.

– в Разумника-Указ българското царство ще дойде на мястото на гръцкото и римското. Това е тълкуване в същата тази традиция на българската история като част от световната, която от времето на Симеон е единствената за българското средновековие и показва огромното самочувствие на българските владетели и българския образован елит, който се съизмерва със световния.

България, родена на кръстопът е принудена да се приспособи и да влезе в орбитата на влияние на най-могъщата тогава държава в света Източната Римска империя – Византия и дори да се опита да заеме нейното място. Българските средновековни владетели избират втората перспектива, но побеждава първата. Българската държава е първата, която се опитва да премери силите си с могъщата християнска Римска империя, като създаде свой държавен и културен модел, и заемайки мястото на Византия – една непосилна за никого по това време задача. Всички, опитали се до средата на XV в. да осъществят тази цел не успяват – перси, араби, латинци и българи. П. Мутафчиев пише накрая на очерка си за Симеон, че ако бе осъществена мечтата му и бе седнал на византийския престол и станал "император на ромеите", би бил осъден да забрави, че е цар на българите: „и тогава победата накрай щеше да остане за победените"[22]. За разлика от политическите цели на Симеон, които са съсредоточени главно на Балканите, неговата културна политика успява и става основа на средновековната култура на православните страните от Европейския Югоизток и Изток.

Приемането на политическата идеология и имперската идея от Симеон и опита му да я приложи на практика е едно от обясненията за липсата на домашни и изобилието на преводни световни хроники по времето на „Златния век" и по-късно. Тогава започват и първите записи на исторически съчинения, като според някои историци, именно тогава е бил записан от устно предание или от епиграфски източник и „Именника на българските ханове". Доказателство за това е и поместването на старобългарския му превод в „Елински и римски летописец" като интегрална част от 4-та библейска книга Царства. Т.е тук пак личи влиянието на имперската политическа идеология[23].

Какъв език (езици) са говорили българите през втората половина на IX в? „Български", („прабългарски", „древнобългарски", „раннобългарски"), „славянски", „гръцки", а след покръстването кой език се признава за официален държавен, книжовен, богослужебен – „старобългарски", „ки-

---

[22] *Мутафчиев, П.* История на българския народ, с. 198.

[23] *Мещерский, Н. А.* Источников и состав древней славяно-росской переводной литературы IX–XV в. М., 19781 с.78; *Горина, Л.* „Именник болгарских ханов" в составе Елинского летописца первой редакции. – BHR, 1991, № 3, с. 96.

рило-методиев“, „славянски“, „църковнославянски“ – изобилието но термини и тяхната неустановеност е твърде широка. От друга страна „древнобългарски“ и „старобългарски“ има и съвпадение, което трябва да се обяснява при употребата им. Всичките тези фини нюанси на термините са ясни само на специалистите. Трудно е и запазването на нюанса и смисъла при превеждането им на чужди езици.

Въпросът за езика е неизяснен поради дискусиите за етногенезиса на българите и характера на държавата пред различните периоди. Той ще продължава да бъде тълкуван различно. Но все пак положително е, както отбелязах по-горе все по-широкото възприемане на един термин за езическия период – „българи“ и „български език“ и изоставяне на „техническите, работни“ термини „прабългарски“, „древнобългарски“, „ранно-български“ за работното бюро на учените. По този начин, дори да се налагат уточнения след термина „български“, няма да се подадем на изкушението, заради краткостта на изложението да заменим историческите термини с по-неясни технически.

Много сложен и повече политизиран е проблемът с названието на езика ни след покръстването. Наименованието „славянски език“ е дадено от светите братя Кирил и Методий. В паметниците от това време това е терминът, който се използва както в произведенията на св. св. Кирил и Методий, така и на книжовниците от „Златния век“ на Борис и Симеон.

Св.св. Кирил и Методий са църковни дипломати, мисионери, получили и изпълнили гениално мисията да създадат азбука и книжовен, богослужебен език за една голяма част от народите, населяващи обширни територии от Източна и Централна Европа. Тяхната задача е поставена от византийската дипломация и стремеж за християнизиране на варварските народи в Европа. Като взимат за основа наречието на славяните от българската група, живеещо в региона на Солун, те създават новия книжовен и богослужебен „славянски“ език. Доколко този език е бил близък и разбираем в приобщените диоцези се вижда по мащаба на тяхното дело и неговите последици.

В съчиненията на писателите от „Златния век“ в България езика също се нарича „славянски“. Нещо повече, заражда се съзнанието не само за религиозна, но и езикова и културна общност с другите източно и централноевропейски народи.

В Пролога на Йоан Екзарх към превода на Богословието на Йоан Дамаскин той пише: „Понеже светият божи човек Константин, т.е. Философът, положи много труд, като устрои писмена за **славянските книги** и преведе Избор от Евангелието и Апостола – колкото можа, докато живя на този тъмен свят, толкова и преведе – затова и влезе в безконечния живот и получи светлина като награда за своите дела. А след като той почина, остана на този свят великият божи архиепископ Методий, негов брат, който преведе всичките 60 уставни книги *от елински език, т.е. от*

гръцки на славянски. А аз слушайки много пъти за това, поисках да се опитам да преведа на славянски език тълкуванията на учителите.“[24]

Историческите сведения обаче налагат друг термин, който повечето български и чужди изследователи приемат – „старобългарски език“. Той отговаря на извършената от българските книжовници през „Златния век“ огромна обработка на книжовния и богослужебен език. Разпространението на книжнината, създадена в България през този период в другите страни от Югоизточна и Източна Европа дава пълно основание за прилагането на този термин. Още повече, че българската книжнина от века на Симеон става книжнина на образци и модели и създава ново културно направление в Европа, което бе наречено Slavia Orthodoxa“[25]. От друга страна възниква ново съвпадение на термините – пра- ранно-древно-старо български и се изискват допълнителни обяснения за уточняване.

След „Златния век“ в средновековната българска книжнина терминът „славянски език“ се измества от “български език“, а терминът „българи“ вече трайно заема своето място в българската книжнина. Този процес се ускорява особено през византийското владичество, като политиката на грецизиране на българската книжнина изиграва ролята на катализатор за формиране на българската народност.

В Житието на Климент, епископ български, Теофилакт Охридски пише през XI в.: „5. Понеже *славянският или българският народ* не разбирал писанията, изложени на гръцки език, светците смятали това за най-голяма загуба и намирали основание за своята безутешна скръб в това, че светилникът на писанията не се пали в тъмната страна (2 Петр. 1, 19) на българите... 7. След като получили този желан дар, те изнамерили славянската азбука, превели боговдъхновените писания *от гръцки на български език* и се погрижили да предадат божествените знания на поспособните от учениците си.“[26]

В Похвалното слово за св. св. Кирил и Методий, което принадлежи към творчеството на Климент Охридски, още в заглавието на най-ранния препис от XII в., се споменава превода, направен от тях на Светото писание, като се казва: „...но изнамериха нови букви и ги пригодиха за *нов език*“[27].

Терминът „старобългарски език“ се приема от все повече изследова-

---

[24] *Дуйев, И.* Естествознанието в средновековна България. С., 1954, 59–61 (части от „Богословие“, преведени от Ив. Дуйчев). Същият превод с допълнен коментар от А. Милтенова в: Стара българска литература, 5, 27–33, 77–80, 167–171.

[25] *Пикио, Р.* Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993.

[26] *Милев, А.* Гръцките жития на св. Климент Охридски. С., 1966, II, 5, 7, с. 81.

[27] *Климент Охридски.* Похвално слово за Кирил и Методий. – В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. С., 1982, с. 89.

тели, но много голямо разпространение има терминът „старославянски език“, въведен през 1820 г. от А. Х. Востоков. Макар че осъзнават неточността на термините и тяхната условност почти всички изследователи влагат в него и в другите термини идеята за един свързан с богослужението над-национален език. Още се спори по тези термини и този спор ще продължава, като за съжаление се е превърнал в основен и дори в него се влага политическо съдържание. Според някои учени кирило-методиевият, старобългарският или староцърковнославянският език, не е говорим език, т. е той е изкуствено създаден, макар на основата на солунския диалект, като още при създаването си е започнал да се отдалечава от реалния език и постепенно се превръща не толкова в мъртъв, колкото в архаичен език.

Повечето от филолозите като Милош Вайнгарт, Роман Якобсон, Борис Успенски, Хенрих Бирнбаум и мн. др. признават реалността на първоначалния език, независимо от термина, който използват – „старобългарски“, „кирило-методиев“, „старославянски“, „славянски“, „староцърковнославянски“ и пр., който е утвърден от делото на старобългарските книжовници и от XI–XII в. нататък, когато се налагат националните езикови различия, вече се отдалечава от първоначалния образец, което води и до Евтимиевата реформа за „изправление книгъ“.

Филологическата интерпретация на термините, създадена предимно за изучаване на историята на езика всъщност в някои случаи усложнява историческата. Така например при историческите изследвания разграничаването на „старобългарски“ и „среднобългарски“ език не винаги е така необходимо, както за филологията. По скоро използването на единен термин като „старобългарски език“ за периода след покръстването би улеснило историческото повествование. Съществения въпрос обаче не е филологически, колкото и важен да е въпросът за езика. По същественото питане е има ли принос средновековната българска култура в общоевропейското развитие. Този принос на какво основа е развит, може ли да се говори за оригиналност или само са „рецепция“ на чужди образци.

За разлика от филолозите малко историци се опитват да дадат отговор на въпросите на терминологията. Много често се използват работни, технически термини, които придобили гражданственост заживяват самостоятелен живот и се откъсват от контекста на историческите извори. Най-характерен пример е терминът „Византия“, който е заел мястото на исторически точното и ясно „Василия тон ромеон“, създава образа на самостоятелна държава, без връзка с Римската империя. Обратен е случаят с „Българско царство“, където исторически верният термин не обяснява съвпадението с по-разпространеното и понятно днес „Българска империя“. Множеството съчинения, посветени на българското средновековие в повечето случаи възприемат само придобили гражданственост

термини, но често това води до налагане на друг понятиен апарат, неотговарящ на историческите извори и до неверни тези и заключения.

Точната употреба на понятията от средновековната история е необходима за новите изследвания. Придържането към историческите извори за българската държава чрез използване на исторически засвидетелстваните термини ще доведе до осъзнаването на нейната действителна роля в тогавашния свят и ще допринесе за изграждането на реално самопознание и самочувствие на съвременните българи.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКОТО БОЛЯРСТВО СПОРЕД ДАННИТЕ В АГИОГРАФИЯТА ОТ XIII–XV ВЕК

Силвия В. Аризанова

Болярите се разглеждат от изследователите като част от институционната система на българската държава[1] и като издигнати около владетеля благородници и служители, които разполагат със светска власт[2]. Те се характеризират от Ю. Трифонов и Ив. Сакъзов като хора, заемащи най-висши длъжности, в това число ръководители на войската, висши финансови и административни сановници, също така като носители на специални титли, представлявали са част от свитата на владетеля, имали са функцията на царски съветници и членове на синклита[3].

В настоящата работа включвам сведенията в агиографската литература за високопоставени хора около владетеля, които притежават светска власт, служебни функции или някакви титли. В агиографията се споменават боляри, велможи, дворцови служители и др., като не всякога те се разграничават ясно едни от други, а по-скоро е характерно обобщаването с тези определения на висши държавни сановници, които биха могли да бъдат свързани с централната или провинциалната власт.

---

[1] *Билярски, И.* Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII-XIV век). С., 1998.

[2] *Занегов, Г.* Българското население в средните векове. Русе, 1902, 161–169, и критиката на неговото мнение у: *Бобчев, С. С.* За българското население в средните векове и за юридическото му положение. С., 1902; *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство. – Сп. БАН, 26, 1923, 1–70; *Сакъзов, И.* Население и власт в средновековна България. – БИБ, I, 1928, т. II, 43–47; *Петров, П.* Соимировичи – български болярски род от Чипровец. – Векове, 1972, № 1, 16–19; *Ангелов, Д.* История на средновековната българска държава и право. С., 1992, 171–173; *Андреев, Й.* Всекидневието на българите през XII–XIV век. С., 1992, 45–50 и др.

[3] *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство..., 1–70; *Сакъзов, И.* Население и власт в средновековна България..., с. 44.

Без съмнение болярите са стояли близо до владетеля, което показва и Похвалното слово за св. св. Константин и Елена, където по този начин се обозначават хора, които са се намирали в двореца[4]. И макар че описанието не е свързано директно с българската действителност, трябва да се отбележи склонността на Патриарх Евтимий да използва в текста звания и титли, характерни за времето, в което живее. Подобно и в Пространното житие на св. Алексий човек Божи в славянския превод изгнатите люде около царя се наричат „придворни люде“ или „боляри“[5]. Единият от тях се конкретизира като „църковния хартулар“[6].

Често в агиографската книжнина се споменава **синклитът**, който представлява болярски съвет. В Пространното житие на св. Теодосий Търновски от византийския патриарх Калист при описанието на свикан от българския цар Иван Александър (1331–1371) събор срещу еретиците се посочва, че там присъства и синклита[7]. Той взема отношение по религиозни въпроси, но не става ясно доколко има значение като фактор, дали взема дейно участие, съветва или присъства, за да свидетелства за решенията на българския цар. Разказвайки за събития от IV в., Патриарх Евтимий също говори за синклит: „Геласий пък, епископ на същата тази Кесария, рече: „Когато те[8] оставиха властта, разкаяха се и когато отново започнаха да се домогват до нея бяха убити от целия синклит“[9]. В случая този съвет е имал възможността да сваля и определя владетели. Факта, че са били убити от целия синклит противоречи на казаното в текста преди това, че „Максимиан Еркулий с въже се обеси, а на Диоклетиан пък, след като той бе мъчил много свети Фотий и Аникита, тялото му бе сдробено от богоизпратен гняв“[10]. Затова може да се предположи, че Патриарх Евтимий вмъква в текста своя представа. Още повече, че има случаи в българската история, когато болярски съвет е имал правомощията

---

[4] *Патриарх Евтимий.* Съчинения. Състав. Кл. Иванова. С., 1990, с. 122. За Лициний се казва, че след като се отметнал от император Константин Велики „най-напред изгони болярите, които бяха в двореца“.

[5] Стара българска литература. Т. IV. Житиеписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. С., 1986, 427–428.

[6] Събралите се хора се обръщат към него да прочете написаната от Алексий човек Божи бележка, тъй като е бил грамотен. – вж. Стара българска ..., т. IV, с. 428.

[7] Стара българска ..., т. IV, с. 453. В Пространното житие на св. Теодосий Търновски от патриарх Калист се описват два църковни събора. Първият, за който няма посочена година в житийния текст е датиран 1350 или 1355 г., а втория е бил насочен срещу евреите (1359/1360). – вж.: *Алексиев, Й.* За мястото и датата на църковните събори в Търново. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 140–144.

[8] Става дума за Максимиан Еркулий и Диоклетиан.

[9] *Патриарх Евтимий.* Съчинения..., с. 116 (Похвално слово за св. св. Константин и Елена).

[10] Пак там. Диоклетиан умира през 313 г., а Максимиан Еркулий се самоубива в 310 г.

да посочи и нов владетел на българите при липса на наследник, както в случая с Константин Тих (1257–1277) и Михаил Шишман (1323–1330)[11]. А какво има предвид Патриарх Евтимий под "целия синклит" става ясно в същото слово, когато книжовникът разказва за възкачването на император Константин Велики. Баща му първо се консултира тайно със съвета, за да определи бъдещия наследник. След което „събра целия синклит, местните, че и знатните" и посочва Константин за цар[12]. За обстоятелствата около определянето на наследник на Стефан Лазаревич (1389–1427) ни разказва Константин Костенечки, когато отново се събират „благородниците от всякакъв ранг"[13]. Следователно според тези данни болярският съвет е имал думата при определянето на бъдещия престолонаследник.

Сведенията за **болярите в българската столица Търново** не са многобройни. В Пространното житие на св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий се разказва, че цар Иван Асен II (1218–1241) излиза да посрещне мощите на светицата пред града заедно „с всичките си велможи"[14]. Те се представят като благочестиви люде и вероятно са били представители на столичното болярство. Към него можем да причислим също споменатите в житието на св. Сава Сръбски от Теодосий Хилендарец „първенци на града" (Търново) и „царски съветници"[15].

Столичните боляри се споменават и в Пространното житие на св. Теодосий Търновски, като хора, които съдействат на българския цар Иван Александър при основаването на манастир в околностите на Търново, където да се подвизава монаха-исихаст Теодосий[16]. Във връзка с друго благотворително дело се споменава и дворцовата титла епикерний. В същото житие се разказва за т. нар. Епикерниев манастир в Сливенската планина, посветен на Св. Богородица, чийто храм бил построен от цар-

---

[11] *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство..., с. 40.

[12] *Патриарх Евтимий.* Съчинения..., с. 115 (Похвално слово за св. св. Константин и Елена).

[13] *Константин Костенечки.* Съчинения. Изд. Анна-Мария Тотоманова. С., 1993, с. 185 (Житие на св. Стефан Лазаревич).

[14] Стара българска ..., т. IV, с. 199. Подобно и Григорий Цамблак разказва в Мъчението на св. Йоан Сучавски, че заедно с владетеля на Молдовлахия и Поморието (Александър Добрия, 1400–1432) излизат да посрещнат мощите на светеца и знатните мъже – „получил го бързо, той с полагаща се почит и подобаващо усърдие го посреща с всичките си знатни мъже". – Пак там, с. 291. Вероятно това са издигнатите люде на светски длъжности около владетеля.

[15] *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия по история на България. Т. 2. Същинско средновековие. Краят на XII–XVIII в. С., 1978, 326–327. В текста – началными града и съвэтникъ. – вж. Кенанов, Д. Славянска метафрастика. Пловдив-В. Търново, 2002, с. 238.

[16] Стара българска ... т. IV, с. 462. Това, че болярите са били свързани с българската столица не се споменава директно в текста, а се подразбира.

ския служител и затова бил наричан по този начин[17]. Така благочестивите боляри проявяват щедрост и грижа за духовния живот на българите. Предмет на разглеждане в агиографията са не толкова функциите и дейността на столичното болярство, а отношението му към християнството и благотворителните му дела в тази връзка.

В агиографията срещаме примери и за отстъпление на висшите сановници от правата вяра. Сред последователите на еретиците Пирон и Теодосий Фудул, споменати в Похвалното слово за св. Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак, е имало и хора от църквата, също и царски велможи и властоначалници[18]. Обръща се внимание, че народът е свикнал да подражава на „началствуващите“[19]. Подобно и в Пространното житие на св. Теодосий Търновски се разказва, че монах на име Теодорит разпространява различни еретически заблуди сред различни слоеве от българското общество в Търново: „той прелъстяваше чрез магьосничества и много предсказания и го вършеше това не само сред простите хора, но повече сред знатните и прочутите“[20]. В агиографската литература не се спестяват критиките към не особено благочестивите действия на представителите на светската власт.

Известна представа за **болярите в провинциалните области** добиваме от Пространното житие на св. Йоаким Осоговски. В него се разказва, че отшелникът посещава дома „на някой си благоверен и много богат болярин, живеещ в оня край, в едно село, обикновено наричано Градец“[21]. В него е имало и църква, където се състои срещата между тях[22]. Отшелникът иска от болярина да го упъти къде може да се усамоти и да се посвети на Бога. Това показва, че боляринът наистина е бил местен и добре е познавал околността. Макар да не е казано директно в текста, възможно е този съвет всъщност да представлява търсене на разрешение монаха да се засели в земите на този болярин, който от своя страна, тъй като е благоверен, му позволява на драго сърце. Малко по-късно игумен на име Теодор се притеснява да извади сам мощите на св. Йоаким Осоговски, „заради хората от околностите, а най-вече заради местните боляри“[23]. Макар да не става ясно защо, видно е, че в областта е имало

---

[17] Пак там, с. 446.

[18] Стара българска литература. Т. II. Ораторска проза. Съст. и ред. Л. Грашева. С., 1982, с. 226.

[19] Пак там.

[20] Пак там, т. IV, с. 452.

[21] Пак там, с. 178. Селището и днес съществува недалеч от Крива паланка.

[22] Пак там, с. 178.

[23] Пак там, с. 183. В житието на св. сръбски архиепископ Сава от Теодосий (XIII-XIV в.) също се говори за местни боляри в множествено число: „Някои загорски боляри, които владееха тогава града [Охрид?], и те му се подчиниха заедно с крепостите си“. –

повече от един болярин и те се наричат „местни“, което означава, че са живеели по тези земи. Изглежда за изграждането на една обител те е трябвало да бъдат информирани, да се потърси тяхното разрешение или съдействие и благотворителност. В това житие не присъства толкова образа на владетеля, колкото този на местните боляри, които се споменават по един или друг повод. Времето, за което разказва вероятно е първата половина на XII в., когато по тези земи властта е принадлежала на византийския император. Изглежда тя не е била така осезаема, както тази на местните боляри. Не се сочи тяхната етническа принадлежност, но може с голяма вероятност да се предполага, че житието е написано от български книжовник, който разказва за почитан от българите светец и ни представя своето виждане за местната власт. Тогава е възможно той да не посочва народността на болярите, тъй като не е била различна от българската и съответно не се е нуждаела от пояснение. Например като пише за византийския император агиографът го определя като „гръцкия цар Мануил“[24]. Отразява се погледа на един български книжовник, който не е бил свързан със столичния град, а вероятно с манастира в Осогово. В същото житие, посветено на св. Йоаким Осоговски думата велможа се използва като синоним на болярин и двете са взаимно заменяеми. Споменават се „трима братя велможи, които владееха тази земя“[25]. Вероятно това са същите т. нар. „местни боляри“. Двамата, които били помлади, идват с дарове и се покланят на светеца, приемат благословия от него и се връщат в къщи, радвайки се и славейки Бога[26]. По-големият брат обаче започва да се гневи, като агиографът приписва това на подстрекателство от страна на дявола[27]. Боляринът се възмущава от дързостта на монаха, който открил светите мощи в неговото владение, за това, че не е съобщил за станалото на нито един от тримата. Велможата казва: „Нима нямам право да върша каквото си искам в своите владения и никой не може да ми забрани това.“[28] Това показва, че местния болярин се е чувствал пълновластен господар в своите земи[29]. Не се споменава

вж.: *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия по история на България. Т. 2..., с. 89. Архиепископ Данило в Жития на сръбските крале и архиепископи пише за двама братя – Дърман и Куделин („двама велможи“), които заедно владеят мястото Ждрело в браничевската земя. И това изглежда е било така още преди да се превърнат в самостоятелни владетели на тази област. – вж.: *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия по история на България. Т. 2..., с. 135. Съвместното владение на братя не е било изключение през средните векове на Балканите.

[24] Стара българска..., т. IV, с. 180.

[25] Пак там, с. 184.

[26] Пак там.

[27] Пак там.

[28] Пак там.

[29] Това вероятно не изключва дори съдебни правомощия, за които се предполага, че

нищо за владетеля. Боляринът се гневи, че инокът го е пренебрегнал и по този начин е лишил от чест властта му: „Не знаеш ли, че в моето владение никой не ми се противи, а ти си дръзнал да оскърбиш моята власт.“[30] В разговора между двамата обръщението използвано в житието е „болярино“[31]. Липсва друга титла или някакъв епитет. От житието на св. Йоаким Осоговски научаваме и някои други моменти от живота на този болярин, като в тази връзка става ясно, че е бил доста състоятелен. Под негово разпореждане са били определен брой слуги, които са изпълнявали разнообразните му заповеди[32]. В крайна сметка местният велможа се покланя на светеца, получава прошка от игумена и извършва дарение, в което се включва един кон, 50 овце и 2 вола[33]. Това показва благосъстояние, което се изразява не само под формата на земи, но и добитък.

За местен велможа се споменава и в Пространното житие на св. Ромил Видински от Григорий Доброписец. Той е наречен „скопелеският кефалия“[34] и известява монасите в Парория с писмо, че мюсюлмани са дошли по тези места, за да ловуват и може да им навредят[35]. Местният управител е имал грижата за реда в подвластната му територия и за сигурността на християните в нея. В житието се казва, че кефалията е подтикнат да предупреди монасите по Божията промисъл[36]. В текста се говори и за „светските благородни мъже“, които в замяна на дарове, търсят поученията на св. Ромил Видински, когато той се заселва в Авлона (Валона, Албания)[37]. Те се характеризират само като хора от благороден произход, което не изключва да са имали някакви титли или да са притежавали местната власт. Неясна остава и тяхната етническа принадлежност. В гръцкия вариант на житието има някои различия около разказа за пребиваването на св. Ромил в Авлона. За местните благородници този път се уточнява, че са управители на „онова място“ и разбира се, факта, че принадлежат към светското съсловие. Те се вслушват в поученията на светия старец, но се разказва, че преди това са вършели много неправди, убивали невинни хора и продавали собствените си души на дявола[38]. Подчертава се необходимостта им от духовен водач. По всичко личи са притежавали напълно светската власт в града и не е имало кой да съди за делата им освен Господ.

някои боляри са притежавали. – вж.: *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство..., 60–63.

[30] Стара българска..., т. IV, с. 184.

[31] Пак там.

[32] Пак там, с. 185.

[33] Пак там.

[34] Управителят на гр. Скопелес.

[35] Стара българска..., т. IV, с. 479.

[36] Пак там, с. 481.

[37] Пак там, с. 490.

[38] Пак там, с. 661, бел. 59, 60.

Начело на областта, в която е бил заточен Евтимий Търновски, са стояли повече от един управници, които по всичко личи са били християни[39]. „Затова и много от видните жени на управниците на онази област идваха при него и той ги водеше към благочестие.“[40] „Те пък, като спечелваха своите мъже с неговите молитви, ги завеждаха при него, а той – при Христа. Освен това те му носеха много злато и го молеха да го приеме за нуждите на своята обител, а той ги учеше да го раздават със своите ръце на бедните и по такъв начин им строеше стълба към небето.“[41] Патриарх Евтимий поучава тези управници, което показва, че те са били християни[42]. Те проявяват щедрост към нуждаещите се и така показват едно добро материално състояние.

Присъствието на боляри се забелязва и в агиографската книжнина от XV в. В Разказа за пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски от Владислав Граматик се разказва за издигнат местен болярин. През 1469 г. извън град Никопол излиза да посрещне мощите на св. Йоан Рилски „заедно с други боляри, някой си велможа Богдан жупан“[43]. Отново се забелязва, че болярин и велможа се използват като равнозначни определения. Този Богдан жупан е живял в града, но това не изключва там да е имало и други като него, които също се причисляват към болярите, но вероятно са заемали по-ниско място в йерархията. Прието е, че това са хора, принадлежали към старата българска аристокрация. Възможно е такива да са били и споменатите преди това в разказа „градски първенци“ в Търново, които се противели срещу изнасянето на светите мощи от града[44]. За Богдан жупан се казва, че е бил много християнолюбив и е имал голяма вяра в светеца. „Всички влязоха заедно с него в града отидоха в палатите му и внесоха в неговия молитвен дом ковчега на светеца.“[45] Изглежда „дивният велможа“ е бил доста състоятелен. Той е имал и собствени слуги, които по някаква причина са били гологлави[46]. Отношението на книжовника към този болярин е изцяло положително, тъй като той се проявява като изключително щедър, като обсипва с почит и дарове носителите на ковчега със светите мощи и ги снабдява с всичко необходи-

---

[39] Стара българска..., т. II, с. 234 (Похвално слово за св. Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак).

[40] Пак там.

[41] Пак там.

[42] Още един път християнската принадлежност на управителите се потвърждава от факта, че те наричат османците „неверници“. – вж.: Стара българск..., т. II, 234–235.

[43] Стара българска..., т. IV, с. 388 (Разказ за пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски от Търново в Рилския манастир от Владислав Граматик).

[44] Пак там, с. 387.

[45] Пак там.

[46] „А дивният велможа, заедно с гологлавите си слуги [...]“ – вж. Пак там.

мо за път. Също така Богдан жупан и другите боляри се показват като благочестиви люде, отдават голяма почит на светеца, като прегръщат ковчега с мощите му и ги обливат със сълзи[47]. В град Средец при преминаването на светите мощи става ясно, че също има някакви велможи, за които не се посочват конкретни сведения, а само се маркира тяхното присъствие[48]. Почитта, която оказват на св. Йоан Рилски, показва несъмнената им християнска принадлежност.

Наред с болярите в агиографските творби се споменават и други издигнати светски люде, наричани князе. Разглеждам и сведенията за тях, поради сходството във функциите и социалното положение, което поставя въпроса дали не става дума за обобщени понятия за едни и същи лица, близки до владетеля и изпълняващи ролята на местни управители. В Разказа за зографските мъченици се прави разлика между царе и князе, като стоящи начело на определени общности. „Общият ни враг, доброненавистник и завиждащ на нашето спасение, открай време не престава да подбужда царе и князе, и народи срещу живеещите благочестиво [...]“[49] Титлата княз се среща предимно в агиографската книжнина от края на XIV–XV в., като същевременно не е много ясно за каква служба или управленски пост става дума. Възможно е титлата да има едно по-общо звучене, тъй като в това число изглежда се включват представители на светската власт, както в столицата, така и в провинциалните области. Според Пространното житие на св. Филотея от Патриарх Евтимий българският цар Калоян (1197–1207) споделя решението си да пренесе мощите на светицата в своята държава със „своите тайни съветници и князе“[50]. Вероятно те са влизали в числото на болярите или в съвет, с който владетеля се е консултирал при нужда. Те подкрепят решението на българския цар, тъй като по думите на книжовника, това е означавало закрила не само за техните души, но и за земята и „нашия град“ (Търново)[51]. Като близки на владетеля, които изглежда са се намирали в престолния му град, се сочат отново болярите, князете и воеводите в апокрифното чудо на св. Теодор Тирон със змея[52]. На няколко пъти се говори ту за боляри, ту за князе и воеводи, като така се създава впечатлението, че за

---

[47] Стара българска..., т. IV, с. 388.

[48] Стара българска..., т. IV, с. 389. Мощите на св. Йоан Рилски се изпращат извън града от „мнозина, по-избрани мъже – на коне; други – пеша, а по-голямата част с жените и децата – боси“. След което се казва, че велможите заедно със свещениците и иноците изпращат светите мощи до местността наричана Лещница.

[49] Стара българска..., т. IV, с. 284.

[50] Пак там, с. 214.

[51] Пак там.

[52] *Мирчева, Е.* Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. С., 2006, с. 833.

българският книжовник боляри е равнозначно именно на споменатите князе и воеводи, макар и всичко това да е съотнесено към една чужда за българите действителност. В Житията на сръбските крале и архиепископи от Данило се споменава за Шишман, видински владетел, който сръбският книжовник титулува княз[53]. Според този текст той е владеел области около Видин и много български земи, разполагал е със собствена войска и изглежда е бил пълновластен господар до поражението му във войната със сърбите. Това показва, че князете са били високопоставени личности и с широки правомощия във властта, ако съдим от този текст. М. Андреев приема, че по време на Втората българска държава титлата „княз“ бива заменена от гръцки наименования като дук, катепан, кефалия, „а това е още едно доказателство за по-силното византийско влияние върху администрацията на средновековна България, отколкото на средновековна Сърбия“, в чиито официални документи този термин се запазва[54]. Само че в агиографията се вижда, че това название продължава да се използва и вероятно византийската терминология е присъствала в официалните документи като грамотите на българските царе, докато в общуването продължава да се среща „княз“ като означение на висок пост в българската държава. Според К. Петков това определение е обозначавало най-близкото обкръжение на владетеля в агиографията, също така в неофициалната литература и в някои произведения със светска тематика от втората половина на XIV в.[55]

На Димитър Кантакузин също е позната титлата княз[56], зад която обаче не е ясно какво точно има предвид – владетел, някакъв местен управител или друго обществено положение. Йоасаф Бдински разказва за османския управител в Търново, разпореждащ се там от името на султана[57]. Той го нарича „местен княз“, също и „търновски княз“[58], което не изяснява неговите функции. Ясно е само, че е имал властта да преотстъпи мощите на св. Филотея на българския царски син Константин[59] и е бил градски наместник.

---

[53] *Петров, П., В. Гюзелев.* Христоматия по история на България. Т. 2..., с. 136.

[54] *Андреев, М.* Службите на провинциално управление на средновековна България и средновековна Сърбия според данни на дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII и XIV век. – ГСУ ЮФ, 58, 2, 1967, с. 22.

[55] *Петков, К.* Бележки върху социалната терминология на някои среднобългарски паметници. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. В. Търново, 1994, с. 545.

[56] Стара българска..., т. IV, с. 149 (Житие с малка похвала на св. Йоан Рилски от Димитър Кантакузин).

[57] В житието на Отман баба от кр. на XV в. се разказва за среща на мюсюлманския светец с кадията на Търново (*Граматикова, Н.* Отман Баба – един от духовните патрони на ислямската хетеродокция в българските земи. – Историческо бъдеще, 2001, № 2, с. 96), чиято длъжност вероятно отговаря именно на споменатия по-горе „търновски княз“.

[58] Стара българска..., т. II, 197–198 (Похвално слово за св. Филотея от Йоасаф Бдински).

[59] Пак там.

Младият цар Константин е водил със себе си в Търново и свои велможи, които изпраща при търновския княз да поискат светите мощи[60]. Изглежда те са изпълнявали и дипломатически мисии при нужда. За същият османски управител вероятно пише и Григорий Цамблак в Похвалното слово за св. Патриарх Евтимий. Той е оставен в града от „турския цар“[61] и се нарича „военачалника-турчин“[62]. Следователно той е притежавал не само местната административна власт, но и военната. Не е странно, че се поставя като началник на града едно военно лице, предвид политическата обстановка и размирното време. Той получава най-различни негативни определения като „кръвожадният звяр“, „мъчителят“ или „варваринът“[63]. По негова заповед се изпълняват смъртни наказания[64], което дава указание за известни съдебни правомощия. Може да се предположи, че Йоасаф Бдински титулува като княз османския управител, тъй като той е притежавал сходни правомощия и социално положение.

От кратките споменавания за боляри в агиографията става ясно, че те се числят към приближените на владетеля. Най-общо са се разделяли на такива, които са живели в столичния град и други, които са били господари на местни владения извън него. Сформирал се е т. нар. синклит, който е взимал отношение по важни политически въпроси и с който владетелят се е консултирал при определени случаи. Не е много ясно кои точно са влизали в него, но по-вероятно е той да е включвал предимно представители на столичната аристокрация. Местните боляри от своя страна са се чувствали пълновластни господари в земите си, в които нищо не би могло да се извърши без знанието и позволението им. Те са имали и значителни материални възможности, слуги, земи и добитък. Не е изключено българските боляри да са притежавали и военни функции, както и съдебни правомощия. Засилването и обособяването им като самостоятелни господари на отделни области също се отразява по някакъв начин в агиографията. Докато през XIII в. те се определят като отделна обществена група, то в края на XIV и началото на XV в. се забелязва, че повече изпъкват като отделни личности. Техните действия в някои случаи се отделят от тези на другите боляри, като в агиографията се посочват техните собствени имена и титли. Вижда се, че те започват да играят все по-голяма роля в управлението, като благосъстоянието им осигурява икономическа власт и се появява реална възможност да оспорват правомощията на балканските владетели.

---

[60] Пак там, с. 198.

[61] Баязид I (1389–1402).

[62] Стара българска..., т. II, с. 230 (Похвално слово за св. Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак).

[63] Пак там, 230–232.

[64] Пак там.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ЗНАМЕНАТА – КАТО ИНСИГНИИ

Мария Долмова-Лукановска

„...народите не отхвърлят
старите обичаи и нрави,
както се захвърля
стара дреха."

Ф. Шатобриан

При изследването на средновековните знамена се натъкваме на сериозни трудности, породени от ограничените образци, писмените сведения и разнообразната терминология, използвана от древните автори[1]. Нетрайният материал, от който били изработени е станал причина за унищожаването на повечето образци, и съхраняването на малка част пръснатата в различни страни и градове. И все пак, събрани и обобщени, те дават известна информация както за разпространението, така за изработката и приложението им в тогавашния живот.

Знамето е инсигния и символ на воинско, държавно или професионално обединение на хора и народи, както и отличителен знак на владетелско (императорско, царско, кралско) достойнство. Едноцветно или многоцветно парче плат, то имало установени размери, форма и цвят през различните векове, прикрепено към дълга дървена дръжка. Нейният връх или навершие е бил с форма на копие, кръст или зооморфна фигура – орел, дракон и т.н.

Най-многобройни били военните (бойни) знамена, които служели за събиране и обединение на войниците, подреждане в строя и сигнал за атака, придвижване или отбой. На тях били представени образи и надписи,

[1] *Kolias, T.G.* Byzantinische waffen. – Byzantina Vindobonensia. XVII. Vien, 1988, 25–35, with bibliography.

които били отличителен знак за различните военни подразделения. Чрез тези знамена се предавали заповеди, а в сраженията се носели на предните редове, където повдигали духа на войниците и ги подтиквали напред. Още с появата на военното знаме е установено неговото място в строя, отдавани му били почести и налагани задължения за опазването, както наказания при повреждане или изгубване.

Инсигнията била обгърната с особена святост в римската армия, като във всеки лагер е имала свой олтар в близост до палатката на пълководеца, където ѝ принасяли жертви[2]. Във военните клетви се отделяло специално внимание на знамената, като навсякъде се подчертавало да не се изоставят. Впоследствие тази практика е внедрена и доразвита във византийската армия, откъдето подобно други инсигнии и церемонии е преминала в средновековната българска държава.

Във византийското изкуство изображенията на знамена са рядкост и най – често засягат По-ранните векове. Ето защо всеки паметник, съдържащ подобни сведения е от изключително значение при тяхното изучаване. То е подпомогнато и от два важни български паметника: Манасиевата летопис от 1345 г., и Лондонското четвероевангелие от 1356 г., които са първостепенни извори за средновековните български знамена[3]. По всяка вероятност представените в тях образци били сред воинските и владетелски инсигнии по него време, които миниатюристите виждали в столицата Търново по време на триумфи, церемонии и празненства (табл. I).

Първото разделение, на което подлежат средновековните знамена – византийски, български, сръбски и т.н., е определено от тяхното предназначение. Те могат да бъдат светски (бойни, владетелски, държавни) или църковни процесийни знамена (хоругви), които не са предмет на настоящото изследване. Преобладаващи били военните знамена, каквито имали всички народи, преди и след създаването на държавни обединения. В тогавашните условия на живот и водене на войни, те били сред най-важните символни и бойни инсигнии, използвани при поход и битки на всички армии. В Балканският югоизток е следван византийския модел на военни, владетелски и държавни знамена, поради което могат да се видят в различни писмени и художествени паметници. Това е резултат от политическите и културните контакти между балканските страни и Византия през вековете.

ВОЕННИ (БОЙНИ) ЗНАМЕНА

Византийските военни знамена са заемка от римските бойни инсигнии, които останали почти непроменени до края на VI в., след което пос-

---

[2] *Гримал, П.* Римската цивилизация. С., 1998, с. 131.

[3] *Живкова, Л.* Четвероивангелието на цар Иван Александър. Т. I–LXIV. С., 1980; *Dujčev. I.* The miniatures of the chronicle of Manasses. Sofia, 1963, 9–14.

тепенно се видоизменят. В отделните военни части броя на знамената се определял от тяхната големина, като в малките подразделения най – често се свеждал до 1–2 знамена. В зависимост от наименованието на самото знаме и военната част, хората които ги носели се наричали драконарии, бандофори или фламолари[4]. В българските паметници няма подобни сведения, поради което използваме съвременната дума – знаменосци. Обичаят да се идентифицират военните части по името на техните бойни инсигнии е римски, който впоследствие преминава във византийската армия, а не е изключено и в българската през XII–XIV в. Обикновено знаменосците са имали нисък военен чин, и заради отговорностите по движението и опазването на носената инсигния нямали оръжие, тъй като не можели да си послужат с него. Въпреки това са заставали в първите редици на войската, както по време на поход, така и в сражения.

В зависимост от формата и големината, военните знамена биват хоризонтални, вертикални и лентови[5]. Най-старите хоризонтални знамена били от метални пана или плат, с култови знаци или изображения. Първото описание на хоризонтално знаме с представен на него кръст, дава К. Багренородни в своя „Трактат за церемониите във византийския дворец“[6]. Тези знамена били малки, квадратни по форма и прикачени към летва с кабари, която се прикрепяла кръстовидно за пръта. През V–VI в. се наричали вексила (vexillum) или лабарон (labaron)[7]. Най-често върху полето на знамето е имало христограма, при някои с корона, украсена с перли и скъпоценни камъни, или образа на императора, св. Богородица, арх. Михаил и т.н. Навершието на пръта – скептрона е представлявало малка триизмерна метална фигура с форма на копие, орел, дракон, и т.н.[8] В по-късните векове е наречено флагщок, с каквито е познато и днес.

Предимство на знамената е, че позволявали п-добра видимост към представените на тях образи, надписи и украса, за разлика от вертикалните, които спускайки се надолу, често ги скривали. Ето защо се запазили и досега в църковните знамена, които като инсигния със силна символна натовареност е трябвало да се виждат и почитат от всички християни.

Вертикалните знамена са едно по-нататъшно развитие на инсигнията, като в зависимост от своята форма, размери и украса формират няколко подгрупи. Образуващ елемент при тях е начина на прикачане към плата – напречно или надлъжно, както броя и дължината на пришитите към него

---

[4] *Babuin, A*. Standarts and insignia of Byzantium. – Byzantion, t. LXXI. Bruxelles, 2001, 5–43.

[5] *Simokattes, T.* Historiae. III. Stuttgart, 1972, p. 116, 15–16.

[6] *Porphirogenete. C.* Le livre de ceremonies. II, Paris, 1939, p. 118.

[7] *Gregoire, H.* L'Etumologie de „laborum“. – Byzantion, 1927/28, Bruxelles, 477–482.

[8] *Aenius, Ephraem.* Historia chronica. 3902, ed. Lampsides, O. – CFHB, XXVII. Athenus, 1990, p. 144.

ленти. Тези знамена били символ на войнска чест, доблест и слава, както на безстрашие, героизъм, вярност към страната и владетеля.

1. Вертикални знамена с 1−2 ленти

Съществува мнение, че тези знамена имат източен произход. Тяхното пренасяне във византийската армия е станало чрез чуждите пълководци и части в нея, които през всички векове от съществуването ѝ са имали решаваща роля във военните кампании на полуострова. Те били добре приети, и наложили По-късно в съседните страни според съществуващите индикации[9]. Изработени са от неголямо парче плат – жълт или червен, закачено с дългата страна към пръта, като от свободните му краища излизат 1–2 ленти (табл. I-1-10).

2. Вертикални знамена с 2−3 ленти

Тези знамена се състоят от правоъгълно, по-рядко квадратно парче плат – червен, жълт, тъмносин, с неголеми размери, от свободната страна на което излизат 2–3 ленти, като средната е по-къса (табл. I-11-14). В научната литература са известни като стандартс или орифликс, а върху полето имат кръст, орел, дракон или лъв[10]. И докато кръста заема централната част, то животинските фигури се разпростират по цялата дължина на плата, обърнати към неговия свободен край. Явяват се отглас от римската републиканска епоха, когато всеки легион е имал свое знаме, представляващо образа на различно животно, по-късно сведено само до орела[11].

Те показват известни сходства с българските знамена в художествените паметници, които са червени и жълти, закачени с дългата страна към пръта (обр. 1). Към свободната част на знамето са пришити 1–2, порядко 3 ленти, като навершието е връх на копие, кръст, кръст с котва или кълбо с кръст[12]. Тези знамена били отдавна на въоръжение в българските бойни части, което потвърждава каноника – биограф на Първия кръстоносен поход – Алберт, според когото при преследване войската на Петър Пустинник, те привързали към копията червени знамена[13]. Очевидно отдавна в българското царство тези инсигнии били в употреба и продължавали да се използват с успех. За бойните знамена се споменава още във „Възхвалата към цар Иван Александър“ в Песнивеца от 1337 г. В нея се

---

[9] Dujčev, I. Op.cit., ill. 43, 47, 50.

[10] *Kodinos, Ps.* De officiis., ed Y. Verpelux. Traite des offices. Paris, 1966, p. 195; *Dujčev, Y.* Op. cit., ill. 9, 10, 13.

[11] *Гримал, П.* Цит. съч., с. 131.

[12] *Живкова, Л.* Цит. съч., табл. XXXVIII.

[13] *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1972, с. 230.

призовава: „Погледнете сега, малки и големи и вдигнете знамена и (завържете) битки за победоносния български цар.“[14] Най-ранните български знамена били от конска опашка, а славянските стяг – от конска грива или стиска трева, привързани към дълъг прът[15]. Вече след покръстването били постепенно изместени от платнени знамена, носещи символите на новата религия – християнството.

У нас няма запазени средновековни знамена, а най-ранното принадлежи на българските доброволци в руската армия през XVIII в., понастоящем в Петербургския Ермитаж. На него са представени образите на св. св. Константин и Елена, защитници и покровители на войската от древни времена. Най-вероятно е изработено по спомени и известни руски модели, които се наложили в армейските подразделения.

3. Вертикални знамена с 6–8 ленти

В писмените паметници тези знамена са наречени ostarodion(ostorus), и намират примери в миниатюрите в Мадридския ръкопис на Й. Скилица[16]. Те са направени от неголямо парче плат с триъгълна, квадратна или правоъгълна форма, и прикачени за свободните краища дълги ленти, които се развяват или спускат надолу подобно пипала на октопод (табл. II-1-6). Върху това червено знаме е бил извезан сребрист или златист равнораменен кръст, а лентите, пришити към него, са червени и сини. Най-често подобни знамена са носени от свитата на византийския император, и сведения за такива в българския царски двор не са запазени.

Според съществуващите индикации дървените дръжки на знаменатa били боядисвани в кафяво, червено, златно или сребърно[17]. Повечето военни знамена били червени, като кръвта, която се леела на бойното поле. Но освен тях е имало жълти, оранжеви, зелени и тъмносини образци[18]. Според А. Комнина, византийската войска е впечатлявала със своите ризници, лъскави облекла с отразяващ блясък и знамена[19]. Без съмнение това се отнасяло и за останалите армии, в съседните на империята страни, които имали сходно въоръжение и снаряжение. Наказанието за изгубени знамена, както наградите за пленяването им били големи и свързани с проява или липса на военна храброст.

---

[14] *Дуйчев, И.* Из старата българска книжнина. II, С., 1944, с. 71.

[15] *Дечев, Д.* Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. С., 1940, с. 61.

[16] *Estopanan, S. C.* Skyllitzes Matrinensis. I. Reproductiones y miniatures. Barcelona–Madrid. 1965, 5–110.

[17] *Божков, А.* Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, с. 41 сл.

[18] Пак там, обр. 29; *Dujčev, I.* Op. cit., ill. 9, 10, 17.

[19] ГИБИ, 8. С., 1972, 10–11.

ПЪЛКОВОДЧЕСКИ (КОМАНДИРСКИ) ЗНАМЕНА

Освен военните части, знамена-инсигнии е имал и пълководеца или главнокомандващ (в отсъствие на владетеля) на похода, помощник-командирите и висшите сановници. Те били по-големи и скъпи от бойните, и носели лика на владетеля, на Ис. Христос, св. Богородица, арх. Михаил и т.н. (табл. II-7,8,11). Повечето имали придружителни надписи, които били свързани с молба, застъпничество или пожелание за военен успех[20]. Техният цвят и украса отговаряли на йерархическия пост на притежателя, когото идентифицирали по време на сражения, шествия и празненства.

След като въстаналите българи разбили лагера на кесара Йоан Кантакузин, според Н. Хониат пленили неговия гардероб и знамена. По-късно водачите им Асен и Петър облечени в неговите тъмносини парадни дрехи, преминали пред своите войски[21]. Очевидно тъмносиният цвят е бил и цвета на знамената, както на униформите на личната военна част на византийския пълководец. Подобни знамена виждаме в Манасиевата летопис, в нейния ватикански препис, където са включени в по-ранни исторически събития и битки[22] (табл. I-4). Знаме от този вид е подарил на архиепископ Теофилакт Хоматиан в 1224 г. Т. Комнин, носещо образа на св. Богородица, понастоящем в НИМ – София[23]. По-късно Михаил VIII (1259–1282) дарява своя съюзник Генуа със знаме, на което е собствения му образ, и цикъл от живота на св. Лаврентий, запазено в галерията на града.[24]

ВЛАДЕТЕЛСКИ ЗНАМЕНА

Тези знамена са инсигния, която подобно другите отличителни знаци правели владетелите познаваеми по време на поход и битки, шествия и церемонии. Най-много сведения има за 12-те императорски знамена, ползвани по време на церемонии във и вън от двореца, шествия и походи. Те включвали: 2 знамена на арх. Михаил, 2 със св. Георги на кон, 2 с кръст, а в каретата св. Димитър, Прокопий, Т. Тирон и Т. Стратилат, 2 лентови, възпроизвеждащи осемте йерарси, 2 с дракон и 2 с императора – конник, като илюстрация на неговата победа. Иначе казано, церемониалните знамена застъпвали всички видове знамена и култови изображения, които били на въоръжение във византийската войска в продължение на векове. Според Псевдо-Кодин те се запазили до XIV в., а най-вероятно и до края на империята[25].

---

[20] Babuin, A. Op. cit. p. 32, ill. 32, 54, 80.
[21] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 444.
[22] *Dujčev, I.* Op. cit., ill. 17.
[23] *Babuin, A.* Op. cit. p. 40.
[24] Ybidem, ill. 80.
[25] *Kodinos, Ps.* Op. cit., 195–196.

Трудно е да се каже кои, колко и при какви обстоятелства, знамена са изнасяли от двореца и Константинопол? От художествените паметници е видно, че лентовите знамена са носени от императорската свита при шествия и посещения на църкви, манастири и хиподрума[26]. Церемониалните знамена се пазели в голямата тържествена зала на двореца, поставени от двете страни на владетелския трон (обр. 2). Те се изнасяли оттам по двойки, според символната им натовареност, която е отговаряла на различните дворцови или държавни церемонии.

Но освен тях, императорът е имал лично знаме-инсигния, което подобно на останалите отличителни знаци го правело познаваем, особено на бойното поле. Не е изключено на него да е бил представен орел, като част от римската традиция, което не е лишено от доказателства[27]. При своето посещение във Венеция през 1438 г., Йоан VIII (1425–1448) издигнал на кораба си подобно знаме, наред с венецианското, на което бил изобразен лъв – символът на св. Марко[28].

За огромната роля на императорското знаме по време на битки, се говори в редица византийски хроники и документи. Пример за това е грамотата на Йсак II Ангел от 1185 г. до сената, в която пише: „Като забелязаха императорското знаме и узнаха за моето присъствие, те (куманите) не издържаха нашето нападение, обърнаха се безредно на бяг, пръснаха се на разни страни и станаха лесна плячка на нашата конница.“[29] За съжаление в българската писмена традиция няма запазени хроники, които да разкажат по подходящ начин за подобни успехи през разглеждания период.

Най-ранните сведения за българско владетелско знаме откриваме в хрониката на Н. Хониат, в която е „предадена“ реч на Асен I (1190–1196). В нея се казва: „Виждате ли тези различни висулки, които висят и се развяват на моето копие от вятъра? По цвят те са различни, а какви са те по прежда? Всички са направени от една прежда, и един тъкач ги е тъкал“[30]. Дали това са думи на българския владетел[31], или хрониста е искал да каже нещо на Алексей III (1195–1203) е трудно да се отговори, но със сигурност потвърждават съществуването на владетелско знаме-инсигния. То било лентово, разноцветно и прикачено към копие. Подобни знамена се виждат в миниатюрите на средновековни български ръкописи, в които владетели държат копие с прикачени към него ленти, по време на сражения.

---

[26] *Божков, А.* Цит. съч., с. 21, обр. 5.
[27] *Babuin, A.* Op. cit., ill. 32, 80.
[28] Ibidem, p. 37, ill. 85.
[29] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 207.
[30] Пак там, с. 86.
[31] *Dujčev, I.* Op. cit., ill. 9, 13, 43, 64.

Повече сведения има за знамената по времето на Калоян (1195–1207). Те се отнасят за знамето, което е получил от папа Инокентий III при коронацията си в 1204 г. По повод на него, римския първосвещеник пише: „Освен знаковете на кралско достойнство, които ние отправихме... решихме да пратим знаме, което да употребяваш против ония, които почитат разпятието с устните си, а сърцето им е далеч от него.“[32] Въпросното знаме е имало двустранно изображение: кръст (чрез който Христос след като победи, управлява и царува) и двоен ключ (символ на небесните ключове на св. Петър). По думите на Инокентий III представлявало „ключа двоен – единият за различаване, другият за власт и така да упражняваш дадения ти материален меч за наказание на злосторниците и за похвала на добрите и да се вземеш за оръжие и щит против ония, които не са взели бога за свой помощник, а доверявайки се на своята дивотия и множество, наемат да ритат против остен“[33]. Без съмнение папското знаме е било инсигния от първостепенно значение за българския владетел, към която се стремял от дълго време, и накрая успял да получи.

Още за неговите знамена споменава Вилардуен в своята хроника, според която в 1205 г. латинските рицари пред Адрианопол „видяха върху стените и кулите знамената на Йоанис, краля на Влахия и на България“[34]. Очевидно става дума за бойните знамена на българската войска, която била установила властта си над града. За владетелското знаме пише Н. Григора в „Ромейска история“, като разглежда битката при Велбъжд през 1330 г. По време на боя „кралят изтръгнал без голямо усилие знамето и го насочил срещу бойния ред на Михаил, като унищожил По-голямата част от войската, а него заловил жив, тъй като бил ранен“[35] Приемаме, че споменатото знаме е личното знаме-инсигния на българския владетел, което изгубил след раняването си в тази катастрофална за него битка.

ДЪРЖАВНИ ЗНАМЕНА

Те се появяват през XIV–XV в., бързо се утвърждават и стават база за по-нататъшно развитие на инсигнията. Държавното знаме е сред най-общите и важни символи, израз на суверенитета и отличителен знак на дадена страна в международните отношения. Върху него се поставял определен знак (емблема), отговарящ на конкретно политическо, религиозно или друго събитие от историята на съответната страна. Тяхното начало се свързва с появата на ранните формации от монархически тип, когато владетелските и държавни инсигнии се препокриват. Но неговото от-

---

[32] *Златарски, В.* Цит. съч., с. 190.

[33] Пак там, с. 190.

[34] *Дьо Вилардуен, Жофруа.* Завладяването на Константинопол. С., 1985, с. 105.

[35] *Атанасов, Щ., Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова и др.* Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958, 432–433.

деляне от владетелските и бойни инсигнии се извършва на един по-късен етап, който е свързан с националната консолидация.

Във Византия тези знамена стават реалност в последните десетилетия на нейното съществуване. Те се изработвали от червен плат с правоъгълна форма, върху полето на който бил извезан сребърен или златен кръст, в четирите карета с буква В-та[36]. Знамената се поставяли по крепостни стени и кули, кораби, придружавали различни пратеничества и подарявани на политически съюзници. Ограничените сведения за средновековните български знамена, с които разполагаме, не позволяват категорични заключения, поради което приемаме, че били бойни и владетелски. Не може да говорим за държавно знаме, предвид териториалното и политическо разпокъсване на българските земи през XIV в. По-вероятно е да се е отъждествявало с владетелското, откъдето и сведенията в книжовните ни паметници. Пример за това е житието на св. И. Рилски от патриарх Евтимий, където се казва: „след като пое държавното знаме той (Асен I) добре закрепи всички разрушени български крепости и увехтелите обнови, и след като се добре въоръжи против гръцкото царство, покоряваше отделните страни, градове и села“[37].

Византия наследява повечето инсигнии от римската войска, и в продължение на векове запазва нейните практики, които усъвършенства и развива. Дори завладяването на Константинопол не успява да прекъсне утвърдената традиция, която след неговото освобождаване в 1261 г. процъфтява още повече. Но освен всичко ги предава на своите съседи, с които в продължение на векове е поддържала политически, икономически и културни връзки.

В ранните векове на византийската империя кръста става основен символ, който бил претворен върху плат, метал, дърво и камък. Това се дължало на дълбокото проникване на християнството във всички сфери на тогавашния живот и нрави, поради изключителната религиозност на византийците. Едва на второ място е оставал орела, който бил древен източен мотив, с широко приложение в изкуство и занаяти. Възпроизведен върху тъкани, знамена и инсигнии, той бързо се превърнал в емблема на много кралства и деспотства, сред които Сърбия, Македония, Албания, Трапезунд и т.н.

Знамената – инсигнии се изработвали в специални градски работилници, под надзора и утвърдени от държавната власт разпоредби. Те са поръчвани от всички войскови части, от военачалници и висши сановници и след освещаване, влизали в употреба. Това била установената практика във Византия, България, Сърбия и т.н. В работилниците освен ши-

---

[36] *Babuin, A.* Op. cit. 38–39, ill., 78,87.

[37] *Патриарх Евтимий.* Съчинения. С., 1990, с. 55.

вачи, трябва да е имало художници, предвид сложните изображения и надписи, които се поставяли върху знамената. Неведнъж, подобно на други инсигнии, се украсявали с перли и скъпоценни камъни. Дръжките на знамената били дървени, и оцветявани в кафяво, червено или златисто, в зависимост от вида и предназначението на инсигнията. Всички навершия били метални и представлявали религиозни знаци или животински изображения със съответната символика (табл. I-II). Използваните върхове на копия били допълнително гравирани с образите на военни светци (бюстове или в цял ръст) поставени в медальони, като гаранция за победата на техните притежатели[38].

Опазването и съхранението на знамената е ставало на различни места – от казармите до двореца. Според съществуващите индикации императорските (царските) знамена се пазели в тронната зала, а пленените чужди знамена в съкровищниците, заедно с други военни трофеи. От там са изваждани при специални поводи, каквито били мирно-временните триумфи (паради) организирани на паметни дати и празненства.

Знамената имали свое място в живота на средновековните хора, откъдето голямото внимание към тях, символната натовареност и постепенното превръщане в държавна и владетелска инсигния. Бойните знамена участвали във всички походи и сражения, като често били единствения начин за сигнализиране и синхронизиране на военните действия. Лишени от тях, сред войниците лесно избухвал хаос и безпорядък, който неведнъж е променял хода на битките. Освен всичко, те имали важна роля при организиране на военния лагер, при превземането на крепости и градове, където се развявали над техните стени и кули и съобщавали на приятели врагове за властта под която се намирали.Те също така вземали участие в много церемонии и празненства, където подпомагали идентификацията на съответния велможа или владетел, носени от неговата свита.

Тази задължителна военна и владетелска инсигния била наложена в Източната римска империя още при нейното създаване, и не след дълго предадена на нейните съседи, подобно други инсигнии и церемонии, които станали задължителна част от техния живот. Това се дължало на особеното място, което империята заемала сред останалите европейски държави със своята неповторима история и култура. В страната господствала политическа концепция, възникнала в ранните векове, според която е носела в себе си мисията на стария Рим. Тази идея била съставен елемент на ойкуменизма, поради което Византия била център на православния свят, а Константинопол – окото на земята.

---

[38] *Grabar, A.* L'Empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art official de l'empire d'orient. Paris, 1936, p. 76.

Обр. 1. Миниатюра от Манасиевата летопис − 1345 г. Завладяването на Преслав от Й. Цимисхи и Плиска от Василий II.

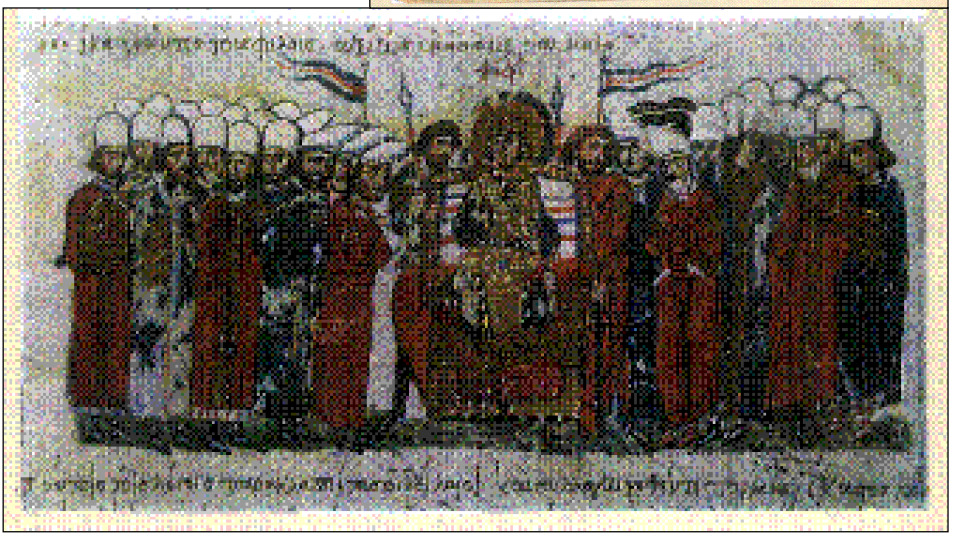

Обр. 2. Миниатюра от Мадридския ръкопис на Й. Скилица − XI в. Имп. Теофил обещава да възнагради приятелите на своя баща.

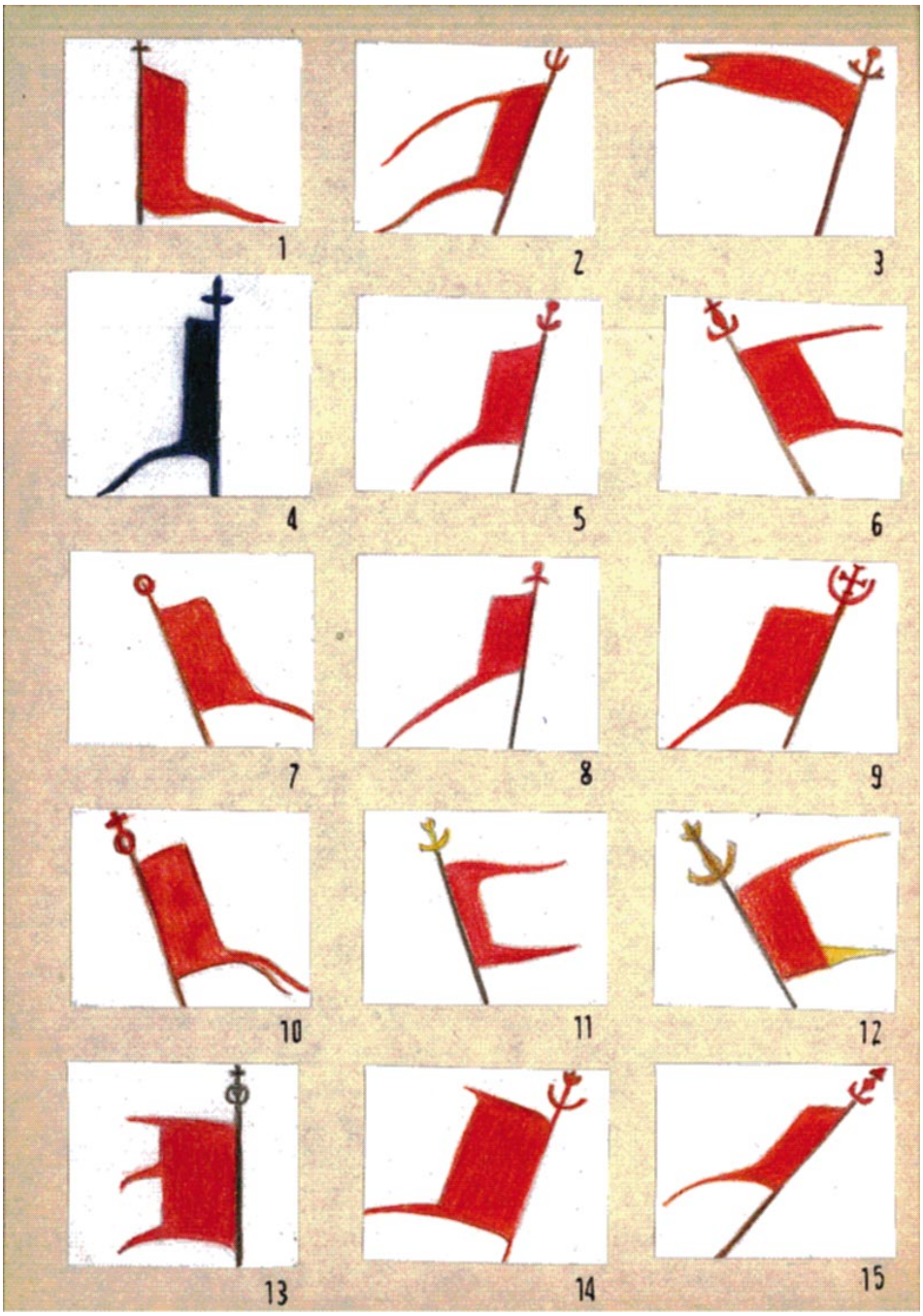

Табл. I. Военни (бойни) знамена в миниатюрите на Манасиевата летопис.

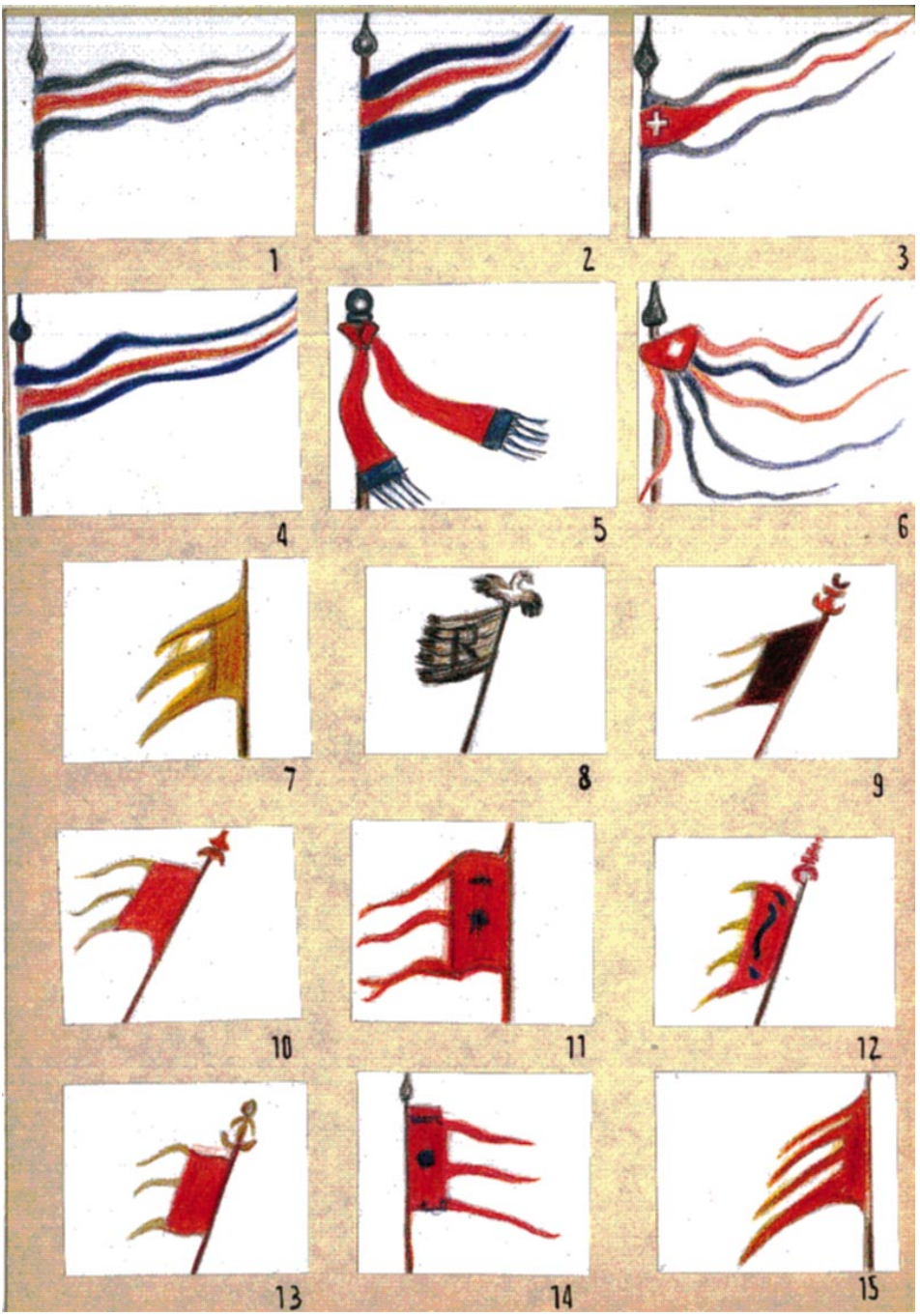

Табл. II. Владетелски, пълководчески и бойни знамена:
1-7 в Мадридския ръкопис на Й. Скилица, 7-15 в Манасиевата летопис.

III

ВЪЗРАЖДАНЕ

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

НЯКОИ ИДЕИ НА БУКУРЕЩКИТЕ „СТАРИ“ ЗА БЪДЕЩОТО УСТРОЙСТВО НА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВНА ВЛАСТ И АДМИНИСТРАЦИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Емил Инджов

През лятото на 1876 г. настъпват промени в средите на българската емиграция, които са непосредствено свързани с последиците от Априлското въстание. Под прикритието на благотворителността в Букурещ се създават две „нови“ организации, с една и съща рожденна дата. На 10 юли 1876 се учредява БЦБО, около което се групират представителите на т. нар. „млади“. В отговор „старите“ създават своя организация наречена Българско човеколюбиво настоятелство. Тя е естествен продължител на „Добродетелната дружина“ и т. нар Християнска лига, образувана на 1 юли 1876 г. от същите среди. За председател на БЧН е избран българския владика в Букурещ Панарет Рашев. В състава влизат още Евл. Георгиев, който е най-влиятелната фигура сред „старите“, д-р Протич, д-р Атанасович, М. Колони, П. Канталджи, Ст. Стойкович и др.[1]

В следващите месеци, непосредствено преди началото на Руско-турската война Настоятелството по различни поводи, най-вече свързани с дипломатическите акции и провеждането на Цариградската посланическа конференция изразява някои свои идеи за бъдещото устройство на българската държавна власт и администрация. Те най-добре са отразени на страниците на печатният му орган в. „Стара планина“. През втората половина на август 1876 г. се публикуват редица конкретни идеи в програмата наречена „По нашите работи“. В тях ясно е посочена монархията като държавна форма на бъдещото управление. Издигната е идеята за образуване на балканска конституционна монархия, която да се управля-

[1] *Хаджиниколова, Е.* Българите и Сръбско-турската война 1876. С., 1996, с. 157.

ва от европейска династия, непроизхождаща от балканските народи и поставена под надзора на Великите сили. Всички народи влизащи в състава на държавата да се ползват с равни права по отношение на религия и език и да населяват своите етнически територии[2].

Постепенно идеята за обща балканска конфедерация, управлявана от европейска династия е изоставена и усилията на „старите“ са насочени към извоюването на автономия за българския народ в етническите му територии. Това желание ясно е откроено в „Мемоара“ на Др. Цанков и М. Балабанов, както и в брошурата „България“. В тези документи е посочено, че българският народ „моли великите християнски сили на восток да посредствоват тие за да му се даде правото сам той да се управлява. С други думи той иска: пълната си автономия с народно правителство, гарантирано от великите сили, покровителите на християнете на восток: това е единственното средство за този народ, през което той може да живее мирно и да са развива постепенно. Автономията на българският народ само под тие условия може да направи да стане пред собствените си закони и сили един най-деятелен и най-горещ народ към цивилизацията на източна Европа“[3]. Причастността на „старите“ в Букурещ към мисията на двамата депутати, както и към идеите които изразяват за решаване на българския народ са повече от красноречиви. Техният неформален водач Евл. Георгиев е човекът, който дава най-много финансови средства за осъществяването на това дело. По този повод М. Балабанов заявява: „Целият бюджет на мисията на двамата делегати по Европа ... стигна до 12 000 франка. Тая сума се състави ... в най-значителен размер от Евлоги Георгиев.“[4] По време на мисията Евл. Георгиев е в непрекъснат контакт с делегатите и изразява мнение по отношение на техния маршрут[5]. В началото на септември в Лондон среща с делегатите има и д-р Протич. Той обсъжда с тях идеите залегнали в меморандума и дава своето одобрение за него[6]. Пътуването на преподавателя от медицинското училище в Букурещ до столицата на Англия не е случайно. Той е изпратен от Евл. Георгиев да окаже съдействие на двамата делегати за установяване на контакти с политически фигури и да изкаже мнение върху текста на брошурата „България“[7].

Идеята за автономия е подробно разгледана преди свикването на

---

[2] *Петков, П. Ст.* Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. В. Търново, 2003, 75–76.

[3] *Плетньов, Г., И. Стоянов.* Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. В. Търново, 1988, с. 107.

[4] *Глушков, Х.* Евлоги и Христо Георгиеви – живот и дейност. С., 1982, с. 167.

[5] Пак там.

[6] *Балабанов, М.* Страница от политическото ни възраждане. С., 1904, 122–123.

[7] *Глушков, Х.* Цит. съч., с. 167.

Цариградската посланическа конференция в няколко статии на „Стара планина“. Основният въпрос е какъв да бъде характера на бъдещата автономия – политическа или само административна. Във връзка с това в статията „По въпроса на нашата автономия“ е заявено следното желание: „...ний от конференцията ожидами, и тряба не само да ожидами а и да исками, пълна политическа автономия. Ний сми вече известни че в предложенията на Англия влазя „административна автономия за България“. Но ний и други път расправихми, че административната автономия (освен ако тя бъде просто название, а в същност е едно самоуправление подобно на Румъния) пред нашите очи е non sens, безсмислица“[8]. Сравнението с румънското държавно-политическо положение е напълно нормално предвид, че „старите“ добре са запознати с него, имат постоянен контакт с висшите политически кръгове, и е напълно логично да се стремят към подобен характер и на българската автономия.

При представяне на идеите за политическата автономия е засегнат въпроса за нейните граници. Той е провокиран от различните проекти представени на Цариградската посланическа конференция и най-вече от английските предложения. В статията „Българската автономия“ е отделено основно място на „границите на свободното българско господарство“. В нея ясно е подчертано, че България не обхваща само територииите на север от Стара планина, но също така и Тракия и Македония. Като основни доводи са посочени, че те са съставна част от Екзархията, която очертава българските етнически граници и обхвата на Априлското въстание, което достига най-голяма масовост точно в Тракия. Границите на бъдещата българска държава ужасяват всички дипломати. По този повод в статията „Де е България?“ пише следното: „Но, България? Тук е ужаса на всичкото дело. България – тя е онова страшилище, което не дава ни спокой, ни сън да заспят злочестите турски реформатори и великите английски дипломати. Що искат Българите? Пълна автономия – За кого искат тази автономия? – за своето отечество – А де е България?... И изведнъж дипломатите треперат. Те отричат съществуването на България.“[9]

Някои от идеите на букурещките „стари“ проличават в полемиката, която водят с „младите“ относно различните планове и програми предложени за бъдещото държавно устройство през есента на 1876 г. В бр. 36 на в. „Стара планина“ Гр. Начович, подписан с инициала „Д.“ подлага на критика, публикуван във в. „Нова България“ мемоар или декларация за бъдещото устройство на България. Авторът заявява, че той е твърде необмислен и непригоден да служи за основа на българската държавна власт.

---

[8] Стара планина, бр. 28, 13 ноем. 1876.

[9] Стара планина, бр. 31, 24 ноем. 1876.

Като се придържа явно към монархическата форма на управление счита, че не конституцията, а единоначалникът(монарха) е този, който управлява. „Всекий знае обаче, пише той, че книгите, колкото прекрасни и да бъдат не са в състояние да управляват една държава и че всяка държава има един началник: цар, княз или президент, комуто е поверена испълнителната власт.“[10]

По повод на пропагандираните в мемоара равни политически права на всички граждани и предсавянето на всички етнически групи в държавната власт Гр. Начович прави следната реплика: „Например, между нас живеят по няколко Гърци, Власи, Евреи, Цинцари, Турци, Цигани, Черкези, Татари, Немци и проч. Следователно българския народ като има камара, министри, управители, съдовище, войска, полиция и проч. треба, според истинските желания на нашия народ, изразена в този мемоар, треба, казвам щото сека една от тези народности да има своята камара, министерство, управители, съдовища, войска, полиция и проч.“[11]

Това становище не означава, че се отхвърля правото на еднакви граждански и политически права на различните етноси в българското общество, но според автора е недопустимо всеки един от тях да има собствено политическо съществуване. „Това е абсолутно невъзможно особно там дето, както в България малочисленни народ живеят не в отделни места, но размесени в тялото на Българския народ“ – заключава Г. Начович[12].

Идеите за държавно устройство намират място в програмите, подготвени за Цариградската посланическа конференция. Самият факт, че някои от тях са отпечатани на страниците на печатния орган на букурещките „стари“ не е напълно показателен, че всички от тях се възприемат от техните среди. Това е така, защото през този период има не един случай само на препечатване на определени програми, които стават обект на публицистични полемики.

На 16 октомври 1876 г. в бр. 20 в. „Стара планина“ отпечатва „По политическата програма 1876 г.“ Тя се състои само от пет точки, в които е очертан характерът на бъдещата българска държавна власт. Забелязва се прилика с изложените принципи на пълна политическа автономия в поднесения от М. Балабанов и Др. Цанков мемоар до Великите сили. На първо място в програмата е очертана етническата граница на държавата – България, Тракия и Македония. Като се следват монархическите принципи начело на управлението е поставен „от народа избран принц, който е васалин на Султана“. Важен момент представлява идеята българската държава да се управлява според „консервативна конституция, изработена от

[10] Стара планина, бр. 36, 18 дек. 1876.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

правителството и удобрена от народа“. Основните принципи на тази конституция, трябва да се основават на равенството на гражданите пред закона, независимо от тяхното вероизповедание и народност. Според някои изследователи на този въпрос стремежът на „старите“ към консервативна конституция е напълно обясним, но под „консервативен“ не трябва да се разбира класическото съдържание на този термин. На правителството е възложена ролята на законотворец, а под идеята за одобрение на конституцията от народа вероятно се визира едно народно представителство, независимо, че парламентът не е споменат като държавен орган[13].

На 15 декември 1876 г. в бр. 35 на в. „Стара планина“ е отпечатана „Програма на българските искания – 1876“. Същата програма е отпечатана във в. „Нова България“ под наименованието „Политическа програма на Централния комитет в Русе“. Самият факт, че програмата е отпечатана в двата органа, които обикновено се намират на полюснопротивоположни становища не ни дават абсолютно основание да кажем, че идеите, които са заложени в нея са изповядвани напълно от кръга на „старите“. Но все пак трябва да се има предвид, че „Стара планина“ няма да публикува и нещо, което противоречи на техните идейни виждания.

Програмата отново подкрепя създаването на една „пълна политическа автономия с едно национално правителство, гарантирано от великите сили“. Обърнато е внимание на териториалния обхват на тази автономия (Мизия, Тракия и Македония), като подробно са определени границите. Тази подробност напълно кореспондира с борбата, която „старите“ водят за доказване на териториите населени от българския етнос, включително и чрез статии поместени в техния печатен орган.

Наименованието на държавно политическата ни организация според програмата трябва да бъде Българско княжество. Както и в „По политическата програма 1876 г.“, е изразена идеята то да се ръководи от княз, васален на султана, избран от народа от някоя европейска династия.

Постановено е конституционно управление, като бъдещият основен закон ще се изработи от Парламента. Началата на българската конституция ще бъдат основани на принципа на равенството между гражданите, без разлика на вяра и народност.

В чл.7 е отбелязано, че в българската администрация ще постъпват всички способни хора, без разлика на вяра и народност. „Администрацията ще има за основа „Общинската наредба“ и ще се избира от народа, а потвърдява – правителството“.

В „Програма на българските искания – 1876“ е записано, че „в местата, населявани само от турци, управители могат да бъдат, безразлично,

---

[13] *Дойнов, Д., И. Стоянов.* Възобновяване на българската държавност 1762–1878. Идеи и проекти. Варна, 2002, 45–46.

българи или турци, според волята и избора на населението. Това също ще бъде и с другонародните местности“.

За да се приведе в действие тази програма е посочена необходимостта от чужда военна окупация и управление от страна на привременно българско правителство, съвместно с една европейска комисия до избора на княз[14].

След обявяването на Руско-турската война „старите“ се придържат и подкрепят плановете на Канцеларията на княз Черкаски по възстановяване на българската държавност. В техния вестник „Стара планина“ се предава систематизирана информация около протичащите процеси, която е базирана на кореспонденция от „Келнише Цайтунг“. В бр. 66 от 24 април в съобщението „Бъдещата администрация на България“ е предадено западното становище, че „ако Россия завладее България, то княз Черкаский като губернатор на тази област, ще предприеме да введе в нея руската общинна система. Тази система състои от пълна независимост на общината в разхвърлянето на местните налози. България ще си има правото самостоятелно да определява размера на налога, който са отделя за полза на правителството“[15].

В бр. 77 от 14 юни в съобщението „Бъдещото управление в България“ са поместени първите стъпки по възстановяване на българската власт в освободените земи: „1) учреждението на общинските окръзи и назначаване на делегати за вотирането на бюджета на съответните окръзи; 2) учреждението на интендантски окръзи в време на война; 3) незабавно чрез интендантството исплащане за сторените покупки в металическа и книжна монета; 4) учреждението на военното управление по русския модел.“[16]

Поместените по-горе идейни виждания на „старите“ в Букурещ са представени съобразно тези, които изразява основно техния печатен орган. Що се отнася до мненията на отделните членове на БЧН те не са конкретизирани подробно. Но може да допуснем, че вероятно се придържат към тези изразени по страниците на в. „Стара планина“.

Във връзка с изготвянето на бъдещия Органически устав, през есента на 1878 г. княз Дондуков-Корсаков изпраща запитване до някои от най-видните български представители относно неговите началата. Предполага се, че такова писмо получава и Евл. Георгиев-лидера на букурещките „стари“. Отговорът му не е запазен, но от позицията му по различни въпроси свързани с изграждането на българската държавна власт проличава неговото становище за конституционна монархия с консервативна конституция, която да гарантира властта на едрия капитал[17].

---

[14] *Плетньов. Г. , И. Стоянов,* Цит. съч., 141–142.

[15] Стара планина, бр. 66, 24 апр. 1877.

[16] Стара планина, бр. 77, 14 юни 1877.

[17] *Стателова, Е.* Евлогий Георгиев и свободна България. С., 1987, 37–38.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКИ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ИНСТИТУЦИИ В СРЕДНИТЕ РОДОПИ

Христо Гиневски

За да се разбере същността на българските възрожденски институции ще се спрем на особеностите, при които протича Възраждането в тази част на българските земи.

Възраждането в Средните Родопи е неотменна част от общобългарското. Същевременно то протича в един регион, дълго време откъснат и затворен от останалите български земи и стопанско-културни центрове. В планината липсват градски центрове, които имат по-висока материална и духовна култура – даже през втората половина на XIX в., когато икономическото оживление и подем са в своя разцвет, родопските селища, с много малки изключения, запазват селския си характер. Докато в другите български земи и градски центрове се оформят по-едри собственици, с повече капитали, които поставят основите на промишлена дейност и се появява търговско съсловие – то в централната част на Родопите те липсват. Липсват и такива благодетели и спомоществуватели на родолюбиви начинания като Денкоглу,Палаузов, Тошкович, братя Георгиеви и др. Единствено получават подкрепа от Пловдивската българска община и нейните дейци, но тя носи предимно морален и организационен характер[1].

Всичко, което постигат българите в планината – в църковно-националните борби, в просветното движение, е дело на собствени сили и средства. Това забавя процесите, но от друга страна предизвиква повече енергия и инициатива у местните дейци и населението. Способства за формирането на самобитни и ярки възрожденски дейци.

---

[1] Повече за възрожденските процеси в Родопите, вж.: *Гиневски Х.* Родопското възраждане. Пловдив, 1993; Миналото на Средните Родопи. Варна, 2008; Родопите в българската история. С., 1974, 87–128.

Друга особеност е ликвидирането при турското завоевание на почти всички църкви и манастири в този край, за разлика от други райони тук не се съхраняват манастири, хранители на просветата и книжовността. Прекъсва се книжовната традиция, забравя се славянската азбуката. Възстановяването на храмовете в тази част на Родопите става след 1829 г. Наред с възстановените православни църкви се появяват и първите килийни училища, дело на родолюбиви кехаи, занаятчии и дребни търговци, които започват да изкарват прехраната си чрез гурбетчийството. Така се установяват контакти с другите български земи. Те са двигатели на културно-просветния живот, на църковно-националните борби.

Значима особеност, която оказва съществено влияние върху времето и мащабите на възрожденските процеси, е наличието на голяма част ислямизирано българско население. По силата на религиозното разделение и отношението на местната турска власт то не живее с проблемите на своите еднокръвни братя-християни. В повечето случаи е безразлично към борбите на еднородците си, отделни негови представители се противопоставят на културно-националния подем – предимно мюфтии и ходжи. Помохамеданчените българи остават настрана от развитието на българската национална идея. Факт е, че това население е встрани от вниманието и дейността на най-значимите и влиятелни възрожденски дейци не само в Родопите, но и в други райони на българските земи. Християнското население се е съобразявало с поведението на българите мохамедани и това оказва задържащо влияние върху изявите на родолюбие и привързаност към православната вяра.

Напоследък се появяват мними научни публикации, които открито изопачават не само историята на този край, но и преднамерено внушават на една част от българското население – българите-мохамедани да се дистанцират от българската нация и държава и да следват примера на босненци. Упорито се утвърждава и понятието „помаци“ за българите мохамедани, като в него се влага разделителното съдържание и религиозната принадлежност се налага като народностна. Тези „научни“ книги са написани не само от турски автори, но и от българи и българи мохамедани[2].

Особено скандална е книгата на Петър Япов „Помаците“, в която се прави опит, макар и нескопосан, да се утвърждава, че помохамеданчените българи са от друг произход и трябва да търсят самостоятелност. Когато се чете внимателно се вижда, че се прокарва идеята за някаква самостоятелна, независима от тази на българите, история. Това е твърде опасно.

---

[2] *Япов, П.* Помаците. С., 2006; *Мехмед, Х.* Помаците и торбешите в Мизия, Тракия и Македония“. С., 2007; *Бозов, С.* В името на името. С., 2005. *Мемишиоглу, Х.* Страници от историческото минало на помаците. Анкара, 1991, и др.

Засега българската историография на национално ниво не дава нужния отпор на тези платени или поръчани издания, които се разпространяват по джамии, а не по книжарници. С изключение на покойния проф. Страшимир Димитров и неостаряващия проф. Петър Петров, други утвърдени имена в българската историческа наука подминават с пренебрежение тази книжнина. А тя върши своята работа – примери, колкото щеш – Чеч в Западните Родопи, Якоруда и др.[3]

Фалшификациите отиват далеч назад, включително и за периода на българското Възраждане. Пренебрегва се, че в Средните Родопи двете верски групи-християни и мохамедани, съжителстват заедно, създават обща история, независимо от верските различия. В тях се подминава и обстоятелството, че в района на Средните Родопи живее компактна маса християнско население и то от древни времена. Общността проличава най-вече в стопанския живот – в развитието на овцевъдството, абаджийството, дюлгерството.

Показателни са примерите, когато българите – християни и мохамедани, се вдигат на бунт срещу своеволията на местните турски управници и злоупотребите на Гюмюшгердан. Тези бунтове (през 1856 и 1867 г.) се противопоставят на произволите на Гюмюшгердановите агенти и предприемачи с искания за намаляване на данъците. В резултата на бунтовете се стига до смяна на ахъчелебийския мюдюрин, до разпускане на меджлиса и избиране на нов състав, който да прегледа всички сметки, за които населението има претенции[4].

Бунтуващите се събират край Устово в м. Агоското, те са готови на крайни действия срещу данъчните измами и злоупотреби. Турската власт е принудена да извика ксантийския митрополит Панарет (по-сетнешен Пловдивски и привърженик на Екзархията), за да се усмирят бунтуващите се християни и мохамедани. За тяхното единодействие има достатъчно сведения в архива на Н. Геров и у Хр. Попконстантинов[5]. Такива примери на единодействия на българското население в тази част на планината има още от XVIII в., когато се противопоставят на действията на ахъчелебийския кадия[6].

---

[3] *Димитров, С.* Ще имам ли научни позиции по проблемите на ислямизацията и съдбата на българите мохамедани. – Rhodopica, 1999, № 1, 131–147; *Петров, П.* По следите на насилието. С., 1972 г.; Българите мохамедани нямат самостоятелна своя история. – Родопи, 2008, № 5–6.

[4] Документи за българската история. Архив на Н. Геров (1857–1876) С., 1931, с. 42, д. 44, с. 384–392, д. 329–331. Цариградски вестник бр. 476, 9 окт. 1870; България, бр. 7, 9 май 1859.

[5] Документи за българ. история. Архив на Н. Геров. Т. 2, с. 380. *Попконстантинов, Х.* Труд, II кн. XII с. 1380.

[6] *Грозданова, Е., Андреев. С.* Из Родопите без раница. Исторически маршрути от 1650 до 1750 с пътеводител „Книга за жалбите“. – Rhodopica, 2007, № 1–2, с. 25.

Благодарение и на живите спомени за общия корен на родопчани, на общия фолклор, на общите обреди и празници във вътрешността на планината се запазва една значителна маса от християнско население през годините на робството.

Тези и други особености забавят възрожденските процеси в Средните Родопието с 30–40 години. Но и тук пламват остри борби за българска църква и училище. И тук има забележителни възрожденски дейци, и тук се формират български възрожденски институции – църковно-училищни настоятелства, общини, читалища. И всичко това протича в един доста голям регион на планината, в който преобладават българите мохамедани. Една част от тях живеят в самостоятелни селища, а други в смесени, с християните. Любопитно е, че формирането на възрожденските институции в тези така наречени „смесени села“ не среща почти никаква съпротива от страна на българите мохамедани. Не че не са правени опити за противопоставяне, но те са единични и не могат да променят общата картина. При това става дума за села, които имат голямо значение за региона – Горно Райково, Чепеларе, Широка лъка, Пашмакли (Смолян), Петково, Павелско, Арда, Даръ дере (Златоград) и др.[7]

В някои от споменатите селища българите християни са в малцинство, но това не им пречи да си построят не една, а две църкви, да си изградят училище, да си формират община, която управлява селището. При това те не срещат съпротива от мохамеданите, а има примери на доброжелателност и оказване на помощ. За кметове на тези селища се избират и назначават предимно грамотни и авторитетни хора. Такива са кметовете в Горно Райково, в Чепеларе, в Широка лъка и др. Независимо че в духовно отношение българите мохамедани са откъснати от братята си, че не участват пряко във възрожденските процеси, те индиректно ги подпомагат.

През ранния период на османското владичество общините са свързани с източното православните църковно-религиозни общини, намиращи се под ръководството на Цариградската патриаршия[8]. Както вече бе споменато в Средните Родопи при завладяването им от турците са сринати почти всички църкви и манастири и едва ли по това време може да се говори за такива общини. За тях може да се говори едва след възстановяването на църквите (те се изграждат след 1830 г.), а с тях се формират и църковните настоятелства, прераснали по-късно в български общини. До 1860 г. те се занимават предимно със строителството и укреп-

---

[7] *Шишков, С.* Кратки описателни бележки за Даръдеренска каза и градеца Даръдере. – В: Родопски старини, 1892, кн. IV, 5–11; Документи за бълг. история, Архив на Н. Геров (1871–1876) ч. II. С., 1932, док. 273; *Димитров, С.* Населението в някои родопски околии през 1831 г. – Родопи, 1973, № 11, с. 33.

[8] *Христов, Х.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 8.

ването на църквите и параклисите към тях, с килийните училища. След посочената година те застават начело на пламналите църковно-национални борби и развитието на българското просветно движение. След 1860 г. те действат пълноценно като общински институции, които не са само посредници в отношенията църква–митрополит–местни органи на властта, но и се занимават с редица други въпроси като определяне и събирането на данъци и т.н. Среднородопските български общини се утвърждават като здрави национални институции,имат свои печати,кметове,по много от жизнено важни проблеми на българите те се обединяват за общи акции[9].

През XIX в. в тези и други селища на Среднородопието се появяват българските общини – в началото като църковни, а в последствие (след 1860 г.) като общоселски органи, които не само изпълняват разпоредбите на местната турска власт, но и се опитват да и влияят, да видоизменят, доколкото могат, вече взети решения. Позволяват си да изготвят специални прошения до по-горни турски инстанции, за да поставят своите наболели въпроси и да поискат по-голяма самостоятелност. Много характерна в това отношение е една дописка на Устовската община, поместена във в. „Право“, която отразява недоволството от поведението на Пловдивския мютесарифин Кямил паша, с оглед на негово посещение в Средните Родопи[10]. Забележително е, че не само поставят два големи и наболели въпроси за целия край, но и дръзват да изразят недоволство от поведението на Кямил паша и чрез вестника това да стане достояние на българската общественост, а и на централните турски власти. Ще цитирам част от дописката, която отразява надеждите за съпричастност към живота на местните хора: „ще ни поспитате за състоянието на жителите, ще посетите училищата ни и ще направи потребните наставления, но като продаде само 10-кът след два дни замина за Султан ери... ако десетокът в Пловдив се продава за 4 хил. лири, тук възлиза на близо 7 х. л., за което понечихме да отправим особена жалба... но думите ни не се взеха под внимание десятакът днес се препродава скъпо и по-скъпо, а ние сме си ланските и по-ланските да сеем и работим каменистите места и да доплащаме десятъкът от кесията“. Поставят се редица искания не само на споменатата община, но и на повечето в региона, свързани с данъчното облагане и своеволия на турските власти, както и удовлетворяване правата на българите за собствена църква, за осигуряване на спокойствие и ред при църковните дела – разводи, годежи и т. н. Много характерни в това отношения са и колективните изложения до Великия везир във връзка с исканията за самостоятелна българска църква и преминаването

[9] Пак там, с. 169 и др.

[10] Право. – Цариград, 7 юли 1871 г.

на Среднородопието под духовната власт на Пловдивската митрополия (по това време селищата на юг от Рожен са подчинени в духовно отношение на Ксантийската гръцка митрополия, която остро се противопоставя на стремежите за българска църква, български училища, за служби на роден език). Голяма част от тези документи са съхранени в БИА при НБ „Иван Вазов“ – Пловдив и Народната библиотека в София[11].

В това отношение ще спомена и обстоятелството, че за сравнително кратък период – около 15–20 години в този затънтен и откъснат от другите български земи и значими културни центрове са построени 26 църкви. При това в смесените селища, където живеят българи християни и мохамедани са построени не една, а две църкви – особено показателен е примерът в Златоград. В южнородопското селище християните са малцинство – но там се строят две църкви и едно училище. Едва ли това би могло да се случи, ако българите мохамедани са враждебно настроени към духовното пробуждане на християните. Такива примери има много.

Прави впечатление, а запазените документи от онова време потвърждават, че българските общини се занимават предимно с духовните, с културните въпроси – строителството и устройството на църквите, назначаването на свещеници, доставянето на църковна утвар и книжнина, както и с училищните проблеми – строителство на специални сгради, търсене на по-образовани и подготвени учители, доставяне на учебници, осигуряване на заплати, квартири и т. н. А това са все въпроси, които утвърждават националната принадлежност, националното самочувствие в един такъв деликатен, чувствителен и сложен откъм религиозната характеристика регион. Тези органи на самоуправлението нямат днешната характеристика и функции, но имат изключително значение за опазването на българщината в този район на българските земи. Те придобиват значителен авторитет и влияние не само в Средните Родопи. Така двете големи български села в Ксантийско-Еникьой и Габрово се обръщат към ахъчелебийските общини с молба за помощ в борбата с Ксантийската митрополия и местните гъркомани – най-вече за изпращане на български свещеници и учители[12]. Тук ще спомена още един любопитен факт – заплащането на учителите в Средните Родопи е над средното за страната, което говори не само за отношението към този толкова важен труд, но и за неговото значение в опазването на българщината. В Ахъчелебийско и

---

[11] НВИВ – БИА, ф. 2, а. е. 324, 1. 10,12; НБКМ – БИА – II, А 7213, II А /2; II А /8, II А /3, II А/4 и др.; *Христов, Х.* Българските общини през Възраждането..., с. 169 и др.

[12] Македония, бр. 27, 31 май 1869; *С. М.* Портрет на гръцкото фенерско духовенство и коварните му дела против българите в Родопите. Пловдив, 1887, 266–273; Родопски напредък, 1903, № 5, 169–172; НБКМ–БИА, ф. 283, а. е. 1; *Райчевски, С.* Борбите за българското просвещение в с Еникьой, Ксантийско (1869–1885) – Родопи, 1992, № 7, 6–8.

Широка лъка учителите получават годишни заплати в размер от 4 до 7000 гроша, в Широка лъка строят къща за даровития си учител от Пловдивско[13].

Ще се спра и на един уникален факт – въпреки закъснението на възрожденските процеси в този район те бързо набират сила и се включват пълноценно в общобългарския поток за самостоятелна църква и училище, за повече права.

В тази част на планината възниква още една национална, възрожденска институция, каквато е читалището. При това, първото читалище, въобще в цялата родопска област е основано в някогашното възрожденско средище Устово – през 1866 г. То е 20-ото читалище по хронологичен ред, създадено в българските земи. И не остава самотно – след него се появяват читалища и в Горно Райково, и в Широка лъка. Това е доказателство за зрялост на възрожденските процеси. Тези институции не са мимолетни създания, а развиват сериозна дейност предимно за разпространение на възрожденска книжнина и вестници, организиране на сказки, участие в училищни празници и т. н. Те са дело на учители, които идват от вътрешността на страната, но намират солидна подкрепа от местните първенци и населението. Такива са Димитър Димов Македонски (Праматарски) от Скребатно, Неврокопско, Марко Савов от Карлово, Георги Богданов от Пловдив.

Обикновено читалищата се помещават в някоя от училищните стаи, където се устройват малки библиотеки, получават се цариградските български вестници и се обсъждат оживено българските въпроси. Дейността на тези среднородопски възрожденски институции са оставили сериозна следа във възрожденския ни печат, в редица архивни документи и спомени. Те не само подпомагат училищната и църковна дейност, но и разширяват влиянието сред населението, най-вече сред младите.

В Средните Родопи възрожденските институции – настоятелства – църковни и училищни, общините, читалищата – са истински средища на българщината и те имат незаменима роля в опазването на културно-историческо наследство на езика, фолклора, книжнината. Те не позволяват трайно да се настанят в планината гъркоманството, гръцкия език. На тази основа тук се появяват значими общественици и възрожденски дейци, които имат и национално значение като Сава Стратев (Келеш Саващо), Илия Белковски, Георги Богданов, Константин Дъновски[14].

Особеност е, че значението на институциите нараства и след 1878 г.,

---

[13] *Гиневски, Х.* Миналото на Средните Родопи (XIX и началото на XX в.). Варна, 2008, с. 67; Летоструй, IV, 1872, 79–94 и др.

[14] *Гиневски, Х.* Родопски възрожденска интелигенция. Смолян, 2001, 190–195, 126–133, 118–125, 145–149.

когато Родопите са разкъсани от решенията на Берлинския конгрес и южната половина на планината (зад Рожен) остава в пределите на Турската империя. Те продължават борбата за опазването на българската народност и култура, на църквата и училището като национални институции.

През този период те придобиват още по-голямо значение в живота на българите в планината и обогатяват своята дейност. В голяма степен тя е подчинена на обединението на тази част от Родопите с Отечеството. Появяват се и първите революционни комитети на ВМОРО – това, което липсваше на края до 1878 г. По време на Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.) се разгаря активно четническото движение, което подпомага въстаналите българи в Македония и Странджа. Значителни са постиженията в просветното дело като почти няма селище без училище, отстоява се църковната независимост и принадлежността към Българската екзархия.

Резултатите от Балканската война (1912–1913) слагат край на разделението и присъединяват на по-голямата част от южните Родопи към Отечеството.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ПРИНОСЪТ НА ДУХОВЕНСТВОТО И УЧИТЕЛИТЕ В НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА ГР. МЕХОМИЯ (1834–1878 г.)

Елена Чалгънова

Основните задачи стоящи като историческа перспектива пред българското възрожденско общество са формулирани като приоритет още през 60-те години на XVIII в. от големия родолюбец, родом от гр. Банско, Разложко, Паисий Хилендарски. По своята същност те се свеждат до усилията за новобългарска просвета и култура и производните ѝ компоненти – език, светско образование и пр., извоюване на църковна независимост и политическо освобождение на целокупния български народ. Именно тези водещи задачи в българското национално развитие, и тяхното проявление в гр. Мехомия за периода 1834–1878 г. са обект на размисъл в настоящето изследване. Същевременно конкретната цел е да се покаже ролята на духовенството и учителите – тези първи представители на българската интелигенция в културно-просветните, църковните и революционните борби на гр. Мехомия през разглеждания исторически период.

По обективни причини движението за новобългарска просвета и култура, за светско училище и образование се явява пръв приоритет на Българското възрожденско общество. В гр. Мехомия това национално движение се развива паралелно с всички останали български земи. Същевременно тук се наблюдават някой характерни особености породени от спецификата на местнотото икономическо развитие и исторически традиции.

Като цяло факторите предопределящи характера и развитието на културно-просветните процеси в града, са от икономическо, географско, политическо и етническо естество. Благоприятно обстоятелство върху развитието на възрожденските процеси оказва реформената политика на някои турски султани с по либерални възгледи. Израз на тази политика е

Гюлханския хатишериф от 1839 г., и обявеният години по-късно (1856 г.) Хатихумаюн. Провъзгласените с подобаваща тържественост реформи пледират за премахване на злоупотребите и гаранция за живота, имота и честта на всички поданици на империята без разлика във вяра и етническа принадлежност. Макар и фиктивни и без значим практически резултат в условията на феодалната империя, тези реформи служат като изходна платформа за българското общество, на базата на която то обосновава своите права и национални интереси[1].

Влиянието на Атонските манастири и осъществяваните контакти посредством поклонническото движение и наличието на техни метоси в Разлога съдейства за засилване духовния живот в Мехомия. Водеща роля за културно-просветното издигане на местните българи оказва близостта на Рилския манастир и неговите метоси в Разлога, Метохът конкретно в Мехомия се помещавал при старото църковище. Всяка есен редовно от Рилския манастир пристига изповедник и успоредно с преките си задължения обучава любознателните деца на църковно пеене, четене и писане, на псалтира и часослова. Такъв е изпратения в края на 1807 г. да проповядва в града монах Йосиф, който по-късно става игумен на манастира. Следователно първите учители на „славянско и българско четмо и писмо“ в Мехомия са именно риломанстирските монаси – таксидиоти и изповедници[2]. Връзките на Мехомия с този духовен център на българщината – Рилския манастир датират още от създаването му, което обстоятелство оказва благотворно влияние върху поддържането на националния дух, съхраняване на българската книжовна традиция и формирането на местната духовна интелигенция[3].

За тази силна взаимовръзка споменава и Й. Иванов: „Покрайнината Разлог, Северна Македония, е давала винаги монаси за Рилския манастир. От Разлог е бил о. Серапион, един от най-видните рилски монаси и книжовници“. През 1757 г. той е „хиротонисан“ за архиерей в Щип, по-късно е назначен за митрополит на Дабробосанската епархия под името Серафим. На старини е избран за Самоковски владика[4].

В края на XVIII и началото на XIX в. Рилският манастир се налага като просветен център, в който много младежи от града и околията получават образование. Това обстоятелство се отнася особено за свещениците от града получили образованието си в манастирското училище.

Положително отражение върху процесите на просветното дело оказва

---

[1] *Шатев, П.* Бележки върху българската просвета в Македония. – В: Сборник Солун, С., 1934, с. 340.

[2] *Тренчев, Г.* Българската книжовна традиция и просветното дело в Разложко през Възраждането. – В: Пирински край. Благоевград, 1996, с. 29.

[3] *Ванчев, Й.* Новобългарската просвета в Македония през Възрожденето. С., 1982, с. 30.

[4] РИМ – Благоевград, 2.3/647 – *Иванов, Й.* Българите в Македония. С., 1915, с. 78.

отсъствието на гръцка пропаганда (елинско училище) в Мехомия. Същевременно в града и района никога не прекъсват традициите на българската култура, писменност и образование, а компактното българско население ревниво пази своя език и етническа принадлежност. Съществуват редица свидетелства, които потвърждават този факт. Така например Васил Кънчов, посетил града през 1891 г., отбелязва: „И тук, както и по други места в Разлог още от най-старо време се е учило славянобългарска книга“[5]. По тази причина в гр. Мехомия още от началото на XVIII в. има грамотни хора, които знаят да четат и пишат, и да пеят в черква. Такива са дядо Ерсен Каназирев, дядо Иван Бодков и Георги Самарджиев.

Амбициите на първите културно-просветни дейци в гр. Мехомия – свещеници и учители, са насочени главно към строежа на църкви и училища – основни храмове за съхраняване и опазване на българщината в онези трудни години на робството. В родолюбивите си намерения тези представители на българската интелигенция се ползват с пълната подкрепа и на общината в града, която реално съществува още преди 1834 г. Седалището на общината се помещава в църковния двор, а заседанията се провеждат в неделен ден след черковната служба или на празник през седмицата[6].

С общите усилия на цялото мехомийско гражданство, през споменатата година в града се построява църквата „Св. Георги“, а малко по-късно към нея се открива и обществено килийно училище. Въпреки официалното разрешение, от страна на централната власт, местните мохамедани създават всевъзможни трудности и възпрепятстват строежа. Това обстоятелство проличава и от външния облик и размери на самата черква. Както споменава учителят Ат. Попадийн, черквата е вкопана в баира Голак и за да не „боде в окото“ местните мохамедани, във варта за строежа, българите „туряли и по малко сажди“[7].

До 1835 г. откриването на училище в града е в пряка зависимост от инициативата на учителите, но след това ръководната дейност се поема от общината, която се ангажира с организирането на просветата в града. Общината поема финансовата издръжка на училището и за разлика от частните, в които родителите заплащат обучението на децата си, в общественото, заплащането става от общинската или църковна каса. Поради това обстоятелство ангажирайки учителите с подписване на съответен договор общината повишава и изискванията си към тях[8].

---

[5] *Кънчов, В.* Избрани призведения. Т. 1. С., 1970, с. 320.

[6] РИМ – Благоевград, 2.2/2425 – *Даскалов, Д.* Църковното и просветно дело в гр. Мехомия (Разлог) през епохата на възраждането до 1912 г., с. 6.

[7] ИМ – Разлог, ф. Възраждане. *Попадий, А., К. Радушин.* История на град Разлог до 1912 г., с. 44.

[8] *Христов, Х.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 250.

В началния период на Възраждането тук, както и в другите части на българското отечество, образованието е обект на дейност от страна на духовенството. В тази връзка Сл. Даскалов, внук на видния местен възрожденец Иван Попмихайлов отбелязва следното: „През цялото петвековно робство просвещението на нашия народ идва от и чрез църквата. Родоначалници на просветата са църковните престоятели и деятели на нашия народ и те са първите негови учители“. И още „българското училище е рожба на родната църква, която го е издържала със средствата на верующия народ и съхранила до освобождението от турците“. Тази историческа истина за компактната българска общност важи и за гр. Мехомия, където „от незапомнени времена, та до освобождението в 1912 г., тук църквата и училището са вървели заедно“[9].

Всъщност училището е първата институция, която се ангажира порешително с осъществяването на българската духовна и национална свобода. „Училището даде духът и закрепи идеалите на новосъбудената българска народност“[10]. Първоначално твърде слабо и приютено при манастири и черкви, то поддържа традицията на българската черковна грамотност, и пази спомените за някогашното славно минало на българския народ.

По обективни причини, породени и от икономическото замогване и нарастнали потребности от общодостъпност на образованието, първите – метохските, училища постепенно губят своето значение. Появата на частни или домашни килийни училища, представлява следващ етап от развитието на образователния процес в града[11].

По запазени сведения първото частно килийно училище в Мехомия се открива през 1795 г. от учителя поп Йосиф Манзурски. Обучението се извършва на черковнославянски език и функционира за подготовка на бъдещи свещенници, но също и на светски лица. „Главните книги, които са били изучавани, са Часослов, наричан Наустница, Псалтира и Осмогласника. Мнозина започвали с Часослова и свършвали с него, ония, които са могли да минат и Псалтира, са се сметали за много учени“[12]. След 1821 г. в града съществуват три частни училища с преподаватели поп Михаил Попйосифов, поп Гаврил Тасков и поп Игнат Гере Шишков.

Всъщност до построяването на църквата през 1834 г. всички училища в Мехомия се помещават в частни къщи – предимно на учителя. Учителите в частните килийни училища в града са предимно свещеници. Всички те са възпитаници на риломанастирското училище, на килийните учи-

---

[9] *Даскалов, С.* Бележки из близкото минало на гр. Разлог. С., 2005, с. 182.

[10] РИМ – Благоевград, 2.3/917 – *Константинов, Г.* Възраждането в Македония. С, 1943, с. 63.

[11] *Юруков, М.* Просветното дело в Разложко. С., 1940, с. 22.

[12] РИМ – Благоевград, 2.3/480 – По стъпките на възрожденците. С., 1942, с. 18.

лища в Атон, на метосите в Разлога, а по-късно и на някои частни килийни училища в района. Такива в Мехомия са – споменатите вече свещеници – поп Йосиф, поп Гаврил, поп Михаил, поп Игнат.

В тази връзка прави впечатление обстоятелството, че свещеничеството и учителството в Мехомия се предават предимно по наследство. Най-известни наследствени свещенници-учители в града са от рода Манзурски. По обективни причини свещениците-учители са основните ползватели и пазители на книжнината – богослужена и светска. Първи те чувстват практическата нужда от книжнина и поради това са и най-честите спомоществователи на издаваните книги. Като такива в града се споменават имената на поп Георги и поп Никола. Същевременно голяма част от учителите-свещенници се занимават с книжовна дейност, като преписват необходимата им литература или превеждат от гръцки. Такъв е поп Гаврил който превежда на разбираем, говорим език, преписва и разпространява църковни книги[13].

По преки сведения на Сл. Даскалов, културно-просветните процеси в града са подпомагани и от местни българи издигнали се в духовната йерархия на цариградската патриаршия.: „По това време на Самоковската митрополитска катедра е бил владика болгарских Серафим, родом из Разлога. След него митрополит Филотей – и той се явява най-изтъкнатият радетел за просвещението на Самоковската епархия и на Разложко.“[14]

С прякото съдействие на Самоковския митрополит Йосиф Манзурски от гр. Мехомия се установява в Рилския манастир, за да се обучава и подготвя за учител в местното килийно училище. Според краеведа Сл. Даскалов, въпреки прикриването на своята етническа принадлежност и родови корени, има достатъчно доказателства да се твърди, че Самоковският митрополит Филотей е по произход българин и то от гр. Мехомия. Този факт обяснява и многото обстоятелства около неговата целенасочена дейност в полза на града и околията.

Като завършва обучението си в Рилската света обител, Й. Манзурски се завръща в родния град и става „първият цивилен учител“[15]. През 1835 г. Й. Манзурски открива първото обществено училище в гр. Мехомия, като за класна стая приспособява килията на малката местна черквичка „Св. Георги“. В процеса на преподаването си в града, Йосиф Манзурски прилага системата на обучение усвоена от него в Риломанастирското училище. Впоследствие той приема духовен сан и като такъв е назначен за архиерейски наместник на Самоковския митрополит Филотей в Разлога.

---

[13] *Тренчев, Г.* Цит. съч., с. 83.

[14] *Даскалов, Д.* Цит. Съч., 4–6.

[15] РИМ – Благоевград, 2.3/2511 – *Даскалов, Д.* Спомени за Иван Попмихайлов – учител и заточеник от гр. Мехомия. 10. IV. 1967.

В продължение на 40 години, считано от 1821 г. Михаил Попйосифов се изявава, като добър и всеотдаен учител и просветител за родния град.

След смъртта на Йосиф Манзурски в град Мехомия преподава и неговият син Михаил. Михаил Манзурски получава образование в Самоковското училище благодарение на финансовата издръжка на митрополит Филотей. През април 1819 г. Филотей се оттегля от оглавяваната от него катедра, и завещава цялото си състояние на училището и църквата в Самоков. Придружен от Михаил Манзурски той се установява в Света гора – в Зографския манастир. В местното килийно училище освен изучаването на задължителните науки, Михаил Манзурски усвоява в писмена и говорима форма турски и гръцки езици. В родния град Мехомия Манзурски се завръща през 1821 г. по настояване на Филотей, за да уреди въпросите около бащиното си наследство.

По категоричното настояване на местните първенци, търсещи учители с добра педагогическа подготовка, Михаил Манзурски остава в града и е назначен за даскал, а по-късно и за свещенник[16]. Михаил Манзурски оправдава гласуваното доверие и се изявява като способен преподавател. В самото училище обучението, което налага даскал Михаил се свежда до запознаване на учащите с „тогавашните църковни и светски науки“. При него се обучават и бъдещите изтъкнати местни дейци – поп Петър Чилов, Григо Миджилизов Кондев, поп Коста Савов Чилев, иконом Никола Ангелов Опашков, синовете му Иван п. Михайлов и поп Филимон п. Михайлов.

Междувременно нормалното функциониране на културно-просветните процеси в града се затрудняват от причини, обективни по своето естество. Така например Ат. Попадийн отбелязва, че враждебната реакция на местните мохамедани, които са „най-лоши, най-свирепи и най-прости“ от всички в околията забавя учебното дело и неговото позитивно развитие. Негативното отношение на мохамеданите изпитва по пряк и унизителен начин един от местните учители и същевременно свещеник Игнат Шишков. Допълнително образователния процес се усложнява и от разделението на града, на няколко големи отдалечени една от друга махали и отиването в общественото училище налага на част от децата преминаване през опасния мохамедански район. Поради това обстоятелство в отделните махали продължават да съществуват и след 1835 г. домашни училища, като това на Игнат Гере Шишиков в Долната махала; в Бяла река в Максимови; във Вароша у Сагреви; в Дългата махала у Стойчеви; в Илицката махала у Коста Попов[17].

Благоприятно въздействие върху образователното дело в града оказва назначеният от общината през 1854 г. учител Дамаскин Рилец, дошъл

---

[16] Пак там.

[17] ИМ – Разлог, ф. Възраждане. *Попадий, А., К. Радушин.* Цит. съч., 53–59.

непосредствено след завършване на богословското училище на о. Халки. По причини от чисто финансово естество пребиваването на учителя е твърде кратко – само една година, но той успява да наложи подобрения в организацията на обучение в местното училище и да подготови почвата за въвеждане на новата образователна система, което тук се осъществява едва през 1858 г.[18]

Достоен продължител на утвърдената учителска практика превърнала се в традиция за рода Манзурски е синът на Михаил Манзурски – Иван Попмихайлов, назначен за даскал в Мехомия през есента на 1858 г. Завършил Риломанастирското училище при основоположника на новобългарското образование и въвел за първи път взаимоучителния метод в България – Неофит Рилски, Иван Попмихайлов се налага като водеща фигура в културно-просветния живот на град Мехомия. Даскал Иван се утвърждава като новатор в образователното дело на града, като прилага на местна почва извършените прогресивни реформи в българското образование (утвърдени първо в Габрово през 1835 г.[19]) – въвежда взаимоучителния метод.

Иван Попмихайлов се ангажира и с набавянето на необходимите за провеждането на образователния процес учебни помагала. Още същата година той се споразумява с Хр. Г. Данов да достави, посредством пътуващия книжар от Мехомия Георги Финдрин, учебници – „Буквар“ за първолаците, а за по-големите – „Първа четеница“, „Втора четеница“, „Бащин и майчин език“ и др. По-късно се доставят в града и – „Землеописание“, „Числителница“, „Граматика“, „Св. История“,„ Катехизис“, географски карти на континентите и пр.

Една от основните грижи на мехомийската община с цел нормалното функциониране на образователния процес в града е осигуряването на добре подготвени педагози. По тази причина, а и поради увеличаване броя на учащите в града е назначен за учител Дамян Попов от с. Голямо Белово, Пазарджишко завършил Пловдивското класно училище „Св. Кирил и Методий“. В спомените на неговия ученик Лазар К. Нишков се посочва, че Дамян Попов преподава в гр. Мехомия само една година – 1869/70 г. Въпреки това интелигентният и ерудиран учител допринася много за развитието на новобългарската просвета в града. Неговата преподавателска дейност в Мехомия е забележителна. В учебната си работа той се проявява като новатор и за първи път използва екскурзията като начин за онагледяване на ученото. За целта провежда с учениците екскурзия до Пазарджик, като пътят е извървян пеш[20]. Отлично владеещ турски

---

[18] *Тренчев, Г.* Учебното дело в Разлог и Разложкия край през Възраждането. С., 1999, с. 67.

[19] РИМ – Благоевград, 2.3/642 – Иванов, Й. Северна Македония. С., 1906, с. 355.

[20] *Тренчев, Г.* Учебното дело..., с. 104, 116.

и гръцки език, даскал Дамян извършва и превод от черковнославянски на местен диалект на песни и тропари, които се пеят от свещеника в черквата по време на големите християнски празници. Дамян Попов оставя ярки дири не само в гр. Мехомия, но и в другите селища на Разлога, в които учителства – Якоруда и Банско.

През 1870 г. мястото на Дамян Попов се заема от Михаил п. Филипов от с. Годлево, също възпитаник на големия възрожденец Йоаким Груев – завършил Българското централно епархиално училище в Пловдив, и на отец Кесарий от Пазарджик. Пребиваването на Михаил п. Филипов в Мехомия е сравнително кратко като времетраене – само една учебна година 1870/1871[21], но благодарение на високото образование и добра подготовка той успява да поддържа добър ред в училището и да подобри организацията на работа, приложени от него още в училището в с. Влахи. Владеенето на гръцки език му позволява да използва специализирана литература, част от която превежда за нуждите на училищната работа[22] .

Необходимостта от осигуряването на втори учител принуждава общинарите да се обърнат за съдействие към книжаря Никола Вардев родом от Якоруда. По препоръка на последния за учител в гр. Мехомия пристига Зафир Младенов от с. Видраре, Тетевенско завършил Софийското класно училище. Известен в района от учителстването си в Якоруда, напълно основателно той е наричан от съвременицте си „най-ученият даскал в Разложко“. Пристигайки в Мехомия, Младенов е настанен на квартира в дома на дядо Благо Манзурски, намираща се в непосредствена близост до училището. Въпреки физическия си недъг (поради затруднено ходене ползвал патерици) новоназначеният учител оставя добро впечатление в местните жители със своя ум, кротост, задълбочени познания и примерен живот. Престоява кратко време в Мехомия – само две учебни години – 1871/72 и 1872/73 г. Неговото учителстване допринася за издигане образователното ниво на градското училище и за привличане на ученици от целия район[23].

След напускането на Зафир Младенов още по-силно изпъква нуждата от добре подготвен, но местен учител. Тази необходимост принуждава първенците от Мехомия да се обърнат за съдействие до руският вицеконсул в Пловдив Найден Геров. В писмо с дата 15 юни 1873 г. общинските дейци Поп Никола, Георги Христов, Билю Хаджийски, Кипре Максев и Никола Каназирев настояват за изпращане на едно местно момче на обучение в Русия. Поп Никола и останалите общинари са загрижени за подготовката на „просветни труженици-учители“, с по-висока сте-

---

[21] РИМ – Благоевград, 2.3/700 – *Стоилов, А. П.* Български книжовници от Македония. Ч. 2. С., 1928, с. 45.

[22] *Тренчев, Г.* Учебното дело..., с. 113.

[23] Пак там, с. 112.

пен на квалификация, от тази която могат да получат в българските училища намиращи се по обективни причини на по-ниска степен в своето просветно развитие. Част от писмото гласи: „Но като слушаме, че Високославната Русия тепло желае просвещението на Български народ, и като гледаме, че от много градове и села български младежи отиват да ся учят там: решихме най-после и ние да ся отнесем до Ваше Височество, и да Ви помолим, да благословите да издействувате, чтото и от наший град да ся приеме в Русия едно петнадесятгодишно българско момче, за да поучи неколко время бесплатежно в тамошните училища.“[24] Тези стремежи на църковно-просветните дейци и общинарите, полагащи усилия за просперитета на образователното дело в гр. Мехомия, не винаги се увенчават с успех, както става в конкретния случай.

През 1876/77 учебна година в училището в Крапата махала, помещаващо се в къщата на Тасе Хаджийски, общинарите назначават за преподавател Лазар К. Нишков от с. Долно Драглище. Учителят впечатлява с добрата си педагогическа подготовка и големи познания. Обучавал се последователно – първо в родното си село, след това във Влахи, Мелнишко при известния учител хаджи Михаил Попфилипов, в Якоруда, в Мехомия (при даскал Дамян Попов) и една година (1874/75 г.) в Пловдивското класно училище „Св. Св. Кирил и Методий“ при Д. Благоев[25], Лазар К. Нишков записва името си в просветната история на гр. Мехомия.

През всичките години от откриването на новобългарското училище в града (през 1858 г.) продължава да работи неуморният Иван Попмихайлов. Освен него за известно време в училището са ангажирани и местните учители с килийно образование – Глиго М. Кондев, Аврам Попгаврилов, поп Коста Савов Чилев, Коста Н. Астин, Георги Тотин (той учителства в Мехомия една година преди 1876 г. след което се премества в Батак, където по време на Априлското въстание е заклан от турците), Янчо Г. Джолев, Димитър Маджерски, Иван Попниколов и др.

Както правдиво отбелязва Славчо Даскалов, тези учители не оставят трайни следи в историята на образователното дело в гр. Мехомия, тъй като преподаването им се свежда само за по една-две години. Същевременно намирайки се в икономически изостанал район, селището не може да осигури високо заплащане, поради което обстоятелство се назначават учители с по-малки изисквания. По чисто финансови съображения общината няма възможност да ангажира за учител някой от видните български педагози, а външните учители, по същите причини остават само за 1–2 години.

---

[24] *Тренчев, Г.* Българските възрожденски общини – ръководен орган на новобългарската просвета в Разложко. – Македонски преглед, 1997, № 2, с. 111.

[25] ИМ – Разлог, 2.2/63016 – Спомени на Лазар Костов Нишков, с. 16.

Като цяло броя на свещениците пребивавали в гр. Мехомия от 1814 до 1937 г. е 11. От тях според краеведа Сл. Даскалов[26] в годините до 1878 г. са следните духовни лица: Йосиф Мандзурски – до 1814 г.; Гаврил Тасков Аврамов – до 1846 г.; Михаил п. Йосифов Мандзурски – до 1864 г.; Петър Чилюв – до 1859 г.; Игнат Гере Шишков – до 1884 г. Поради липса на достатъчно данни са посочени само крайните години на работа на духовните лица в града.

По аналогичен начин Даскалов отбелязва имената и на учителите преподавали в гр. Мехомия. В „Списък на учителите в гр. Мехомия от 1795 г. до 1912 г. включително“, от отбелязаните общо 75 учители, 16 са от интересуващия ни период: Даскал и йерей Йосиф Мандзурски, учител от 1795 до 1814 г.; даскал и йерей Михаил п. Йосифов, учител от 1821 до 1857 г.; свещеник Гаврил Тасков Аврамов, учителства няколко години съвместно с йерей Михаил п. Йосифов; свещеник Игнат Гере Шишков, обучавал в дома си мехомийските деца на четене и писане; Иван Попмихайлов, учителства в града от 1858 до 1882 г.; Глиго Миджилизов Кондев учителства само няколко години; Аврам п. Гаврилов, учителства няколко години в града; Свещеник Коста Савов Чилев, преподава две години 1873/1875; Георги Тотин, учителства само една година в Мехомия. В хронологическа последователност изброяването продължава с имената на Коста Н. Астин, учителства една година в последствие се заселва в гр. Дупница; Янчо Георгиев Джолев преподава само една учебна година; Михаил п. Филипов от с. Годлево, учителства една година в Мехомия – 1869/1870 г.; Никола п. Филипов от Банско, учителства една година 1868/1869 г.; Дамян Попов от с. Голямо Белово учителства две години 1870/1872 г.; Зафир Младенов, учителства две години 1872 /1874 г.; Лазар К. Нишков, преподава през 1876/1877 г.[27]

От преподавалите учители, отличаващи се с различна степен на квалификация и съответен принос за развитието на училищното дело в града, със своята забележителна дейност и всестранни прояви в полза на Мехомия се откроява даскал Иван Попмихайлов. Това обстоятелство се отбелязва от местните краеведи, които изрично посочват изрично, че всяко културно начинение в гр. Мехомия е пряко свързано с името на Иван Попмихайлов. Поради това положение ще се спрем по-обстойно върху неговата забележителна личност.

Иван Попмихайлов или както е наричан от местните жители Иван Даскала е четвърто дете (от общо осемте деца) на поп Михаил и презвитера Вела Боткова. Роден е на 12 юли 1832 г. в гр. Мехомия. Завършва образование в Риломанстирското училище при известния възрожденски

---

[26] РИМ – Благоевград, 2.3/475 – *Даскалов, С.* Бележки из близкото минало на гр. Разлог (Мехомия). С., 1972, с. 224.

[27] Пак там, с. 225.

педагог Неофит Рилски. Той е първият новобългарски учител в Мехомия, въвел взаимоучителната организация на обучение. В Мехомия Иван Попмихайлов учителства в продължение на 24 години и се утвърждава, като „най-образованият и пръв деец по просветното дело“. Успоредно с изучаването на обичайните черковните книги – наустницата, псалтира и светчето той въвежда изучаването на Рибния буквар на д-р. П. Берон, сметанка (числителница), граматика, а по-късно и география. Освен новатор в областта на образователното дело в Мехомия, той се явява и ревностен защитник на източноправославната църква в борбата ѝ срещу домогванията на Цариградската гръцка патриаршия. Иван Даскала е централна фигура и в борбите за политическо освобождение на местна почва. Той е председател на революционния комитет основан от Левски през 1869 г.; участва в подготовката на Априлското въстание в града; редактира и отнася прошение (1878г.) до Й. В. Шевченко в Джумая с молба за освобождаване на Разлога; преводач под клетва от български на турски и обратно по време на тридневните преговори между турската власт и войводата Баню Маринов през Кресненско-Разложкото въстание. През 1888 г. Иван Попмихайлов написва и съставя молба-изложение до Великия Везир в Цариград, подписана и подпечатана от Разложките общини за изпращане на български владика и официално признаване на българските общини в околията[28]. Към многото заслуги за просперитета на Мехомия, Иван Даскала прибавя и трайните дири, които оставя в областта на монументалната скулптура – негово дело са каменните изображения на два лъва поставени пред турския конак в Мехомия[29]. За родолюбивата си дейност, той е преследван, малтретиран и заточаван в Анадола. Иван Попмихайлов доживява дългоочакваното освобождение на града и околията през 1912 г. Въпреки трудния и усилен живот, Иван Даскала живее до дълбока старост, умира на 2 февруари 1924 г.[30]

В заключение ще отбележим, че през периода от средата на 50-те години до 1878 г. се засилва процесът на културното възраждане на гр. Мехомия, изразяващо се и в ново развитие на просветното дело. Същевременно движението за новобългарска просвета в Мехомия, както и в целия Пирински край се забавя в сравнение с останалите български земи, където то се разгръща през 20-те и 30-те години на XIX в.[31] Това обстоятелство се дължи на предпоставки от обективно естество – икономически, и културно-просветни, които се появяват тук едва през 60-те години на този век.

---

[28] РИМ – Благоевград, 2.3/2444 – Изложение до Великия везир. Разлог, 15.XI.1888 г.

[29] *Дивизиев, И.* Елешница в миналото. С., 1977, с. 44.

[30] Животописни бележки на Цветко З. Дрончилов. – В: Поборнически времена. Спомени за близкото минало на град Разлог. Благоевград, 2007, с. 227.

[31] *Генчев, Н.* Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. – В: Пламъкът на Солунския светилник. С., 1970, с. 23.

Задължително присъстващите условия за наличие на новобългарска просвета се проявяват и в гр. Мехомия – светско съдържание на образованието, обучение на говорим български език, въвеждане на взаимоучителната организация и пр.[32] Намирането на образовани и добре подготвени учители, които да приложат новите методи на обучение се оказва трудно условие, което се дължи в значителна степен на отдалечеността на града от центровете на новобългарската просвета. Като цяло, главна задача пред новобългарската просвета в града се явява необходимостта от задоволяване потребностите от училища, учители и учебна литература, с цел осигуряване общодостъпност на образованието сред подрастващите.

Поради проблемите, създавани от турската власт и българомохамеданите, и финансовите трудности в града не може да се построи подходяща сграда, отговаряща на изискванията за въвеждане на взаимоучителната организация на обучение. Поради това обстоятелство първоначално през 1858 г. Иван Попмихайлов приспособява сградата на общественото килийно училище, която постепенно се оборудва и допълва с необходимите материали и учебни пособия.

В общ план и според степента на образованието си, учителите преподавали в гр. Мехомия могат да бъдат разделени на няколко категории: завършили килийно училище, завършили новобългарско училище и завършили класно училище. По обективни причини по-голямата част от учителите в новобългарското училище в града получават образованието си в класни училища и по този начин просветните идей на видните български възрожденци и основатели на класни училища Н. Геров, Й. Груев и др. проникват в района посредством техните ученици. Най-голяма роля за развитието на новобългарската просвета и училище в града оказват разложките учители новатори, получили образованието си в известни училища в страната. Със своя неуморен труд те успяват да подготвят плеяда културно-просветни и революционни дейци, които продължават и доразвиват тяхното дело.

Възходящите процеси на развитие на новобългарската просвета в Мехомия са прекъснати и забавени през 1876/78 г. – т. е. по време на Априлското въстание, Руско-турската война и Кресненско-Разложкото въстание, когато турската власт нанася жесток удар въобще върху цялата национална просвета.

Както в усилията за новобългарска просвета и култура, така и в борбите за църковна независимост свещениците и учителите се явяват основен движещ фактор.

В първите години под турско робство, гр. Мехомия и цялата Разложка

---

[32] *Тренчев, Г.* Никола Попфилипов от Банско и развитието на новобългарските училища в Пиринския край. – Известия на РИМ – Благоевград, 2003, 122–125.

котловина в църковно отношение се намират в рамките на Охридската архиепископия – този „жив символ на българската народност“ и пазител на старата книжовна традиция[33]. През XVI в. тя преминава под ведомството на възстановената (през 1557 г.) Ипекската сръбска патриаршия, която признава българският ѝ характер и осигурява необходимата църковна самостоятелност. През 1767 г. Ипекската патриаршия е закрита и Самоковска епархия, с Разлога преминават в диоцеза на Цариградската гръцка патриаршия[34]. „Оттогава започва и съзнателното преследване на българския език, на българската грамотност и на българското име.“[35]

Свещениците и учителите по решителен и категоричен начин се противопоставят на стремежите на Фенер, да утвърди духовната си власт над местното българско население. В тази връзка трябва да се подчертае едно важно обстоятелство, което се оказва от решаващо значение за изхода от тази борба. Движението за независима църква в гр. Мехомия и Разлога като цяло повтаря общите етапи и закономерности в развитието и преследва същите цели и задачи, както и в останалите български земи. Същевременно обаче, борбата за църковна независимост в гр. Мехомия, който в църковно отношение принадлежи към Самоковската епархия, се отличава с редица характерни особености. Поради отдалечеността от митрополитския център Самоков, в гр. Мехомия не се чувства така осезателно присъствието на гръцките владици. Неоспорим е фактът, че в този край на българското отечество, за разлика от други части на Македония страдащи от грубия Фенерски натиск и произвол, застрашаващ българите с „национално обезличаване и изгубване“[36], Цариградската патриаршия никога не е имала силни позиции. За това положение допринася близостта на Рилския манастир и установените вековни духовни връзки с него, запазените силни български традиции, и развито национално самосъзнание на местното българско население. Това обстоятелство посочва и В. Кънчов: „Самоковските владици, на които бил подчинен в духовно отношение Разлог, рядко минавали през високите рилски върхове.“[37] Въпреки това благоприятно положение, гр. Мехомия също взема участие в разразилата се българо-гръцка църковна разпра, както на местна почва,

---

[33] РИМ – Благоевград, 2.3/859 – *Бобчев, И.* Македонските българи и българската народна просвета предимно до учредяване на Българската екзархия. С., 1922, с. 6; *Генчев, Н.* Просветното движение в Македония през Възраждането. – В: Свобода и отечество. С, 1972.

[34] РИМ – Благоевград, 2.3/1086 – *Стоянов, К.* Охридската архиепископия (1018–1767). – В: Македония. С., 1922, кн. 1, с. 29

[35] РИМ – Благоевград, 2.3/917 – *Константинов, Г.* Възраждането в Македония. С., 1943, с. 18.

[36] РИМ – Благоевград, 2.3/855 – *Примов, Б.* Македония в историята на българския народ. С., 1943, с. 48.

[37] *Кънчов, В.* Избрани произведения. Т. 1. С., 1970, с. 322.

така и на национално ниво. В тази връзка учителят Ат. Попадийн отбелязва ролята на църковно-просветните дейци в борбата срещу безуспешните стремежи на гръцкото духовенство да наложи властта си в Мехомия.

Към 1870 г. градът е посетен от гръцки владика, дошъл от Неврокоп. Отседнал в семейство, което познавал. „Чакал ден, два, три... да дойдат от неговите духовни чада, да му се поклонят и представят, но надеждите на владиката се изпарили. Никой не идвал“[38]. По този повод се сформира специална делегация, състояща се от Иван Даскала, свещеник Никола Ангелов и търговеца Никола Каназирев, която се явява в конака и твърдо заявява, че населението на града категорично отказва да приеме гръцкия владика. Това не е единичен случай, когато мехомийските жители начело с духовните си водачи се държат твърдо и непоколебимо спрямо домогванията на гръцката патриаршия. Аналогичен е случаят и при посещението на гръцкия владика Агатангел през 1880 г. Населението в града отказва да приеме гръцките владици и служенето от тях на гръцки език в църквата, същевременно това положение важи и за свещениците, ръкополагани и приближени на тези владици.

На фона на този „прием“ изпъква тържественото посрещане (в началото на 1873 г.), което мехомийци начело с учителят Зефир Младенов организират за българския архимандрит Доситей, ръкоположен за самоковски митрополит през 1872 г.[39]

Следователно, заставайки начело на гражданството, духовниците, подкрепени от учителите и някои местни търговци, „не дават възможност на гърцизма да свие гнездо“ в Мехомия. Този категоричен отпор на домогванията на гърцизма се оказва от решаващо значение и рефлектира пряко върху психологическата нагласа на мехомийци при последвалите революционни борби и за политическо освобождение.

Междувременно трябва да се отбележи обстоятелството, че една от конкретните причини за недоволство и протест на жителите на Мехомия срещу гръцките архиерей е финансовият гнет, които налагат на местното българско население. Освен събираната владичина гръцките архиерей взимат огромни суми за себе си и за своите приближени при назначаване на свещеници, което обстоятелство допълнително настройва местните българи срещу гръцкия произвол.

Но крайната цел на мехомийци и въобще на българския народ, се свежда не до постигане на частична независимост, посредством заменянето на гръцките свещенослужители с български, а извоюване на самостоятелна национална църква с български архиерей. „Искайки независима народна църква, българските дейци са разбирали институт, който щел

---

[38] *Попадийн, А., К. Радушин.* Цит. съч., с. 48.

[39] Пак там.

да гарантира културното саморазвитие и самоуправление на народа.“[40] Поради това в борбата на целокупния български народ и конкретно на Самоковската епархия, започнала през 1829/30 г.[41], активно се включват и мехомийци, посредством постъпките на местната община. Тази теза за участието на гр. Мехомия в общонационалната борба за църковна независимост се потвърждава от кореспонденцията, която води местната община с редица видни български предводители в Цариград като Иларион Макариополски, д-р. Ст. Чомаков и др.[42]

Така например в писмо на Цариградските народни дейци (Ловчанския митрополит Иларион, Филипополския Панарет, Иларион Макариополски, Г. Кръстевич, Н. Д. Мимчович, д-р. Стамболски, д-р. Ст. Чомаков, Ст. А. Камбуров и др.) от 1870 г. се приканва мехомийската община да подпомогне финансово учредената Екзархия: „да би принесла и тя лептата си в общия народен ковчег за общенародни неизбежни разноски“, „за общите Ексархийски, колкото и за епархийските нужди“[43]. Писмото е във връзка с подетата инициатива от дейците по църковната независимост в Цариград, по набиране средства от българските общини. Димитър Даскалов, брат на краеведа Славчо Даскалов и внук на стария даскал Иван Попмихайлов отбелязва, че въпреки оскъдните си средства мехомийската община „се притекла на помощ на народните първенци в Цариград“[44].

Междувременно в разгара на църковната борба и нейното проявление на местна почва, в Мехомия се оформят две течения. Консервативно, състоящо се от старите коначки чорбаджии в лицето на Яне Ботков и Цветко Кондев и прогресивно – начело със свещеник Никола Ангелов Опашков, Кипре Максев, Никола Каназирев и други. Тези две течения – „старите“, чорбаджийте и „новите“ – прогресивни обществени сили в лицето на свещеници, учители, търговци и занаятчи влизат в открита конфронтация в публичното пространство. Положителна тенденция при този процес е обстоятелството, че макар и бавно, новите сили вземат в свои ръце обществената инициатива и ангажиментите по културно-просветните и национално-освободителните борби.

В този смисъл с особен принос за духовното израстване и национално опазване на гр. Мехомия се налага свещеник Никола Ангелов Опашков.

---

[40] РИМ – Благоевград, 2.3/576 – *Кацаров, К.* Националното и обществено значение на българските църковни борби. С., 1920, с. 33.

[41] *Маркова, З.* Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, 100–101.

[42] *Томов, Л.* Едно интересно писмо от Българските народни първенци в Цариград до Разложката община. – Македноски преглед, 1932, № 2–3, 187–188.

[43] ЦДА, Ф. 771 К, оп. 7, а. е. 6, л. 18-19. – Писмо на Цариградските народни дейци до членовете на Разложката община. Ортакьой, 1870.

[44] *Д. Даскалов.* Цит. съч., с. 11.

Той „стои в центъра на всяка възрожденска проява“, като полага грижи за напредъка в черквите и училищата не само в гр. Мехомия, но и в цялата околия. За многократно проявявано себеотрицание и открита саможертва (особено през 1903 г., когато спасява мехомийци от заколение) в полза на съгражданите си той е наричан от местните жители „мехомийския Патриарх Евтимий“[45].

Като заключение може да се отбележи обстоятелството, че с усилията си на местна и общонационална почва град Мехомия също се включва в борбите за независима църква до победния край, когато на 28 февруари 1870 г. Високата порта обнародва ферман за учредяване на самостоятелна българска църква. През годините на своето съществуване Екзархията успява да се утвърди като „фактически върховен народен център, тя стана свещен символ на народното единство, крепост на народната самобитност и будител на народното самосъзнание“[46]. Но черковната свобода на гр. Мехомия продължава само няколко години. След влизане в сила на Берлинския договор от 1878 г. градът и околията остават в пределите на Османската империя, извън границите на Самоковска епархия и без български владика. Това е и главната причина за възобновяване на борбата срещу гръцката патриаршия и нейните засилени аспирации в Македония след 1878 г.

Относно общонационалното значение на църковните борби, които се явяват и прелюдия към революционните такива ще цитираме свещеник Кузман Кацаров: „Движена от идейте за народна самобитност, народно единство и териториална целост, църковната борба същевременно е носела и идеята за българска държава и с това неминуемо е вървела към борба за политическа свобода“[47]. И още: „Тъй като умразата против гърцизма и избавлението от него не изчерпваха злото, то целото движение, още в началния си фазис, криеше в себе ядката на раздвоя, що не след много виждаме рязко да проличава в всичите борби на българския народ.“[48]

Освен в борбите за черкви и училища, също и в усилията за политическо освобождение учителите и духовниците изиграват първостепенна роля и заемат своето историческо място. Техните среди излъчват и първите местни революционни дейци които приемат идеите на Апостола на свободата за организирана борба срещу вековния угнетител.

Известно е, че Васил Левски учредява революционен комитет и в гр. Мехомия. Това се случва в края на юни 1869 г. по време на първата оби-

---

[45] *Попадийн, А., К. Радушин.* Цит. съч., 50–51.

[46] *Кацаров, К.* Цит. съч., с. 46.

[47] Пак там, с. 31.

[48] РИМ – Благоевград, 2.3/587 – *Страшимиров, А.* Българската интелигенция и Македоно-Одринското освободително дело. С., 1900, с. 6.

колка (започната през май с. г.), която Апостола предприема из българските земи, с цел образуване на революционни комитети.

Сведение за основания лично от Васил Левски революционен комитет в гр. Мехомия дава един от учредителите на този комитет – свещеник Коста Савов Чилев.

В брошурата от частната си библиотека „Истината на православието“ издадена в Кюстендил, 1910 г. на страница 42 собственоръчно поп Чилев отбелязва: „През лятото на 1869 година в Мехомия идва апостола Васил Левский и основа революционен комитет от 12 души в къщата на Кипре Максев“. Коста Чилев изброява поименно всички разложани, които влизат в сформирания от Левски революционен комитет. В този своеобразен списък, присъстват един свещеник – самият поп Коста и един учител в лицето на Иван Попмихайлов. В края на приписката си свещеник Чилев пише: „Апостола говори много и тежко. Заклехме се да работим здраво и смело, защото само така, добави Левский, ще се освободим от проклетото турско робство. И ние работихме, както ни заповеда Левский. След това гоненето срещу нас беше големо.“[49] Както свидетелства свещеник Коста Чилев турската власт разбира за съществуването на комитета и предприема безуспешни мерки за неговото унищожаване.

Освен поп Чилев, живял близо сто години, и когото Ат. Попадийн определя, че „е от оная фаланга попове, които в лявата ръка са държали кръста и евангелието, а с дясната държали под расото дръжката на револвера, готови да творят с него божи дела“[50], във въоръжената борба срещу турското владичество се включва и друг изтъкнат местен духовник и споменаван не веднъж в настоящото изследване – Никола Ангелов Опашков.

Един от първите учители, ангажиран по-целенасочено с известна революционна дейност сред мехомийското население е даскал Дамян. Успоредно с преките си преподавателски задължения, той се изявява и като революционер. Според Сл. Даскалов учителят е ангажиран от дейците на IV революционен окръг със задачата да подготви Разложкия край за предстоящо въстание. В тази връзка Дамян Попов редовно провежда нощни събрания в малката си стаичка намираща се при църквата, агитира сред ученици и възрастни граждани за предстоящото въстание. Показваната революционна активност и агитацията сред мехомийското гражданство се посрещат с открита враждебност от някои местни настоятели, същевременно и „самите турци не останали слепи да видят какъв учител имат българите в града, та му предложили следващата година да си отиде сам, но той отказал“[51].

---

[49] *Даскалов, С.* Цит. съч., с. 211; *Тренчев, Г.* Васил Левски в Разлог. – Минало, 2003, № 2.
[50] *Попадийн, А., К. Радушин.* Цит. съч., с. 51.
[51] *Даскалов, С.* Цит. съч., с. 218.

Категоричният отказ на даскал Дамян Попов довежда до насилственото му прогонване от града.

Подвластен на революционните идей, които трайно завладяват местната интелигенция – духовенството и учителите, е и друг даскал – Иван Попмихайлов. Всъщност той възприема революционните идей значително по-рано – от Мите Марков, с кого учи заедно в Горна Джумая[52]. През пролетта на 1871 г. в дома на Иван Даскала „почват да се леят куршуми и пълнят фишеци", като революционната дейност навлиза в съществено нов организационен етап. Посредством сестриника си Георги Чолаков от с. Долно Драглище, той установява контакти с ръководното тяло на IV революционен окръг, и работи за разширяване на революционната мрежа и в Разложкия край. В хода на подготовката за въстание в града, къщата на даскал Иван се превръща в основно средище – тук се пишат писма, организират чети и младежки групи. Писмата, предназначени за местните дейци, се донасят посредством куриер от Рилския манастир именно в неговата къща[53].

Като цяло, в началото на 70-те години на XIX в. с революционната си дейност се открояват споменатите учители Дамян Попов и Иван Даскала, също Зефир Младенов и Лазар Нишков. За този вид дейност на Л. Нишков Константин Саев, негови ученик пише: „Навярно имаше работа с някаква тайна организация, защото ни учеше да пеем забранени песни, като „Вятър ечи, Балкан стене..." По тази причина през 1876 г. учителят е арестуван от турската власт и изпратен в Неврокопския затвор[54].

През пролетта на 1876 г. подготовката за въстание в Мехомия е в разгара си. Революционната дейност на енергичния даскал Иван Попмихайлов става достояние на подозрителната турска власт, поради което последните решават да го премахнат. Изпратените да извършат физическото ликвидиране на учителя Джемал ефенди и циганина Гайтас през месец март, се задоволяват „само" с тежък побой над Попмихайлов в м. „Круше". В следствие нанесените телесни рани в продължение на три месеца учителят лежи увит в сурови кожи.

Въпреки преследванията, на които са подложени от страна на турската власт, представителите на местната българска интелигенция не прекъсват пряката си революционната дейност. Същевременно прави впечатление обстоятелството, че дейците участващи в основания от Левски революционен комитет през 1869 г. застават в основата и на осъществената през паметната 1876 г. подготовка за въстание в Мехомия и околията. По своята същност и значение революционните приготовления в гр. Ме-

---

[52] *Даскалов, Д.* Спомени за Иван Попмихайлов..., с. 3.

[53] Пак там.

[54] *Тренчев, Г.* Учебното дело..., 125–126.

хомия и Разлога през 1876 г. представляват неразделна част от общобългарската въоръжена инициатива наречена Априлско въстание.

Повече информация относно ролята на Разложките свещеници и учители в Априлското въстание, дава в спомените си учителят и о. з. полковник Лазар Нишков от с. Долно Драглище. Той е пряк участник в подготовката на Априлското въстание от 1876 г. (по това време е учител в Белица) и впоследствие арестуван заедно с по-голямата част от ръководителите на революционното движение в Разлога[55] . В революционно отношение Мехомия и селата от Разложко са включени в района на IV Панагюрски революционен окръг. Връзката между ръководното тяло на IV окръг и Разлога се осъществява посредством Пазарджишкия революционен комитет. По указание лично на Георги Бенковски през месец март 1876 г. Пазарджишкият комитет изпраща революционния деец Кузман Поптомов, родом от с. Голямо Белово, Пазарджишко, със задача да основе революционни комитети и в Разлога[56]. По време на обиколката си из околията Кузман Поптомов посещава селата Якоруда, Белица, Горно и Долно Драглище, Баня, Банско, Годлево, и определя с. Долно Драглище за главен център на революционната дейност в района. Начело на комитета в с. Долно Драглище застава учителят Георги Чолаков, по-късно делегат на събранието в Оборище. Той е определен и за главен ръководител на подготвяното в целия Разложки край въстание[57].

Преждевременното избухване на Априлското въстание, за което Разложките ръководители научават твърде късно – едва след Баташкото клане, както и своевременната намеса на турската власт, не позволяват тук да се организират конкретни въстнически действия. Поради това негативно стечение на обстоятелствата Разлога и конкретно Мехомия, се ограничават само в усилена подготовка за въстание, без пряко участие в неговото провеждане[58]. Местните дейци не успяват да вдигнат населението на борба срещу турските поробители и Разложкия край остава „мирен“. Междувременно турците научават за съществуването на революционни комитети в гр. Мехомия и Разложко като цяло, и за извършената от тях подготовка за въстание. Въпреки, че не знае конкретно имената на ръководителите на подготвяното въстание в Разлога, властта предприе-

---

[55] *Николов, Б.* Априлското въстание 1876 г. в Разложкия край в спомените на полковник Лазар Нишков.– Военноисторически сборник. 1986, № 2, 194–198.

[56] *Дойнов, Д.* Националноосвободителните борби в Пиринския край и Освобождението на град Благоевград през 1878 година. – В: Свобода и отечество. С., 1972, с. 119.

[57] *Дивизиев, И.* Разложките българи и Априлското въстание. – Исторически преглед. С., 1965, № 2, 69–73; *Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов.* История на Априлското въстание 1876 година. С., 1976, с. 394.

[58] *Тренчев, Г.* Участието на Разложкия край в подготовката на Априлското въстание. – В: Българско възраждане, идеи–личности–събития. С., 2006, т. 8, 299–304.

ма арести на голяма част от местните първенци, в това число и на много свещеници – 9 и учители – 10 от селата Якоруда, Белица, Баня, Годлево и Мехомия (от града са задържани следните дейци – свещеник Никола А. Опашков, Кипре Максев, Тасе х. Тодоров, Никола Каназирев и Яне Ботков[59]) – общо 33 души, и ги подлага на мъчения, за да разкрият революционната мрежа в околията. След кратък престой в гр. Мехомия оковани във вериги арестуваните са подкарани за Неврокопския затвор. Разложките дейци устояват на изтезанията и разпитите на който са подложени от страна на турския съд и не признават нищо, а това е и причината за освобождаването им поради липса на косвени доказателства. Срещу поискан откуп в размер на 600 лири „царят ги опрощава“ и те „са освободени от обесване“. По този начин в края на август, след 32 дни тежък затвор и побой арестуваните дейци са освободени.

В заключение, с пълно основание може да се констатира фактът, че с упоритата си и целенасочена дейност по културно-просветното издигане на града, посредством усилията в борбите за църковна независимост и политическа свобода, духовенството и учителството в гр. Мехомия внася своя достоен принос в общата история и национално-освободителни стремежи на целокупния български народ.

[59] РИМ – Благоевград, 2.2/2615 – *Чолаков, Н.* История на въстанието в Разложко през 1878 г. С., 1958, с. 38.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНСКО САМОУПРАВЛЕНИЕ В ГАБРОВО – КРАЯ НА XVIII – НАЧАЛОТО НА XIX ВЕК

Ива Инджова

Тезата за наличието на фактори, спомагащи за развитието на местното общинско самоуправление на Габрово от края на XVIII – началото на XIX в., е част от проблема за самоуправлението през епохата на Възраждането, за ролята на Общините в периода на национално самоосъзнаване и формирането на българската буржоазна нация.

Съществуването на самоуправление, неговите функции и значение трябва да се изследват във връзка с общото социално-икономическо и политическо развитие на Османската империя. Основна задача, разкриваща мястото и ролята на Общината в социалния живот през Възраждането, не може да бъде състоятелна без ясна постановка на политическата същност на този живот и неговите измерения съпътстващи определена общност. Подобна задача е подчинена на една преосмислена оценка за спецификата на посредническата позиция на Габровската община в икономическите и политическите взаимоотношения между държавата и населението.

Самоуправлението повреме на робство е допуснато с цел освобождаване на централни административни органи от данъчни и други фискални функции. Задачата е да подпомага събирането на приходи, продукти, оповестяване на разпореждания, уреждане на семейни, наследствени, парични, договорни и други отношения[1].

Настъпващите промени в края на XVIII в. налагат проследяването на новите производствени отношения и възникването на първите буржо-

[1] *Паскалева, В.* За самоуправлението на българите през Възраждането – В: ИИИ. Т. 14–15, 1964, с. 70.

азни елементи в българското общество[2]. От края на XVIII – началото на XIX в. процесът на разложение във военно-феодалната система на Османската империя приема особено остри форми. Характерният за миналите векове централизъм в икономиката, финансите, военното дело е напълно разстроен[3]. В основата на разложението стои развитието на стоковото производство, изменящите се условия на икономическия и социален живот[4]. През XIX век Общината напълно разширява обсега на своите функции. Измененията през периода довеждат до оформянето на качествено нова социална структура, характерна за наченките на буржоазното общество[5]. Посредническите функции на общинските управители – чорбаджии, започват да се нуждаят от двойна легитимация – от страна на поробеното население и от страна на османската администрация[6].

Анализът на факторите, които довеждат до развитието на самоуправлението предполагат и дефиниция на чорбаджийската прослойка, на нейната социална роля и позиции, които тя има в обществото. Появата и обособяването им като общински лица трябва да се тълкува в контекста на развитието на социалните отношения в Габрово, както и афиширането на политическия фактор, имащ особено значение за тяхната изява. Осъществяване процеса на управление на чорбаджиите определя постепеното пробуждане и формиране на политическо и обществено съзнание от средите на местния елит, оформящ се на база на натрупващия се капитал. Развитието на капиталистическите отношения, определят процесите на социална поляризация, създават предпоставки за укрепване на Общината и влиянието и в обществения живот на Габрово[7]. Социалната характеристика на Габровската община се определя от обществената икономическа формация, в която тя се изгражда. Потребността от наличието, развитието и утвърждаването на самоуправление на местно ниво не се дефинира само от прогресиращата криза в Империята, а се фиксира като явен процес от развиващите се икономически и социални процеси.

Общинското самоуправление в Габрово се определя от създаването на социалната категория на чорбаджиите. Изследванията потвърждават, че още през 30-те години на XVIII в. може да се говори за чорбаджиите като част от селските първенци, като за хора с богатство и власт, т.е. като за относително обособена общност. Укрепващата се заможна вър-

---

[2] Пак там., с. 71.

[3] *Дойнов, С.* Българското национално-освободително движение 1800–1812. С., 1979, с. 15.

[4] *Христов, Х.* Българските общини през Възраждането. С., 1973., с. 11.

[5] *Дойнов, С.* Цит. съч., с. 32.

[6] *Стефанова, М.* Книга за българските чорбаджии. С., 1998, с. 20.

[7] *Плетньов, Г.* Чорбаджиите и национално-освободителната революция. В. Търново, 1983, с. 13.

хушка в Габрово още към началото на XVIII в. проявява открит сремеж да разшири своите административно-фискални правомощия и да постави под свой контрол стопанския живот на селището, за която цел влиза в конфликт с чиновниците на централната власт по време на масовото движение срещу джизиедарите в южните български земи през 1730–1731 г. Тогава коджабашите (чорбаджиите) на Габрово се заемат да изместят държавните бирници на поголовния данък и да задържат тази операция в свои ръце[8]. Данните са категорични, че сред българското общество има достатъчно влиятелна върхушка, която намира повод да се бори за общинско самоуправление против намесата на османските служители в живота на Общината[9]. Тази информация насочва и към въпроса за неравенство, условия и възможности за забогатяване, за превръщането на този тип неравенство в социално. Този процес е поетапен, като поетапността му се определя от постепената диференциация на стопанските функции, което довежда и до диференцираност сред населението, на база на различна доходност придобита от съответната дейност. В началото на XVIII в. е видно, че Габрово е селище, чието население не може да осигури препитанието си само от земеделие и в последствие се насочва към по-интензивни сфери на стопанска дейност – занаяти и търговия. В списък на подлежащите на облагане с джизие данъкоплатци, датиран към началните години на XVIII в., са записани 613 души, които са разделени на три категории: висша, средна и низша. Към първата категория са отнесени 50 човека, които са „чифчи“ (земеделци – б. а., И. И.), а в средната са описани 133 души. Най-многочислена е бедната – 430 данъкоплатци. Те сочат, че сред габровци съществува значителна социална диференциация[10].

Опит за обяснение на тези механизми е откроряване на имущественото неравенство в задълбочаващите се капиталистически отношения в края XVIII – началото на XIX ве. За капиталистически начин на производство може да се говори при наличие на разширено стоково възпроизводство чрез прилагане на наемен труд и превръщане на търговеца от посредник между продавача и купувача на стоки в организатор на производствения процес[11]. Това довежда до диференциация в работата, която се изразява в създаване на посредническа дейност. Закупвачи – посредници в Габрово са кърджиите (кираджиите), част от които, замогвайки се, се обособяват като търговци и започват да ангажират други посредници. Кърджийството

---

[8] История на Габрово. С., 1980, с. 40.

[9] *Димитров, С.* Движението против поголовния данък през 1730–1731. – Векове, 1979, № 2, с. 59.

[10] История на Габрово. С., 1980., 38–39.

[11] *Христов, Х.* Към въпроса за зараждането на капитализма и образуването на българската нация през Възраждането. – В: Българската нация през Възраждането. Т. 2. С., 1989, с. 10.

като своеобразна форма на стопанска дейност е една от формите на размяна. Причината за появата и развитието на кърджийството се крие в развитото занаятчийско производство[12]. То, по своето разнообразие, заедно с друга продукция задоволява почти всички нужди по краища, лишени от възможността да имат свое местно производство. Родено от габровския занаятчия, кърджийството започва да носи добра доходност[13]. По-дребни кърджии вземат от отделния търговец по 100–200 гроша стока на „вяра“ или с пари, а по-едрите – по за 1000–2000 и повече гроша, в зависимост от времето, пътя и броя на търговците и занаятчиите, от които пазарува. Има и кърджии, които изнасят и внасят десетки хиляди гроша. Подобна финансова показност доказва, че икономическата основа определя появата на нарастващ брой хора с по-добро материално състояние в сравнение с други жители на селището. Това довежда до обособяване на една социална група върху източниците на нейното материално издигане, което освен от занаятчийско и кърджийско посредничество се развиват и в търговия, кредит и лихварски спекули. Тази група разполага с крупни финансови капитали, благодарение на които си създава и обществено влияние.

Натрупващият се капитал започва да изпитва нужда от специализирани структурни кадри за ръководство и организиране на производствена дейност, както и за поддръжка на тесни контакти с чужди страни, целящи успешна регулация на стокообмена. Това още повече засилва процеса на диференциация в габровското общество. Големият брой на търговците още в края на XVIII в., който продължава да се увеличава и през XIX в., показва, че Габрово става средище на развит и интензивен стопански живот. Седем големи търговски центрове са познати на габровци, което определя и тяхната усвоеност. Това са Цариград, Смирна, Букурещ, Виена, Брашов, Москва и Одрин. Фактът, че почти всички търговци са хаджии доказва тяхната финансова състоятелност. За сравнение, в деня на своето тръгване габровецът Христо Рачков отбелязва в търговския си тефтер сумата 73 507 гроша. Според Симеон Табаков в Ерусалим отиват всички от Сливен, които имат поне 20 000 гроша[14]. Желаението за хаджийство се обуславя от гарантиране чрез титлата „хаджия“ на заемане на ръководен пост в рамките на християнската общност. Тя е смятана от османците за белег на имотност, стопанска и обществена сила, влияние и власт, съпроводена с определени важни привилегии в областта на обществените взаимоотношения[15].

---

[12] *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. Габрово, 1996, с. 497.

[13] Пак там, с. 508.

[14] Книга за българските хаджии. С., 1995., с. 11.

[15] Пак там, с. 13.

За огромния производствен ареал на търговия свидетелства тефтера на братя К. и Г. Сахатчийски, обхващащ периода 1809–1813 г. В него се виждат редовни делови връзки на габровци с търговци от Виена, Будапеща, Зимнич, Крайова и др.

В стопанския живот на Габрово роля играе и кредита. През 1807 г. габровецът Геню Сахатчийски взема от Дечко Станев Хаджиоглу, търговец от Габрово, 4000 гроша за търговска сделка, с условие да му се даде половината от печалбата[16]. Като взаимоотношения между заемодавец към длъжник се развива и лихварството. От сключения търговски договор между Русия и Османската империя през 1783 г., когато търговското съсловие започва да се формира и издига, лихварството се засилва и става фактор в стопанския живот на Габрово. Възможностите за кредит упражняват главно богатите за времето си търговци, които са и лихвари, както и известни длъжностни лица.

За диапазона на финансовите операции на габровските търговци свидетелстват заемите, предоставени от Христо Рачков варират от 100 до над 10 000 гроша[17]. За кредитният му капацитет можем да съдим от два списъка на предоставени заеми, от 1800 г. на обща стойност 38 670 гроша, и от 1803 г., при тръгването му за хаджилък, за 42 666 гроша[18]. В запис от 3 март 1803 г. Христо Рачков дава 3850 гроша с файда (лихва – б. а., И. И.) на хаджи Афас хаджи Пашаоолу ефенди, 2859 от тях са негови собствени пари, а 1000 гроша са заети от Мюхтю ефенди, хаджи Афас от своя страна дава 4000 гроша кредит на Габровската община, 3850 от Христо Рачков и 150 гроша негови собствени за срок от два месеца[19]. През 1800 г. Христо Рачков взема пари с „файда“ от лицето Изиклерооглу Мустафа от Търново, а през 1803 г. – от протосингела на търновския митрополия Неофит – 3000 гр. със срок за една година. През 1817 г. Христо Рачков взема от Д. Петров веднъж 10 000 гр. с 6 гр. на кесия за месец, а друг път – 6000 гр.[20] Професионалният, социалният и етно-религиозният състав на длъжниците на Христо Рачков и неговите заемодатели недвусмислено свидетелства, че кредитните отношения са широко практикувани и обхващат всички слоеве и сегменти на обществото[21]. Същото важи и за останалите габровски търговци, предприемачи и чорбаджии. През 1806 г. габровския търговец Геню Сахатчийски и Никола Гладич вземат от Букурещ от тамошния търговец Т. Йовчев 2000 гр. По 6 гроша на кесия на месец (една

---

[16] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 456.

[17] *Янева, С.* Стопански практики през Възраждането – търговският тефтер на х. Христо Рачков, опит за микроанализ – ИПр, 2003, № 3–4, с. 56.

[18] Пак там.

[19] Пак там, с. 57.

[20] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 459.

[21] *Янева, С.* Цит. съч., с. 58.

кесия пари е равна на 500 гроша – б. а., И. И.). Освен Христо Рачков имената на х. Йона, Паскал, чорбаджи Станю, Пенчо Рачков, хаджи Филип, братя Сахатчийки, хаджи Станчо Арнаудов, Иванчо Василев, Д. Хаджиоглу и други са смятани за големи търговци в Габрово, които по това време разполагат със собствен капитал. През първата половина на XIX в. габровският търговец пласира годишно до 173 000 с лихва в записи. В записи от 1796 г. и 1797 г. средната лихва е 12% за година, а през 1805 г. достига 24%[22].

Придобиването на икономическо състояние сред габровските среди постепенно очертава рамките на едно ново обществено самочувствие, което позиционира целта, към която се стреми и която не се съсредоточава само с получаване свобода на стопанската инициативност, а се стреми към влияние и гласност в специфичните условия на робство, определящо законова ограниченост на подвластната рая. Габрово е пример как стопанския фактор афишира социалния. Издигащите се заможни представители в габровското стопанство оформят икономически силна прослойка трупаща позиции следствие на разширяващият се пазар. Икономическото и социално израстване на богаташа-първенец развива чорбаджийския модел заедно със специфичните черти на стопанското, общественото и политическото поведение и нравственост, които се проявяват в хода на обновителните процеси във всички сфери на обществения живот[23].

През този етап на стопанско издигане и предприемаческа инициативност, както и характеристиките на политическата система в Империята, довеждат до утвърждаване на местното самоуправление. Повишеното самочувствие и авторитет следствие на икономическа свобода на замогващата се чорбаджийска прослойка, започва да упражнява функции, които им дават възможност да се възприемат като хора, способни да защитят населението. Ясно се възприема, че репресивните мерки, предприети от страна на властта, са трудно приложими спрямо организирано множество. Това определя упражняваната функция на самозащита и колективен отпор при различни обстоятелства и под различни форми – от легалните до въоръжените изяви на съпротива[24].

Местното самоуправление легитимира както имуществения, така и обществения авторитет на общинското самоуправление на ниво власт. Самото наличие на такъв елит, доказващ своя организаторски потенциал с икономически прогрес, кара турските властимащи да изискат именно неговото по-активно присъствие като опорен посреднически държа-

---

[22] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 465.

[23] Кратка стопанска история. В. Търново, 1996, с. 122.

[24] *Грозданова, Е.* Същност и роля на българската селска община през XV–XVIII век. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, с. 411.

вен лост. Кризата в Османската империя обуславя необходимото задвижване на масирано и необратимо проникване на българския елемент в османския държавен апарат.

Кърджалийските и даалийските размирици са доказателство за самозащита. Безчинства, насилие, опожаряване и грабеж са основните компонентни определения, които окачествяват дейността на кърджалиите и на правителствените наказателни походи срещу Габрово от края на XVIII в. Зад всички тези квалификации стои с целия си огнен и кървав ужас една 30 годишна реалност[25]. След като кърджалийството озрява като тенденциозно и постъпателно явление, което започва да се структуризира на фона на държавния хаос, логично е да се зароди една враждебна система – също спонтанна, също функционална и адекватна на специфичните условия в края на XVIII – началото на XIX в. Става въпрос за самоорганизация, самоотбрана, самоуправление. Все по-често се забелязва, че кърджалийството среща отпора не на централизма, а на местно опълчение от габровското население, предвождано от ръководни лица. Все по-често се говори за самоделни укрепления, изборна стража, колективно заплащане[26]. Габровци не разчитат, че намиращите се в селото субашия и полицейски чиновници ще осигурят безопасността им, поради което поддържа своя стража, която наблюдава и охранява подстъпите към селото. Тези стражи са известни под името „панти“ или „бюлюкбашии“[27]. Братя Гъбенски споменават за трима панти – Йовко, брат му Петко и Йонко Семерджият, които избиват доста от правителствената войска. Те водят сражение в една воденица срещу грабещите селото турци. Воденицата е запалена, а при отстъплението им Йовко е убит[28]. П. Цончев пише, че: „срещу нападките на града от разбойническите банди Хр. Рачков е бил всякога пръв в редицата на защитниците и често пъти нему лично, със свои няколно другари се е удавало да отблъсква неканените гости. За проявена храброст и отблъскването на едно голямо разбойническо нападение, силният и знатен тогава габровски чорбаджия чорбаджи Драган му дава през 1794 г. единствената си дъщеря за жена“[29]. Съвсем логично е при отслабване на османската централна власт и при безвластието ролята на хората с авторитет сред населението да нарастне и изпъкне на фона на раята още повече ако селището е с потенциално българско население като в Габрово. Традиционната община през десетилетията на анархията се сдобива с нови черти, което обяснява историческия прелом в

---

[25] *Мутафчиева, В.* Кърджалийско време. С., 1963, с. 384.

[26] Пак там, с. 258.

[27] История на Габрово. С., 1980, с. 66.

[28] *Гъбенски, Х., П. Гъбенски.* История на града Габрово и габровските въстания. С., 1903, 7–8.

[29] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 596.

развитието и и ролята и във възрожденските процеси. Тази нова специфика позиционира Габровската община в началото на XIX век като фактор в историческата реалност. Към функциите на Общината се пребавят нови и колкото и да са несъвместими и османския режим те са военноорганизационни и управленчески. За първи път от векове насам населението употребява целенасочено оръжие, което притежава и благодарение на дервентджийския статут, създава свои организации за борба, начело на които стоят местни лица[30].

Тезата за определящото значение на политическия фактор при обособяването на общинско самоуправление се обосновава чрез анализа на проблема за овластяване на част от първенците в условията на чуждо политическо господство[31]. Управленческия израз на зараждащите се нови икономически отношения по места е чорбаджийството. Инициативността и отговорността са придобивки на тази провинциална върхушка, чийто корен покълва точно през размирициите[32]. Определящите бъдещето обществени инициативи се облягат именно на подобни нововъзникващи слоеве от чисто българско население, което категорично взема съдбините си в свои ръце[33]. Подобен процес на нарастващо самосъзнание зависи изцяло от йерархията в една общност, чиято специфика е безспорно показателно определена от стопанската инициативност. Видът на стопанско-социалната връзка, която е в основата на обособяването на тази общност, се определя от структурно-функционалните характеристики на позицията „общински управник“[34]. Подобна позиция се явява своеобразна консолидация на политическа защита на обществено – икономически интереси чрез участието в политическия живот на лица, приспособени към него чрез управленчески функции, където законно да приложат икономическото си състояние. Процесът е двупосочен и не се ръководи само от икономически авторитет, а се актуализира от османската политическа действителност, която дава основание за лидерство, осъществено на общинско ниво.

---

[30] Пак там, с. 397.

[31] *Стефанова, М.* Цит. съч., с. 8.

[32] *Мутафчиева, В.* Цит. съч., с. 366.

[33] *Хьош, Е.* История на балканските народи. С., 1998, с. 123.

[34] *Стефанова, М.* Цит. съч., с. 8.

IV

НОВА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ПРАВА И КОМПЕТЕНЦИИ НА ДЪРЖАВНИТЕ ИНСТИТУЦИИ ОБИКНОВЕНО И ВЕЛИКО НАРОДНО СЪБРАНИЕ ПО ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Йорданка Гешева

От много, много отдавна, още от времето, когато държавата престава да бъде само понятие за обща територия, тя се крепи върху институциите, които създава, и съществува в резултат на функционирането на тези институции. В зависимост от държавно-политическото устройство и формата на управление тези институции си приличат или се различават, присъстват или отсъстват. Първообразът на съвременната (или т.нар. още модерна) държава се появява след буржоазните революции от XVII–XVIII в. и възприема конституционалността, представителността и разделението на властите като своя основна характеристика, като белег на цивилизованост и напредък. За около два и половина века съвременната държава и нейните институции претърпяват много метаморфози, изминават дълъг и сложен път на развитие.

Независимо от времето и от обстоятелствата, същността на институциите се определя не толкова от тяхното структурно усъвършенстване и преобразование, а по-скоро от техните компетенции, от начина на тяхното функциониране, от това дали успяват или не да осъществяват целите, заради които са създадени, дали съумяват да отстояват своите права и независимост. По принцип институциите се създават, за да бъдат „изпълнители, регулатори и защитници на държавната власт; те са необходимите „изобретения“, гарантиращи непреходността на тази власт при политически промени, които нямат революционен характер.“[1] Защото след революци-

[1] Българските държавни институции. 1879-1886 г. Енциклопедичен справочник. Съставители В. Методиев и Л. Стоянов. Предговор А. Пантев. С., 1987, 5-6.

онни промени следва ликвидирането на част от старите институции и създаването на нови или поне настъпват съществени изменения в предназначението, характеристиките и компетенциите на оставащите в действие.

Институционната структура на съвременната държава се формира и регламентира от конституцията или от основните закони. Някои институции обаче имат толкова стара история, че началото им трябва се търси далеч в античността. Една от тези рано появили се институции е народното събрание. Още преди да бъде образувана нашата държава славянското „вече“, в което участвали всички боеспособни люде, както и събранието на старейшините и на мъжете, годни да носят оръжие, при българите, са играли ролята на първи парламент. Там се обсъждали въпросите за войната и за мира, за сключването на съюзи с други племена и народи, за напускане на старите местоживелища и за търсене на нови земи за разселване. Своеобразна форма на народен парламент са и българските общини през Възраждането. В условията на чужда власт те функционират като колективен орган, осъществяват местното самоуправление, защитават правата и свободите на гражданите, грижат се за социалните и юридическо-правните, в някои слечаи и за професионалните интереси на своите жители. И не на последно място – общините са колективният посредник между османската власт и българското население. Както в селото, така и в градската махала тази функция се реализира чрез института на колективната отговорност.[2]

Така под различни форми и с различно съдържание този „народен събор“, това „общонародно събрание“, ту се появява, ту изчезва от държавно-политическата уредба на българската държава, но винаги, когато го има, на него е отредено да разрешава жизненоважните за народа и за страната въпроси. За да се стигне до 1879 г., когато в първата конституция на възроденото Трето българско царство се обособяват институциите Обикновено и Велико народно събрание. За 130 години съществуване те не са променили значително нито структурата, нито функционалната си насоченост, предназначението, съдържанието. Най-общо казано те се различават по своята численост и по своите компетенции. Разликите идват и от начина на осъществяване на основните цели и задачи, от партийната обвързаност, от зависимостта или независимостта спрямо другите държавни институции, от способността да отстояват конституционните си права.

По силата на първата българска конституция, Търновската, двата вида народно представителство се конституират по изключително демократичен начин – чрез всеобщо равно и пряко избирателно право и чрез

---

[2] История на България. Т. II. XV–XIX в. Автори: *Георгиева, Ц., Н. Генчев.* С., 1999, 166-175.

тайно гласоподаване. Всеки български гражданин, който е навършил 21 години, не е лишен от граждански и политически права[3] и не е под запрещение, има право на глас (само един), независимо от материалното и от образователното си положение. Точно в това отношение дори често даваната за пример Белгийска конституция е по-недемократична от нашата. Известни ограничения в електоралните права са допуснати в някои от избирателните закони, създадени по времето на действие на Търновската конституция.[4]

Избирателното право е активно (т.е. да избираш) и пасивно (да бъдеш избиран). Макар конституцията да не дели гражданите на мъже и жени, дълги години избирателни права имат само мъжете. Видни юристи от XIX и началото на XX в. често са поставяли въпроса за правата на жените и затова, че всъщност в основния ни закон никъде не се упоменава, че те не могат да гласоподават. И това е така. Но по това време у нас, а и в тогавашна Европа, под гражданин се разбира мъж. Т.е. жените са лишени от електорални права по презумпция. За постепенно въвеждане на избирателни права на жените у нас за пръв път се заговорва през декември 1919 г., по времето на коалиционното управление на Александър Стамболийски, но до възприемането на тази идея минава време.[5]

През октомври 1937 г. по силата на наредба-закон се възстановява мажоритарната избирателна система (неизползвана от 1912 г.); жените получават право да гласоподават в общинските, а скоро след това и в парламентарните избори. Правото да бъдат избирани все още не е активирано. Известни ограничения има и за мъжете. Според различните избирателни закони често без право на глас остават лицата, „които се намират на действителна военна служба“; офицерите, запасните чинове, когато „са свикани под знамената“, стражарите, полицаите; тези, които са предизвикали „злонамерени фалити (мюхлюзите)“; „съдържателите на публични развратни домове“; през 1937 г. правото си да избират губят и учащите в средните училища и др.[6]

---

[3] Лишаването от граждански и политически права е възможно само с влязла в сила присъда и то за престъпления, посочени конкретно в Наказателния закон.

[4] *Токушев, Д.* История на новобългарската държава и право. 1878-1944. С., 2001, 116-117; вж. по-специално: *Палангурски, М.* Избирателната система в България (1879-1911 г.). В. Търново, 2007;

Аврамов, Л. Избирателно право и законодателство за избиране на парламент. 1897-2001. Варна, 2002.

[5] Постепенното въвеждане на избирателни права за жените означава най-напред права да получат вдовиците от войните; тези, които са омъжени и имат деца; които се водят глава на семейство и т.н. При това се иска те да не гласуват в изборите за Народно събрание, а най-напред да участват в местните избори и едва след това да получат право да участват и в парламентарните.

[6] Българската държавност в актове и документи. Състав. В. Гюзелев. С., 1981, с. 259

През 1919 г. земеделците успяват да постигнат въвеждане на задължително гласоподаване и парична санкция от 20 до 500 лв. за тези, които не отидат до урните. Това противоречи на духа на конституцията и предизвиква много спорове. Защото гласуването трябва да бъде преди всичко осъзнат политически акт, а отказът от използване на това право също е изява на позиция. Макар буржоазната опозиция да възразява срещу това „нарушаване на гражданските права“ на гласоподавателите и на демократичните принципи на конституцията, законът се запазва в почти същия вид и след промените от 1927 г. После това положение отпада, за да се появи отново в наредбата-закон от януари 1938 г. с уточнението, че задължителността важи само за мъжете. За жените, които вече са участвали в общински избори, но за първи път ще упражнят правото си на глас в предстоящите парламентарни избори, гласоподаването остава свободно.

В Учредителното събрание едни от най-ожесточените дебати между зараждащите се Консервативна и Либерална партия при изработване на първата ни конституция стават по въпроса за т.нар. втора камара или сенат. Така, както е предложен първоначално, този орган би трябвало да изземе част от функциите на Великото народно събрание; да бъде не изцяло изборна институция, а част от неговите членове да се назначават от княза по специални правила; да бъде пряката връзка между народното представителство и държавния глава; да осъществява равновесието между изпълнителната и законодателната власт; и нещо особено важно – да бъде гарант за стабилността на законодателството, т. е. да изработва и осмисля законите, които след това ще бъдат приемани от народното събрание. Така законодателството, според вносителите на предложението, ще отговаря на политическите, икономическите, обществените, социалните интереси на държавата и няма да се влияе от моментните настроения на депутатите.

Според присъствали на заседанията на Учредителното събрание „бляскава“ реч с много разумни аргументи в защита на сената произнася подпредседателят на първия ни парламент Тодор Икономов. При това с „безпощаден анализ на българската политическа действителност“[7]. А тя за съжаление е твърде нелицеприятна. И може би тъкмо менторският тон, намеците за степента на развитие, за изгражданата в продължение на векове в условията на чуждо владичество разрушителна страст у българите, за добрите намерения, но и за неподготвеността на обществото за държавно-политически живот оказват влияние върху бурното отрицание на либерално настроените депутати.

– Закон за избиране на представители за ОНС и ВНС от 17 декември 1880 г.; *Галунов, Т.* Избирателните системи в България. 1919-1939. В. Търново, 2002, с. 128, 136.

[7] Дневници на Учредителното събрание от 1879 г. Съставителство и коментар Веселин Методиев. С., 2004, с. 269, 264-268.

Има и още нещо. За жалост доводите на „старите“ (консерваторите) са трудно разбираеми. А либералното или радикалното мнозинство в събранието не е настроено да слуша неща, върху които трябва да размишлява. Консерваторите и тогава, и по-късно не се захващат да обясняват и да популяризират идеите си. А в такива случаи на празното място се настанява инатът. Ето какво казва за дебатите за сената либералът Димитър Маринов, по-късно автор на двутомно изследване за Стефан Стамболов и негов горещ привърженик и поддръжник: „Единствената спънка срещу приемането на сената беше инатът; той се предлага от групата на „старите“, следователно, ако се приеме, тогава излиза, че те са победили. Между нас обаче, които не бяхме заразени от този инат, имаше наклонност към сената. Аз утвърждавам, че ако групата на „старите“, от чиято среда се предложи сенатът, ако бе умеела да се държи по-добре, да бъдеше по-търпелива и повече хладнокръвна, сенатът беше приет. Благодарение обаче на неумението на неколцина, раздразнението бликна и то заглуши във всичките здравия разсъдък и инатът извърши своето дело.“[8]

В тези дебати оратор на либералите е Петко Славейков. Речта му е приета с акламации, защото е на нивото на възприемане на радикалното общество: „Не за сенати, г-да, и не за държавни съвети предлежи нам да се стараем и промисляме; има въпроси много по-важни и по-съществени от въпросите за ряпа и салата. Много по-важен и по-съществен е за нас въпросът, как да се устроим, за да имаме едно силно и крепко правителство – въпрос, който е свързан с разискваните тука членове и даже е съществена част на този въпрос, той затова и трябва да привлече особено вниманието ни и именно за него и трябва да се стараем.“[9] Е, това е. Железни аргументи... и леснодостъпни. След отхвърляне на идеята за сенат много естествено с почти същите аргументи и с непрекъснато смесване на функциите на двете институции отпада и руското предложение за Държавен съвет (чл. 148 от Органическия устав).

Така българското ОНС остава еднокамарен парламент. То разполага със законодателна и с представителна власт. Народният суверенитет и участието на населението в управлението се изразяват посредством правата, дадени на Народното събрание. То притежава законодателна инициатива, която дели с Монархическия институт (чл. 9 и 108 от конституцията). Единствено то обаче разглежда законопроектите и ги превръща в закони, извършва промени в тях; обсъжда предложенията за сключване на държавни заеми. Освен това събранието трябва да определя характера и размера на всички видове данъци и държавни вземания, както и начина на тяхното събиране; да преглежда сметките на Върховната смет-

[8] Пак там, 276-277.

[9] Пак там, с. 274.

на палата; да приема жалбите и прошенията на гражданите и да ги разпраща за разглеждане и разрешаване на министрите или на други държавни институции; да обсъжда и одобрява планираните и извънредните разходи; да одобрява и да приема държавния бюджет (чл. 105 от Търновската конституция). При отварянето си събранието е длъжно да изслуша тронното слово и да представи отговор (чл. 133, 134). Ако депутатите използват пълноценно правата си по тези членове на конституцията, те в известна степен биха могли да държат вътрешната и външната политика в ръцете си. Проблемът е, че парламентарното мнозинство (от което обикновено, макар и не задърлжително, се излъчва и кабинетът), в повечето случаи се съгласява с изреченото от короната и с направената оценка, а отговорът на тронното слово е формален и е само израз на благодарности.

Задълбочавайки се в спорове да има или да няма сенат и държавен съвет, първите български народни представители изпускат един важен въпрос – този за баланса между законодателната и изпълнителната власт. Така държавният глава остава с твърде големи правомощия при съставянето на кабинетите. Народното събрание получава само точно определени контролни функции по отношение на изпълнителната власт: право да повдига питания за отговорността на министрите; да назначава „изпитателни“ комисии по управлението на държавата; да отправя питания, запитвания и интерпелации към правителството, като надлежните министри са задължени да отговарят (чл. 105, ал. 7, чл. 106, 107). Събранието може да повика членовете на кабинета да присъстват на неговите заседания, за да дават разяснения и обяснения по някои конкретно поставени въпроси (чл. 92). Въобще на контролната функция на парламента се обръща специално внимание. Защото при изключителните права на държавния глава по назначаване и освобождаване на кабинета, народното представителство трябва да има поне възможност да осъществява политически или парламентарен контрол.[10]

И може да се каже, че в това отношение за времето на действие на Търновската конституция народното представителство успешно се справя с възложените му функции. То не само редовно следи и контролира процедурата по четене на отговора на тронното слово, отправя питания, запитвания и интерпелации към министрите, но и пълноценно използва правата си по създаване на анкетни комисии по управлението на страната.

---

[10] *Баламезов , С.* Министерската отговорност в България. Увод. Анкети и обвинения. Процеси. Видове и случаи на блам. С., 1941, 30-35; *Гешева, Й.* Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност. 1884-1923. С., 2003, 7-19; *Николова, В.* Българският парламент и опитите за превръщането му в действен орган (1887-1912 г.) – ИПр, 1988, № 5, 3-16; *Манолова, М.* Парламентаризмът В България. 1879-1894. С., 1989; *Манолова, М.* Парламентарното управление в България. 1894-1912. С., 2000.

Това са комисиите по чл. 106 от конституцията и по чл. 5 и чл. 8 от Законите за съдене на министрите от 1880 и 1919 г., целящи търсене на политическа отговорност от министрите. В тези случаи парламентът има право да вземе решение и за предаване на министрите на Държавен съд, ако прецени, че конституцията и законите на страната са нарушени. По конституция държавният глава няма право да се намесва в тази дейност на събранието.[11]

И още нещо специфично за правата на законодателното събрание. Тъй като по Търновската конституция не съществува институцията Конституционен съд, то ОНС придобива правото да се произнася върху конституционността на законите, които самото то създава. Практика, която се налага за дълги години в българския парламентарен живот.

Съставът на Обикновеното народно събрание е изцяло изборен. Електорални права са предоставени на всички български граждани (най-напред това се отнася само за мъжете), навършили 21 години, без изискване за имуществен и образователен ценз. Всеки десет хиляди души от населението (общо мъже, жени и деца) се представляват от един народен представител. Депутатите трябва да са грамотни (според дебатите в Учредителното събрание това означава да владеят писмено и говоримо официалния език на държавата – т. е. българския) и да са над 30-годишни. Заседанията на Обикновеното народно събрание са открити за посещение от граждани и журналисти, като само в определени случаи, когато интересите на държавата изискват това, се провеждат при „закрити врати“ (чл. 99, 100).

Само държавният глава има право да свиква и да разпуска събранието. И това трябва да става редовно, всяка година. Събранието не заседава целогодишно, а на сесии. Най-напред тя е само една (от 15 октомври до 15 декември, когато селскостопанските работи са приключили). Ако се налага редовните заседания на събранието могат да бъдат продължени, но само по взаимно съгласие между княза и парламента (чл. 129). Може да се каже, че не са се справяли лошо първите ни законодатели. Само за месец, в условията на новосъздаваща се държава са съумявали да изработят най-важните и най-необходимите закони. Едва през 1911 г. Петото ВНС обособява и втора сесия (от 15 януари до 15 март). По конституция освен на редовни, парламентът може да бъде свикван и на извънредни сесии. Техният брой в рамките на легислатурата на едно народно събрание не е определен. Държавният глава може да призовава извънредно депутатите винаги, когато има нужда от разрешаване на някакви неотложни проблеми в сферата на техните компетенции (чл. 127). Първоначално мандатът на събранието е 3 години, Четвъртото ВНС го променя на 5, а Петото го връща на 4 години.

---

[11] *Гешева, Й.* Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност..., 12-18 сл.

Идеята за създаване на Велико народно събрание (ВНС) като държавна институция със специфични функции заляга още в подготвения през есента на 1878 г. под ръководството на руския юрист Сергей Лукиянов проект за Органически устав на Княжество България. Този проект е първоосновата на българската конституция, по който в Учредителното събрание (февруари – април 1879 г.) работят първите български народни представители. В Учредителното събрание, в процеса на изработване на основния закон на току-що възстановената държава на състава, на предназначението и на правомощията на Великото народно събрание се обръща специално внимание. Част от предложенията от руския проект са променени така, че да отговарят много по-пълно на зрелостта на народа, на особеностите на българския политически живот, на устройството и управлението, на разпределението на функциите на отделните власти в младата държава. Доуточняват се случаите, при които се свиква великото събрание, конкретизират се правата и задълженията му.

Съществени промени настъпват в раздела за състава на събранието. По руския проект ВНС се състои от членовете на Обикновеното народно събрание, към които се прибавят още: митрополитите и управителите на овдовелите епархии (по специален ред); председателите и членовете на Върховния съд; половината от председателите на губернските и търговските съдилища; определена по специален закон част от председателите на градските, окръжните и губернските управителни съвети. Както се вижда, система достатъчно сложна, тромава, административно обвързана и ангажираща още редица други институции.

Затова народните представители в Учредителното събрание решават нещо много по-елементарно и далеч по-добре действащо: съставът на великото събрание не е обвързан с действащото в момента ОНС или с други държавни институции – прави се нов избор, като се излъчват по двама представители на всеки 10 000 души население. Така числото на депутатите става двойно по-голямо от това на обикновеното събрание. Това е първото нещо, което го прави „Велико“. Второто, по-съществено то са компетенциите и задачите, които трябва да разрешава. И още нещо – кандидатът за народното доверие вече не разчита на заеманата от него длъжност, а на собствения си авторитет и влияние... или на позициите на партията, която го издига.

Като държавна институция, формирана по силата на Търновската конституция, Великото народно събрание се явява независим, висш специализиран орган, притежаващ учредителна и специфична законодателна власт. Най-общо казано то има следните компетенции: да създава или да променя конституцията; да избира държавен глава; да учредява регентство, в случай, че страната по някакви причини остане без владетел; да разрешава въпроси относно промяната на държавните граници. То не се занимава със законотворчество, касаещо народното стопанство и дру-

гите институции. Или поне не би трябвало. Тези задачи влизат в прерогативите на другото народно представителство – обикновеното събрание. Между двете народни представителства има съществени различия по отношение на предназначението, правата и задълженията, състава. През 1946–1949 г. по времето на Шестото ВНС тези принципи са нарушени и правомощията на двата вида народни събрания са смесени.

Великото народно събрание няма предварително определени сесии и продължителност. То се свиква с точно определена цел, когато е възникнала необходимост за това и се закрива щом изпълни задачата си. По чл. 140–143 от Търновската конституция право да го свикат имат: държавният глава (когато трябва да се обсъждат въпроси за отстъпване или разменяне на част от територията или когато трябва да бъдат направени промени в конституцията); Министерският съвет (когато трябва да се избира регентство или нов държавен глава) и регентският съвет (само в случай за неотложна промяна на държавните граници). Ако държавният глава е починал, пълнолетният престолонаследник също трябва да свика ВНС, пред което да положи клетва, за да встъпи в длъжност (чл. 34 от ТК).

По време на дебатите в Учредителното събрание от Органическия устав отпада последният чл. 170, според който новоприетата конституция има сила и действие в продължение на 5 години, след което трябва да бъде свикано Великото народно събрание. Тогава народните представители трябва да се произнесат по характера и съдържанието на основния закон, по неговата жизненост и приложимост в български условия. Ако се установи, че приетата през 1879 г. конституция не отговаря на устройството или на управлението на държавата, не удовлетворява нуждите на обществото, то тогава тя трябва да бъде променена изцяло или частично според необходимостта. Обсъждайки възможните варианти, депутатите в Учредителното събрание преценяват, че един такъв акт на преразглеждане, на цялостна или частична ревизия може да доведе до ненужна и необоснована промяна, дори до отхвърляне на основния закон; че 5 години са твърде кратък срок, за да се прецени дали държавата може да продължи да бъде управлявана или не по указания начин. Затова те приемат компромисен вариант – допуска се само изменение или частична ревизия на отделни членове, в случай че възникне такава необходимост, а не преглеждане и обща ревизия на цялата конституция и то в точно указания петгодишен срок.

За времето на действие на Търновската конституция (от 16 април 1879 г. до 4 декември 1947 г.) ВНС е свиквано шест пъти, като само първите пет пъти то е работило съобразно изискванията и духа на основния закон, по който е призовано. Първото (1879 г.) и третото (1886–1887 г.) събрание избират княз; второто (1881 г.), нарушавайки частично основния закон, дава специални пълномощия на държавния глава да управлява с укази, имащи силата на закони. Четвъртото (1893 г.) и петото (1911 г.)

правят промени в конституцията, целящи разрешаване на важни вътрешнодържавни въпроси и урегулиране на външнополитически отношения. Преди великото събрание да бъде призовано да направи промени в конституцията, тези предложения трябва да бъдат разгледани на сесия на Обикновеното народно събрание. Великото народно събрание не е свиквано, за да бъдат извършвани промени на границите на държавата.[12]

През 1893 г. най-много емоции предизвиква промяната на чл. 38 за вероизповеданието на престолонаследника. По конституция държавният глава и потомството му трябва да изповядват „източно-православната християнска вяра". Изключение може да бъде направено само за първия княз, стъпил по избор на българския престол. Изменението се налага заради предстоящата женитба на княз Фердинанд и заради искането на Ватикана бъдещият престолонаследник да приеме католическата вяра. След много дебати чл. 38 е променен. Роденият през 1894 г. престолонаследник княз Борис е кръстен в католическото вероизповедание и препокръстен в източноправославното през 1896 г. Промени са направени и в чл. 86 – броят на депутатите е намален наполовина (на двадесет хиляди души от двата пола вече се излъчва един народен представител), а продължителността на мандата на събранието е увеличена от 3 на 5 години. Другите изменения не са от съществено значение.

През 1911 г. страстите се разгарят около чл. 17 и въвеждането на правото на монарха и правителството да сключват тайни външнополитически и военни договори, които да бъдат съобщавани на събранието по-късно, когато обстоятелствата позволяват това. Поправката предизвиква продължителни дискусии, които продължават дори и години след Балканските войни. Само в резултат на промяната в чл.17 ли идва крушението от 1913 г.? А как биха се развили събитията ако държавата нямаше право да сключва тайни договори? И какво същност би направило събранието, ако знаеше за тайните споразумения с гърци и сърби от пролетта на 1912 г.? Би се противопоставило? Едва ли – нежелаещите война в този период са твърде малко; всички очакват, че националният въпрос на българите ще бъде разрешен именно по пътя на войната. Що се отнася до замяната на думите княз – княжество – княжески – княгиня с цар – царство – царски – царица, то мнозинството в събранието приема това като неизбежна необходимост, произтичаща от обявяване на независимостта през септември 1908 г. Всички са съгласни, че така се урегулира и узаконява новото вътрешно и международно положение на страната, че България вече и по конституция става независима държава, начело на която стои Негово Величество Царят на българите.

---

[12] Повече за дейността на първите пет Велики народни събрания вж.: *Гешева, Й.* Държавната институция Велико народно събрание. 1879-1911. Исторически аспекти. С., 2001.

Шестото ВНС започва работа през ноември 1946 г. по все още действащата тогава Търновска конституция. През първата година от своето призоваване то изработва новия основен закон (приет на 4 декември 1947 г.), след което не се саморазпуска, а продължава да функционира като законодателен орган още две пълни години. При свикване на това ВНС условията в страната са коренно променени и не отговарят на заложената в основния закон от 1879 г. структура и форма на управление на държавата. България вече не е наследствена и конституционна монархия с народно представителство (чл. 4 от Търновската конституция), а народна република с представително управление, в която властта произтича от народа и принадлежи на народа (чл. 1, 2 от конституцията от 1947 г.). На това последно ВНС са възложени по-различни цели и задачи. От него се иска да придаде законосъобразност на извършените под формата на революционен акт промени; да създаде конституционни гаранции за новото държавно устройство.

По същество след като сътворява новата конституция Шестото ВНС не се саморазпуска, а приема голяма част от функциите и правомощията на Обикновеното народно събрание: изработва и приема около 150 закона и още толкова законодателни решения, излъчва правителства, упражнява контрол върху дейността им, приема народостопански план, чертае основните насоки както на вътрешната, така и на външната политика. Във всички отношения то влиза в противоречие с Търновската конституция, по която е призовано да действа.

Тъй като ВНС се свиква само по точно определени от конституцията случаи, то много интересен е въпросът и дали е имало моменти, когато е трябвало, но по едни или други причини, то не е било призовавано. Да имало и такива моменти – през 1885 г, през 1934 г., след смъртта на цар Борис през 1943, след 9 септември 1944 г. при организиране на референдума за република и др. Ето най-интересните случаи: През септември 1885 г. е извършено Съединението и княз Александър Батенберг става управител и на Източна Румелия. Чл. 7 от конституцията изисква свикване на ВНС. Актът на съединението обаче представлява нарушение на Берлинския договор и за урегулиране на положението се налага намесата на великите сили. Така се стига до подписване на Топханенския акт (пролетта на 1886 г.), който окончателно урежда въпроса за българското съединение. И тъй като въпросът се разрешава с намесата на великите сили никой в България не смята, че трябва да се свиква ВНС, което да санкционира промяната. А и никой не мисли, че Източна Румелия е друга държава освен българска, та да се търси санкцията на ВНС.

Сериозен удар върху институциите Обикновено и Велико народно събрание е нанесен след 19 май 1934 г. Управляващите предприемат редица действия, които влизат в противоречие с основния закон: ликвидирана е парламентарната демокрация, разпуснато е ОНС, разтурени са

париите и обществените организации. Изпълнителната власт, опирайки се (твърде произволно между впрочем) на чл. 47 от конституцията[13], си присвоява законодателни функции и започва да управлява с наредби, имащи силата на закони. Правителството закрива, слива и учредява министерства и институции, като игнорира ВНС, което единствено има право да извършва това. Още два пъти след 1934 г. министър-председателят Кимон Георгиев си позволява да създава нови министерства без да спазва законоустановения ред, т.е. без да получи решение от ВНС. Това става през септември 1944 г. и през пролетта на 1946 г.

Конституционна необходимост от свикване на ВНС се появява през 1943 г. след смъртта на цар Борис III. Престолоналедникът цар Симеон е малолетен и може да поеме властта само с регентство. По чл. 143, ал. 2 от основния закон Министерският съвет трябва да свика ВНС, което по вишегласие да избере регентски съвет. Чл. 151, ал. 2, 5 и 6 доуточняват процедурата. България обаче е във война. След кратки консултации управляващите решават, че и шестата извънредна сесия на XXV ОНС ще може в такъв труден момент да свърши работа и да избере регентски съвет. А и това няма да бъде прецедент. През 1886 г. след детонацията на княз Александър I също има случай на съставяне на регентство без да се съблюдава конституцията.[14]

Може да бъде зададен въпросът защо ВНС не е свиквано заради промени в границите на държавата, като се има предвид, че конституцията изрично постановява това в два члена – № 141, ал. 1 и № 142. Случаи, когато България трябва да се раздели с част от държавните си територии настъпват след Балканските (1912-1913 г.) и след Първата световна война; възвръщане на територии има през 1940 г. (след подписване на Крайовската спогодба). Тогава тези въпроси са разрешени по силата на международни договори, при които България има възможност само да изразява, но не и да отстоява мнение; може да протестира, но не и да извърши реални законосъобразни действия за промяна на положението. Така че свикването на Великото народно събрание се обезсмисля, поради невъзможността да бъдат предприети реални и признати от великите сили и от съседните държави решения. Интересно е положението от про-

---

[13] Чл. 47 от Търновската конституция гласи: „Ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, а Народното събрание не би могло да се свика, то само в такъв случай князът, по представление на Министерский съвет, и под общата отговорност на министрите, може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон. Такива извънредни наредби и разпореждания се представляват за удобрение на първото, свикано след това Народно събрание."

[14] По-подробно за случаите, когато е трябвало да бъде свиквано ВНС, но това не е ставало, както и причините за това вж. у: *Гешева, Й.* Държавната институция Велико Народно събрание. 1879-1911 г., 301-319.

летта на 1941 г., когато след влизане във Втората световна война България получава право на временно военно и гражданско администриране на територии, населени с българи във Вардарска Македония и Егейска Тракия. В този случай по-голяма роля има Обикновеното народно събрание, което макар и за кратко време трябва да се погрижи за устройството и управлението на тези земи.[15]

В заключение може да се каже, че работата на институциите Обикновено и Велико народно събрание винаги е отражение на политическата обстановка в страната. Независимо дали създава закони за народното стопанство, за социалния или за обществения ред, дали решава важни за държавата проблеми, като избор на владетел или промяна на основния закон, народното представителство показва партийно-политическата картина и отчита настроенията и нагласите на обществото. Много важен е и въпросът доколко събранието отстоява независимостта си спрямо другите институции и спрямо силните личности в историята. В нашата дългогодишна парламентарна история има от всичко – налагане на волята на отделни личности и превръщане на камарата в послушно оръдие; съобразяване с мнението на държавния глава и пренебрегване на обществените интереси; засилена съзидателна роля на събранието и пълноценно използване на правата по конституция.

[15] По-подробно: *Гешева, Й.* Цит.съч., 303-307.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ФУНКЦИИ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНАТА ВЛАСТ ВЪВ ВРЪЗКА СЪС ЗАЩИТАТА НА ДЪРЖАВНИЯ СУВЕРЕНИТЕТ СПОРЕД ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Мария Ив. Желева

Поставен по този начин, проблемът е разрешим, ако се намери пресечната точка между няколко фундаментални въпроса от теорията и историята на държавата и правото: държавния суверенитет, разделението на властите и ролята на изпълнителната власт във връзка с неговата защита. Обектът на анализа е Търновската конституция и разпоредбите ѝ във връзка с неговата защита.

Доколкото става дума за суверенитет, темата на изследването не е непозната. Т. нар. народен суверенитет, е вълнувал не един представител на политико-правната мисъл, още от времето на Ж. Боден и Ж.-Ж. Русо. В съвременните условия той влиза в полезрението на повечето изследователи в областта на науката държавата и представлява обект на целенасочен интерес от страна на някои от тях[1]. Същото не се отнася до суверенитета, схващан като част от антитезата „ние – другите“ – държавният суверенитет. Той е свързан с основната характеристика на държавата на субстанциално ниво – нейното териториално върховенство, което може да бъде ограничено от страна на други държави чрез координация или субординация. За разлика от способите за координация (кондоминиум, капитулации, международен сервитут), които предполагат съгласуване на волите на равностойни субекти на международното право[2], суборди-

[1] По-подробна библиография вж. у: *Вълчев, Д.* Държавна власт и народен суверенитет. С., 1996.

[2] *Дачев, Л.* Учение за държавата. С., 2001, 169–172.

нацията включва отношения на власт и подчинение и води до трансфер на суверенитет. Част от органите на изпълнителната власт са натоварени именно с неговото осуетяване.

Другият теоретичен проблем, свързан с темата, е идеята за разделението на властите. Тя се утвърждава като конституционен принцип паралелно със зараждането и налагането на парламентаризма и получава официално признание в чл. 16 от френската Декларация за правата на човека и гражданина (1789 г.). В процеса на еволюцията на парламентарното управление идеята значително се видоизменя, проявява се в различни форми, но първоначалното ѝ предназначение като критерий и гарант за наличието на политическа свобода и действащо гражданското общество в една правова държава се запазва. Според основното ѝ схващане, отделните функции на публичната власт влизат в различни конфигурации, подчинявайки се на конкретни изисквания и политически цели. Публичната власт се оказва изправена пред две парадоксални предизвикателства: да играе ролята на средство за гарантиране на ценностите, които са от жизнено значение за гражданското общество и същевременно самата тя да бъде подложена на ограничения и контрол, за да не се допусне разрушаването на същите ценности[3].

Принципът за разделението на властите е тясно свързан с идеята за народния суверенитет. Тъй като отправната точка в нея е единството на властта от гледна точка на нейния носител, се налага уточнението, че става дума не за разделение на властите, а за юридически съобразено разделение на функциите на единната държавна власт от гледна точка на различните нейни титуляри. Следователно принципът на Монтескьо служи по-точно за гаранция и съхранение на идеите и принципите на правото[4]. Целта на Монтескьо е постигане на баланс между тях на базата на принципа „власт власт възпира“, за да се избегне опасността от тирания, ако и трите власти се концентрират в едно лице[5]. Така могат да се открояят следните основни положения в системата на Монтескьо: 1. *ограничаване*, с цел да се открояят точните граници между властта на държавата и властта на обществото, между общото и частното, между публичната и частната сфера; 2. *двоен контрол*: от страна на обществото и взаимно, между трите власти; 3. създаден от правото и общ за всички власти *ред* за определяне на компетенциите за всеки носител на властта[6].

За Монтескьо трите власти са напълно равни, автономни и независими една от друга. В литературата се приема, че това е една от най-слабите страни в теорията му, защото ако са равни и независими, в стреме-

---

[3] *Близнашки, Г.* Принципи на парламентарното управление. С., 1999, с. 13, 60–63.

[4] *Радев, Д.* Принципът за разделение на властите. С., 2002, с. 22.

[5] *Дачев, Л.* Цит. съч., 134–137; *Радев, Д.* Цит. съч., с. 24.

[6] *Радев, Д.* Цит. съч., 26–27.

жа си да гарантират политическата свобода на гражданите, органите биха могли да се противопоставят един на друг, като взаимно се надзирават и възпират. Подобно устройство би могло да функционира успешно само ако и трите власти се намират помежду си в хармонични отношения. Тази слабост в теорията на Монтескьо се забелязва още от дейците на френската революция: по повод проекта за конституция от 1793 г. Кондорсе предупреждава, че едната от трите власти неизбежно ще надделее над останалите и това би трябвало да бъде законодателната[7].

Натрупаните теоретични обобщения и наблюдения от практиката помагат за извеждането на няколко основни постулата в съдържанието на принципа за разделението на властите в най-ново време: независимост, специализация, съгласуване[8]. Независимостта предполага поверяване на трите основни функции на независими един спрямо друг органи, следователно и съперничеството между отделните власти. Така се създават условия за взаимното им възпиране, което е възможно с предоставяне на негативни правомощия на всяка власт[9]. Специализацията на всеки орган в осъществяването на неговите функции означава две неща: първо – упражняване на само една от „властите“ от страна на отделния орган; второ – упражняването ѝ изцяло, но без да нахлува под никаква форма в определената сфера на действие на каквато и да е от другите функции. На титулярите се предоставят позитивни правомощия и се обособяват самостоятелни сфери на дейност на всеки от тях.

Едно от най-важните изисквания за ефективното функциониране на трите власти е съгласуването, т. е. взаимодействието между тях под различни форми при формулирането на волята на държавата и упражняването на публичната власт. Важността на този принцип произтича от съображението, че държавата е в състояние да реализира политическите си цели и да постига успешен резултат при предприемането на едни или други действия единствено тогава, когато отделните власти постигат съгласие помежду си. Оттук автоматично следва въпросът за това какви последици настъпват, ако такова съгласие не се постигне, въпреки положените усилия. Механизъм за решаването на подобни конфликти не е предвиден в схемата за разделението на властите[10].

Наред с посочените три постулата, за модерната държава е характерен още един вид разделение на властите: разделението между гражданската и военната власт (бюрокрация). Потребността от него е следствие

---

[7] *Владикин, Л.* Организация на демократичната държава. С., 1992, 11–14.

[8] *Тропер, М.* Актуалност на разделението на властите. – Правна мисъл, 1996, № 4, с. 91; *Близнашки, Г.* Цит. съч., с. 62.

[9] *Близнашки, Г.* Цит. съч., с. 62.

[10] Пак там, с. 63.

от силата на военната власт и потенциалната ѝ възможност да упражнява принуда, което налага и въвеждането на граждански контрол върху военната власт[11].

Горните уточнения имат за цел да улеснят анализа на институциите и конституционното устройство на Третото българско царство от гледна точка на една от основните му цели след Освобождението: преодоляването на наложения от Берлинския договор васален международноправен статут и защита на държавния суверенитет. Първите стъпки в тази насока датират от свикването на Учредителното събрание. Вместо предвидения в Берлинския договор органически устав, депутатите приемат за основен закон на страната конституция – документ, характерен за суверенни държави. В нея съзнателно не са вписани наложените межународноправни ограничения. Васалният статут е пропуснат, някои членове от Конституцията дори напълно му противоречат. Такива са чл. 5, който с провъзгласяването на княза за върховен представител на държавата на практика игнорира сюзеренитета на султана; чл. 9, който придава законодателната власт в ръцете на княза и народното събрание; чл. 10, според който държавният глава утвърждава приетите от Народното събрание закони. В очевидно несъответствие с Берлинския договор, чл. 17 дава право на княза да сключва договори с други държави, да обявява война и сключва мир с одобрението на Народното събрание. Скоро след това българските правителства установяват дипломатически отношения с други държави въпреки особения ранг на чуждите представители, които са изпращани в България: „генерален консул и дипломатически агент“. Не се прилагат и най-съществените положения на капитулациите[12].

Търновската конституция е изградена на базата на два основни принципа, характерни за модерната конституционна практика в края на XIX в.: разделението на властите и министерската отговорност. Изпълнителната власт, която по предназначението си е натоварена с прякото осъществяване на държавната политика във всички области, носи и най-голямата част от отговорността за защитата на държавния суверенитет. Тя се поделя между княза, Министерския съвет със съответните министерства и ресорните министри. Съгласно чл. 4 Княжество България е конституционна монархия, наследствена и с народно представителство. Държавният глава (князът, впоследствие царят) се избира от Великото народно събрание с одобрението на великите сили, подписали Берлинския договор.

---

[11] *Стоилов, Я.* Държавната власт. Правно-политически разграничения и съотношения. С., 2001, 163–172.

[12] Конституция на Българското княжество, приета на 16 април 1879 г. от Учредителното събрание във Велика Търново. – В: Български конституции и конституционни проекти. Състав. В. Методиев и Л. Стоянов. С, 1990, с. 21; *Андреев, М.* История на българската буржоазна държава и право 1878–1917. С., 1993, с. 34

Веднъж избран, той остава пожизнено носител на върховната власт, която се предава по наследство. Така в първата българска конституция намира отражение „харизматичното разбиране за монарха, който именно по „божията дарба“ притежава изключителни лидерски качества“[13]. Съгласно чл. 12 от Търновската конституция изпълнителната власт „принадлежи князу, всите органи на тая власт действуват от негово име и под негов върховен надзор“. Чл. 149 разпорежда, че изпълнителната власт принадлежи на министрите и на Министерския съвет, които я упражняват под върховния надзор на монарха. От тук, както и от чл. 152, следва характерното за повечето европейски конституции право на държавния глава да назначава и уволнява министрите, които са отговорни пред него и пред народното събрание. Това означава, че системата на изпълнителната власт функционира изцяло от негово име и под неговия върховен надзор, т. е. че монархът е „единственият пълновластен титуляр на изпълнителната власт“[14].

Правомощията на монарха да назначава и уволнява министрите предполагат значителната степен на тяхната зависимост от него, включително и във връзка с проблемите, засягащи държавния суверенитет. Наред с това, като носител на изпълнителната власт Конституцията му предоставя важни функции, пряко насочени към превенцията и защитата от посегателства върху независимостта на държавата. Той е върховен началник на всички въоръжени сили в мирно и във военно време, раздава военните чинове (чл. 11), представлява държавата в отношенията ѝ с други държави, от негово име се сключват международните договори (чл. 17). Тези правомощия, принципно характерни за един държавен глава, се усложняват от фикцията за непогрешимост на монарха, заложени в чл. 8: „лицето на княза е свещено и неприкосновено“, следователно той не носи наказателна и гражданска отговорност. Тази постановка е далечен отглас от средновековното схващане за божествения произход на владетелската власт. Като компенсация за княжеската неотговорност (характерна и за други европейски конституции), законодателят е предвидил в чл. 18 т.нар. контрасигнатура – подписаните от него актове да бъдат приподписани от надлежните министри, за да добият правно значение. Така със своя подпис съответните министри поемат върху себе си цялата отговорност и потвърждават истинността на княжеския акт[15]. Тази правна възможност обаче се обезсилва от две обстоятелства. Първото е заложено в липсата на съответни текстове в конституцията, в резултат от което

---

[13] *Токушев, Д.* История на новобългарската държава и право 1878–1944 г. С., 2001, с. 97.

[14] Пак там, с. 101; *Манолова, М.* История на държавата и правото. Трета българска държава 1878–1944 г. С., 2001, с. 74.

[15] *Токушев, Д.* Цит. съч., с. 101, 103.

именно разпорежданията на княза в качеството на върховен началник на въоръжените сили не подлежат на министерско приподписване. Втората бариера е свързана с обстоятелството, че той назначава министрите, което осигурява в практиката почти винаги тяхната подкрепа[16].

Правомощията на княза са в пряка връзка с функциите на другия орган на изпълнителната власт – Министерския съвет. Като колективен орган, той се състои от ресорните министри, начело с министър-председателя. С чл. 161 от конституцията се установяват министерствата, между които тези, които са пряко свързани със защитата на държавния суверенитет: Министерството на външните работи и изповеданията, Министерството на вътрешните работи, Военното министерство. С Указ № 1 от 5 юли 1879 г. княз Ал. Батенберг назначава първите министри: на външните работи – Марко Балабанов, военния министър ген. майор П. Паренсов, на вътрешните работи – министър-председателя Т. Бурмов[17]. В съответствие с идеята на Монтескьо за взаимен контрол между трите власти, Търновската конституция формулира принципа за колективната министерска отговорност. Министерският съвет или отделните министри, които са назначавани и уволнявани от княза, носят отговорност солидарно и поотделно пред него, пред Народното събрание или пред обикновените граждански съдилища в страната. Отговорността на министрите пред княза има служебно-политически характер, който произтича от неотговорността на държавния глава и задължението неговите актове от публичноправен характер да бъдат приподписвани от тях. Отговорността им пред Народното събрание е два вида: парламентарно-политическа и конституционно-наказателна[18]. Политическият ѝ аспект се състои във въпроса за целесъобразността на техните действия, бездействия, или намерения и във възможността правителството да бъде бламирано, ако те са нецелесъобразни или противоконституционни. Основанията за конституционно-наказателната отговорност на министрите са посочени в чл. 155: измяна на Отечеството или княза, нарушаване на Конституцията, предателство, вреда, причинена на държавата за лична полза. Според М. Манолова механизмът за налагане на тази отговорност е подобен на процедурата „импийчмънт“ в САЩ[19]. Д. Токушев оборва това твърдение с аргумента, че изходът от „импийчмънт“, характерен за държавите с двукамарен парламент, е функция от политическата конюнктура както в органа, който повдига обвинението, така и в органа, който решава въпроса за наказателната отговорност. Процедурата за съдене на министрите, пред-

---

[16] *Андреев, М.* Цит. съч., 52–53; *Манолова, М.* Цит. съч., с. 71.
[17] *Токушев, Д.* Цит. съч., с. 107.
[18] Пак там, с. 111.
[19] *Манолова, М.* Цит. съч., с. 70.

видена в Търновската конституция, е различна от англо-саксонската и сходна със системата в европейските страни с една камара, при която въпреки че законодателното тяло възбужда обвинението, министрите се съдят от висша съдебна инстанция. Това се дължи на предположението, че независимите съдии са политически неутрални. Такава висша съдебна инстанция е Върховен касационен съд или специален Държавен съд[20].

Правомощията на Министерския съвет не са уредени изчерпателно от Търновската конституция. Не съществува и законово положение или правилник, които да уреждат организационната структура и дейността му. Структурата на министерствата е регламентирана не от конституцията, а с княжески указ № 23 от 17 юли 1879 г. Чак в края на 1897 г. (31 декември) се приема първият правилник за организация на едно от министерствата – Министерството на външните работи и изповеданията[21]. Конституцията установява само отделни правомощия на правителството, които се споделят с монарха или се изпълняват самостоятелно. Онези от тях, които са свързани със защитата на държавния суверенитет, са: сключването на международни договори (чл. 17), издаването на наредби със силата на закон при наличието на вътрешна или външна опасност (чл. 47), обявяване на военно положение. Това показва, че законодателят е акцентирал предимно върху изключителните случаи, когато на правителството, като на координиращ дейността на отделните министерства орган, се предоставят функции, различни от правомощията му при редовното ръководене на държавната администрация Така при външна или вътрешна опасност за държавата и невъзможност да се свика Народното събрание, чл. 47 предоставя на монарха под обща отговорност на Министерския съвет правото да издава наредби със силата на закон. Същите следва да бъдат одобрени от първото Народно събрание, свикано след това[22]. С този текст конституцията дава възможност за делегирано законодателство, т. е. за изземване на функции на законодателната власт от страна на изпълнителната власт, с което на практика парламентът се измества от правителството и на базата на чл. 47 извършва законодателна дейност[23]. Хипотезата, която привежда в действие на чл. 47, предоставящ едно извънредно право на Министерския съвет, е наличието на външна или вътрешна опасност и невъзможност за свикване на Народното събрание. Преценката дали такива условия съществуват, остава изцяло в ръцете на изпълнителната власт. Така на практика, под предлог за външна или вътрешна опасност, в новата българска история не веднъж се прилага деле-

---

[20] *Токушев, Д.* Цит. съч., 112–113.
[21] Пак там, 109–110.
[22] *Андреев, М.* Цит. съч., 54–56.
[23] *Токушев, Д.* Цит. съч, с. 105.

гираното законодателство. Типичните примери в това отношение са периодите 1934–1938 и 1944–1945 г.[24]

Конституцията разкрива възможности да се прилагат по аналогичен начин разпоредбите на чл. 76 във връзка с чл. 73 и 74. Той гласи, че в случай на поява на „събития, които би могли да нарушат обществената безопасност", князът може да спре действието на чл. 73 и 74 в цялото княжество или на отделни места, като се задължава да внесе това разпореждане в първото Народно събрание. Това означава отмяна и на забраната за налагане на наказания без влязла в сила присъда от надлежен съд, както и за „затвори и претърсвания по къщята". Отмяната следва да бъде внесена от държавния глава и разгледана от първото Народно събрание. Според С. Киров текстът на чл. 76 се отнася до въвеждането на военно положение, което трябва възможно най-скоро да бъде санкционирано от законодателното тяло, защото поради неотложни обстоятелства нарушава ненакърними граждански права. Тъй като Търновската конституция не регламентира института на военното положение, се стига до разминаване между нейните текстове и текстовете на военните закони. Празнотите в конституционните текстове дават възможността на правителствата да въвеждат военно положение и да налагат извънредни мерки, за да разширят правата на изпълнителната власт, използвайки като предлог запазването на сигурността на държавата[25].

Князът притежава значителни правомощия и в законодателната власт. Съгласно чл. 9 от конституцията тя принадлежи на него и на народното представителство. Той притежава неограничено право на законодателна инициатива; министрите или министър-председателят внасят в Народното събрание законопроектите с княжески указ. Според чл. 10 условие да влязат в сила приетите от парламента закони е те да бъдат утвърдени и обнародвани от княза. В съответствие с това той притежава и правото на абсолютно вето, т. е. да не утвърди приет от законодателното тяло закон. Господстващото положение на монарха (съответно на изпълнителната власт) в парламента дава основание за преценката, че Търновската конституция се доближава в по-голяма степен до конституционния модел на Дж. Лок, отколкото на Монтескьо[26].

Функциите на изпълнителната власт се засилват във връзка с подготовката на Балканската война. Една от първите промени, с които става известно коалиционното правителство на Народната и Прогресивнолибе-

---

[24] *Ташев, И.* Институтът делегирано законодателство в българските конституции. – Годишник на Техническия университет във Варна, 2004, 98–99; *Баламезов, С.* Конституционно право. Ч. 1. С., 1993, с. 304.

[25] *Янчев, В.* Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878–1912. С., 2006, 45–48; 52–53. Срв.: *Андреев, М.* Цит. съч., 54–56; *Манолова, М.* Цит. съч., с. 76.

[26] *Токушев, Д.* Цит. съч., 104–105.

ралната партия (кабинета Гешов – Данев), е промяната на чл. 17 от конституцията. Първоначалната му редакция изисква участие на Народното събрание при сключването на международни договори и упълномощава правителството от името на княза да се договаря само „с правителствата на съседните държави“ относно „работи по управлението на Княжеството“. През юли 1911 г. Великото народно събрание приема нов текст, с който Министерският съвет получава правото да сключва договори „с другите държави“, а не само съседните. Изменението отразява променения международноправен статут на Княжеството след обявяването на Независимостта и нарасналото самочувствие на суверена: от него отпада условието, свързано с дотогавашния васален статут на държавата, което ограничава обхвата на въпросните договори само до „работи по управлението на Княжеството“ и се заменя с „всички договори“. Израз на българската независимост и на личното достойнство на държавния глава е и новата титулатура за монарха: „Негово Величество Цар на Българите“. Новият текст засилва правомощията на органите на изпълнителната власт. От него отпада изискването за одобрение от страна на парламента; министрите само съобщават на Народното събрание за договорите, и то само ако „интересите и сигурността на страната позволяват това“. Така, като обикновено си осигурява послушанието на правителство, монархът на практика придобива правото да сключва всякакви международни договори, без одобрението на Народното събрание. Тази промяна поставя началото и на тайната дипломация, довела скоро страната до две национални катастрофи[27].

Посочените примери показват, че възползвайки се от конституционните текстове, изпълнителната власт си осигурява превес над останалите две „власти“. Това се случва обикновено във връзка с външен или вътрешен конфликт, опасност от такъв, или в резултат от преекспонирането на съществуваща или мнима опасност. Тази практика не би могла да бъде напълно обяснена извън едно друго разграничение, което има фундаментално значение в теорията и практиката на модерния конституционализъм – разграничението между политическата държава, която олицетворява единството на нацията около идеята за „общо благо“, от една страна, и гражданското общество, където се състезават помежду си различни частни и групови интереси, от друга. То се основава на разбирането за държавата като политически и правов ред, и то преди всичко политически ред, който не винаги може да бъде отъждествен изцяло с правовия ред. Разграничението политическа държава – правов ред проличава особено при „извънредно положение“, когато общите норми не могат да се прилагат за преодоляването на кризата и се налага въвежда-

[27] *Андреев, М.* Цит. съч., 201–202; *Токушев, Д.* Цит. съч., 101–102

нето в действие на принципно неограничена власт. Налага се да бъде суспендиран в някаква степен съществуващия правов ред и „правото отстъпва“ в полза на държавата[28].

Това не винаги означава налагане на диктатура, но често в случаи на конфликт се стига до нарушаване на конституционно установения баланс на силите. Редица примери от историята водят към подобни изводи. Промяната на чл. 17 от Търновската конституция е един от тях. Идеята, че в обстановка на криза или война настъпва промяна в съотношението на конституционните власти, намира опора и в изследванията на Щ. Бройер. Според него налагането на парламентарната демокрация не само създава условия за нови и стабилни институции, „но същевременно разкрива и нови източници не нестабилност“. Такива източници могат да бъдат както конституираните по демократичен път власти, така и техните подчинени, които винаги са готови да обявят волята си за фалшифицирана. Често в рамките на демократични режими точно демократично излъчените титуляри на власти (служби) си присвояват правомощия, надхвърлящи условията, които са ги довели на власт. Типичен пример в това отношение е Франция по време на якобинската диктатура, когато „управлението на Конвента“, позовавайки се на „всеобщата воля“, присвоява правомощията на законодателното тяло[29].

Възможни са и други конфигурации: делегиране на диктаторски правомощия на определена личност, обикновено придобила известност във военни операции, или узурпиране на подобни правомощия от страна на държавен орган, по принцип едноличен. В повечето случаи това става с помощта на демократични, съобразени с конституцията механизми, като обикновено правомощията обикновено се гласуват от парламента (например назначаването на адмирал Хорти за регент, промените в чл. 17 от Търновската конституция, продължаването на правомощията на правителството на Ж. Клемансо във Франция, във връзка със завършека на войната и предстоящите мирни преговори). В повечето случаи делегирането или узурпирането на диктаторските правомощия се аргументира с война, или поне с наличието на враг, на външна опасност[30].

Посочените примери не следва да се абсолютизират; по степента на въведената диктатура те дори трудно подлежат на сравнение – например „личният режим“ на цар Фердинанд или авторитарните методи на

---

[28] *Schmitt, C.* Political Theology (Four Chapters on the Concept of Sovereignty), Cambridge, Massachusetts, 1988, p. 15; *Близнашки, Г.* Формата на държавата. Съвременни конституционни измерения. С., 999, 10–13.

[29] *Бройер, Щ.* Държавата. Създаване, типове и организационни стадии. С., 2004, 213–214.

[30] *Berstein, S., P. Milza.* Histoire de la France au XX-e siecle. Edition complexe, 1995, p. 342.

управление на Ж. Клемансо трудно биха попаднали под общ знаменател с якобинската диктатура. Общите неща между тях са две: първо – узурпират се правомощия от страна на една от властите, обикновено изпълнителната; второ – поводът за нарушаването на баланса обикновено е война, опасност, враг. Не случайно един от типичните инструменти на авторитарните или тоталитарните решими е преувеличаването на някаква заплаха, която идва да обоснове диктатурата. В такива случаи се доказват твърденията, че една от характеристиките на държавата (правовият ред) отстъпва пред другата характеристика (политическият ред) в името на т. нар. общо благо.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

МИНИСТЕРСТВОТО НА ФИНАНСИТЕ И КОНСОЛИДИРАНЕТО НА ДЪРЖАВНАТА СОБСТВЕНОСТ В БЪЛГАРИЯ 1879–1893

Анна Кочанкова

Установяването и регистрирането на държавната собственост, както и консолидирането на „държавното стопанство“ в България след 1878–1879 г. се вписват в мощните процеси на модернизация, развили се в българското общество като резултат от дейността на държавните институции. Според първоначалното устройство на централната администрация тези функции се изпълняват от Министерството на финансите. С княжески указ от 4 август 1879 г. в структурата на министерството е създадено Отделение за държавните имущества заедно с рудите[1]. Сега и през следващите години бюджетът финансира експлоатацията на мина Мошино. Държавна собственост са и част от горите, сектор, администриран от службата „Надзор на лесовете“, установена в структурата на МФ в началото на 80-те години на XIX в.

Българската държава е правоприемник на собственост върху гори, пасища, земеделски земи, водни площи, мини и др., но през 1879 г. администрацията не разполага дори с приблизителни сведения за нейното разположение, размери, доходност. Наред с определяне на основните бюджетни приходоизточници, в министерството започва работа по законодателното дефиниране на държавната собственост, нейното регистриране и организирането на нейното използване. С княжески указ от 4 август 1879 г., съгласно чл. 53 от Търновската конституция, се определя и се поставя под разпореждане на МФ т.нар. правителствена собственост. Според указа, това са сгради с обществено и стопанско предназначение, а също лозя, ливади, поля, гори, езера и др., които са експлоатирани от хазната в Осман-

[1] Държавен вестник, бр. 2, 4 авг. 1879 г.

ската империя; също – имотите, които макар и да не са били експлоатирани от хазната, не са частна собственост. За държавна собственост са обявявени и природните изкопаеми (минералните богатства: води, метали, каменни въглища и др, които се намират в недрата на земите, показани в предидущите пунктове). „Правителствената“ собственост е поставена под разпореждането на МФ: държавните имущества не могат да бъдат отдавани под наем, продавани или отстъпвани без санкция на министерството.

В изпълнение на указа, МФ разпраща окръжно писмо, за да разясни кои имущества са държавни. От губернаторите се изисква да съберат сведения за тях и да представят в министерството становище за тяхната доходност, като предложат и най-добрия начин за експлоатацията им. Освен това те трябва да разпоредят на градските и окръжните съвети да наблюдават за редовните постъпления на наемите от тях. От съдържанието на документа личи, че към момента на неговото издаване все още не е направено нищо съществено за установяване и описване на държавното имущество. В министерството не са получени изисканите от местните власти още по време на руското управление сведения. Министерството приканва да се побърза[2].

Установяват се и процедури за отдаването на държавната собственост под наем. През 1880 г. МФ разпраща окръжно писмо това да става само чрез публичен търг, проведен според определени от него правила[3].

Министерството е инициатор и на законодателна дейност, имаща за цел установяването на държавната собственост върху земеделските имоти. Влезлият в сила през месец февруари 1885 г. Закон за определяне на държавните земи и пасища изисква да се установят техните местонахождения и размери, за да се ограничи заграбването им от местното население, което в редица райони приема тези земи за безстопанствени, а също и за да се прекратят споровете с общините в гранични площи[4]. Назначените по този закон комисии изготвят списъци на държавните имоти и техни груби описания по окръзи.

Дейността в МФ за установяване на държавната собственост намира израз в предприетите през 1889 г. мерки за съставяне на регистри на държавните имоти и установяването на контрол върху получаваните от тях приходи[5]. В редица случаи обаче администрацията е безпомощна: липсват информационни канали и органи по места, които да подпомогнат нейната работа[6].

---

[2] Сборник на окръжните писма, издадени от отделението за държавните имоти, горите, земеделието и търговията при МФ през 1879–1887. С., 1888, 97–99.

[3] Пак там, с. 100.

[4] *Петров, Ц.* Аграрните реформи в България 1880–1944. С., 1975, с. 35.

[5] ЦДА, ф. 1, а.е. 165, 35 л. 9; 159к, оп. 1, а.е. 165, 35 л. 9.

[6] В записка до министъра от 16 февруари 1890 г. ревизорът от отделението за дър-

Характерно при управлението на поземлените отношения е непознаването на османското законодателство. Турският закон за земите е преведен и то от френски език едва в средата на 90-те години на XIX в., като в изданието е публикувано тълкуването на Върховния касационен съд към някои негови текстове[7]. Интерес представлява и една по-късна интерпретация на поставения проблем, чийто източник е Рапорт на комисията по превеждане на отоманските закони от 1913 г.[8] Комисията е учредена във връзка с уредбата на администрираните от българската държава земи в Македония и Одринска Тракия през Балканските войни. Според рапорта, наложило се е отново да се преведе османският закон за земите, понеже съществуващите преводи са „съвършено погрешни и са вкарали в заблуждение не само съдилищата, но и Върховния касационен съд". Въпросът за утвърждаване на собствеността при днешните обстоятелства, се казва в рапорта, е въпрос, „който ако се отклони от правилното му разрешение, държавата рискува да изпадне в първото си положение, т.е. да бъде принуждавана да признава неща и състояния, които са противни на законите и на собствените ѝ интереси". Непознаването и липсата на превод на наредбите по вакъфите, наследството и завещанията е имало икономически последствия за българската държава; станало е причина за загубата на имоти, които е трябвало да станат държавни поради отсъствието на правоимащи [9].

Паралелно с тяхното издирване и регистриране, държавните земи се използват и за провеждането на стопанска политика, същевременно твърде важна за консолидирането на националната държава. Това се илюстрира добре от законите за оземляване и вътрешна колонизация. Законът за заселване на ненаселените места от 20 май 1880 г. става основа за оземляване на преселниците: на всяко преселническо семейство се дава от 30-60 дюлюма земя, като се отчита неговата численост и качеството на земята. Наред с това преселниците получават привилегии от фискален и политически характер.

Работата по устройване на преселническите семейства ляга с особе-

---

жавните имоти, горите, земеделието и търговията (подписът не се чете) настоява да се предвидят суми за абонамент за пловдивския вестник „Пловдивски куриер", в който се описват случаи на присвояването на държавни гори и земи в Карловска околия. Това е необходимо „ за да могат да се земат мерки за усвояването на такива имоти и да се узнаят кои са тези лица" – Пак там, ф. 159к, а.е. 189, л. 7. Сведения за заграбване на държавна собственост – предимно гори, но също така солни езера и др. се съдържат в редица литературни източници – напр. Минчев, Р. Как се откриха солниците „Малък герен" край гр. Анхиало, Котел, 1907, с. 52.

[7] *Орошаков, Г.* Турский закон за земите. Русе. 1893. През следващата година Орошаков превежда турския търговски закон – Турский търговски закон. Ч. 1–2. Русе, 1894–1896.

[8] ЦДА, ф. 242, оп. 2, а.е. 484, л. 12–24.

[9] Пак там.

на тежест върху окръжните управители. В архивния фонд на МФ са съхранени образци от месечните ведомости, водени в Силистренското окръжие през 1884 г., които регистрират настъпилите демографски промени: ведомостите съдържат не само сведения за възрастта и семейното положение на преселниците, но също така данни за предишното им местожителство и целта, с която идват. Първостепенен източник за изучаване на тези отношения са също рапортите на окръжните управители по настаняване на преселниците за периода 1880–1883 г.[10] Те регистрират работата на окръжните управления, свързана с фискалните отношения в този процес, към рапортите са прилагани списъци на преселниците-длъжници и дължимите суми[11]. Анализът на този тип документи показва, че административната власт до голяма степен е затруднена, особено що се отнася до събираемостта на задълженията на населението. Сред законите за оземляване особено внимание заслужават тези за господарските и чифлишките земи от 1880 и 1885 г. Масово оземляване обаче се извършва след 1885 г. С оглед на това е учредена специална Комисия за господарските и чифлишки земи при МФ, за да установи правата на настанените по закона от 1885 г., както и размера на възнаграждението, което следва да се заплати на бившите собственици. Но главното условие за прилагането на закона е отпуснатият от държавата кредит от 80 000 лв. Според изследванията, в резултат от провеждането на тази реформа едрото земевладение в България губи своите позиции; тя се превръща в страна на дребна и средна поземлена собственост. Разширяването на вътрешната колонизация след Съединението се дължи и на прилагането на Закона за черкезките и татарски земи, по който са оземлени преселници предимно от Бесарабия, Румъния, Банат и Южна Русия[12].

Окръжните предписания на министерството са важен източник за характера на провежданата политика. Например с окръжно писмо № 3199 от 7 септември 1884 на окръжните управители се възлага „чрез усилените съдействия на всичките подведомствени тям учреждения и лица“ да препратят в министерството сведения по въпроси от областта на земеделието, индустрията, търговията, набелязани в същото окръжно. Мотивите за предприетото проучване показват, че отделението за земеделието, индустрията и търговията при МФ е открито, за да „се тури основа на непосредствените улекчения за въздигане тези производители на местното богатство“. Няма съмнение – се казва в окръжното – че засега както земеделието, така също и индустрията и търговията нямат никакъв подтик към организирание и усъвършенствувание, съобразно с духа на вре-

[10] ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 82.
[11] Пак там, л. 6-8.
[12] *Петров, Ц.* Цит съч., 31–33.

мето. За да може отделът при министерството „да постигне своята предприета цел, появява се неизбежна нужда, за да може се узна преди всичко състоянието, в което тези клонове на местното богатство се намират по настоящем“[13]. Следователно, декларирано е намерението да се подпомага стопанската дейност на населението. Мерките, предприемани по административен ред в тази насока, макар и да имат частичен характер, очертават една трайна тенденция, която води към увеличаване на централизацията и бюрократизирането на управлението.

90-те години на XIX в. са своеобразен праг в развитието на държавната администрация. Нараства структурата на местните органи на министерствата, разширяват се и сферите на дейност, контролирани от държавните институции. Дейността на администрацията почива върху известен опит, информация и знания. През този период управлението на държавните имоти има подчертано фискален характер. С влезлият в сила през есента на 1891 г. Закон за продаване, разменяване и експлоатиране държавни недвижими имоти се регламентират условията за продажба на маломерни и малодоходни имоти, както и отдаването на държавни имоти под наем[14].

Преписките с окръжните управители от 1890 г. показват практическата организирация по отдаването на държавни имоти под наем. Информацията от тези писма се използва, за да се състави календарен график за провеждане на търгове за различните видове имоти, както и за да се типизират условията на контрактите[15]. Данните показват, че през разглеждания период предвижданията са несъразмерно големи. Бюджетните приходи по това перо се увеличават чувствително в течение на първото десетилетие на XX в., когато започва разпродаването на големи площи земя, за да бъдат разработени или използвани за пасища. Поради нарасналия интерес към земята във Финансово министерство се създава специална служба по измерване на държавните имоти, като заедно с измерването се снема подробен план на всеки имот[16].

Сред механизмите за оземляване е определянето по законодателен път на поземлени площи, които се разпределят срещу минимални и срочни изплащания на безимотни селяни. По този начин например са разпределени т.нар. скендерлийски земи в Добришка и Балчишка околия[17]. Продажбата на държавни земи се регистрира от многобройни решения на На-

---

[13] Сборник на окръжните писма, издадени от отделението за държавните имоти, горите, земеделието и търговията при МФ през 1879–1887. С., 1888 г., 313–319.

[14] Държавен вестник бр. 279, 1891 г.

[15] ЦДА но РБ, ф. 159, оп. 1, а.е. 189, л. 62–96.

[16] Доклад до Негово Царско Височество Българския княз Фердинанд I. От Министерския съвет. 2 август 1887–1907. С., 1907, с. 250.

[17] Пак там, с.253.

родното събрание, особено в края на XIX и началото на XX в.[18] Посредством този ранен процес на приватизация, дейността на министерството оказва влияние върху структурата на собствеността, а също върху демографския и социалния градеж в Княжеството. Това е един от примерите, които отреждат на българските държавни институции място сред най-действените механизми за промени в българското общество по границата на XIX и XX в.

* * *

В Министерството на финансите започва и дейността по установяването и регистрирането на собствеността върху горските площи. Временно тя преминава в учреденото по време на режима на пълномощията на княз Александър I Министерство на обществените сгради, земеделието и търговията (МОСЗТ). Приемането на Закона за горите през 1883 г. цели да се отделят държавните гори от общинските и частните, да се определят и опишат техните граници. С оглед на това са назначени специални комисии, които извършват огромна по обем работа. На много места в страната се съставят изискваните от закона протоколи, като се описват границите на държавните и общинските гори[19]. След ликвидирането на МОСЗТ и връщането на горската администрация по ведомството на МФ обаче, прилагането на закона е блокирано. До голяма степен причина за това е сблъсъкът на интереси при определянето на собствеността и съпротивата на населението.

През 1889 г. е приет нов Закон за горите, който разширява правата на местната власт: разрешение за ползване на горите се издава от кметовете, а не от МФ, както това е до момента. Освен това законът дава възможност за уголемяването на общинските гори за сметка на държавните, така че на семейство да се падат най-малко 10 ха. С измененията в горския закон от 1890 г. са отменени протоколите на комисиите по определянето и ограничаването на държавните и общинските гори[20]. В тази непоследователност прозират партийни интереси. Но усвояването на държавни гори от общините е явление от годините на османското владичество и продължава в свободна България. Според едно по-късно наблюде-

---

[18] Напр. Решение за продаване на с. Луковит и Кнеже работени от тях земи, ДВ, бр. 31, 1900; Решение за продаване на с. Гузелия, Видинска околия държавна земя в местността „Божана". – ДВ, бр. 35, 1901; Решение за продаване на безземленото население в с. Гьоре, Балчикска околия 3160 декара държавна гора, ДВ, бр. 213, 1901; Решение за продаване на с.с. Дондуково и Крива бара държавни земи 2800 дка в месностите „Разлива" и „Голо-бърдо". – ДВ, бр. 284, 1901; Решение за продаване на с. Свобода, Ямболска околия, 1934 декара държавна земя. – ДВ, бр. 35, 1903

[19] *Раденски, А.* Българската гора. Пловдив, 1999, с. 3.

[20] *Тошев, Г.* Нашето горско законодателство. – Горски преглед, 1910, № 3, с. 81.

ние върху горското стопанство в балканските страни, то се развива под въздействието на парламентарна или партийна политика, което прави слаби горските закони и пречи за прилагането им [21].

Елемент от политиката за консолидиране на държавната собственост е отношението към подземните богатства. В тази връзка в МФ възниква нова специализирана администрация. През 1890 г. в структурата на министерството е създадено отделение на мините, кариерите и минералните води, чиято основна задача е да упражнява контрол върху използването на природните богатства, както и да организира геологическото проучване на страната[22]. В този момент липсват специално законодателство, информация за обхвата на този отрасъл, специалисти. Сред най-сериозните проблеми при организирането на администрацията по мините, кариерите и минералните води е острата нужда от инженери. Правителството е било принудено да назначава чужденци[23].

Първоначално отделението се състои от началник и трима минни инженери. През същата 1890 година към отделението е основана секция за химически и механически изследвания, където се извършват анализи на каменни въглища, руди, минерални води. Две години по-късно се създава инспекторатът по мините, който през следващите години обикновено се състои от трима районни инженери-инспектори по мините със седалище при отделението, или в София, Търново и Ст. Загора. Оформилото се в началото на 90-те години ядро на отраслова администрация е устойчиво, променящо само своята ведомствена подчиненост: след 1893 г. отделението преминава в МТЗ, а през 1912 г – в новоучреденото Министерство на търговията, промишлеността и труда[24].

През 1891 г. е приет първият Закон за мините, който съществено се различава от османския правилник за мините от 60-те години на XIX в. Той обявява всички изкопаеми вещества за притежание на държавата, която предоставя права за тяхното издирване и разработване. Възприет е принципът на „минна свобода“, т.е. разбирането, че земните недра и намиращите се в тях полезни изкопаеми не принадлежат на стопанина на повърхността. Въведен е режим за издирване и разработване на минните богатства: позволително за дирене на мини, издавано за срок от една година; запазен периметър (изключително право за дирене на едно вещество); концесия за експлоатиране (на едно вещество, за 99 години). В специализираната литература принципът на „минна свобода“ се оценява

---

[21] *Раденски, А.* Цит. съч., с. 526.

[22] Доклад до Негово Царско Височество..., с. 517.

[23] За сравнение – в края на 20-те години на XX в. има 55 минни инженери, от които 47 – българи и 8 – руски поданици. Вж.: *Георгиев, Ж.* История на минното дело и развитие на металургията. С., 1928, с. 93.

[24] *Георгиев, Ж.* Цит. съч., с. 155.

като спомогнал за изявата на частната инициатива при проучване на подземните богатства и тяхното експлоатиране, тъй като дава свобода, а също и ред за организиране на тази дейност[25].

Специално място в закона има експлоатацията на каменовъглените находища, почиваща върху схващането за стратегическия характер на това производство. Държавата си запазва изключителното право за дирене и експлоатиране на каменните въглища във Владайско–Мошинско–Перникския каменовъглен басейн. От началото на 90-те години на XIX в. по бюджета на МФ са вписани първият пернишки рудник „Мошино“, който между 1884–1892 г. е даден на концесия, миите „Перник“, „Бобов дол“, „Белновръх“. Така се оформя държавното каменовъглено стопанство. Поради своя стратегически характер и влияние върху твърде много икономически параметри, добивът на каменни въглища е държавен приоритет и през последвалите десетилетия.

Съгласно влезлият в сила през същата 1891 г. Закон за топлите и студените минерални води минералните води са обявени за държавна собственост. Впоследствие, опирайки се на същия закон, държавата отстъпва „за вечни времена“ на общините някои от минералните извори[26].

Анализът на законодателната и административната дейност в отрасъла акцентира върху държавните приоритети при неговото управление: по специално на съотношението между държавен монополизъм и частна инициатива. В началото на 90-те години на XIX в. най-важните каменовъглени мини съставляват част от държавното стопанство и се поемат от държавния бюджет – уредба отчитаща стратегическото значение на каменовъгленото производство в тясна връзка с държавния монопол върху изграждането и експлоатацията на железните пътища в Княжеството. Докато изследването и разработването на рудните залежи е предоставено предимно на частната инициатива чрез въведената система на запазени периметри и концесии.

Важна част в структурата на МФ е Дирекцията на обществените сгради. В началото на 1885 г. правителството на П. Каравелов закрива Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията и едновременно с това учредява Дирекция на обществените сгради във финансовото министерство, под отговорността на финансовия министър[27]. С бюджета за същата година на Дирекцията е дадена следната структура: Централно управление, строително отделение, железопътно отделение, окръжни служащи. Тази структура е запазена и през следващите години, поне до началото на 90-те години на XIX в.[28] Очевидно тя има много-

---

[25] Пак там.

[26] Доклад до Негово Царско Височество..., с. 521.

[27] ДВ, бр 7, 19 ян. 1885.

[28] Бюджет за приходите и разходите на Княжество България за финансовата 1885 г.

функционален характер. Липсва цялостен устройствен закон на Дирекцията – нейната дейност почива върху развитето на специалното законодателство, както и на бюджетните възможности и подсигуряването на квалифициран инженерен състав.

Приема се, че държавното железопътно стопанство се оформя през 1888 г. с въвеждането в експлоатация на линията Цариброд–Вакарел, откупуването на линията Русе–Варна и заемането на линията Вакарел–Белово. През същата година се поражда въпросът за неговото управление. Поради държавното строителство и експлоатация на железниците в Княжеството, тази сфера се управлява от Княза, Народното събрание, Министерския съвет, „надлежния министър“ (в случая министъра на финансите)[29]. Обособяването на българско железопътно стопанство в края на 80-те години на XIX в. и превръщането на железопътното строителство в идеология на стопанския просперитет пренасочва финансови средства и малкото специалисти в този сектор.

Не по-малко значим е фактът, че в МФ се заражда организацията на професионалното образование в България. Образователната стратегия на българската държава се ръководи от една обща, по същество либерална социално-икономическа концепция. Образованието – общо и специално, се приема като належаща инвестиция за културния и стопанския напредък на страната. Показателно е, че професионалното образование е разглеждано като елемент от стопанската политика на държавата, навлязъл в парламентарния дебат в началото на 80-те години на XIX в.[30]. През 1887 г. в годишния разходен бюджет на МФ можем да отбележим издръжката на държавното практическо земеделско училище и образцовия чифлик в с. Садово, както и тези край гр. Русе; също – държавната учебна занаятчийница в с. Княжево[31]. Обаче образователната функция е неприсъща и нестабилна в МФ: например, през следващата 1888 г. вместо за издръжка на тези училища, в бюджета на Финансовото министерство са предвидени средства за учредяването на практически курсове по лозарство и виноделие в гр. Варна[32].

Важен показател за мястото на т. нар. нови администрации в МФ е структурата на техните местни органи. Министерството разполага с малко и слабо развити местни органи. Например прегледът на окръжните писма на отделението за държавните имоти, горите, земеделието и търгови-

---

С., 1885, 30–32; Бюджет за приходите и разходите на Българското княжество за финансовата 1888 година. С., 1888, с. 109; Бюджет за приходите и разходите на Княжество България за финансовата 1889 г. С., 1889, с. 113.

[29] *Доросиев, И.* История на железниците. С., 1935, с. 158.

[30] *Яранов, А.* Стопанската политика на държавата. С., 1934, 5–6.

[31] Бюджет на приходите и разходите на Българското Княжество 1888–1891, 100–105.

[32] Пак там, с. 107.

ята за периода 1884–1887 г. сочи, че най-често техни адресати са окръжните управители[33]. Това е показател за минимална структура на местните органи на министерството в тези сектори; всъщност пряко подчинени на МФ са само горските инспектори. Едновременно с това, държавният бюджет отделя средства за поддържане на други служащи на местно ниво: горски стражари, писари по събиране приходите от горите и др. Структуроопределящи фактори при този модел на организация са доминиращите фискални интереси и значителната централизация, която трябва да ги подсигури (не коментираме нейната ефективност). Не по-развита е местната структура на Дирекцията на обществените строежи, представена от окръжните инженери.

Приведените факти показват, че през 80-те и началото на 90-те години на XIX в. Министерството на финансите съсредоточава многопосочна управленска дейност. Минималната държавна организация, неразвитата икономика, пестеливостта като мотив при определяне на държавните бюджети – налагат и един твърде широк спектър на дейности, осъществявани от МФ. Поради това, наред със службите, подсигуряващи специфичните функции на министерството, в него започва формирането на редица нови администрации. Така че с реконструкцията на министерствата, основана на внесените през 1893 г. промени в Търновската конституция, от него се отделят сектори, които се нуждаят от специализирано, различно от фискалното, управление. Що се отнася до администрирането на държавната собственост, под разпореждането на МФ остават остават държавните земеделски земи (и отделението на държавните имоти). Друга част от нея преминава под разпореждането на новосъздадените Министерство на търговията и занаятите и Министерство на обществените строежи, пътищата и съобщенията: горските масиви, шосетата, железните пътища, телеграфо-пощенските съоръжения. Тази реконструкция е израз на автономизираща се в различни сфери политика. След нейното осъществяване и „функционалното изчистване“ на МФ, министерството, обект на многобройни вътрешни реорганизации се стабилизира – установената през 1900 г. структура на МФ в основни линии се запазва до 1934 г.

Направеният анализ дава основание да акцентираме върху тезата за хиперфункции на Финансовото министерство и за зараждането на редица нови управленски сектори под знака на фискалната политика. В един по-широк план ще отбележим значимостта на поставените проблеми, чието следващо изследване би могло да породи нови концепции за продължителните исторически процеси – накъсани от формалната периодизация и идеологическите наноси върху българската история.

---

[33] Сборник на окръжните писма, издадени от отделението за държавните имоти, горите, земеделието и търговията при МФ през 1879–1887. С., 1888.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ИНСТИТУЦИИ НА АВТОРИТАРНИЯ РЕЖИМ 1934–1944 г.
ВЪВЕДЕНИЕ В ТЕМАТА

Николай Поппетров

Институцията винаги е подчинена на
породилата я творческа идея.
Нейната власт е ограничена в
рамките на необходимата дейност,
която оправдава нейното създаване.
Д-р Н. П. Николаев, 1943*

Независимо от мотивите, идеологическите пристрастия и предпочитанията, в българската историческа наука съществува единодушно обособяване на времето между 1934 и 1944 г. като самостоятелен исторически период с изразени политически специфики. Определянето на характера на установения с преврата от 19 май 1934 г. режим (разглеждан от отделни изследователи като безпартиен, авторитарен, царски режим, монархофашистка диктатура и пр.) не е възможно без изследване на различните – държавни и недържавни институции. Веднага трябва да се посочи, че в отделни публикации се засяга, макар и периферно и косвено и аспекта за политическата система и институциите на авторитарния режим – преди всичко работи на Владимир Мигев. Като цяло обаче досегашните изследвания са насочени към развитието на политическия живот. Силно подценено е проучването на режима от държавно правна гледна точка.[1]

---

* *Николаев, Н. П.* Административно устройство на българската държава. Ч. 1. С., 1943, с. 15.

[1] Вж. напр.: *Мигев, В.* Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България

В предлагания текст акцентът пада върху общите белези на политическата ситуация в периода 1934–1944 г. Под понятието институции на авторитарния режим разбирам такива, създадени от 19 май 1934 г. до лятото на 1944 г. (когато престава всякаква инициатива в областта на административната и институционалната сфера), както и практиката, да се внася авторитарно съдържание в съществуващи до май 1934 г. институции.

Създаването и дейността на съответните институции излиза извън съдържанието на работата. Тяхното съществуване ще бъде споменато само мимоходом.

Изследователски подходи

Цялостното проучване на темата предполага набелязване на поредица от проблеми и тяхното отделни или съвкупно изследване, като например:

• **Възприемане на постановката, че авторитарният режим е съвкупност от институции, идеология, ситуации и че трябва да се разглежда от такава изходна позиция;**

• Разкриване какви схващания (политически, правни, идеологически и др.) има за институциите, вкл. за същността на държавното/административното устройство, т.е. каква е идейната обстановка и каква е концепцията (ако има такава) за административното устройство на държавата Тук е мястото и на темата за предисторията на авторитарния режим, специално на различните критики и отношение към търновската конституция, формирали се между 1918 и 1934 г., различните идеи и конкретни предложения за реформиране на политическата, административната и стопанската системи. Като пример могат да се посочат някои текстове на Петър Джидров, които претендират, че дават рецепта за освобождаване на парламентаризма от пагубното (според всеобщо разпространеното тогава виждане) влияние на партиите;[2]

• Проследяване съдбата на институциите, заварени към момента на деветнадесетомайския преврат, т.е. проучване на посоката и степента на трансформацията (която може да характеризираме като процес на „насищане“ с авторитарно съдържание на съществуващите правни форми и институции);

• Изясняване какви нови институции се създават, по какви причини и какъв е техния първообраз (а с това може да се отговори на въпроса за

1934–1936. С., 1977; Едно от изключенията по отношение на държавно-правния аспект: *Токушев, Д.* История на новобългарската държава и право 1878–1944. Шумен, 2008, 343–374.

[2] *Джидров, П.* Проблемът за нова власт – политическото положение и изходът от него. С., 1928 (отпеч. От АССП, г. VI, № 1).

влиянията върху режима и конкретно при изграждането на отделни институции);

• Тук е мястото и на темата за предисторията на авторитарния режим, специално на различните критики и отношение към търновската конституция, формирали се между 1918 и 1934 г.,както и различните идеи и конкретни предложения за реформиране на политическата, административната и стопанската системи.

Съществен момент от историята на авторитарния режим и неговите институции съставляват неосъществените проекти – от този за държавен секретариат от времето на Кимон Георгиев (1934), през корпоративният модел за устройство на българската държава на Александър Сталийски (1936, но разработен до преврата от 1934 г.) до различните програми за реформи и за управление (някои от които плод на условията, но не и продукт на авторитарните идеи), които се появяват в периода 1938–1940 г. – на Атанас Яранов (1938), на Кирил Христов (1940) и пр.[3]

Едно прецизиране

Установеният на 19 май 1934 г. и съществувал до първите дни на септември 1944 г. режим е авторитарен и безпартиен, с парламент (от 1938 г. насетне), който е неравнопоставен и de facto поставен в подчинение на изпълнителната власт. Авторитарният характер на режима прокламират като основен негов белег ред от неговите идеолози и претенденти за теоретици, особоно тези, образуващи групата около сп. „Възход“ (1935 г.) като Никола Долапчиев, Н. П. Николаев и др.

С времето, временният безпартиен статут на режимът се превръща в трайна негова характеристика, а Богдан Филов като министър-председател в своите програмни речи от 1941 и 1942 г . акцентира дори на уникалността на българския опит, именно като безпартиен режим.[4]

В България няма фашистки режим, т .е. режим с монополна политическа партия, водач от фашистки тип, партийна милиция или други органи за въоръжена мобилизация, респективно принуда и репресия (жандармерията е специално военно-полицейска част, създадена в условията на водеща се терористична/съпротивителна дейност и оформяща се гражданска война), корпоративно (съсловно) устройство. Това обаче съвсем не означава, че може да се пренебрегнат влиянията от държавно-полити-

---

[3] Из личният архив на Кимон Георгиев. Т. 1. С., 2008; *Сталийски, А*. Изходът. С., 1936; *Христов, К*. Идеология на родолюбието за мощна и благоденстваща България.С., 1940; Срв. с: *Яранов, А*. Една програма за управление. С., 1938; Основни начала на една българска национална идеология. С., 1938.

[4] *Филов, Б.* Пътят на България. През велики изпитания по пътя на нова Европа към величие и напредък. С., 1941; Идеите и делата на днешния безпартиен режим. С., 1942; Идеология и програма на управлението в България. С., 1942

ческата практика на фашистка Италия и на Третият райх. Особено отчетливи са последните: достатъчни са примерите с Комитета „Труд и радост“ и с Камарата на културата.

Периодизация

По отношение на авторитарните институции съществуват няколко ясно изразени момента на активност. Първият е времето на деветнадесетомайското управление. С известна условност към него трябва да се включат и двата преходни кабинета след него, т.е. май 1934 – ноември 1935 г. Тогава се извършват основни промени в политическата система – премахват се партиите, общинската автономия, свободното професионално организиране, създава се политико-пропагандно ведомство (Обществената обнова), въвежда се предварителна цензура, замислят се промени в конституцията.

Следва периодът от ноември 1935 г. до към лятото на 1940 г., който като цяло съвпада с управлението на Г. Кьосеиванов. Той се характеризира с максимално ограничаване на административни експерименти. Постепенно се изоставят идеите за промяна в конституцията. Все пак, до 1937 г. управляващите усилено търсят политически модел за управлението си, така че в политическата сфера експериментите затихват покъсно от административната. Това е времето когато се утвърждава безпартийността, но в парламентарна форма.

Времето на кабинета Филов (от февруари 1940 г.) съвпада с все посилното привличане на българския политически модел от националсоциализма. От есента на 1940 г. започва втори голям цикъл от авторитарни реформи Навлизането във военни условия, както и силния чуждестранен (главно германски) пример стимулират активизиране в изграждане на институциите. Пристъпва към нов опит за създаване обществена опора на режима, отново под формата на държавна младежка организация (декември 1940 г.). Скоро след това се създава и пропаганден орган – Дирекцията за национална пропаганда, март 1941 г. През 1941/1942 г. Филов прави опит да обоснове същността на политическия режим като представя трите основни елемента на обществената му опора – младежката организация, професионалните организации и организациите на запасното войнство. Моделът, чието авторство засега трябва да се отдаде на Филов, е палиативен. Той съчетава два елемента (две формации), замислени като ефективни и с реални организационни форми – организацията на българската младеж „Бранник“ (ОБМ) и казионният профсъюз Български работнически съюз (БРС) с организации, които традиционно заемат средищно обществено място (СЗО, СЗПО), но които, в определена степен обхващат лица с намаляващи професионални и жизнени възможности.[5]

---

[5] *Филов, Б.* Идеите и делата..., 39–42.

Тенденцията да се изграждат институции, обслужващи по същество авторитарен режим или най-малкото, съжителстващи с него продължава до началото на 1944 г . когато политическият живот замира поради комплекс от фактори, свързани със войната.

Характеристика на ситуацията

Превратът от 19 май 1934 г. поставя началото на десетгодишен авторитарен режим. Неговите основни специфики могат да се сведат до: 1) разбирането за засилена роля на държавата; 2) безпартийност; 3) дезавуиране и обезсилване на парламента; 4) постепенно засилване на изпълнителната власт и доминирането ѝ над законодателната; 5) липса на ясна визия за параметрите на промяната; 6) интензивно експериментиране в сферата на институциите.

Сърцевина на авторитарните идеологически постановки е тезата за *ръководната* („водеща“, „върховна“) роля на държавата както по отношение на икономическия живот, така и спрямо стопанската сфера. Това намира израз в процеса на силна централизация, ограничаване на автономността (както на общинско ниво, така и по отношение на различните обществени организации), заложени в административните реформи на деветнадесетомайците и последвалите ги кабинети (малко на брой области, назначавани кметове, строг контрол над дружествата и пр.).

Авторитарният режим представлява по същество експеримент, при който отделните елементи на режима се оформят постепенно, на части, като че с известна несигурност. За него са свойствени стремеж към самобитност, моментни прояви на нежелание да се задълбочат реформите, редувани с интензивно на моменти законотворчество. Много от предприетите мерки имат половинчат характер. Някои се изоставят почти безшумно, други се продължават след известна пауза. Следните примери илюстрират втората констатация:

– Създаване на пропагандно ведомство в лицето на „Обществената обнова“ (ОО) в 1934–1935 г., и отново в 1941 г. като Дирекция на националната пропаганда (ДНП);

– Организиране на младежта, съответно създаване на единствена национална младежка организация – експериментирано в 1934–1935 г. като „Съюз на българската младеж“ (СБМ) и окончателно в 1940 – като ОБМ.

– Изграждане на обществена опора на режима („обществена сила“) под форма на общонационална организация,т.е. държавна партия – на ниво замисли и идейни проекти в 1935–1936 г., конкретни действия по създаване – 1943–1944 г.

Има достатъчно основания да се направи извод, че българският авторитарен режим действа в областта на институциите ex tempore.

За да функционира успешно режимът предприема разнообразни действия в институционалната сфера. С известна условност могат да се пред-

ставят два подхода, които той прилага. При първият, образно казано, се внася ново съдържание в съществуващи постановки (конституционни положения, устройствени документи), съответно – и в практики. Вторият е на създаване на нови институции, предназначение да осъществяват авторитарни по същността си функции и замисли. Някои от тях съчетават административни с идеологически функции: Дирекцията на обновата, Българския младежки съюз, Организацията на българската младеж „Бранник“, Дирекцията на националната пропаганда, Камарата на културата.

По време на авторитарния режим се създават и институции, които може да бъдат разглеждани като необходим отговор на обществени потребности и като проява, съответстваща на равнището на развитието на институционалната система в страната като: Инженерно-архитектна камара (ИАК), Институт за стопанска рационализация (ИСР), Български библиографски институт (ББИ), Комитет „Труд и радост“ и др. Някои от тях проявяват на моменти силни политически пристрастия (ИАК), в други отчетливо се усеща влиянието на практики, свързани с развитие, наблюдавано при фашизма и националсоциализма, например движението за рационализирана и нормиране на труда, благодарение на което става възможно създаването на ИСР. Те имат място и могат да бъдат разглеждани като част от идеологически обоснована авторитарна управленска система. Комитетът „Труд и радост“ с пълно основание може да се характеризира като авторитарна, силно повлияна от практиките на фашистка Италия и (особено) на Третия райх организация за организиране на свободното време на работниците и за просветна и културна дейност сред тях. Същевременно близостта му до националсоциалистическия първообраз „Сила чрез радост“ („Kraft durch Freude“) поражда в някои активни привърженици на националсоциализма амбициозни планове за превръщането му на основна организация в трудовата сфера, от типа на Германския трудов фронт (Deutsche Arbeitsfront).

Специфики на българския авторитарен модел

Основни белези на авторитарния режим са съсредоточаване на властта в изпълнителния орган – Министерския съвет, пренасяне центъра на вземане на решения в него, а фактически в ръцете на монарха; постепенното обезсилване на парламента; последователното разширяване на правомощията на МС, на неговата област на компетенция. Всичко това става по неформален път, без политическо декретиране и съответните актове. Механизмът е изпробван чрез установената практика МС да публикува наредби-закони,т. е. нормативни актове със силата на закони при публикуването им, без да са получили санкция от народното събрание по силата на превратно тълкуване на чл. 47 от конституцията чрез което се заобикаля категоричната постановка на нейния чл. 44. Чрез подобни практики изпълнителната власт постепенно обезсилва парламента, принуж-

давайки го да се поддава на натиска на МС и да отстъпва от свои права, като например одобрява, през 1938 г., с гласовете на мнозинството всички нормативни актове, приети след 19 май 1934 г.[6]

Стремежът за поставянето на НС под контрола на изпълнителната власт върви паралелно с абдикирането на самия парламент, превърнат, чрез образуване на т. нар. правителствено мнозинство в XXV ОНС (1940–1944) в подчинен на волята на правителството орган. Особено отчетливо това е изразено в годините на войната с обявяване на война на Великобритания и САЩ (декември 1941), принудителната оставка на председателя на НС Никола Логофетов (април 1941) и бламирането на подпредседателя Димитър Пешев (март 1943), регентския избор (септември 1943) и преди всичко – прехвърлянето на права и отговорности по решаване на еврейския въпрос на МС (април 1942).

Обезсилването на законодателната власт върви паралелно с фактическото поставяне на обществено-политическия и (ако използваме тогавашната лексика) дружествения живот, както и общественото мнение под стриктен контрол, който се изразява в мерки по ограничаване правата на избор (чрез пряка забрана, задължаване и контрол) като разтуряне на политическите партии (14.6.1934), контрол над дружествата, въвеждане на предварителна цензура (респективно спиране на периодични издания), членство в задължителни работнически организации и т.нар. браншови съюзи, в единствено разрешената младежка организация, поставяне свободното време в рамките на насочвани и контролирани мероприятия (движението „Труд и радост“), посягане на автономията на читалищата и на БАН (1940,1941). Картината няма да е пълна, ако не се отбележат и такива аспекти като политическа мобилизация чрез БМС, БРС, ОБМ, пропагандните мероприятия на ДНП; засилена репресия (напри-

---

[6] Поради съществуващи произволни твърдения в историческата литература е необходимо да се припомни тази материя. Според чл. 47 : „Ако би държавата да се заплашва от някоя външна или вътрешна опасност, а народното събрание не би могло да се свика, то само в такъв случая, царят, по представление на министерския съвет и под обща отговорност на министрите, може да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителна сила като закон...“

При тогавашната ситуация непосредствена външна заплаха няма, вътрешна трудно би могла да се открие, тъй като акт който заплашва държавата (каквото и да се разбира под това!) също няма, като изключим самият преврат, който е дело извършено, а съпротива срещу преврата, както показват полицейските документи също няма зарегистрирана. Що се отнася до визираната невъзможност Народното събрание да се свика, тя е създадена целенасочено от новото правителство, което още непосредствено след преврата разпуска XXIII ОНС.

Чл. 44 гласи: „Ни един закон не може да се издаде, допълни, измени и отмени, докле той по-напред не се обсъди и приеме от народното събрание...“ Цит. по: Конституция на българското царство. С., 1912.

мер „въдворяване“) – изселване, и по-късно създаване на „селища на Държавна сигурност“ – концентрационни лагери (1940), включително и ограничаване на инакомислещите и еврейското етническо малцинство чрез Закона за защита на нацията (1940). Посочените рестриктивни мерки съвкупно съставляват политиката на авторитарния режим за контрол над обществото, която е придружена от идеологическата обосновка за ролята на държавата като върховен ръководен и контролиращ фактор.

Почти паралелно на представения курс на ограничаване прерогативите и полето на действие на законодателната власт и на ограничаване и/или контролиране на идейно-политическата и организационно мобилност на обществото съществува и друга тенденция, която се изразява в стремеж към сериозни структурни и други промени в политическата система. Характерно за нея е многообразието от идеи и предложения за промени в системата на изпълнителната и законодателната власт, за въвеждане на нови органи, за преструктуриране на съществуващите и пр.

Съпътстващи развитието на режима са периодично проявявани симпатии към съсловно представителство, придружени с различни прочити и интерпретации на теорията и практиката на фашисткото корпоративно устройство), изразявани по един или друг начин от определени среди или лица. Трябва да се посочи, че в български условия през 30-те години съществуват интерес към корпоративната политическа и стопанска система. Той присъства основно в текстовете на представителите на десния политически поток, историографски определян като фашизъм, като Националната задруга за политическо възраждане/Национална задруга фашисти (арх.Трендафил Трендафилов, Александър Сталийски), Народното социално движение (Цоньо Бръшлянов, Д. Разбойников), в програмни текстове на Съюза на българските национални легиони и др.[7] Сталийски, лидер на Националната задруга дори разработва цялостен модел за корпоративно устройство (неговото схематично представяне е завършено още в навечерието на 19 май 1934 г.), който обосновава във връзка с очакваните в 1936 г. парламентарни избори. Проектът му предвижда корпоративно държавно устройство начело с монарха, с десет корпорации обособени в три групи и осем министерства.[8]

Към подобни идеи в духа на корпоративизма трябва да се отнесе и предложението на инж. З. Георгиев за двустепенен избор на депутати на съсловен принцип (последователно на околийско и след това, вече пряко

---

[7] Напр. *Бръшлянов, Ц.* Обща характеристика на фашизма // А. Роко, Д. Ботай Преустройство на държавата. С., 1934, 3–24; *Разбойников, Д*. Съсловната държава. Политическа или стопанска демокрация. С., 1934; *Сталийски, А*. Цит. съч.; Нашата борба. Кратък разбор на програмата на СБНЛ. Варна, 1938,

[8] *Сталийски, А*. Цит. съч., по-спец. схемата на с. 28; същата схема и в ЦДА, ф. 3К, оп. 12, а.е 983, където тя е датирана от автора 1.I.1934 г.

– от областно ниво), 32 депутати от област като представители, излъчени от 12 съсловни организации.[9]

Посочените, а и други проекти отразяват една от насоките на политическо мислене по време на авторитарния режим, която отразява определени настроения и разбирания. Корпоративните идеи не се осъществяват, тъй като от есента на 1936 г. режимът поема ясен курс на безпартийност, на отказ от промени в конституцията; на следване практиката да се внасят промени в нейното съдържание чрез създаване на различни институции. Причината за това развитие е преди всичко силното недоверие като цяло на управляващия екип в потенциалното завръщане на традиционните, съществували до преврата политически партии, както и в действията на нови подобни политически формации. Не малка е ролята на личностния фактор в лицето на някои министри и преди всичко – министър-председателите Г. Кьосеиванов и Б. Филов, които (особено първият) са ясно ориентирани към безпартийността.

Основният фактор, сдържащ процесите на изграждане на авторитарни институции обаче е преди всичко монархът. След 21 април 1935 г. цар Борис III е единствения реален управляващ фактор в страната. Водещо в неговото политическо поведение (с оглед разглеждания тук въпрос) е стремежът да не допусне никакъв паралелен властови център.Царят храни изключително силни опасения от бъдещи политически борби и съперничества; тези нагласи рефлектират дори върху отношението което той и министър-председателя Филов имат към претенциите на Българската православна църква за нейното бъдещо устройство. Същевременно управленският стил на Борис III изключва демонстрация на неговата активна и реална управленска роля. Вместо създаване на нови конституционни и законодателни положения и органи монархът предпочита запазването на Търновската конституция, още повече, че след май 1934 г. за значителна част от обществото (включително за авторитарно ориентирани и със симпатии към националсоциализма политици като Ал. Цанков) нейното съхраняване се превръща в основен политически аргумент в неприемането/противопоставянето на режима.

Има достатъчно основания да се твърди, че при царят отсъства визия за бъдещия/окончателния облик на режима, както и за пътищата му за развитие. Монархът обаче се отнася с недоверие към различни политически крайности и показва категоричното си желание в страната да не се допускат крайни (в случая повлияни или сходни с фашистките) прояви[10] Твърдението на д-р Н. П. Николаев, че царят би се върнал към демократи-

---

[9] ЦДА, ф. 1304К, оп. 1, а.е. 20, л. 28.

[10] *Поппетров, Н*. Документи за срещите на цар Борис III с Министерския съвет (1936–1937) //ИДА, № 100, 2010, 115–139.

зация може да се разглежда като извод от непосредствени наблюдения ,но същевременно, без по-детайлни анализи то не е повече от една хипотеза.[11]

Без да се надценява личността на монарха и неговата роля, не може да не се констатира, че цар Борис III е факторът, който, след април 1935 г. не позволява да се въведе нова конституция, нито корпоративен авторитарен модел (независимо от причините и интимните си цели) и че полага всички усилия да не допусне фашистки или профашистки формации на власт. Ако перефразираме постановката за монокрация и поликрация (използвана при някои оценки на националсоциалистическия режим), то цар Борис осъществява своеобразна завоалирана и опосредствана монокрация, която е добре доловима за съвременициите (напр. В. Митаков) и добре отразена от тях (напр. Б. Филов, Л. Лулчев).

Политиката на експериментиране, и по-точно, на търсене на оптимална форма на режима, която характеризира авторитарното управление в страната, ясно проличава при организиране на младежта и решаване на въпроса за нейната физическа (и спортна) подготовка, например законопроектите за телесно и младежко обществено/гражданско възпитаните, за цялостно възпитание и пр., основно от 1935 г.[12] В случая проличава и ръководната роля на монарха, под чието внушение през 1937 г. се изоставя разработеният от германския спортен експерт д-р Карл Дийм план за физическо възпитание и организиране на младежта, както и идеята за създаване на младежка организация.[13]

Разгледан в цялото си развитие и всичките си прояви режимът има изразен временен характер, както по замислите (и представите) на някои от основните си носители, така и по самата си същност. Тази му временност, обаче не позволява задълбочаване на някои от реформите и поставя под въпрос преструктурирането на държавния механизъм. С известно приближение към българският случай е приложима постановката на Робърт Мертън (отнесена в първообраза си – 1957 г. – към социалната структура): „Всеки опит да се унищожи съществуващата социална структура без създаване на адекватна алтернативна структура за изпълнение на функциите, които по-рано е изпълнявала унищожената организация е обречен на провал.“[14] Тя ни насочва към констатацията, че: 1) режимът твърде малко засяга социалната структура; 2) че до края на съществуването си той не е изчерпал потенциала, но губи напълно, по стечение на различни вътрешни и преди всичко външни фактори, маневреността си.

Непартийния /безпартийния вариант на авторитарен режим изключва изграждането на общонационална обществена организация (движение,

---

[11] *Николаев, Н. П.* Фрагменти от мемоари. С., 1994, 150–151.

[12] Вж. документацията, отложена в: ЦДА, ф.177К, оп. 2, а.е. 623, 624.

[13] *Поппетров, Н.* Документи..., 132–133.

[14] Цит. по: Американская социологическая мысль. Сост. Е. И. Кравченко. М., 1994, с. 446.

партия), която да е насител на властта, да излъчва управлението и да играе ролята на негова обществена опора. Проектите и осъществяването на официалната младежката организация свидетелстват за еволюция в разбиранията на авторитаристите в посока на по-категорично обхващане и мобилизиране на младежта, без обаче младежката формация да достига фашисткия (например на „Balilla“) или националсоциалистическия (на „Hitlerjügend“) първообрази.[15] До създаването на други общонационални монополни политически формации не се стига. Управляващите, идеолозите и пропагандистите на режима неднократно обсъждат идеята за създаване на обществена опора („обществена сила“), но с минимални изключения не стигат по-далеч от фазата на обмислянето.

Крайните авторитаристки среди, симпатизиращи на партийно-политически модел на Третия райх (разбиран според тогавашната терминология като „водаческа държава“) и свързани с каузата на „нова Европа“, от своя страна, ясно поддържат необходимостта от създаване на обществена сила в смисъл на политическа организация. В тяхна редакция в основата на българския политически модел би трябвало да залегне **българския трудов фронт** (п/ч в оригинала – б. а., Н. П.), който да бъде „първата и най-голяма обществена сила, най-голямата трудова и стопанска армия“, в която да се „съгласуват интересите на отделните стопански и социални категории“.[16]

Подобни разбирания са в основата и на одобрението на идеята за „обществена сила“, (представяна от министър-председателя Божилов от есента на 1943 г. насетне) виждана и от крайните авторитаристи като израз на тенденция към „обединяване на всички разпръснати творчески, национално-патриотически и професионални организации“.[17]

Между пролетта на 1935 и есента на 1940 г. безпартийния режим не заменя партийното партиципиране, електорално мобилизиране и парламентарно представяне с нова форма на представяни и участие; същото може да се каже и за свободата на печата и събранията, в замяна на която не се предлага нищо ново.

Започването на Втората световна война и постепенното въвличане на страната в нея е фактор, който, от една страна поставя пред управляващите много по-важни проблеми отколкото развитието на политическата система; а от друга – ги подтиква да предприемат някои действия в посока на изграждане на авторитарния режим. Във военните години необходимостта от масова мобилизация на общественото мнение, съот-

---

[15] Вж. Устав на Съюза на българската младеж. С., 1935; Сборник от окръжни, упътвания и наредби за дейност в Бранник. С., 1944.

[16] *Вълчев, Т.,* Пътят на българската народна общност // Труд и радост, г. III, 1942, № 1–2, 1–3.

[17] *Вълчев, Т.* Обществена сила // Труд и радост, г. IV, 1944, № 5–7, 101–102.

ветно на обществото като цяло излиза рязко на преден план. За да се постигне то се създават ОБМ, ДНП и Камарата на културата. Същевременно засилването на авторитарните реформи е и под прякото влияние по посока на Третия райх, проявяващо се отчетливо още от към лятото на 1940 г. и изключително засилено след влизането на България в Тристранния пакт на 1 март 1941 г.

Институции на авторитарния режим

Като встъпление към бъдещото им проучване ще направя следните бележки:

I. Съобразно предвидените им задачи и ролята, която изпълняват в политическата система на безпартийния/авторитарния режим, (съответно – на авторитаризма) основните институции на авторитарния режим са следните:

1. Дирекция на обществената обнова (и Съюза на българската младеж – 1934/1935.

2. Български работнически съюз –1935.

3. Организация на българската младеж „Бранник“ –1940.

4. Дирекция на националната пропаганда (и Фондация „Българско дело“) – 1941.

5. Камара на културата – 1943.

Към тях, с известна условност поради специфичния им статут и функции, могат да се добавят и някои други органи като например Комитет „Труд и радост“ –1940, или Комисарство по еврейските въпроси –1942.

II. Опит за съчетаване на държавна инициатива и (формално оформена като) частна инициатива се наблюдава при създаването на ДНП през пролетта на 1941 г .Успоредно с Дирекцията се учредява по частна инициатива (като дарение на главния секретар на Министерския съвет Георги Серафимов) фондация „Българско дело“, която, според волята на дарителя е предназначена да извършва максимално широки пропагандни функции – издателска дейност, филмопроизводство, организиране на различни публични прояви и пр. Няма никакво съмнение, че създаването на ДНП и на фондацията почива върху единен замисъл. Това личи както от текста на документа за дарението (нотариалния акт **за** учредяването), така и от поставените цели, и от това, как са уредени подчинеността, финансирането и администрирането. Дарителят поставя фондацията фактически под разпореждане на Дирекцията, определя един от източниците на приходи –„дарения от държавата“, определя за членове на ръководните ѝ органи изискването да бъдат лица, който да се намират на държавна служба, пряко свързана с Дирекцията. Че съществува единен замисъл свидетелства не само този текст, който очебийно изглежда съгласуван със създателите на ДНП, но и реакцията на министър-председателя, който в деня на основаването на Фондацията, 31 март, конституира

ръководните ѝ органи (които са такива на частно по същността си предприятие!), като назначава членовете на Управителния и Проверителния съвети.Така фондацията се оказва основния изпълнител на пропагандни дейности, докато ДНП – ръководен и контролен орган с всеобхватни правомощия.[18]

III. Нарастващото идейно влияние по посока на Третия рай води до заимстване на германски пример, който се усеща най-близък при създаване на културна камара (културна палата).[19] Същевременно Камарата представлява инициатива, която се вписва сред опитите да се организират, насочват и подкрепят проявите в областта на културата, или, в друг смисъл – да се провежда национална културна политика от страна на държавата. Пример в това отношение е проектът на Б. Филов за основаване на „Институт за национална култура, наука и изкуство“, юридическо лице, автономен орган, субсидиран от държавата и от частни източници, който да осъществява функции по формиране и координиране на националната културна и научна политика, специализирана дейност в областта на науката, музеите, библиотеките, изкуството, международните културни контакти.[20]

В разглеждания контекст може да се направи и препратка към оформената дори законодателно, но никога не просъществувала нито един ден реално институция „научен институт „Цар Борис III“ от 1928 г., която силно е повлияна от германски първообраз. Посоченият пример показва, че развитието на институциите на авторитарния режим се вписва в система от влияния, политически съображения, моментни нужди и нагласи на обществото.

IV. Освен правителствената инициатива и обосновки на авторитарната политика, реформи и институции в разглежданата сфера голямо място заемат различните идеи (изказвани мимоходом, представяни тезисно или развивани като цялостни проекти) от страна на лица и сили, стоящи в дясно от управляващите (радикалната десница, симпатизанти на националсоциализма и на фашизма, представители на български профашистки и фашистки формации и др.). Като пример за техните разбирания ще се позова на становището на д-р Никола Минков (1904–1945),

---

[18] *Пискова, М*. Из документалното наследство на фондация „Българско дело“ // ИДА, т. 80, 2000, 90–94, 101–104 (док. 1 и 2); Срв. с: *Белоконски, П.* Истина по време на война. Пропагандата в България през 1941–1944. С., 2000; *Чинков, П. К*. Сега ще чуете нашия коментатор. С., 2000.

[19] *Поппетров, Н*. Опити за дирижиране на културния живот в България (1934–1944) // Модерна България. С., 1999, 182–202; *Павлов, Д.* Държавната културна политика през 40-те години на XX век // Минало, 2009, № 1, 53-59.

[20] БИА–НБКМ, ф. 209, а.е. 13, л. 25–63. За предложението на Филов вж. обстойния текст у: *Златкова, М*. Богдан Филов. Живот между науката и политиката. С., 2007, 188–191.

един от идеолозите на „третото поколение“, лидер на групата („кръг“) „Нация и политика“, симпатизант на СБНЛ и легионерски депутат в XXV ОНС. Според него, в духа на разбирането за необходимост от урегулиране („хармонизиране“) на отношенията труд–капитал „най-важните законодателни актове в нашето политическо развитие след конституцията“ са наредбите закони за колективен трудов договор, за трудов договор, за настаняване на безработни със средно и висше образование и за общественото подпомагане.[21] Минков извежда три основни елемента на новия държавен строй – стопански и социални мероприятия и идеология.[22]

Становища като посочените, както и други (на Кирил Христов, д-р Тодор Вълчев, д-р Димитър Вълчев, на Петър Габровски след като излиза от кабинета и др.) свидетелстват за разнообразие на прочитите и интензивност на дебата.

Същевременно, те показват, че въпроса за институциите на авторитарния режим има две равностойни една на друга страни – една на идеи и проекти и друга, на реализирани институции и дейности. Тези две насоки на развитие са неотделими от действията, които могат да се определят като „насищане“ с друго (авторитарно) съдържание на съществуващи до установяване на авторитарния режим институции и практики.

---

[21] *Минков, Н.* Основите на един нов политически и социален ред [Реч в Народното събрание, 25 дек. 1940 г.]. С., 1941, с. 8.

[22] Пак там, с. 23.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

СЪЗДАВАНЕТО НА ПОГАСИТЕЛНАТА КАСА ПРЕЗ 1934 г. И ПРОБЛЕМЪТ СЪС ЗАДЪЛЖЕНИЯТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Марко Димитров

От 1929 до 1933 г. световната икономика е обхваната от непозната до този момент като механизъм и невиждана по мащабите си криза. Тя не подминава и България. В различни сектори на българското стопанство се появяват проблеми като отражение на случващото се в света. Истинските мащаби на ефектът от световната стопанска криза върху България, обаче, все още не са изяснени в нашата историография. Не е изследвано до каква степен тя нанася поражение върху отделните отрасли на българската икономика. Има още какво да се желае и по отношение на разкриването на пълната и адекватна картина на въздействието ѝ върху обществения живот и др.[1]

Световната стопанска криза засяга цялата българска икономика, но

[1] Съществуващата до този момент картина на стопанската криза в България в нашата историография е доста обща, до голяма степен тенденциозно представена и издава схематизъм, присъщ на определен начин на мислене, характерен за една отминала епоха. Изключение правят трудовете на Д. Вачков и М. Иванов, които детайлно изследват отделни страни на отражението на световната стопанска криза върху българското стопанство. – Вж.: *Вачков, Д.* Българският външен дълг в периода на голямата икономическа криза – ИПр, 1998, № 5–6; *Същият* Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди – Минало, 1998, № 3; *Иванов, М.* Външните държавни дългове на България в годините на голямата депресия – Минало, 1998, №2; *Същият.* Голямата депресия и новата програма на българското стопанство (1929–1934) – ИПр, 1999, № 1–2; *Същият,* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход 1929–1934, С., 2001. *Същият.* Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия – ИПр, 2005, № 3–4;

се отразява най-силно върху селското стопанство, кредитната система на страната и държавните финанси. Ликвидирането на проблемите в тези сектори включва усилията на три кабинета[2]. Съществена част от тях са действията по създаването на нови и реформирането на вече съществуващи държавни институции, чрез които държавата има възможност пряко да се намесва в стопанските отношения и да ги регулира. Плод на такава дейност е създаването на Дирекция „Храноизнос“ през 1930 г.[3], учредяването на Експортен институт през пролетта на 1931 г.[4] и на банка „Български кредит“ през юни 1934 г.[5], обединението на Българска земеделска банка и Българска централна кооперативна банка в Българска земеделска и кооперативна банка през октомври с. г.[6] и създаването на дирекциите на монополите от кабинета на деветнайстомайците[7].

Относителната стабилизация на стопанския живот в България през втората половина на 20-те години на XX в. е прекъсната през 1929 г.[8] От

---

[2] Борбата със стопанката криза е основна част от политиката на втория кабинет на Демократическия сговор (4.I.1926–29.VI.1931 г.), правителството на Народния блок (29.IV.1931–19.V.1934 г.) и това на Военния съюз и Политическия кръг „Звено“ (19.V.1934–22.I.1935 г.)

[3] *Беров, Л.* Дирекция „Храноизнос“ 1930–1944 г. – Трудове на ВИИ „Карл Маркс“ – С., 1960, кн. 1.

[4] Стенографски дневници на XXII ОНС, IV р.с., 44 зас., 18.II.1931, 983–984. Държавен вестник, бр. 273, 10 март 1931. Законът за Е. институт е приет от Народното събрание в началото на 1931 г., но с идването на Народния блок на власт през юни с. г. се спира практическата му реализация. – Вж.: *Димитров, М.* Създаването на Експортен институт в България през 1935 година – В: Шести международен симпозиум „Пауталия, Велбъжд, Кюстендил и прилежащите им райони, 11–13 октомври 2007, Кюстендил (под печат).

[5] *Димитров, М.* Създаване и начална дейност на банка „Български кредит“ – В: Предизвикателствата пред икономическата наука и образование в началото на XXI век. Т. 2. Свищов, 2001, 345–350.

[6] Държавен вестник, бр. 163, 18 окт. 1934. – Наредба закон за създаване на Българска земеделска и кооперативна банка. За цялостната дейност на кабинета на деветнайстомайците по обединението на двете банки – Вж.: *Димитров, М.* Стопанската политика на кабинетите на Военния съюз (19.V.1934 – 21.IV.1935 г.). Дисертация. С., 2006, 286–291.

[7] *Димитров, М.* Стопанската политика на кабинетите..., 246–277.

[8] След Първата световна война, особено през втората половина на 20-те години на XX в., настъпва общо подобрение на състоянието на българското стопанство, което е резултат от стабилизацията на лева, повишаването на цените на стоките, особено на земеделските произведения, и сключването на Стабилизационния заем през 1928 г. „Ножицата на цените“ започва да се затваря, защото цените на селскостопанските произведения нарастват с по-бързи темпове от тези на индустриалните и занаятчийски стоки. Това довежда до известно подобряване на икономическото положение на населението и се създава чувство за сигурност у него. Засилва се търсенето на оборотни кредити за производството – за семена, добитък и торове от страна на селяните, суровини и материали от занаятчиите и търговците. Заеми се вземат най-вече от Българската земеделска банка, Българската централна кооперативна банка, популярните банки, но в кредитирането участ-

втората половина на годината в страната се проявяват първите признаци на стопанска криза. От началото на 1930 г. започва бързо спадане на цените на стоките, като следствие от падането на цените на международния пазар. Тази тенденция продължава да се задълбочава през следващите години и цените достигат най-ниското си ниво към1933 г.[9] Всичко това довежда до разстройство във функционирането на българската кредитна система, тъй като значителна част от населението започва да изпитва затруднения при обслужване на дълговете си към банките и частните кредитори, като пряко следствие от рязкото свиване на доходите му.

Възникналият проблем със задълженията на населението има не само стопански, но и социални измерения, като заплашва едновременно да парализира кредитната система и да разруши социалния мир в България. Освен това спадането на доходите на населението създава допълнително големи затруднения в държавните финанси, защото по време на кризата намаляват сериозно данъчните постъпления. Поради това търсенето на пътища за разрешаване на проблема със задълженията на населението става една от най-важните задачи пред българската държава в годините на кризата, а и след това.

Политиката на българската държава за разрешаването на проблема със задълженията на населението по време на стопанската криза 1929–1934 г. и специално създаването, устройството и функциите на Погасителната каса, както и ефекта от нейната дейност, не са намерили място в изследванията посветени на стопанската история на България през 30-те години на XX в. До сега тези въпроси са разглеждани в някои по-общи съчинения, посветени на стопанската политика на Народния блок и политическо и икономическо развитие на страната по време на кризата[10]. Задачата на това изложение е да разкрие някои от така очертаните проблеми в българската кредитна система и по-специално да намери място-

---

вуват активно и частните банки, частни лица и лихвари. През 1927 г. цените на земеделските произведения нарастват с 2,4% в сравнение с 1926 г., а на индустриалните (вкл. занаятчийските) стоки – с 1,4%. През 1928 г., в сравнение с 1926 г., цените на зем. произведения се повишават с 16,4%, а на индустриалните с 1,3%. През 1929 г. нарастването е съответно 24,3% и 5,8%. – Вж.: *Цончев*, *Ц.* Анализ на цените на стоките в България за времето 1926–1936 г. – Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет (по-нататък – Тр. СИСП), 1938, № 1, с. 92, 96.

[9] С най-бързи темпове спадат цените на селскостопанските произведения. През 1933 г. те намаляват с повече от 70% в сравнение с 1929 г., а цените на индустриалните стоки и вносните произведения спадат съответно с 33,3% и 12,3%. – Вж.: *Недков*, *Б.* Развитие на българската финансова система през последното десетилетие, Тр. СИСП, 1937, № 3–4, с. 4.

[10] *Беров*, *Л.* Стопанската политика на правителството на правителството на Народния блок. – ИПр, 1953, № 3, 244–273; *Наумов*, *Г.* Антикризисната законодателна дейност на Народния блок (1931–1934 г.). – ИПр, 1973, № 6, 53–68; *Петрова*, *Д.* БЗНС през периода на икономическата криза 1929–1934 г., С., 1979; Икономика на България. Т. 1. С.,1969 и др.

то на Погасителната каса в инструментариума, използван от управляващите у нас, за борба със стопанската криза.

Проблемът със задълженията има две измерения, които по различен начин се отразяват върху българската финансово-кредитна система. Първото се отнася до задълженията на населението към държавата по закъснели плащания на данъци и други държавни вземания[11]. Действията на управляващите за разрешаване на този проблем са доста интензивни и безапелационни, защото се засяга държавния интерес. Освен това България е поставена под силен натиск от страна на международните финансови институции, които във връзка с обслужването на външните ѝ задължения настояват за стабилизиране на бюджетните приходи.[12] Когато от лятото на 1931 г. настъпва сериозна криза в държавните финанси, чрез „Храноизнос“ кабинетът се опитва да създаде механизъм, който да осигури по-големи приходи в бюджета, без да се натоварват допълнително данъкоплатците с парични задължения към него. След като става ясно, че този механизъм е неефективен, правителството бързо увеличава данъчното облагане[13]. Много по-сложен и труден за разрешаване се оказва проблемът със задълженията на населението към кредитните институции и частните кредитори.

Още от 1930 г. спадането на доходите довежда до сериозни затруднения при обслужването на дълговете от страна населението. След 1931 г. на практика обслужването на задълженията е преустановено и то-ва, заедно с интензивното изтегляне на чужди капитали от България след 1929 г., предизвиква тежка криза в кредитната система на страната. През периода 1932–1934 г. тя е почти напълно парализирана[14]. Един от признаците на кризата в банковата система е намаляването на броя на частните банки у нас с 25%. През 1931 г. те са 131, а през 1935 г. – първата година след преодоляването на стопанската криза – 98. Освен това намаляват сериозно и капиталите на банките, които не фалират по време на кризата[15].

---

[11] Към решаването на този въпрос държавата пристъпва сравнително бързо със създаването на Дирекция „Храноизнос“ в края на 1930 г. от правителството на А. Ляпчев и промените в дейността ѝ, направени от кабинета на Народния блок. Правителството на Блока извършва бързи изменения и в данъчното законодателство, които да осигурят стабилни приходи в бюджета – Вж.: *Беров*, *Л.* Стопанската политика на..., 264–268; *Наумов, Г.* Цит. съч., 64–67.

[12] *Иванов, М.* Политическите игри с външния дълг..., 49–96.

[13] Подробно за създаването на Дирекция „Храноизнос“, промените в нейната дейност и данъчната политика при управлението на Н. блок: *Беров*, *Л.* Дирекция „Храноизнос“. – Трудове на ВИИ „К. Маркс“, 1960, кн. 1, 273–376, *Същият*. Стопанската политика...; *Наумов*, *Г.* Цит. съч., 54–59.

[14] *Недков*, *Б.* Цит. съч., с. 5.

[15] *Кемилев*, *Ас.* Банковото дело в България през 1935 г. – Сп. Б.Ик.Д., 1936, кн. 7. В

През пролетта на 1932 г. кабинетът на Н. блок предприема законодателни действия, в опит да разреши въпроса със задълженията на населението. През март и април Народното събрание приема три закона в тази насока: Закон за предпазния конкордат, Закон за облекчение на длъжниците и Закон за закрила на земеделеца-стопанин[16].

Още от началото на 1933 г. обаче, става ясно, че тази законодателната акция на правителството няма необходимия ефект и нуждата от приемането на нов закон става очевидна. Същевременно, неразрешеният въпрос за задълженията на населението довежда до ново засилване на напрежението в управляващата коалиция, поради което неговото разрешаване е отложено за есента на 1933 г.[17] Противоречията основно са по това, как ще изглежда новия закон, кои задължения ще влизат в неговия режим и кои длъжници ще се ползват от него. Всички опити на министър-председателя Н. Мушанов и другите министри от Демократическата партия да защитят законите от 1932 г. се натъкват на сериозни обструкции от страна на стопанските съсловия и обществеността[18]. Отлагането на проблема със задълженията на населението от правителството на блока е подложено на сериозна критика и във ФК на ОН по време на септемврийската му сесия през 1933 г, на която Н. Мушанов лансира идеята за създаване на нов закон за уреждане на задълженията[19].

създадената в края на май 1934 г. банка „Български кредит“ се вливат 19 частни банки, които по време на стопанската криза успяват да запазят само 26% от капиталите си.

[16] За законодателната дейност на правителството на Народния.блок през 1932 г. във връзка с разрешаване на проблема със задълженията на населението Вж.: *Димитров, М.* Политиката на правителството на Народния блок по въпроса за задълженията на населението през 1932 г. – В: Историческата, юридическата и икономическата наука в полза на България. Сборник материали от научна конференция, с. Равда, 30–31 май 2003 г. Т. 1. Историческата наука в полза на България, С., 2004., 132–144.

[17] Необходимостта от нов закон вече се признава и от двете основни политически сили в управляващия Народен блок. Забавянето на закона се обяснява по различен начин. В. Димов от БЗНС „Врабча-1“ се оправдава с това, че доста време са отнели разискванията по общите принципи на облекчителния закон и той ще се приеме през есента. Различни аргументи за забавянето на закона изтъква министър-председателят Н. Мушанов. Според него правителството иска да изчака решенията на Лондонската конференция, където са поставени много въпроси от стопански характер. Особено важно, според него, е разрешаването на въпроса за създаването на специален фонд към ОН за подпомагане на земеделските страни, с цел финансовото им стабилизиране. Според Мушанов, след създаването на фонда правителството ще създаде комисия, която да изработи окончателния текст на законопроекта и за приемането му ще се свика извънредна сесия на народното събрание – Занаятчийска дума, бр. 1378, 24 апр. 1933.

[18] Така е например при посещението на Н. Мушанов в Пловдив на 23.IV.1933 г. В речта си там той заявява, че облекчителните закони от 1932 г, особено ЗОД, са добри и внасят успокоение в обществото. Според него въпросът се раздухвал изкуствено.– Вж:. Занаятчийска дума, бр. 1366, 10 май 1933.

[19] Зора, бр. 4284, 14 окт. 1933 г. Идеята за проектозакона премиерът Н. Мушанов

Едва след одобрението на международната финансова институция проектът е изработен и внесен за разглеждане в Министерския съвет през октомври. Въпреки първоначалното противопоставяне на почти всички министри, законопроектът е одобрен от кабинета в началото на декември. Решаваща роля за това изиграва подкрепата за него от средите на ОН, които настояват за трайно разрешаване на проблема със задълженията на населението и смятат, че готвения Закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита е първата стъпка в тази посока[20].

През октомври 1933 г. „Софийски търговски вестник" констатира, че между отделните „правителствени племена" продължава да се води борба във връзка с окончателното уреждане на въпроса със задълженията. Според вестника тя се свежда до това, дали в новия законопроект да се обхванат задълженията към държавните и популярните банки, или не. Оформят се два лагера. От една страна са земеделците, национал-либералите и радикалите, които настояват за включване на тези задължения в закона, а от друга – демократите, които са против[21].

В правителството съществуват различия по това, кои категории длъжници трябва да обхване новия закон, какъв трябва да бъде размерът на облекченията и дали те трябва да бъдат общи или да се подхожда индивидуално. Проектът на Н. Мушанов допуска само разсрочване на задълженията за няколко години и намаляване на лихвата. Национал-либералната партия и министърът на правосъдието Качаков (национал-либерал – б.м., М. Д.) настояват за 40% намаляване на задълженията и разсрочване на плащанията за 20 години[22].

На конгреса, проведен през октомври 1933 г. Радикалната партия отстъпва съществено от позициите си по въпроса за задълженията. Резолюцията по този проблем е доста обща и в нея не се споменава нищо за 50%-но намаляване на дълга, за което настояват радикалите половин година по-рано. Сега те се обявяват за даване на максимални облекчения на длъжниците, но се подчертава, че трябва да се държи сметка за стабилността на кредита и кредитните институции[23]. По този начин Радикалната партия до известна степан приближава позициите си до тези на Демократическата партия.

лансира пред Финансовия комитет при ОН през май 1933 г. по време на обсъждането на състоянието на българската икономика. В работата на тази сесия присъствува внушителна българска делегация, в която освен Мушанов са включени министъра на финансите Ст. Стефанов, министъра на търговията промишлеността и труда Д. Гичев, Управителя на БНБ Н. Момчилов и директорът на държавните дългове Н. Стоянов.

[20] *Василев, В.* Цит. съч., с. 74; *Петрова, Д*. Цит. съч., с. 229.

[21] Софийски търговски вестник, бр. 839, 3 окт. 1933.

[22] Занаятчийска дума, бр. 1400, 19 окт. 1933.

[23] *Радикал,* бр. 85 от 10 окт. 1933.

Конгресът на БЗНС „Врабча-1“, проведен от 22 до 24 октомври 1933 г., също гласува резолюция по въпроса за задълженията на населението. Земеделците се обявяват за закон, който да обхване всички задължения, както към частните банки и кредитори, така и към държавните банки и кооперациите. Те настояват за 3-годишен мораториум върху плащанията, процентно намаляване на задълженията, разсрочване на погасяването на дълга от 10 до 20 години и до 4% годишна лихва[24].

Явно е, че сред управляващите се очертават два лагера относно начина за разрешаване на въпроса със задълженията на населението. В едния са демократите, към които от есента на 1933 г. гравитират и радикалите. Те са за по-умерени облекчения на дълговете и най-вече са против процентното намаляване размера им, защото се опасяват, че това ще доведе до още по-голямо разстройство на кредитната система на страната. В другия лагер са БЗНС „Врабча-1 и национал-либералите. Поддържаното от тях искане за намаляване на задълженията с определен процент е по-крайно и до голяма степен държи повече сметка за интересите на длъжниците, отколкото на кредиторите. По подобен начин се поляризира и общественото мнение, най-вече стопанските съсловия и организации.

За това, всички задължения да бъдат обхванати от готвения законопроект, се обявяват и търговско-индустриалните камари на поредната си конференция. В решенията ѝ са включени още искания за разсрочване на плащанията за период до 10 години и лихва – не по-висока от 5%. Не се споменава обаче нищо за редукция на дълговете[25].

Общата кооперативна конференция, организирана в началото на октомври от БЦКБ приема специална резолюция по въпроса за задълженията. В нея се иска в новия закон да не се облекчават всички длъжници безусловно, а само тези, които са взели заеми за стопанска дейност. Да се включат преди всичко дълговете на дребните земеделци, занаятчии и търговци, като те се разсрочат и се намали лихвата. Конференцията настоява в закона да има специален облекчителен режим за земеделските и занаятчийски кооперации и да не се засягат дълговете след 1 октомври 1931 г. Освен това се настоява държавата да компенсира загубите на БЗБ и БЦКБ от намаляването на задълженията към тях и правителството да предприеме специални мерки против агитацията на някои среди облекченията да станат за сметка на спестителите[26].

---

[24] Софийски търговски вестник, бр. 842, 27 окт. 1933; *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 218.

[25] Софийски търговски вестник, бр. 839, 3 окт. 1933.

[26] Занаятчийска дума, 1393, 17 окт. 1933. – Подобни резолюции по проекто-закона за облекчение на длъжниците приемат Софийското мъжко крояческо дружество и конференцията на занаятчийските кооперации.

Появяват се и още по-радикални искания за разрешаване на въпроса със задълженията. Конференцията на занаятчиите в Русе на 5 октомври гласува искане за 50%-но намаляване на дълговете на занаятчиите, разсрочване на плащанията и намаляване на лихвата „до минимум“. Комитетът на длъжниците в Плевен разпространява позив, в който се иска общо и безусловно намаляване на всички задължения с 60% към всички кредитори, включително БЗБ и БЦКБ, колкото е спадането на индекса на цените по време на кризата. Освен това се настоява за намаляване на лихвата на 3%, мораториум върху плащанията за 3 години и унищожаване на всички принудителни продажби за дългове след 1 януари 1929 г.[27]

Към края на годината общественото напрежение около неразрешения въпрос за задълженията нараства. На 5 декември 1933 г. Софийският комитет на занаятчийските сдружения организира протестен митинг против готвения закон за облекчаване на длъжниците. Митингът обаче е забранен от министъра на вътрешните работи Ал. Гиргинов. Все пак комитетът успява да проведе събрание в театър Одеон, което гласува резолюция против законопроекта[28].

Конфронтацията се пренася и в Народното събрание. Законопроектът за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита е внесен за разглеждане в пленарна зала на 14 декември 1933 г. от министъра на правосъдието Йордан Качаков. В мотивите той специално подчертава, че големия въпрос, който стопанската криза поставя за разрешаване пред българската държава, е този за облекчаване на положението на длъжниците. Той, според министъра, е тясно свързан със усилията на правителството за заздравяване на кредитната система на страната[29]. Според Качаков облекчителните закони от 1932 г. отговарят на съществуващите тогава условия в страната и са дали добри резултати, но задълбочаването на кризата и влошаването на стопанското положение след това налагат нови мерки, най-важната от които е предлаганият законопроект.

При обсъждането още на първо четене се оформя силна опозиция, в която се включва и част от правителственото мнозинство. Основният въпрос, който се повдига е, чии интереси обслужва новият закон. Критиките са най-вече по това, че в проекта не се предвижда процентно намаляване на задълженията, в което опозицията подозира, че той има за цел да разреши проблемите на кредиторите и да успокои спестителите, а се пренебрегват длъжниците. В този дух са изказванията на Д. Христов от групата на Ал. Цанков, Н. Захариев и д-р И. Бешков от БЗНС „Врабча 1“[30].

---

[27] Пак там, бр. 1389, 11 окт. 1933.
[28] Пак там, бр. 1408, 9 дек. 1933.
[29] Приложения към стенографските дневници на XXIII ОНС, III р.с., т. I, с. 31.
[30] Стенографски дневници на XIII ОНС, III р.с., 24. зас. 19.XII.1933 г.

Приемането на закона става доста драматично. На заседанието на 30 декември, когато трябва той да се гласува окончателно, възниква конфликт в парламентарната група на Демократическата партия. Един от нейните членове, проф. П. Стоянов, дава предложение за изменение на чл. 5 от закона, третиращ положението на поръчителите. Той настоява те също да се ползват от облекчителния режим, както длъжниците. Предложението на професора е подкрепено от цялата опозиция и част от управляващото мнозинство. Правителствената позиция по този въпрос защитава лично министър-председателя. Той заявява, че предложението на П. Стоянов не се споделя от парламентарната група на партията[31]. Създава се реална опасност да бъде бламирано правителството[32].

Законопроектът е приет на трето четене на 31 декември. Обсъждането му става повод за остри критики срещу цялостната стопанска и антикризисна политика на Народния блок, най-уязвимата страна от управлението на кабинета. Страхът от разтурянето на народното събрание и падането на правителството сплотява мнозинството и осигурява прокарването на закона през парламента[33].

Законът за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита влиза в сила на 2 януари 1934 г.[34] С него се отменя действието на досегашните облекчителни закони[35]. Той е една голяма крачка напред в усилията на кабинета на Народния блок да разреши проблема със задълженията на населението. Първото предимство на закона е, че с него се преследва едно трайно и последователно уреждане на всички задължения, включително и тези към държавните кредитни институции и частните банки. През 1933 г. банковата система на страната продължава да бъде в тежко състояние[36].

---

[31] Пак там, 64 зас. 30.XII.1933 г. За това си поведение проф. П. Стоянов по-късно е изключен от Демократическата партия.

[32] За предложението на П. Стоянов гласува цялата опозиция и част от правителственото мнозинство. Председателстващият събранието Н. Шопов, обаче, обявява, че то не е събрало достатъчно гласове. Започват пререкания между П. Стоянов и демократите. Голяма част от опозицията напуска залата и тогава продължава гласуването.

[33] *Петрова, Д.* Цит. съч., с. 231.

[34] Държавен вестник, бр. 223, 2 ян. 1934 (притурка).

[35] Пак там, глава XI от закона. Отменени са Закона за закрила на земеделеца-стопанин и Закона за облекчение на длъжниците, но сключените земеделски конкордати по първия закон и съдебно уредените дългове по втория закон се изключват от тази отмяна. Отмяната не важи и за длъжниците, които са започнали плащанията си по Закона за облекчение на длъжниците от 1932 г. Със Закона за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита се отменят и някои членове от Закона за предпазния конкордат, Търговския закон и Закона за гражданското съдопроизводство.

[36] Държавен вестник, бр. 223, 2 ян. 1934. – чл. 1 от закона. Чл. 37 от Закона за облекчение на длъжниците от 1932 г. изключва от облекчителния режим задълженията към

Освен това е създаден механизъм, който трябва да улесни обслужването на задълженията само на длъжниците, които са изпаднали в затруднения вследствие на влошената стопанска конюнктура по време на кризата[37]. От облекченията са изключени тези, които са сключили предпазен и земеделски конкордат по законодателството от 1932 г., състоятелните длъжници, занимаващите се със спекулативна дейност и тези, които са натрупали задължения „поради разточителство“[38].

Най-важният нов момент в Закона за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита от януари 1934 г. е създаването на Погасителна каса, чрез която се изплащат съществената част от задълженията. В мотивите към законопроекта министър Качаков отбелязва, че целта, преследвана с учредяването на тази институция, е да се мобилизират несъбираемите до този момент вземания и по този начин да се съживи кредита, който е особено необходим за цялостното съвземане на българското стопанство[39].

Основните задачи на Погасителната каса са да следи за правилното определяне на конверсната парична маса, да издава предвидените в чл. 39 от ЗОДЗК облигации и да се грижи за тяхното обслужване, да компенсира задълженията и вземанията на едно и също лице и да събира вноските на нередовните длъжници[40].

основните държавни кредитни институции – БНБ, БЗБ и Ипотекарна банка – Държавен вестник, бр. 13, 16 апр. 1932. Притурка. В закона за закрила на земеделеца-стопанин задълженията на селяните към БЗБ са включени към земеделския конкордат – Държавен вестник, бр. 15, 19 апр. 1932. Притурка. Този сложен механизъм на погасяване на дълговете създава големи трудности не само на длъжника, но и на кредиторите.

[37] Държавен вестник, бр. 223 2 ян. 1934. – чл. 3. В облекчителния режим са включени всички задължения от 2000 до 1 млн.лв., възникнали до 1.I.1931 г. и подновени след тази дата, които отговарят на определени условия. Длъжниците трябва да са земеделци-стопани, търговци и занаятчии или да са били такива по време на възникването на задължението В закона специално е определено какво съдържание се влага в тези понятия. Земеделец-стопанин е всяко лице, което отговаря на условията на чл. 1 от Закона за закрила на земеделеца-стопанин, търговец е този, който отговаря на условията на чл. 2 от Търговския закон, а занаятчия е всяко лице, отговарящо на условията на чл. 1 от Закона за занаятите.

[38] Държавен вестник, бр. 223, 2 ян. 1934. – чл. 2 и 4. Това са физическите и юридически лица, които се занимават със застрахователна и банкерска дейност, държателите на влогове, лихварите, състоятелните длъжници, материалното положение на които прави безпредметно включването им в облекчителния режим, а също така длъжници, чиито дългове са резултат от разточителство или престъпно деяние, както и обявените в несъстоятелност, която не е прекратена.

[39] При създаването на Погасителната каса правителството се е ползувало от опита на други по-напреднали страни, където тази система се използува отдавна и има много добри резултати в прилагането ѝ. – Приложения към стенографските дневници на XXIII ОНС, III р.с., т. 1, с. 31.

[40] Държавен вестник, бр. 223, 2 ян. 1934 г. Притурка. – чл. 33 от закона.

Управителният съвет на Погасителната каса се състои от 6 души. Това са управителите на БНБ, БЗБ и БЦКБ, директорът на Дирекцията на държавните и гарантираните от държавата дългове, един представител на Министерството на правосъдието и един представител на носителите на облигации от частните банки и кредитори, който се посочва от Банкерския съвет при Министерството на финансите. Председател на Погасителната каса е директорът на Дирекцията на държавните дългове[41].

Издаваните от касата облигации носят 5% годишна лихва. Тяхното изплащане става в продължение на 20 години и трябва да започне от 1 януари 1935 г. Всички държавни, общински и обществени институции се задължават да приемат облигациите по номиналната им стойност като гаранция при търгове и договори. В балансите на банките те могат да фигурират като актив по номинална стойност, а в застрахователните дружества – като технически резерви. Тези ценни книжа се освобождават за винаги от всякакви данъци, такси, права или каквито и да било налози, предвидени до сега или в бъдеще от държавата. Самата тя става гарант за изплащането на облигациите и купоните към тях[42]. Средствата на Погасителната каса се формират от преминалите към нея вземания на кредиторите и ежегодна държавна субсидия, която трябва да покрива разликата между приходите от вноски на длъжници и разходите по изплащане на купоните с настъпил падеж и излезлите от погасяване облигации[43].

В закона е създадена по-прецизна система и се дават значително по-големи облекчения на дълговете в сравнение със законодателството от 1932 г.[44] За такива до 1 млн. лв. се предвижда мораториум върху погасяване на главницата за 2 години, като през това време се изплаща само лихвата. Предвижда се и разсрочване на плащанията от 2 до 10 години. След включването на дадено задължение в облекчителния режим максималната лихва става 6%. Определя се намаляване на общото задължение с размера на свръхлихвите[45]. Посочените облекчения се дават заедно и едновременно и само такива дългове влизат в конверсната маса на Погасителната каса.

Длъжниците с общи задължения над 1 млн. лв., които отговарят на условията за включване в облекчителния режим на закона, трябва да представят достатъчно обезпечение, за да могат да се ползват от следните облекчения – намаляване на лихвата на 8%, разсрочване на плащанията до 4

---

[41] Пак там, чл. 31

[42] Пак там, чл. 44, 45, 46, 47.

[43] Пак там, чл.48

[44] Пак там, чл. 8.

[45] Намаляването на свръхлихвите започва от датата на възникването на задължението, но първоначалната лихва не може да бъде по-ниска от 7%. Това положение на важи за задълженията към БЗБ, кредитираните от нея кооперации и Популярните банки.

години и плащане само на лихвата през първата година[46]. Облекчения по този закон могат да получат и длъжници със свободни професии, работници, пенсионери, държавни и общински служители, пострадалите от войните, чиито общи задължения не надминават 500 000 лв.[47] Последните две категории длъжници също се изключват от конверсната маса на Погасителната каса.

Законът определя специален режим за дълговете към БЗБ, кредитираните от нея кооперации и популярните банки, който ги изключва от схемата на Погасителната каса[48]. Това до голяма степен отслабва ефекта от дейността на последната, защото преобладаващата част от задълженията на дребните земеделци, занаятчиите и дребните търговци са към тези институции. Режимът на облекчение на тези дългове се регламентира от специални правилници, които трябва да бъдат изготвени от ръководствата на БЗБ и БЦКБ.

Въпреки множеството критики отправени към него след приемането му и по-късно, Законът за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита е едно добро постижение на правителството на Народния блок блок в опитите му да разреши проблема със задълженията на населението. Отрицателното отношение към закона в обществото след приемането му е част от всеобщото недоволство от провала на управлението на Народния блок в началото на 1934 г., предизвикан от дълбоката криза вътре в правителството и управляващата коалиция.[49] В действията на кабинета цялата общественост не вижда вече нищо положително и недоверието към него достига до крайност. Всички мерки, които правителството предприема за преодоляването на стопанската криза след 1932 г. нямат необходимия ефект и тя не отслабва. Тази обществена атмосфера на недоволство става може би най-съществената причина за преврата на 19 май 1934 г.[50]

Законът за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита има и слаби страни, които до известна степен затрудняват и удължават във времето процедурата по облекчителния режим[51]. Въпреки това той става

---

[46] Държавен вестник, бр. 223, 2 ян. 1934. Притурка – чл. 60 от закона.

[47] Пак там, чл. 61 от закона. Този вид длъжници също получават разсрочка на задълженията си до 4 години и 8% годишна лихва.

[48] Пак там, глава IX от закона.

[49] Законът е атакуван от различни стопански и политически среди в печата и в Народното събрание, които, изхождайки от своите тесногрупови интереси, не могат или не искат да видят положителните му страни. – Вж.: *Петрова*, *Д.* Цит. съч. 230–231; НА–БАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 126, л. 271, 274. В този смисъл ще си позволим да не се съгласим с досегашните негативни оценки на този закон в нашата историография. – Вж.: *Беров*, *Л.* Стопанската..., 270–271; *Наумов*, *Г.* Цит. съч., 64–65; *Петрова, Д.* Цит. съч. с. 231.

[50] *Марков*, *Г.* Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936 г. С., 1992, 94–102.

[51] ЦДА, ф. 258, оп. 2, а.е. 1678, л. 90. Законът създава сложна и тромава процедура по

една добра основа за ликвидирането на този най-сложен проблем в българското общество по време на стопанската криза. Пряката институционална и финансова намеса на държавата в отношенията между длъжници и кредитори създава известно спокойствие и сигурност и в едните и другите.

Вярно е твърдението на опозицията, поддържано от част от управляващото мнозинство, предимно от средите на БЗНС „Врабча 1“, че с този закон се защитават повече интересите на кредиторите, но то има известен популистки характер, защото стабилизирането на банковата система е особено важно за общото съвземане на стопанството на страната[52].

По отношение на Закона за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита в обществото има и положителни реакции. Особено доволни от него са популярните банки. През април 1934 г. в София се провежда специална тяхна конференция, организирана от БЦКБ, по въпросите за прилагането на закона. На нея присъствуват управителят на БЦКБ Д. Пандов, председателят на Съюза на популярните банки Ил. Палазов и председателят на Съединените народни кооперативни банки Р. Василев. В специална резолюция се отбелязва, че при съществуващите в страната условия законът за облекчение на длъжниците разрешава проблема със задълженията задоволително и след неговото приемане постепенно се възвръща доверието в кредитните институции[53].

До края на управлението на Народния блок се извършва известна подготвителна дейност по прилагането на закона. Започва институционалното изграждане на Погасителната каса, като същевременно се приемат молбите на длъжниците за облекчение на техните задължения. Срокът за подаването им е до 2 март 1934 г. Той се оказва много кратък, за да могат длъжниците и дори институциите-кредитори да се ориентират в новия режим на облекчения и това също забавя задействането на механизма на закона[54].

изпълнение на постановленията му. Отново се използва съдебната система за уреждане на част от задълженията на населението. Молбите за облекчения се подават в мировите, окръжните съдилища, създадената специално за целта Централна комисия към Софийския апелативен съд и комисии към БЗБ и БЦКБ. Погасителната каса изпълнява само решенията по делата на мировите и окръжните съдилища. Решенията на комисиите към БЗБ и БЦКБ се изпълняват от самите банки. Поради всичко това до 2.VIII.1934 г., когато Погасителната каса започва фактически дейността си, в нея са постъпили за изпълнение само 460 решения.

[52] Главните аргументи на противниците на закона са, че не се намалява размера на задълженията, лихвата е много висока, не са защитени поръчителите на длъжниците и т.н. – Демократически сговор, бр. 3047, 2 ян. 1934.

[53] Знаме, бр. 84, 16 апр. 1934.

[54] Например 4 месеца след влизането в действие на закона част от клоновете на БЗБ в страната все още не са наясно със статута и функциите, които са им определени от него

На 19 май 1934 г. чрез държавен преврат на власт в България идва правителство на Политическия кръг „Звено“ и Военния съюз[55]. В манифеста, публикуван в деня на преврата, новите управляващи се обявяват за създаване на „стегната икономическа организация на държавата“, като специално се подчертава, че в центъра на политиката на кабинета ще бъдат задачите за създаване на по-евтин и достъпен кредит, особено за земеделското и занаятчийско съсловие, разширяване, единство и контрол на кооперативния кредит и по-голямо покровителстване на земеделието[56].

Едно от първите действия на правителството за стабилизиране на кредитната система е промяната, която то прави в режима на уреждането на задълженията на населението. През август е обнародвана Наредба-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита[57]. С нея се правят промени в Закона за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита от януари 1934 г., които засягат преди всичко положението на длъжниците. Те включват и изплащането на лихвата в 2-годишния мораториум за дълговете от 2000 до 1 млн. лв., намаляване на лихвата от 6% на 5%, диференцирано намаляване на дълговете до 300 000 лв. за търговци – до 20%, за занаятчии – до 30%, за земеделците-стопани – до 40% и др.[58]

Наредбата-закон не променя статута на Погасителната каса като автономна институция и юридическа личност така, както е по стария закон. Новото по отношение на касата е, че чрез нея се урежда изплащането на задълженията само на земеделците-стопани, занаятчиите и търговците, т.е. длъжниците от първата група. За обезпечаването на дълговете им се установява ипотека върху имущество, като от нея се из-

---

във връзка с обслужването на задълженията към банката и не приемат молби от длъжниците Това налага в началото на май 1934 г. ръководството на БЗБ да разясни правата и задълженията на клоновете в специално окръжно – Известия на БЗБ, 1934, кн. 10, с. 527

[55] За характера на това правителство в българската историография има изказани много и различни мнения. Вж.: *Георгиев*, *В.* Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България 1934–1939 г. С., 1971; *Мигев*, *В.* Утвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934–1936 г., С., 1977, 45–75; *Марков*, *Г.* Цит. съч., 109–120; *Димитров*, *И* Българо-Италиански политически отношения 1922–1943 г. С., 1976, 239–250; *Същият*. Българската демократична общественост, фашизмът и войната 1934–1939 г. С., 1976, 25–26 и др. В досегашните изследвания за преврата се обръща основно внимание на политическата доктрина на деветнадесетомайците и на политическите и социални аспекти на тяхното управление. Стопанската политика на кабинета на К. Георгиев, част от която е и проблема със задълженията на населението, е обект за изследване на дисертационния труд на пишещия тези редове, – Вж.: *Димитров, М.* Стопанската политика на кабинетите на Военния съюз (19.V.1934 – 21.IV.1935 г.). Дисертация. С., 2006.

[56] ЦДА, ф.284 к, оп. 3, а.е. 25, л. 1–2; Държавен вестник, бр. 38, 19 май 1934.

[57] Държавен вестник, бр. 103, 7 авг. 1934. – Притурка

[58] Пак там.

ключва необходимото за поддържането на стопанството и жизнения минимум[59]. Погасителната каса става кредитор на длъжниците и изплаща вземанията на кредиторите чрез издаването на облигации в полза на последните с 3% годишна лихва с падеж след 20 години. Срокът за започването на изплащането на задълженията е удължен – от 15 август 1935 г.[60]

Наредбата-закон определя и източниците от които се набират средствата в амортизационния фонд на Погасителната каса. Основно това са постъпленията от погасителните вноски на длъжниците. Допълнително, за да създаде по-голяма финансова стабилност на Погасителната каса, държавата отклонява в амортизационния фонд приходите си от данък-занятие и допълнителния данък върху общия доход, които се внасят от БНБ директно в касата[61].

Чрез наредбата-закон правителството на К. Георгиев се стреми да създаде по-стройна и оперативна организация на Погасителната каса като променя някои постановления на стария закон, засягащи структурата и функциите ѝ. По закона от януари 1934 г. в касата постъпват за обслужване само решенията по делата от мировите и окръжни съдилища. Решенията на комисиите при БЗБ и БЦКБ, създадени със същия закон, се превеждат в изпълнение от самите банки. Това намалява ефективността на Погасителната каса, тъй като голяма част от делата по уреждане на задълженията на населението не попадат в нейната юрисдикция. По този начин се поставя под въпрос смисъла на съществуването ѝ.

Наредбата-закон променя това положение и вече всички решения по делата за облекчение на длъжниците постъпват в касата и се обслужват от нея[62]. Те вече не се разглеждат от съдилищата и комисиите към БЗБ и БЦКБ, а от специално създадени околийски и областни ликвидационни комисии, които имат правомощия да решават делата в зависимост от размера на задълженията. За дълговете над 1 млн. лв. се учредява Централна ликвидационна комисия, която преценява дали подадените молби от длъжници влизат под разпоредбите на Наредбата-закон за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита. До пролетта на 1935 г. в страната са учредени 90 ликвидационни комисии[63].

---

[59] От ипотекиране се изключват, според чл. 64, храните, необходими за изхранването на семейството на длъжника до новата реколта, необходимото за стопанството количество семе за посев, земеделският инвентар на стойност до 25 000 лв., земята (до 50 дка за дългове до 18.IV.1932 г. и до 20 дка след тази дата), 20 овце или 7 свине, кози, 10 кошера пчели, една двойка работен добитък, 1 дойна крава или биволица, 1 свиня за изхранване, а също така оръдия и предмети, необходими на длъжника за всекидневната му дейност на стойност до 25 000 лв.

[60] Държавен вестник, бр. 103, 7 авг. 1934. – Притурка. По ЗОДЗК от януари 1934 г. срокът е 1.I.1935 г.

[61] Пак там.

[62] ЦДА, ф. 258 к., оп. 2, а.е. 1678, л. 90.

[63] Пак там.

Изградено е и Централно ръководство на Погасителната каса. То се състои от Управителен съвет, Директорски съвет, Ревизионна комисия, Финансово-счетоводен отдел, Контролен отдел, Правен отдел, Служба „Изчисления“, Служба „Длъжници“, Служба „Титри“, Служба „Корекции“, Служба „Предпадежни плащания“, секретар и деловодител[64].

Интересът на населението към новия режим на облекчаване на длъжниците, създаден с наредбата-закон, е голям. Веднага след публикуването ѝ в Централното управление на Погасителната каса започват да постъпват писмени молби от заинтересовани длъжници, които искат конкретни разяснения на постановленията ѝ. До края на октомври 1934 г. касата е отговорила на 532 такива молби. Освен това в печата са публикувани няколко пъти тълкувателни решения на Управителния съвет по текстовете на наредбата-закон. Още в началото над 1000 души лично търсят разяснение на проблемите си в Погасителната каса[65].

Приемането на Наредбата-закон за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита не означава, че проблемът със задълженията на населението е окончателно решен. Усилията за оптимизиране на режима на действие на Погасителната каса продължават и след това[66]. Като цяло, обаче, промените, извършени от правителството на деветнайстомайците, в законодателството по уреждането на проблема със задълженията на населението и кризата в банковата система, стават добра основа за трайно му разрешаване.

С влизането в сила на наредбата-закон от август 1934 г. приключва един етап в усилията на държавата да се справи с проблема за задълженията на населението, в който са включени усилията на две правителства. Показателен е фактът, че следващите кабинети не извършват радикални промени в устройството, статута и функциите на Погасителната каса. Правят се известни корекции в наредбата-закон, които са продиктувани от промяната в икономическите и обществените условия в България в навечерието на Втората световна война.

---

[64] ЦДА, ф. 729, оп. 1, л. 1.

[65] ЦДА, ф. 258 к., оп. 2, а.е. 1678, л. 90 (гръб).

[66] Още през есента на 1934 г. ръководството на Погасителната каса изработва проект за промяна в Наредбата-закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита, в който са променени някои слаби страни, проявили се при прилагането ѝ. В средата на декември проектът е представен на министъра на финансите П. Тодоров. За неговото обсъждане е създадена специална комисия в Министерския съвет, в която участват и представители на Погасителната каса. Окончателната редакция на проекта е готова на 22 януари 1935 г., денят в който пада правителството на К. Георгиев от власт и поради това той не е разгледан и приет от Министерския съвет – Вж.: Отчет на Българска земеделска и кооперативна банка за 1934 г. С., 1935, с. 72.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ И БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА – ПРОБЛЕМИ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Петко Ст. Петков

1. Върху развитието на отношенията между Българската православна църква (БПЦ) и държавната власт неблагоприятно се отразява **неуреденото междуцърковно положение на Екзархията**. Още през 1878 г. след подписването на Берлинския договор Цариградската патриаршия, изхождайки от традиционното (при това канонично) разбиране за отношенията между православните църкви, поставя категорично условие за вдигането на схизмата от 1872 г. – преговори за помирение с БПЦ могат да започнат „само тогава, когато екзархът се съгласи да ограничи своята област само в пределите на княжеството и се откаже от всички румелийски и македонски епархии (оставащи в пределите на друга държава, Османската империя – б. а., П. П.), даже от тези, които в 1867 г. Патриаршията допускала да бъдат включени в състава на Екзархията“[1].

Провъзгласяването на Българската екзархия за схизматична от събора на Цариградската патриаршия през 1872 г., макар и непризнато от българска страна, а и от някои други православни църкви, все пак поставя БПЦ в „ненормално междуцърковно положение“ и има важни (предимно отрицателни) последици – духовни и национално-политически[2].

---

[1] Централен държавен архив (ЦДА), ф. 166, оп. 1, а.е. 58, л. 17; Архив на Църковно-историческия и архивен институт (АЦИАИ). Протокол на екзархийските писма 1878–1880 г., л. 77–78 (Окръжно до митрополитите и наместниците на епархиите – 15 дек. 1878 г.).

[2] Научен архив на БАН (НА–БАН), ф. 144 к, оп. 1, а.е. 46, л. 1 (Доклад на комисията, съставена от Св. Синод за изучаване въпроса за сношенията на Св. Синод с Екзархията в Цариград през 1911 г.). Този доклад, изготвен от Пловдивския митрополит Максим, свещеник д-р Ст. Цанков и Марко Балабанов, съдържа критичен анализ и обективна оценка по редица важни църковни и национални проблеми. Публикуван е в: *Петков, П. С.* Доку-

Малко известен, но важен факт е, че схизмата става формално основание на различни заинтересовани страни да не признават правото на Екзархията да се ползва от някои улеснения, гарантирани от Берлинския договор. Така напр. всички изложения от 1878 г. (включително и тези на добруджанските българи и българите, оставащи в Сърбия), в които се настоява за запазване националното единство на политически разпокъсаната българска общност чрез църковно подчинение на отделните области на Екзархията се основават на надеждата, че чл. 62 от Берлинския договор (респ. чл. 44, който се отнася специално за Румъния)[3] е напълно приложим и за отношенията на Екзархията с нейните разноподанни пасоми[4]. По различни съображения обаче и Цариградската патриаршия, и Високата порта, а и руското външно министерство приемат, че правата, предоставени с чл. 62 от Берлинския договор, не се отнасят за българското население, признаващо Екзархията, но оставащо извън границите на автономното княжество. Според официалното тълкуване на този член, направено от заместник-министъра на външните работи Н. Гирс в специална инструкция до княз А. Дондуков, той може да се приложи единствено към религиозните общини с канонично призната самостоятелност, каквато Българската екзархия (обявена за отцепническа от православието) не е[5].

Ясно става, че по обективни, независещи от българското духовенство причини, Екзархията не може да запази правата си върху население и области, които политически се подчиняват на държави, в които господства друга православна църква[6]. Впрочем румънските власти са улесне-

---

менти за Новата история на България XIX – началото на XX век. В. Търново. 2002, 271–281. Изводът, че „поставяйки БПЦ в ненормално междуцърковно положение, схизмата съвсем не е прекратила гръцко-българската разпра“ е аргументиран и в: *Снегаров, И.* Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. – Църковен архив, кн. III–V. С., 1929, с. 4.

[3] Според чл. 62 от Берлинския договор „...никаква пречка не ще може да бъде направена било на йерархическата организация на различните верски общини, било на техните отношения с духовните им началници“. – *Генов, Г. П.* Международни актове и договори, засягащи България. – ГСУ, Юрид. фак. Т. 34, Кн. 1, 241–325. Чл. 44 от същия договор постановява: „...Свободата и външното упражнение на всички богослужения се осигуряват за всичките туземци на румънската държава, както и на чужденците, и не може да им се препятствува нито в йерархическото устройство на вероизповедните общини, нито в отношенията им към техните духовни глави...“ – Извори за историята на Добруджа 1878–1919. Т. 1, с. 25.

[4] *Петков, П. С.* Записка на екзарх Йосиф I от 1878 г. върху историята на българския църковен въпрос. – ИПр, 1993, № 3, с. 125; *Попов, Ж.* Българите в Северна Добруджа 1878–1913. С., 1991, с. 367.

[5] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. документов. Т. 3. М., 1967, 291–292; *Петков, П. С.* Документи за новата история..., 220–222.

[6] Категоричният извод на Ж. Попов (Българите в Северна Добруджа, с. 359), че с чл. 44 от Берлинския договор „се създавала възможност за запазване на добруджанските църкви от порумънчване“ трябва да се допълни с важното уточнение, че тази възможност

ни в църковното усвояване на Северна Добруджа и от Цариградската патриаршия, чийто Св. Синод официално признава преминаването на Добруджа към румънската църква[7].

Още в началото на 1879 г. българското висше духовенство също е принудено да констатира затрудненията, които създава схизмата с оглед запазване духовната власт над отделените от Княжество България части на Екзархията. На архиерейското съвещание по време на Учредителното събрание в Търново по този въпрос е взето еднозначно решение. Макар и с неудоволствие, княжеските архиереи (поканени да изразят становището си по настояване на отсъстващия екзарх Йосиф) се съгласяват, че „понеже добруджанските и сръбските българи влизат в състава на страни с еднакво вероизповедание с нас, по тази причина нашата църква не може да има никакво официално сношение с тях“[8]. По този повод някои съвременни историци обвиняват българските православни архиереи в „капитулация“. Според тях „главен виновник за отказването на покровителство за българите от Северна Добруджа и Моравско били самите ръководни църковни дейци“[9]. Вече бяха посочени аргументите, които доказват, че подобен категоричен извод е твърде пресилен. Тук ще напомним два от тях – особения църковен статут на Екзархията (неуреденото ѝ междуцърковно положение и схизмата) и неподвластните на църквата изрични постановления на Санстефанския и Берлинския договор, които са главните причини за преминаването на Северна Добруджа към румънската държава и църква и на Нишко и Пиротско – към сръбската.

До подписването на Санстефанския и Берлинския договор през 1878 г. легитимността на екзархийската църковна юрисдикция в Северна Добруджа и Нишко се основава на султанския ферман от 27 февруари 1870 г. Но още през лятото на 1878 г. действието на фермана дори в Османската империя е поставено под съмнение. За българското население в Северна Добруджа и Нишко, преминаващо под властта на Румъния и Сърбия, фермanът от 1870 г. загубва предишното си значение, а с това те са лишени от единственото си законно основание да искат запазване църковната юрисдикция на Българската екзархия в новите условия[10].

е формална, превръщането ѝ в реалност е затруднено от редица обективни причини, а не от „недостатъчната активност и последователност“ на българското духовенство.

[7] *Маркова, З.* Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия през 70-те години на XIX век. – Известия на Църковно-историческия и архивен институт. Т. III. С., 1985, с. 314.

[8] АЦИАИ, Писма, изпращани от Екзархията в 1879 г. от Пловдив, л. 85–86 (Екзарх Йосиф до министър М. Балабанов, № 131, 25.VIII.1879 г.). Това становище не е протоколирано. Екзархът е осведомен за него устно. – *Маркова, З.* Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия..., с. 313.

[9] *Попов, Ж.* Българите в Северна Добруджа..., 364–365.

[10] *Петков, П. С.* Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. – Духовна култура, 1993, № 10, с. 15.

Когато се разглежда църковно-каноническия аспект на откъсването на Северна Добруджа и Нишко от диоцеза на Екзархията, трябва да се припомни една позабравена истина. Видният църковен историк Ив. Снегаров с основание отбелязва, че ако през Средновековието „Българската патриаршия лежи върху силата на българската държава, т.е. тя е държавна църква“, то през Възраждането „Българската екзархия се опира на духовната мощ на българския народ, тя е наистина народна църква“[11]. Всъщност в известна степен от 1870 до 1878 г. Екзархията освен „народна“ е и „държавна църква“, доколкото получава легитимността си с официален държавен акт, който гарантира и единството ѝ в границите на общата османска държава. С договорите от 1878 г., разпокъсващи политически националната общност, Българската православна църква загубва характера си на „държавна“ в горепосочения национално-обединителен смисъл. В по-тясното значение на думата тя остава такава само в границите на Българското княжество. Безспорно доказаният ѝ „народен“ характер, станал главен двигател на извоюваното с десетилетни усилия учредяване на Екзархията през 1870 г., не е достатъчна сила, за да запази националното единство и след 1878 г., когато тя престава да е в границите на една държава[12]. За това обективно историческо следствие конкретни „виновници“ трудно могат да се посочат. На тези, които твърдят, че това са екзархийските архиереи – Григорий Доростоло-Червенски, Симеон Варненско-Преславски, Йосиф I или някой друг, – би могло да се възрази: а нима част от историческата отговорност за тези следствия от Източната криза 1875-1878 г. не трябва да носят онези радикални политически дейци, които с отбранителните кръвопролитни въстания от 1875 и 1876 г. наложиха сравнително бързо, но и частично решаване на българския въпрос?

Неуреденото междуцърковно положение на Екзархията се изтъква в по-късни документи като една от причините за ненормалното функциониране на БПЦ. През 1911 г. комисия на Св. Синод, съставена от Пловдивския митрополит Максим, свещеник д-р Ст. Цанков и М. Балабанов, е натоварена да изработи експертен доклад „за изучаване въпроса за сношенията на Св. Синод в София с Екзархията в Цариград“. Тя констатира, че БПЦ години наред „живее живот самотен, изолиран от другите пра-

---

[11] *Снегаров, И.* Българската екзархия. – Духовна култура, 1945, № 1, с. 7.

[12] В това отношение изключително показателна е историята по съставянето, приемането и прилагането на чл. 39 от Търновската конституция. Според повечето автори в него именно е вложена амбицията да гарантира в променените след 1878 г. политически условия единството на БПЦ чрез подчиняване на всичките ѝ части на едно общо ръководство, „дето и да се намира то“. Но както правилно предвиждат още в хода на Учредителното събрание някои архиереи и миряни, този член се оказва напълно неприложим в следващите години. Вж. по-подробно по този въпрос – *Петков, П. С.* Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание, 18–20.

вославни църкви..., тя и досега не се признава от никоя от тях. От тук зловредното следствие мнозина българи да приемат църквата ни не като Божествено учреждение с чисто духовни задачи, а като светско, национално или политическо учреждение... Досегашната максима, че схизмата трябва да се търпи, защото ни отваря врати навсякъде, е за българите вече явно пакостна, понеже тя днес е с опасно за нас острие: на същите основания – схизмата – и на сърбите навсякъде из екзархийските места е отворена вратата“[13]. Основавайки се на схизмата, както и на православните канони и традиции за невъзможно съжителство на две едноизповедни църкви в една държава, още през 1878–1879 г. църковните и светските власти в Румъния и Сърбия присъединяват българските области Северна Добруджа, Нишко и Пиротско към своите църковни структури. По същото време и Високата порта, и Цариградската патриаршия, а и руското външно министерство приемат, че правата за религиозно самоуправление на християните в Османската империя, съгласно чл. 62 от Берлинския договор, не се отнасят за Екзархията в Турция. Според официалното руско тълкуване на този член, той може да се приложи единствено към религиозните общини с канонично призната самостоятелност, каквато Българската екзархия, обявена за схизматична през 1872 г., не е. Българското население в империята на султана би могло да ползва правата по чл. 62, само ако приеме условията на Патриаршията за вдигане на схизмата и признаване автокефалията на БПЦ[14].

2. Върху развитието на отношенията между църква и държава влияние оказват и **качествата, идейните възгледи и пристрастия на участниците в разглежданата взаимовръзка − българските архиереи и низшето духовенството, политическите и държавните дейци, партиите в княжеството**. Още в първите исторически обзори за развитието на отношенията между БПЦ и държавата се изтъква факта, че както при учредяването на Екзархията (1870–1872 г.), така и в първите години след 1878 г. висшето и низшето православно духовенство е недостатъчно и като брой, и като степен на професионална подготовка. Тежкото материално състояние на църквата след въстанията 1875–1876 г. и войната 1877–1878 г. и незаинтересоваността на българските светски власти от подготовката на високообразован клир са част от причините за кадровото несъвършенство на БПЦ. Дори някои от архиереите не могат да се похвалят с висше богословско образование. При учредяването на Екзархията – първата закон-

---

[13] *Петков, П. С.* Документи за новата история..., 271–280.

[14] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 3. М., 1967, 291–292 (док. 183); *Петков, П. С.* Православните български архиереи в Учредителното..., 15–16; *Петков, П. С.* Записка на екзарх Йосиф I от 1878 година върху историята на българския църковен въпрос. – ИПр, 1993, № 3, 121–131.

но призната национална институция, извоювана с десетилетни общонародни усилия – за тежкото и деликатно свещеническо служение масово са приети лица, съвсем неподготвени или твърде малко пригодни за тази специфична и високоотговорна работа. Всичко това се отразява неблагоприятно върху вътрешното състояние на БПЦ, влияе неблагоприятно и на отношенията ѝ с държавната власт, върху ефективното изпълнение на **главното, духовното предназначение на църквата в политически автономното княжество: да дава духовни, нравствени ориентири на паството си (което в края на XIX в. е значително мнозинство от населението), да го примирява и обединява в името на най-високи цели**.

Интересно е да се проследи формирането и развитието на идеите и отношението към проблемите на БПЦ у водещите светски политически дейци и участващите в политическия живот организации.

При прегледа на основните програмни документи на княжеските партии през разглеждания период прави впечатление липсата на идеи и дори на интерес към проблемите на БПЦ и отношенията ѝ с държавата. В първата официална програма на Либералната партия, обсъдена и приета от ограничен брой дейци на тази организация (между които П. Р. Славейков, Др. Цанков, Д. Моллов, М. Балабанов и др.) през януари 1882 г. е отбелязано само, че партията „е за единството на българската църква, а тъй също и за наредбата на черковното управление в Княжеството съгласно с надлежното духовно началство“[15].

В първата програма на Консервативната партия от февруари 1882 г. отношението към проблемите на БПЦ е по-ясно изразено. В документа е отбелязано: „В законите за отношенията на държавата към черквата ще се спазят и надлежното управление към последната и независимостта на черквата в делата на вътрешното управление и постоянното съгласие с нея. Справедливите и уместни реформи в областта на черковните дела ще се достигнат и въвеждат без насилия и унижение на черквата. Мненията на Св. Синод в тези случаи ще се слушат и почитат“[16]. Тази програмна идея на консерваторите отчасти е реализирана още в началото на 1883 г. с приетия от Третото ОНС Екзархийски устав, приспособен в княжеството. В него са включени всички основни предложения за устройството и управлението на БПЦ, тъй както са формулирани от „върховната духовна власт – Св. Синод“. Независимо от това, в периодите, когато са на власт, макар да са по-толерантни към православното духовенство, и консерваторите (също като либералите) не считат уреждането на отношенията между БПЦ и държавата за приоритет и не отделят достатъчно внима-

---

[15] Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879-1918. Съст.: В. Николова и Д. Саздов. С., 1992, с. 31.

[16] Пак там, 46–47.

ние на неотложните проблеми на църквата – материалната издръжка, подготовката на образован клир, самостоятелното и ефективно управление на църквата в княжеството[17].

В една от първите политически програми на Народната партия от август 1894 г. на последно място под номер 10 е поставена задачата: „Черковата ни да се уреди. Св. Синод да заседава по-често, като обърне особено внимание на селското духовенство, което трябва да се подигне и морално, и материално“[18].

До края на разглеждания период в официалните документи на другите партии в България липсва дори принципно отношение към БПЦ и нейните връзки с държавата. Едва през 1912 г. в програмен документ на една от партиите – Народнолиберална – се появяват четири нови раздела: „По църковния въпрос“, „Устройство на църквата в царството“, „Схизмата“, „Светската власт и духовната“, в които категорично е заявено становището на партията за „абсолютното върховенство на светската власт над църквата“ и по-подробно е изразено отношението на тази политическа формация към БПЦ[19].

Що се отнася до отношението на духовенството към взаимовръзките между БПЦ и държавата, то се влияе от няколко фактора: 1. Каноничното разбиране за отношенията между църква и държава; 2. Традициите в тези отношения, създадени в българските условия през последните няколко века и силното влияние на църковно-националните борби[20]; 3. Личните възгледи, степен на образование, мотивация и амбиции на отделните архиереи, както и на по-активните представители на низшето духовенство, което по принцип рядко се намесва пряко в отношенията с държавата (с изключение на общосъсловното недоволство срещу неосигуреното добавъчно възнаграждение през 80-те години и спорадичното по-активно участие на свещеници-депутати в някои парламентарни дебати).

3. Отражение върху връзките между БПЦ и държавната власт имат и **специфичните отношения между самите архиереи**, особено между по-

---

[17] Потвърждение на направената констатация намираме в поверителния доклад до княз Александър от главния му политически съветник и лидер на Консервативната партия д-р К. Стоилов – 11 юни 1882 г. Макар да претендира, че в подробности излага вижданията на консерваторите за необходимите промени, авторът на документа пропуска да изрази и аргументира принципното си разбиране за положението на БПЦ в княжеството и отношението на държавата към нея. – *Георгиев, Б.* Преди 110 години. Стоилов до Александър Батенберг. – Панорама, 1992, № 3–4, 134–149.

[18] Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България, с. 404.

[19] Пак там, 110–112.

[20] *Тодорова, О.* Православната църква и българите XV–XVIII в. С., 1997, 293–296; *Маркова, З.* Българската екзархия 1870–1879 г. С., 1989, 315–323.

влиятелните и обществено активните висши духовници като екзарх Йосиф, митрополитите Григорий Доростоло-Червенски, Симеон Варненско-Преславски, Климент Търновски, Константин Врачански. Измежду българските архиереи през разглеждания период с достатъчно висока професионална подготовка (не само образование, но и изследователски интереси и личен принос в богословието и духовната просвета) могат да се посочат само двама: Климент Браницки и Търновски и най-добрият български каноник митрополит Симеон. Българските висши духовници са типични представители на епохата на късното Възраждане, те притежават трайните ѝ характеристики и дори някои от качествата на господстващата до 1870 г. църковна юрисдикция – Цариградската патриаршия. Те също като светските обществени са обременени от господстващия дух на национализма и едновременно с това от успокоителната византийско-османска традиция на държавно покровителство (минимум гаранции) за православието и затова спорадичните им опити да отстояват **каноничните принципи за наднародностното, общохуманно и високонравствено предназначение на християнската църква**, обикновено са нерешителни и безрезултатни. Дори когато констатират разширяващото се влияние на католическата и протестантската пропаганда в България, българските православни архиереи не успяват решително и самостоятелно да се противопоставят или да активизират дейността на Православната църква, а се задоволяват да обвиняват (не без основание) управляващите, че не защитават „господстващото изповедание“[21]. Изворите свидетелстват и за присъщите на висшето духовно съсловие вътрешни фракционни и междуличностни ежби, прояви на двуличност и стремеж към надмощие[22], които светската антирелигиозна пропаганда използва, за да злепостави Православната църква като цяло.

4. Българската държава, възстановена през 1878 г. след столетия чуждо владичество, **няма собствен опит в отношенията с традиционната за народа Православна църква.** Напротив, за няколко десетилетия – от края на 30-те до началото на 70-те години на XIX в. – значителна част от българската интелигенция и стопанския елит (които попълват държавната администрация след 1878 г.) са настроени отрицателно към господстващата църковна юрисдикция – Цариградската патриаршия. Този негативен опит има своето отражение, особено що се отнася до нормалното

---

[21] Вж. напр.: НА–БАН, ф. 54к, а.е. 228, л. 247 (Климент Търновски до Григорий Доростоло-Червенски – 24 юни 1885 г.).

[22] *Български екзарх Йосиф.* Дневник, с. 201, 250, 306, 374; *Иречек, К.* Български дневник 1879–1884. Т. 2, с. 68; *Варненско-Преславски Симеон,* Кроежи за превратв българската църква, 532–537.

осъществяване на духовните функции на църквата, правото ѝ на самоуправление и намесата на нейните представители в обществено-политическия живот на Княжество България. Антирелигиозните и антицърковни настроения на значителна част от българската интелигенция нерядко намират израз в управленски решения и подходи, които целят да ограничат, а понякога и да съкрушат авторитета на БПЦ, да намалят до минимум обществеността ѝ значение и роля. В потвърждение могат да се посочат редица примери: постоянното нарушаване от страна на българските правителства на някои текстове от конституцията (чл. 39, 40, 60, 86, 132), регламентиращи изрично правото на самоуправление на БПЦ, на самостоятелността и независимостта ѝ от държавата (що се отнася до чисто църковни въпроси), правото на църковните служители да участват на равни основания с другите граждани в политическия живот на Княжеството и др.

Още през 1880 г. правителството на Либералната партия, начело с П. Каравелов, прокарва в Народното събрание избирателен закон, по силата на който (чл. 27) монашеското духовенство (включващо и архиереите) е лишено от конституционното си право на избираемост[23]. Следващият избирателен закон, въведен по време на т. нар. режим на пълномощията, позволява да бъдат избирани за народни представители владиците, а лишава от това право свещениците[24]. През 1883 г. правителството на Др. Цанков прокарва нов закон, според който „лица, които получават заплата, пенсия или помощ от държавното съкровище с изключение министрите и изборните служители на окръжните, общинските съвети и съдебните заседатели... могат да бъдат избирани за народни представители, ако са си дали оставката десет дни след издаването княжеский указ за изборите“[25]. Следователно, с този закон от право на избираемост са лишени и архиереите, които според чл. 99 от Екзархийския устав, приет през същата 1883 г., получават заплата от държавата, но поради специфичния характер на службата си и православните канони не биха могли да се откажат от духовната си длъжност (т. е. да подадат оставка), за да участват в изборите. Още по-категоричен е избирателният закон, приет в края на 1889 г. по предложение на Ст. Стамболов. Съгласно неговият чл. 16 цялото духовенство е лишено от право на избираемост. Потъпкано е не само едно конституционно право, но и справедливите възражения на опозиционно настроени депутати, че с участието си в националноосвободителните борби и при възстановяването на българската държава духовенството е завоювало значителен обществен авто-

[23] Държ. вестник, бр. 95, 23 дек. 1880 г.
[24] Държ. вестник, бр. 103, 8 септ. 1882 г., чл. 94, 96.
[25] Държ. вестник, бр. 137, 20 дек. 1883 г.

ритет и това му дава основание да участва пълноценно и равноправно с другите граждани в политическия живот на страната[26]. Отнемането правото на избираемост на духовенството предизвиква съответната реакция и у неговите представители. Според някои архиереи лишаването на клира от граждански права води до създаването на една нова каста, което е противно на конституцията и задълбочава противоречията между църквата и светските власти[27].

5. Важно и постоянно действащо условие за отношенията между БПЦ и държавната власт е тяхната **юридическа и каноническа основа**, отразена в конституцията, в приспособените в княжеството Екзархийски устави от 1883 и 1895 г., в редица законодателни актове и правителствени решения, в православните канони и традиции[28].

Още в Учредителното събрание през 1879 г. е поставено начало на противоречия и взаимно недоверие между светските и църковните представители, което особено ясно проличава в смисъла и практическата неприложимост на част от текстовете в глава IX „За вярата". След продължителни дебати мнозинството, доминирано от водачите на формиращата се Либерална партия П. Р. Славейков и Др. Цанков, приема чл. 39, според който: „Българското княжество от църковна страна, като съставлява една неразделна част от Българската църковна област, подчинява се на Св. Синод – Върховната духовна власт на Българската църква, дето и да се намира тая власт...."[29] Въодушевени от патриотичния си ентусиазъм и от стремежа да наложат своето (т.е. традиционно доминиращото още от Възраждането светско-неканонично) гледище за водещата роля на националноохранителните функции на църквата в неосвободените български земи пред чисто духовното ѝ предназначение в свободна България[30], ораторите на мнозинството се предоверяват на оптимистичните,

---

[26] Дневници (стенографически) на Петото Обикновено народно събрание. Трета ред. сесия. С., 1889, кн. 1, 200–202; кн. 2, 207–219; Срв. Български конституции и конституционни проекти. Съст.: В. Методиев и Л. Стоянов. С., 1990, с. 26, 28, 32 (членове 60, 86, 132); *Петков, П. С.* Управлението на Стефан Стамболов и Православната църква в Княжество България. – Епохи, 1994, № 1, 68–74.

[27] *Иречек, К.* Български дневник 1879–1884. Т. 2. С., 1932, с. 58.

[28] По въпроса за догматическото разбиране за отношенията между православната църква и държавата вж.: *Балабанов, М.* Лекции и бележки по църковно право, четени във Висшето училище София (непубликуван ръкопис). – НА–БАН, ф. 26к, оп. 1, а.е. 65, л. 9–10; 87–93; 169–170; За историческите типове отношения между църквата и държавата вж. *Цанков, С.* Държава и църква, с. 321 сл.

[29] Дневници на Народното събрание. Търново, 1879, с. 76 сл; Български конституции и конституционни проекти, с. 24.

[30] Това мнение е аргументирано в брошурата на *Миларов, С. Н.* Какво сме, догде сме стигнали и какво трябва занапред да правим ние, българите. Кратка расправа по

но неоснователни обещания на проф. М. Дринов и С. Лукиянов, че чрез така формулирания чл. 39 ще се гарантира единството на БПЦ. Те не се вслушват в предупрежденията на княжеските архиереи и подкрепящите ги депутати, че по този начин се създават непреодолими пречки за самостоятелното управление и нормалното функциониране на църквата в княжеството, че всъщност така приетият чл.39 ще се окаже неприложим. Това става ясно само след няколко години. Въпреки недвусмисленото съдържание на чл. 39, за дълъг период от време БПЦ в Княжество България, Добруджа, Тракия и Македония остава без общо съборно и синодално управление. В княжеството Св. Синод започва да действа с прекъсвания от началото на 80-те години (и то като местна църковна власт), а за епархиите от неосвободените български области в Турция (след един неуспешен опит през 1883 г.) такъв се свиква едва през 1908 г.[31]

Още през 1883 г. Високата порта официално предупреждава екзарх Йосиф, че не признава и няма да се съобразява с основния закон на васалното ѝ Българско княжество, т.е. няма да допусне свикването на общ български синод в седалището на Екзархията – Цариград. В писмо до Пловдивския митрополит Панарет от 24 октомври 1883 г. Йосиф го уведомява: „Високата порта претендира, че българите от княжеството нямат право да участват в управлението на Екзархията в Цариград, а да се управляват църковно *или съвършено самостоятелно или чрез един делегат* (к. м. – П. П.), който да е в такива отношения спрямо екзарха, в каквито е князът спрямо султана... Високата порта няма да допусне приспособлението на църковнийт закон в княжеството относително до зимането участие на княжеските митрополити в избирането на екзарха и в състава на Св. Синод“[32]. А само след година, като отказва на княжеския министър на външните работи и изповеданията исканите от него „ведомости“ по учебното дело в Македония и Одринско (които трябвало да улеснят и уточнят отпусканите от българската държава средства) председателят на практически недействащия Св. Синод екзарх Йосиф обяснява отказа си с това, че Екзархията е учреждение, подчинено на султана и само като такова може да се надява да получи признание на българщи-

---

повод на коронясването на Н. С. Александра I Български княз. Търново, 1879, част 3 (Църква и духовенство), 34–35.

[31] *Петков, П. С.* Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г., 18–20. Аргументи, потвърждаващи така формулираната теза, се съдържат и в един открит от мен и наскоро публикуван документ – „Доклад на комисията, съставена от Св. Синод, и състояща от Пловдивския митрополит Максим, свещеник д-р Стефан Цанков и М. Балабанов, за изучаване въпроса за сношенията на Св. Синод с Екзархията (18 дек. 1911 г.)“. – В: *Петков, П. С.* Документи за новата история..., 271–281.

[32] АЦИАИ, Протоколна изходяща книга на Екзархията 1883–1886 г., л. 3.

ната в тия две области; затова тя не може да е зависима от друго, освен от султанското правителство, а „княжеското правителство няма право да прилага вън от пределите на княжеството своите укази, постановления и узаконения,... не може да иска да ги прилага в Турско посредством едно учреждение, което, колкото за управлението си в Турско, *не зависи от княжеството, но от правителството на султана* (к. м. – П. П.)“[33].

С подобна категоричност факта за обективната невъзможност да се приложи на практика чл. 39 от българската конституция екзархът констатира още през 1881 г. В дневника си Йосиф отбелязва: „Портата не е решила ще ми даде ли ведомство в Македония и Одринския вилает. Ако ми даде ведомство, няма да приеме в Синодът ми в Цариград владици за синодални [членове] от Княжеството, които да дохождат да управляват Македония и Тракия, т.е. 39 член на Търновската конституция ще остане неприложим за Българската черква вън от Княжеството. Моето мнение е, че Княжеството трябва да си има своето черковно началство в София със заместник на Екзарха и да се свиква там местен архиерейски събор, а Св. Синод в Цариград да се съставлява от архиереи из Македония, Тракия и Изт. Румелия...“[34] По този начин един от основните проблеми пред църквата в политически автономното княжество след 1878 г. (а следователно проблем и в отношенията ѝ с държавната власт) се явява невъзможността тя да се управлява самостоятелно, целокупно и ефективно, според каноните и своите устави, т.е. съборно и синодално, но и в съгласие с действащите в държавата закони, недопускащи църквата в княжеството да се управлява отделно от общата БПЦ (чл. 39 от конституцията).

Установената от началото на 80-те години на XIX в. насетне практика екзархът да назначава свой делегат в столицата София (подсказана, както се видя по-горе, от Високата порта) е наложена от практически нужди, макар да не е предвидена нито в основния закон, нито в устава за управление на църквата. С неясни права и отговорности екзархийският делегат служи предимно като посредник между Йосиф I и правителството в София и в по-малка степен между екзарха и княжеските архиереи[35]. Документите показват, че контактите между екзарха и делегата му засягат най-често национално-политическата страна на църковния въпрос – предимно отношението на великите сили, османското правителство и светските власти в София към българското църковно-национално самоуправление в Македония и Тракия[36].

---

[33] Пак там, л. 27–28.

[34] *Български екзарх Йосиф I.* Дневник. С., 1992, 103–104 (1 април 1881 г.).

[35] Вж. напр. подробната преписка за периода 1884–1887 г. между един от най-активните делегати на екзарха в София Климент Търновски и Йосиф в: НА–БАН, ф. 54 к, а.е. 242.

[36] Пак там; АЦИАИ, Протоколна изходяща книга на Екзархията 1883–1886 г., л. 35–67; 124–135; 156—161; *Георгиев, В., С. Трифонов.* Екзарх Български Йосиф I. Писма и

Все по-често екзархът започва да решава еднолично редица административни въпроси: назначава и размества духовници, изпраща в София свои специално опълномощени пратеници (най-често служители на Екзархията в Цариград) без съгласието и дори без знанието на „върховната духовна власт – Св. Синод“, свиква събрания и пр. Той започва да се държи като „глава на църквата“ – идея, обсъждана в Учредителното събрание 1879 г. и макар още тогава да е категорично опровергана[37], практически следвана от екзарха и по-голямата част от представителите на светските власти до 1912–1913 г. В този смисъл е достатъчно да се посочат няколко примера: неспазването от страна на екзарха на решението на последното заседание на Св. Синод в Цариград от април 1878 г. за оставане на председателя му Йосиф I в турската столица и своеволното му преместване в Пловдив през юни с. г.; начина на отношение на екзарха към архиереите като „началник на църквата“ (както самият той се изразява); едноличното решаване на редица въпроси от компетенцията на „върховната духовна власт“ – Синода, което ясно личи от документите[38]. Стремежът на Йосиф I за пълна независимост от княжеските архиереи стига дотам, че по негово настояване в новия църковен закон от 1895 г. е включен текст, съгласно който „при прегрешения на екзарха като председател на Св. Синод да се привлича и Министерството на изповеданията в увещаването върху него да се поправи, както и окончателното съдене (сваляне) на екзарха да става в споразумение с реченото министерство“. В проекта на „върховната духовна власт“ не се предвижда участие на правителството при съденето или свалянето на председателя на Св. Синод[39]. Едноличното разрешаване на редица църковни въпроси от ек-

---

доклади. С., 1994, 166–169. В началото на 1885 г. Климент Търновски се оплаква на митрополит Григорий, че макар да е делегат на екзарха в София, не му е съобщено за избора на каноничен архиерей на Врачанска епархия. – НА–БАН, ф. 54к, а. е. 228, л. 233.

[37] Дневници на Народното събрание. Търново, 1879, 77–78. Пренебрегвайки православните канони, както и неотменения Екзархийски устав от 1871 г., в заседанието от 23 март 1879 г. Др. Цанков заявява: „Народът познава екзарха за глава на църквата“, но е опроверган от М. Балабанов, който уточнява, че „църквата е една и има само една глава, тази глава е Иисус Христос“.

[38] ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 653, л. 47; АЦИАИ, Протокол на екзархийските писма 1878–1880 г., л. 112–113, 129–132; Изходящи писма на Българската екзархия 1884 г., л. 86, 90, 99, 109; *Български екзарх Йосиф.* Дневник, 179–180, 185, 250–252, 324–327. Йосиф налага единствено възможния, но непредвиден в църковния устав механизъм на задочно синодално управление – гласуване чрез изпращане на записки с вота на синодалните архиереи при всеки отделен случай, които екзархът отваря и обявява резултата. – Държавен архив – В. Търново, ф. 74к, оп. 2, а.е. 2, л. 6, 11; Литературен архив. Т. V. Из архива на Васил Друмев Климент Търновски. С., 1973, 230–231.

[39] *Цанков, С.* Измененията на Екзархийския устав и участието на митрополита Симеона в тях, с. 350.

зарха (понякога в нарушение на каноничните правила и действащите устави) е най-честата причина за появата на недоволство, а понякога и на конфликти между княжеските архиереи и Йосиф I[40].

* * *

Още след учредяването на Екзархията през 1870 г. в българската публицистика се формира мнението, че църквата трябва да има главно национално-политическо (етнообединяващо и етноохранително) предназначение, а духовните ѝ (т.е. същинските ѝ) функции са един ненужен анахронизъм в българския век на светската просвета и национализма[41]. Тази тенденция се задълбочава след 1878 г., когато по-авторитетните служители на първата официално призната национална институция с основание се включват активно в държавно-политическия живот на младото княжество.

Що се отнася до намесата на духовенството в политическия живот и държавното управление, трябва да се подчертае, че тя понякога е търсена от самите светски власти заради авторитета, който архиереите имат сред народа и пред някои чужди правителства (руското, османското). Така например оглавяването на две княжески правителства в условията на остра политическа криза (ноември 1879 – март 1880 г. и 9–12 август 1886 г.) от Климент Браницки и Търновски става след като той е поканен за това от властимащите – в първия случай от княз Александър и лидерите на консерваторите, а във втория – от детронаторите на княза[42]. Общоизвестна е подкрепата на повечето православни архиереи (с изключение на епископ Климент) за княжеските инициативи по време на т.нар. режим на пълномощията. Александър I и консерваторите привличат духо-

---

[40] *Варненско-Преславски Симеон.* Кроежи за преврат в българската църква. – Бълг. сбирка, 1910, № 8, 532–537; *Петков, П. С.* Екзарх Йосиф I и архиереите от Княжество България – пръв сред равни или център и периферия. – В: *Петков, П. С.* Историята като полифония. В. Търново, 2005, 215–220.

[41] Още през 1875 г. Хр. Ботев аргументира своето (присъщо и на други водещи светски личности) мнение за значението на БПЦ: „...Черковният въпрос, около когото сме се въртели в продължение на цели 20 години, е за нас и за българският народ анахронизъм, а Екзархията е такова учреждение, което има смисъл само за оние епархии, които още не са смъкнали от шиите си ненавистното фанариотско иго и които се раздират от убийствените пропаганди на гърцизмът и сърбизмът. Екзархията, повтаряме ние, е потребна само за това, за да прибере разпокъсаните части на народът и да ги свърже в едно цяло; а сичкото друго – не е за нейната уста лъжица...“ – Знаме, бр. 16, 17 май 1875 г. Като преобладаващо мнение и изходна позиция тази теза остава и в най-добрите съвременни изследвания – *З. Маркова.* Българската екзархия 1870–1879 г. С., 1989. „Проблемите на националното обединение“ са представени като „главна задача на Екзархията“ – с. 317.

[42] *Петков, П. С.* Климент Браницки и Търновски (Васил Друмев) – архиерей и държавник 1878–1901. В. Търново, 2000, 394–411.

венството в политическия живот и държавното управление като съветник и коректив, като гарант за успеха на редица законодателни и управленски решения[43]. Няколко важни дипломатически мисии (през лятото на 1879 г. в Русия, начело с бившия екзарх Антим и епископ Климент, през септември 1885 г. в Копенхаген за защита на Съединението, начело с Климент Търновски, и през юли 1895 г. в Петербург за признаване българския княз от Русия, начело с митрополит Климент) са оглавявани от представители на висшето православно духовенство, специално упълномощени за това от светските власти.

Общоприетата теза за значимия принос на екзарх Йосиф към българщината и държавността[44] се основава на вече характеризираната гражданскоисторическа позиция. Според това гледище полезно и приносно е онова в дейността на духовенството (т.е. на една социална група, за която традиционно е прието, без исторически да е аргументирано, че трябва да е далеч от политиката и държавното управление), което е полезно за националното опазване и единение, разбирано не като предимно духовна дейност, предназначена за всички българи (т.е. и за тези в свободна България), а като светска (дипломатическа, политическа) активност, само проформа църковна. Затова квалификацията „политик в расо“, отнесена към дейността на екзарх Йосиф, в историческата литература е оценявана положително до степен на апологетика. Същата характеристика, присъща и на някои княжески архиереи (митрополитите Григорий, Климент, Симеон), обикновено е придружена с оценка за недопустима и неприсъща за духовния им сан намеса в обществено-политическия живот на княжеството.

Още в началото на самостоятелното развитие на свободна България на политическата сцена православните архиереи се явяват конкуренти на немалобройните и амбициозни представители на светската интелигенция, които (макар и не винаги с достатъчно подготовка и опит) търсят сигурно препитание в държавното управление. Повечето правителства не успяват да реагират адекватно в тази специфична и сложна ситуация. Вместо да потърсят конструктивен диалог с духовенството и да вземат необходимите управленски решения за многобройните организационни и финансови проблеми на уж господстващата в княжеството църква, с което

---

[43] *Д-р Константин Стоилов.* Дневник. Част I, с. 40, 65–66, 101, 105, 112–113, 137, 150, 224, 252, 273; Част II, с. 207, 262–263, 308–311; В поверителния си доклад до княза от 11 юни 1882 г. К. Стоилов предлага „незабавно да се назначи Русчушкият митрополит Григорий за представител на висшето духовенство в Държавния съвет... Той ще бъде много полезен както на министерството, така и на Държавния съвет“. – *Георгиев, Б.* Цит. съч., с. 139; *Иречек, К.* Български дневник 1879–1884. Т. 1, 28–29, 411–415.

[44] *Тодев, И.* Йосиф I екзарх Български – дипломатът в расо. – В: Български държавници (1878–1918). Книга първа. С., 1993, 83–101.

постепенно да я насочат в руслото на **основното ѝ духовно предназначение**, те започват силово да я ограничават и потискат, създавайки пречки за нормалното ѝ функциониране и ефективното ѝ самоуправление. Църковните дейци отговарят по подобен начин, като се стремят да ограничат мирското присъствие в управлението на БПЦ. Това отчасти е реализирано още в приспособения в княжеството Екзархийски устав от 1883 г. Приет от Народното събрание във варианта, който е подготвен от княжеския Св. Синод, с този нов църковен закон епархийските смесени съвети се преобразуват в епархийски духовни съвети без участието на миряни в тях, но се запазва по принцип съборното начало при избора на управителни църковни тела. В Екзархийския устав от 1895 г. вече дори не се споменава за църковно-народен събор, нито за екзархийски (мирски) съвет към Синода.

Противоречията между църква и държава кулминират в открито противопоставяне при управлението на Ст. Стамболов. В някои исторически изследвания се прокарва идеята, че допуснатите закононарушения и грубите репресивни методи на управление при това правителство, са оправдани с оглед провежданата ефективна стопанска, институционална и културна модернизация на страната и успешната национална политика. Но в един по-широк и по-перспективен план, при положение, че се отчитат всички фактори, оказващи влияние не само за оцеляването на нацията и държавата, но и за тяхното бъдещо развитие и духовно, нравствено усъвършенстване, оценката за обидно-пренебрежителната и провокативно-силовата политика на държавната власт спрямо църквата в княжеството не може да бъде положителна.

По традиция светската ни хуманитаристика като изтъква на преден план националноохранителните функции на Екзархията в неосвободените български области не отчита важното значение на **ролята на църквата в политически автономното княжество: да дава духовни, нравствени ориентири на паството си, да го примирява и обединява в името на най-високи цели**. Пренебрежителното отношение на държавата към материалната издръжка на клира и към подготовката на висукообразовани църковни дейци, насаждането на политически подозрения към пастирската дейност на духовенството, води в крайна сметка до формализирането и профанизирането ѝ, особено що се отнася до дейността на низшето духовенство. Създава се опасен духовен вакуум, който по това време не може да бъде запълнен от други ценности. Поощрява се нахлуването на партийно-политическите пристрастия и противоречия в целия спектър на обществените отношения, засилва се характерната за тогавашните политически нрави атмосфера на непримиримост към инакомислещите, на нетолерантност и политиканство, на користна партизанщина. Насилственото отчуждаване на църквата от обществено-политическия живот в княжеството (провеждано в различна степен от повечето следосвобожденс-

ки правителства и достигнало крайни измерения при управлението на Ст. Стамболов) я принуждава да се затвори в себе си, да се самоизолира, като ограничи максимално мирското присъствие в управителните си тела. В същото време всички български правителства поощряват национално-политическата активност на Екзархията с оглед запазване българския елемент в неосвободените земи на Македония и Южна Тракия. Така те по своеобразен начин създават ново проявления на стария български дуализъм – в случая нееднаквото отношение към мисията и функциите на отделните части от уж „неразделната Българска църковна област“ – в автономното княжество България и в българските земи под османска власт.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

СБЛЪСЪКЪТ НА ИНСТИТУЦИИТЕ

АСПЕКТИ НА ПРОБЛЕМА ПО НАЛАГАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ НА ИНСТИТУЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ КНЯЗ, ОТРАЗЕН В КОНФЛИКТА СЪС СВ. СИНОД И ВРАЧАНСКИЯ МИТРОПОЛИТ КОНСТАНТИН 1887–1890 г.

Весела Пелова

Присъствието на Княз Фердинанд във Враца при откриване паметника на Христо Ботев през 1890 г. е събитие с многосмислово значение. То отразява по характерен начин състоянието на отношенията между институциите в българската държава към този исторически момент. Между тях изпъква проблемът с отношението на българската православна църква към институцията на българския държавен глава – Князът. Встъпването на Княз Фердинанд на българския престол се извършва в условия на остра вътрешна опозиция от страна на редица обществено-политически фактори между които и Св. Синод начело с Екзарха[1]. Те не признават априори Княза и отказват да го посрещнат[2], не споменават името му

[1] Д. Маринов описва седалището на българския Екзарх в Цариград като средище на руската конспирация срещу Регентството, ръководено от руския посланик Нелидов откъдето се организират въоръжените нападения в България след детронацията на Александър I; като инициатор на мазхара до султана през 1886 г. за окупиране на Източна Румелия. През май 1887 г. Митрополит Климент се оказва замесен в заговора на В. Радославов и кап. Николаев за сваляне на Регенстството, поради което е поискано отстраняването му от длъжността, и се ускорява избора на княз. – В: Ст. Стамболов и новейшата ни история. С., 1909, 404–405; 489–490.

[2] Тържественото посрещане и полагането на клетвата от Фердинанд в Търново е извършено от бившия екзарх Антим I, „защото българския екзарх и владиците ни – т.е. нашата национална българска църква в това време плаваше, возеше се в руско море, на руски кораб“. – В: *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 502, 504.

в църковните служби[3]. Начело на противоконституционните прояви срещу държавния глава застават трима от синодалните членове – Климент Търновски, Симеон Варненско-Преславски и Константин Врачански. Поведението на третият от тях остава в сянката на по-известните си събратя, макар да е инициатор на някои от демонстрациите против държавния глава, заради които Княза избягва да посещава Враца. Той забранява на клира в града да отслужи молебен още при първото официално честване на рождения ден на Княз Фердинанд на 14 февруари 1888 г., с което изпреварва дори решението на Св. Синод в този смисъл, взето по-късно на сесията му през дек. с.г. Поради това конфликтът с Княза придобива институционални измерения и далеч не може да се разглежда само като „демонстрация на враждебно отношение към държавната власт.“[4] Понататъшната ескалация на политическите демонстрации от страна на Св. Синод предизвикват разтурянето му от Стамболов. От тази гледна точка решението на Княз Фердинанд да присъства на откриването на първия паметник на Ботев във Враца през 1890 г. предлага интересни възможности за проследяване някои аспекти от процеса по налагането му като държавен глава в условията на сблъсък с духовенството. Как той, като олицетворение на държавността се подчинява на дълга си да бъде изразител на българските национални идеали като оказва официална почит към паметта на националните герои – това е темата на настоящето изложение, което цели да представи неизвестни и непубликувани документи от архивните фондове на ТДА – Враца. Този конкретен аспект има пряко отношение към въпроса как поредния чужденец на българския престол извървява пътя към своето идентифициране с институцията български държавен глава и нейното утвърждаване в българския обществено-политически живот, нещо, което не се удава на предшественика му. Не по-малко интересен е и въпросът за отношението на българското общество към една от трите конституционно определени власти, олицетворявана от него; за процеса на припознаването му от тази общественост, в лицето на един чужденец[5]. Изследването на проблема с утвърждаването на монархическата институция след Освобождението има своето място в българската историография.

Отношението на Св. Синод и на Врачанския митрополит в частност към институцията на българския държавен глава – Князът, кореспонди-

---

[3] Едва на есенната сесия на Св. Синод през октомври 1890 г. се постига въвеждане на правило и единна формула за споменаване на гражданските власти в богослуженията.

[4] *Грънчаров, С.* Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894. С., 1984, с. 125.

[5] Тук изпъква проблемът с отношението на духовенството към държавните органи и институции още при Княз Александър I, както и ролята на Св. Синод в „българската криза“ 1883–1894 г., който изисква задълбочено историческо проучване и оценка. В тези събития Митрополит Константин се оказва тясно замесен.

ра и с проблема за установяването на „българската криза“. Определена роля в тези иначе политически събития изиграва и българското духовенство начело със Св. Синод[6]. На 9 август 1886 г., още преди първата годишнина от лелеяното Съединение, срещу Княз Батемберг – неговото олицетворение се извършва преврат и той е детрониран. Последват контрапреврат и доброволна абдикация от негова страна на 25 август с. г. Условията, при които Фердинанд Сакскобургготски е избран за български княз, известни като „българската криза“ в европейската политика, носят характеристиките не само на политическа криза. Насилствената детронация на законноизбрания български княз предизвиква гражданска война и дълбока дестабилизация на обществото във вътрешно и външнополитически план. Начело на правителството на детронаторите, обявено с Указ № 1 на Народното събрание от 10 август за „изменническо и поставено вън от законите на страната“, стои самият митрополит Климент, председателя на Учредителното събрание (чийто секретар пък е архимандрит Константин). Пак той прави и първата публична демонстрация срещу посрещането на новия княз в Търново през пролетта на 1888 г.[7] Реалните измерения на „българската криза“ дават най-добре съвременниците[8]. Депутатите в III ВНС, както и регентите и правителството са призвани да направят необходимите промени, насочени „към запазване мира и тишината в държавата“, „след нещастния случай на 9-ти август, по който останахме съвършено без глава“. Гарант на независимостта на страната според чл. 5 на Конституцията е Българският Княз, върховен представител и глава на държавата. Чрез избора му се цели осигуряване гаранция за държавната независимост и защитата от външни вмешателства[9]. Дотогава проблемът за вакантния български престол е рисков фактор за пряка и косвена намеса в българския политически живот на всички заинтересовани външни сили, с непредвидими последици[10]. Вътрешната и външната

---

[6] Първият му конфликт с правителството и княза е провокиран от Д. Цанков още през 1880 г. по повод изготвения от него „Правилник за управление на българската църква“, отхвърлен от екзарха, архиереите и от руските дипломатически представители. *Тодорова, Ц.* Българският въпрос през 1879 г. и началото на 80-те години. – В: Българската държава през вековете. Т. 2. Доклади от I междунар. Конгрес по българистика. С., 1981 г., с. 93.

[7] Литературен архив. Т. 5. Из архива на Васил Друмев – Климент Търновски. С., 1973, 219–221; вж. и бел. 1.

[8] Първостепенни източници на сведения за събитията са съчиненията на Р. Фон Мах, А. Биман, С. Радев, Д. Маринов – преки участници и свидетели на епохата на Регентството и „българската криза“.

[9] „В пълно съзнание на своя дълг, ние незабавно ще пристъпим към избора на Българския държавен глава, за да избавим час по-скоро нашето скъпо Отечество от грозната криза, в която то се намира хвърлено...“ – В: Алманах на българската конституция. Пловдив, 1911, с. 659.

[10] Пред ВНС на 29 октомври 1886 г. министър К. Стоилов и Хр. Духовников описват

опасност за окачественото от съвременниците като „злощастно“ в онзи критичен момент отечество се подсилва – или по-скоро илюстрира – от трудността при намирането на нова кандидатура. При това бъдещият княз трябва да се съгласи да поеме функциите си и без формалното съгласие на Високата порта и останалите европейски сили, като се конфронтира с международните договори. Рисковете на българския престол и руския натиск предизвикват отказа на кандидати като датският принц Валдемар и Олденбургския принц. Нормализирането на политическото състояние в страната чрез избор на нов княз, който да овладее излизащите от контрол вътрешно-политически борби, за да се неутрализират превратаджиите и техните вътрешни и външни поддръжници се оказва сложна за изпълнение задача[11]. Когато на 25 юни 1887 г. най-сетне е избран княз Фердинанд Сакскобурготски, широко разпространено е мнението, че той е предприел рисковано начинание с предизвестен край, като на своя предшественик[12]. Под това мнение се подписват и авторите на доклада по случай 20-годишнината от встъпването на Българския Княз[13].

Фердинанд I поема българския престол не само без официална международна санкция от страна на великите сили и трябва да води борба не само за признаването си от тях[14]. Но докато тесните му кръвно-родствени връзки с водещите европейски династии го карат да се надява на едно полуофициално одобрение, то не така стоят нещата с отношението на политическите сили в новата му родина. Освен за собственото си утвърждаване в българското общество, той трябва да води борба и за налагането на институцията на българския държавен глава в българската парламентарно-политическа действителност, борба, в която неговия пред-

---

военните действия на Русия, които застрашават пряко съществуването на България. Пак там, 622–623.

[11] Доклад на депутацията пред европейските дворове. Пак там 609–626.

[12] „Толкова млад и вече екс-крал“ – (Цитатът е от *Грънчаров, С.* Политическите сили..., с. 98) шегуват се в Европа, опознали вече достатъчно българските политически нрави, за да не смятат, че и новият Княз ще успее да наложи институцията на държавния глава над котерийните парламентарни борби.

[13] „Настанаха страшни събития, в които младото Княжество можеше да намери своята гибел. Безразсъдно водените политически борби докараха престъплението на нощта срещу 9 август, което хвърли България в анархия...Отечеството се намираше на прага на пропастта и неговото спасение изискваше да се положи край на това революционно положение с установение на законни и общепризнати власти. Овдовелият български престол требваше да бъде зает от нов Княз... Неопитността, от една страна, партизанската злоба – от друга, беха помрачили известни умове, които не разбираха, че се изтощават в неблагодарна борба против независимостта на своето Отечество. Никога монарх не се е намирал пред по-мъчно предначинание и при по-неблагоприятни условия.“ Доклад до НЦВ българският княз Фердинанд I от МС. С., 1907, с. V–VII.

[14] *Лалков, М.* Императорски блян, царска корона. – В: Български държавници 1878–1918. Т. 1, с. 115.

шественик претърпява пълен крах. Проблемът с утвърждаване на Княжеската институция след Освобождението[15] възниква още при първите опити за прилагане на една буржозно-либерална конституция в условията на неразвитите социално-икономически отношения в страната. Това предизвиква блокиране между законодателната и изпълнителната власт, прилагана от народното представителство и прерогативите на княжеско-монархическата институция и довежда до провала на Княз Александър I, провокиран и от българската политическа действителност[16]. От тази гледна точка, задачата на Княз Фердинанд, който идва на българския престол дори без санкцията на руския император и Великите сили изглежда предварително обречена и нищо чудно, че си спечелва произвище на авантюрист[17].

Острата криза във вътрешно-политическото положение на България вследствие кризата в българо-руските отношения е предизвикана от силното реакционизиране на руската външна политика на император Александър III. Вътрешно-партийните конфликти се радикализират до степен, че за русофилските кръгове между които демонстративно се включва и духовенството, решаващо условие за отношението към Българския княз стават не интересите на България, а на Русия. Това е най-кратката характеристика, която може да бъде направена за т.нар. русофили. След като постига изгонването на Княз Батемберг, царската дипломация изисква българската конституция, българската армия и българския бъдещ княз да гарантират доминираща роля на Русия в целия политически живот[18]. В този смисъл фигурата на Княз Фердинанд се оказва натоварена със задачата да извоюва не само признаване от европейските сили, но и да бъде гарант за запазване независимостта в условия на външна и вътрешно-политическа опозиция. Поради това въпросът с „българската криза“, засяга и периода след 1886-1887 г.[19] С избора на български княз приеман далеч не еднозначно, кризата навлиза в нова степен на развитие, в която проблемът с руско-българските отношения и личността на българския монарх генерират напрежение до смъртта на Александър III през 1894 г.

---

[15] *Тодорова, Ц.* Цит. съч., с. 81.

[16] „Княз Александър I още с пристигането си в България се сблъсква с най-уродливите форми на борбата за власт, известна като „партизанщина“, която блокира нормалното отношение между трите конституционно определени институции на държавната машина – Княз-правителство-парламент и в крайна сметка обуславя и разрива между тях, довел до детронация и гражданска война.“ Пак там.

[17] Почти не може да се открие изследване, което да засяга личността и политиката на първият български цар след Освобождението, в което коментарите да са извън това русло.

[18] *Грънчаров, С.* България на прага на 20 –то столетие. С., 1986, с. 39.

[19] *Грънчаров, С.* Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894. С., 1984, с. 109.

В условията на организиран вътрешен отпор с активното участие на Синода (инспириран и финансиран от Русия), нормализирането на положението и неутрализирането на опитите за нов преврат не се осъществяват само с акта на избора на княз[20]. Откритото непризнаване на държавния глава очертава рамките на политическа и държавническа зрялост от страна духовенството[21]. Антидържавните демонстрации стават причина то да бъде третирано от правителството по същия начин като политическите опозиционни действия[22], за да се стигне до отнемане правомощията на митрополит Климент като наместник на екзарха[23], както и разпускането на Св. Синод по-късно, на 30 декември 1888 г.

Не по-малко драстичен е и случаят с Константин Врачански. Участието му в противоконституционната борба на Св. Синод срещу решението на ВНС за избора на българския държавен глава продължава в духа на действията му против Княз Александър Батемберг и дават чест повод за злостни вестникарски коментари. Политическите му пристрастия го хвърлят в постоянни вражди с различни среди, институции и личности. Още преди Освобождението той влиза в открит конфликт с първенците от своята епархия, та дори не смее да се установи в седалището си Враца. Замесва се в скандалната кампания на духовенството срещу Княз Батемберг[24], в острите партийно-политически борби между либералите и консерваторите в епархията, в демонстрациите подкрепящи атентата срещу Царя-Освободител, предизвикали установяването на режима на пълномощията на 27 април 1881 г.; свързва името си с антиправителствени брожения и открити бунтове сред населението, окървавените избори от 1884 г., предизвикването на честа смяна на административните власти, провокирането на партизански настроения сред енориашите[25]. В този дух

---

[20] Сред дестабилизиращите фактори освен легалната опозиция на Радославов са и политици като П. Каравелов и Др. Цанков, офицерите емигранти и Русия, която поема открит курс за отстраняване на новия княз с всички средства, вкл. и военна намеса. Нейно оръдие стават Екзарха и Св. Синод.

[21] Св. Синод отказва да посрещне новия княз, Климент Търновски се вкл. в опитите за провал на изборите за V ОНС. – *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 489, 518, 522.

[22] „За жалост църквата изневери на своя вековен дълг...застана на страната на Русия и нейните домогвания". – *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 539.

[23] Този акт е рецидив на събитията от 1886 г., когато правителството изисква Екзарха да отстрани като свой наместник и Варненско-Преславския митрополит Симеон като съучастник на детронаторите.

[24] *Страшимиров, А.* Диктаторът. С., 1993, с. 184: „Народът ни не е черковнически; политическият авторитет на българския клир е никакъв особено след парламентарните борби в първите законодателни събрания".

[25] Местният печат и официалните издания от това време като в. „Свобода" изобилстват с данни за партизанските скандали от Врачански окръг и участието на митрополита в тях; данните в периодичния печат описани у: *Райкински, И.* Врачанският край от Освобождението до прага на XX век. Враца, 2002.

особено значение придобива фактът, че Врачанска и Белослатинска околия са бойкотирали изборите за III ВНС. Непризнаването на княза от страна на русофилите компроментира както самото русофилство, така и привържениците му и в същото време държи Врачански окръг в неизгодна за него изолация. За неутрализиране антидържавните прояви на русофилските кръгове, проправителствените сили с организираното посрещане на Княза при пристигането му в Оряхово, изпращането поздравителни адреси и телеграми, опитват да покажат[26], че населението се дистанцира от тях. Първият жест за приобщаване на размирния край прави Князът, като кани на прием народните представители от врачанска околия, заедно с още 4 окръзи на 30 ноември 1887 г. „Препоръчвам ви господа, братско единство, взаимна любов и съгласие. Към това ако се стремите и ако се ръководите от тези чувства, за които не се съмнявам, вий желаете величието, щастието и напредъка на България.“[27] Чуждестранните дипломати съобщават в донесенията си, че Князът полага големи усилия да бъде в добри отношения с православната църква, като се стреми да не парадира със своето вероизповедание[28]. Точно обратното твърдят обаче синодалните архиереи[29]. Откритият призив на Княза не променя отношението на митрополита към него, а на 14 февруари 1888 г. отказва да отслужи молебен за българския държавен глава. Кое предизвиква това демонстративно конфронтиране с Княза и правителството в началото на 1988 г.?[30] В ТДА – Враца се съхранява преписка на митрополита от 5 август 1887 г. с духовниците от епархията относно указване начина за споменаване на Княза в богослуженията, както и подробни „Указания как да се споменува при разните свещенодействия името на НВ Княза“ от същата дата[31]. Те са в разрез с действията му от началото на 1888 г. и дават основание да се потърси външен подтик за тях. Данни за такъв външен подтик се откриват във възникналия конфликт между правителството на С. Стамболов със Св. Синод и особено с владиката Климент в началото на 1888 г. по повод споменаването името на руския цар в богослуженията. Той възниква след абдикацията на Княз Александър, когато името му престава да се споменава, а все още няма избран нов български

---

[26] ДВ, бр. 86, 3 авг. 1887; *Йоцов, Д.* Културно политическо развитие на Враца., С., 1937, с. 373.

[27] 20 години от царуването на НЦВ Фердинанд I. Речи, прокламации и рескрипти. С., 1907, с. 25.

[28] *Йовков, И.* Кобургът. С., 1978, с. 53.

[29] *Христов, Х.* Врачанската епархия (исторически обзор). – В: Богослужебно последование и житие на св. Софроний Врачански с исторически очерци за неговата (Врачанска) епархия и за Черепишкия манастир. Юбилеен сборник. С., 1983, 72–74.

[30] НБКМ–БИА, ф. 63, оп. 1, а.е. 99, л. 39–45.

[31] ТДА – Враца, ф. 381к, оп. 1, а.е. 51, л. 4 –7.

Княз с който да бъде заместен. Същевременно поради липсата на български богослужебни книги масово се употребяват руски, издавани през различни векове, в които фигурира руския царски дом. В периода на безкняжието някои духовници преставайки да споменават бившия български Княз започват да четат благословиите за руския цар, отпечатани в църковните руски книги[32]. Министерският съвет в свое заседание разглежда този проблем, изострен поради скъсването на отношенията на царското правителство с България. В атмосферата на ожесточена борба, предприета от Руския император срещу правото за самоопределение на българската държава, споменаването му от духовниците става повече от неуместно и придобива характер на откровена провокация срещу новия държавен глава. Стамболов се обръща към екзарх Йосиф на 28 януари 1888 г. с предложение да се отпечатат български църковни книги, които да заменят остарелите руски издания, като в тях се впишат и съответните официални формули за споменаване на българския Княз. Екзархът отказва да приеме предложението, но Министерството на изповеданията с окръжно 729 от 5 февруари 1888 г. нарежда на всички митрополити да се споменава в богослуженията Българския Княз и да се прекрати остарялата практика за споменаване чужди владетели, което освен че е неканонично, но поставя под въпрос независимостта на държавния престол и короната[33]. В отговора си на окръжното митрополит Климент предизвикателно настоява, че българската църква е длъжна да почита руския цар като единствен гарант на държавността. При това не само Царя-Освободител, но и всеки следващ руски цар „като покровител на България, на нейната независимост, свобода и за укрепяване на самият държавен престол и корона“[34]. Това писмо навежда на мисълта, че митрополит Климент инициира действия за непризнаване на Княза и така предизвиква демонстрацията на митрополит Константин на 14 февруари 1888 г., няколко дни след възникналото противоречие с правителството. Конфликтът се задълбочава на сесията на Св. Синод, свикана през декември 1888 г. Сами включени в нарушение на условията за членство, Константин и Климент поставят под въпрос легитимността на Княз Фердинанд, отказват да нанесат официална визита на правителството и държавния глава, отстраняват софийският митрополит Кирил, който се ползва с доверието на Стамболов. Ескалацията на конфликта продължава когато правителството получава сведения, че се изготвя синодално окръжно за забрана споменаването на Княза и самия митрополит Константин още на Коледната

---

[32] В употреба са стари книги от 18 и 19 в., с покойни вече руски царе и царици, чието споменаване става куриоз.

[33] *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 540, 541.

[34] Писмото е публикувано в: Из архива на В. Друмев-Климент Търновски. С., 1973, 227–229.

служба в катедралната църква в София не споменава името му и забранява това и на останалите свещеници[35]. Окончателният разрив с правителството настъпва, когато синодалните старци са уличени в замисъл да го анатемосат по време на тържествената литургия на 1 януари 1889 г. в катедралната църква в София, което да послужи като знак за бунт[36]. Стамболов предприема крути мерки за предотвратяване на замисления заговор срещу държавния глава като обявява нелигитимността на Светия синод, прекъсва отношенията с него и въдворява митрополитите в епархиите им[37]. С това той предотвратява изпълнението на заговора и отправя протестна телеграма до Екзарха. В нея разобличава противодържавното поведение на Св. Синод и заявява решимостта си да санкционира незаконните действия на архиереите и всяка тяхна намеса в политически акции насочени срещу правителството[38]. Двамата митрополити Константин и Климент обаче предприемат едновременни акции по изпълнение намерението си за анатемосване на Княза в своите епархии по време на службите на 1 ян. 1889 г. В резултат на тази публична противодържавна акция срещу Константин е заведено прокурорско разследване и съставен обвинителен акт, с който е признат за виновен за обида и клевета срещу държавния глава според чл. 9 от Закона за престъпните деяния против особата на Н.Ц.В. Княза, комбиниран с чл. 8 от същия закон[39]. В същото време се засилва и организираната дейност на опозицията на д-р Радославов, който е уличен в споразумение с владиците. Арестувани са 50 видни противници на правителството, които пишат антиправителствен адрес до Екзарха. Подемането на този широкомащабен заговор се извършва на фона на недвусмислените действия на Русия за налагане на политиката си в съседните Сърбия и Румъния. Крал Милан е принуден да абдикира, съставени са русофилски кабинети в двете страни. Тези събития предизвикват опасения в българското правителство от една обща офанзива срещу България. Това налага предприемане на решителни мерки за парализиране на заговорниците по всички линии, в това число и срещу владиците, които открито бунтуват населението от църковните амвони[40]. Конфликтите

---

[35] *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 563, 568; *Биман, А.* Стамболов. С., 1896, с. 134.

[36] *Биман, А.* Цит. съч., с. 136.

[37] *Маринов, Д.* Цит. съч, 568–570 – „това е онуй интерниране..., което вдигна в свое време такъв голям шум“.

[38] Руският двор планира Св. Синод да повдигне нов преврат. Страшимиров, А. Диктаторът..., 184–185.

[39] Окръжният съд във Враца с решение № 330 от 27 септ. 1889 г. дава ход на делото. За размера на разложението в институциите говори не само това, че митрополитът отказва да приеме акта, но и съдебните власти и прокурорът Й. Соколов поради приятелските си отношения с него потулват делото чак до амнистиите 1894 г. ТДА – Враца, ф. 64 к, оп.1, а.е. 302, 1–34.

[40] *Панайотов, И.* Цит. съч., 139–144.

при честването на официални празници в двете епархии разкриват настъпилите противоречия и смущения всред местното духовенство, поставено пред обърквaщи го нареждания от страна на духовното му началство и на държавните власти[41]. Тогавашната преса[42] е пълна с данни за партизански прояви на духовници, които стават притча во язицех. През цялата 1889 г. Константин Врачански и Климент Търновски чрез открити демонстрации срещу държавния глава и правителството в епархиите си подклаждат политическия разкол и дестабилизация, чиято кулминация става заговора на майор Паница за убийството на Княза, разкрит на 19 януари 1890 г.[43] Данни за развитието на конфликта между Константин Врачански и правителството се съдържат в непубликувано изложение на врачанския архиерей до екзарха в Цариград от 7 април 1890 г.[44] В него се описват и факти за настъпилото разделение и смут сред населението и местните власти, организиране на събрания срещу него с цел да бъде освободен от катедрата, за да се нормализира обстановката в окръга. Добитите „от сигурен източник сведения“ за мерките предприети от правителствените сили в тази насока говорят, че дестабилизирането придобива размери, при които единствен изход властите виждат в отстраняването на митрополита[45]. Действията на Климент Търновски и Константин Врачански, започнали в началото на 1889 г.[46], продължават чак до откриване на делото срещу заговорниците на кап. Паница, поради което правителството предприема известното въдворяване на Търновския архиерей и разследването срещу него. Непубликувана преписка на митрополит Климент с изложенията му до Екзарха по разследването на правителството срещу него през 1889 г., и разпращана след това от Екзарха до врачанския владика говори за съгласуваност и одобрение на действията им от него[47]. Тези данни обясняват предприетите крайни действия на правителството срещу владиците. Делото срещу врачанския архиерей обаче

---

[41] Архив на Стамболов. Т. 3, 254–255, 348; *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 576.

[42] Вж. бел. 25.

[43] История на България. Т. 7. С., 1991, с. 265; *Панайотов, И.* Русия, великите сили и българския въпрос. С., 1941, с. 144; *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 589; *Биман, А.* Цит. съч., с. 134.

[44] ТДА – Враца, ф. 64к, оп. 1, а.е. 332, л. 50–52.

[45] Архив на Стамболов. Т. 3, л. 254–255.

[46] ТДА – Враца, ф. 381к, оп. 1, а.е. 81, л. 1–8.

[47] ТДА – Враца, ф. 381к, оп. 1, а.е. 63а, л. 1–30. Изложенията на Климент относно известните събития за проповедта му в Свищов на петдесетница 1889 г. са пространни и витиевати, но същевременно достатъчно заобиколни и уклончиви за да не разкриват същността на възникналия проблем. Като се има предвид, че и съпругата на Стамболов е от Свищов явно е имало доста свидетели на скандалната проповед, за което говори и А. Страшимиров: „Старият съдия Каракашев... е присъствувал и твърди, че словото било тъй недвусмислено, щото могло е да бъде инкриминирано дори в нормални за държавата времена.“ Цит. съч., 182–183.

е потулено от приятелите му в съда и се разминава с домашен арест за разлика от търновския митрополит срещу който е предприето ефективно съдебно преследване. Разследването срещу заговора на кап. Паница както и решителните действия на правителството срещу противодържавните действия във всички среди принуждават Йосиф I да се разграничи от по-нататъшни действия на архиереите в страната към представителите на държавните власти. Интерес представлява в този смисъл негово писмо, адресирано до Кирил Видински, чието съдържание е „молба да не се противопоставя на властите по повод съществуващия ред в Княжеството". То указва на входящо писмо „от 7 априлий под № 272, с което ни се явявате, че властта, чрез своите партизани приготовлявала прошения, с които да иска от нас отстранението Ви от епархията и заместването Ви с друг". Това писмо едновременно дава и отговори и поставя въпросителни по изследвания проблем[48]. Споменаването на датата 18 май – първоначално обсъждана за откриването на паметника – открит обаче на 21 май[49], заедно с цитатите от писмото на митрополита и наставленията му към него, в дух „да бъдете във всичко коректни с правителството, но и да загладите всичко, което е било и е в противност на коректността и лоялността с властите", позволяват да се абстрахираме от явната грешка в адресата и да приемем, че това е препис от отговор до Константин, което е необходимо, за да се разкрие явната промяна в позицията на Йосиф I за отношението му към правителството[50]. В ТДА – Враца се съхранява и прокурорска преписка срещу него от 2 май 1890 г. по обвинение в речи

---

[48] Писмото е от 4 май 1890 г., публикувано в т. 3 от личния архив на Ст. Стамболов, изд. 1997 г. от БАН. Ако се абстрахираме от адресата – видински Кирил, а го свържем с врачански Константин, то писмото ще се окаже отговор тъкмо на цитираното писмо № 272 от 7-ий априлий 1890 г., гр. Вратца, отправено до негово Блаженство Екзарха Българского Господина Йосифа в Цариград от Вратчанский Константин. Същите призиви от екзарха „ да пазя лойалност и коректност" към правителството се цитират от самия Константин и в друго свое обръщение от 24 юли 1889 г. И разкриват тенденция в съдържанието на преписките помежду им.

[49] Изложението разкрива информацията му по възникналия казус с организиране посрещането на Княза във Враца при откриване паметника на Хр. Ботев във Враца. Сведенията узнал от помощника на кмета, „...и щото след надлежна демонстрация от страна на правителството да ме изгонят полицейским образом из градъг, така щото по никой начин да не се намирам тук за 18-ий май".

[50] „Отговора който ние даваме, е бил всякога, че правителството не може да се остави да се не почита и не припознава княза от самите сановници на държавата. Нямаме ни най-малко съмнение, че В. В. Преосвещенство не спущате из предвид, че всяко правителство не може да търпи в случай, че един сановник, облечен в своята официалност, си позволява да действува против княза и съществуващия порядък. Това е нещо естествено... затова нашето мнение е било и е, да бъдете коректни с властите, да избягвате предизвикванията и да изнамерите средства за нормални сношения с правителството".

срещу правителството на 22 и 23 апр. с. г. в с. Тишевица. На прокурорското запитване, Митрополитът адресира едно коренно различно по характер писмо в сравнение с преписката по делото за обида на княза, в която дръзко отказва да дава обяснения на властите[51]. Тонът му е променен, но едва ли и отношението към властите. Факт е, че той не присъства на откриването на паметника на Христо Ботев[52]. В началото на май започват заседанията на Военния съд по делото срещу заговора на Паница, а на 17 май 1890 г. е произнесена присъдата. По сведения на германския консул, екзекуцията на Паница постигнала очаквания ефект за нормализиране политическата обстановка и преодоляване противодействието на владиците[53]. Прекратяването на домашния арест[54] на Константин Врачански вероятно има пряка връзка със свикването на сесията на Св. Синод в Русе, инициирана от Ст. Стамболов със съдействието на митрополит Григорий[55] с цел да се възстановят отношенията с духовните власти. На тази сесия по-късно се постига изработване на необходимата формула за споменаване името на Княза в богослуженията и преодоляване на конфликта.

В обстановката на разкол и раздори, в каквато врачани реализират инициативата си за построяване първия Ботев паметник във Враца през 1890 г., общината и Постоянната комисия при окръжното управление с подкрепа на жителите предприемат сериозна подготовка, за да организират едно бляскаво тържество. От цялото княжество се стичат депутации на 21 май, а населението е въодушевено от големия случай – „откриването на паметника на българския юнак Христо Ботев и първото идване на български княз във Вратца“. На тържеството пристигат и свещеници от Белослатинска и Оряховска околии[56]. В светлината на тенденциозното поведение на митрополита към Княза, което неглижира в определен смисъл и положението на окръга пред държавния глава и на духо-

---

[51] Писмото му от 14 май съдържа изчерпателно изложение на случая, благодарности към прокурора за отправеното му запитване и молба за оневиняването си по делото, което окачествява като клевета, която цели да препятства на свободното му движение из епархията, което заплашвало с бунтове сред населението и основната според него цел била поставянето му под домашен арест и отстраняването му от епархията.

[52] *Йоцов, Д.* Културно-политическа история на Враца. Враца, 2000, с. 383. Съвременниците тънат в догадки за възможното местоположение на владиката. Във всеки случай версия за присъствието му на сесия на Св. Синод в Русе не е известна на тогавашните врачани, според описаното от Д. Йоцов. На 18 май 1890 г. вместо молебен за тезоименния ден Княза, свещениците отслужили панахида за четниците. – ТДА – Враца,ф. 381к, оп.1, а.е. 81, л. 5.

[53] *Биман, А.* Цит. съч., с. 147; *Панайотов, И.* Цит. съч., с. 150.

[54] *Страшимиров, А.* Диктаторът..., с. 183.

[55] *Маринов, Д.* Цит. съч., с. 578; *Биман, А.* Цит. съч., с. 137; *Страшимиров, А.* Цит. съч., с. 182.

[56] Вж. бел. 51.

венството в частност, интерес представлява ответната реакция, доколкото тя разкрива как кореспондира положението му на български държавен глава със способността и желанието му да влезе в ролята на олицетворение на българската нация. Това свое декларативно желание той изявява пред регентите още при заемането на престола: „не искам да има бариера между чужденеца-владетел и народа“[57]. Такъв несъмнено определящ, знаков пример е отношението на Княза към поканата да участва заедно с министър-председателя Стефан Стамболов в тържествата – нещо, в чиято възможност и целесъобразност окръжния управител и правителствените сили хранят съмнения[58]. Сведенията на Д. Йоцов разкриват, че въпросът за присъствието на Княза във Враца при взелото невъзможни до нетърпимост размери противопоставяне на Врачанския митрополит и разцепление сред духовенството срещу него е злободневния въпрос на деня. Всевъзможните тълкования, заговори, инсинуации и спекулации са описани и в изложението на митрополита.

От тази гледна точка посещението на Княза във Враца отговаря в най-голяма степен на висотата на положението което заема като български държавен глава. Като пренебрегва несъмнено личното си отношение в случая, той демонстрира достатъчно държавническа решимост да уважи историческия момент – откриване на първия паметник на един революционер, в качеството му на национален идеал на българите и да изпълнява ролята на олицетворение на нацията, която се изисква от държавния глава по Конституция.

Интерес представлява мястото на тази проява от страна на Княза редом с други знакови постъпки от негова страна в тази посока, които разкриват отношението му към неговата роля като български държавен глава – олицетворение на националните идеали. Такъв знаков характер има още самото му пристигане на 30/11 август 1887 г., когато той преминава от Видин, по Дунава до Русе и В. Търново, където полага клетва пред Конституцията, а от там предприема обиколка през Южна България до Пловдив[59]. С тази демонстрация за необратимостта на Съединението, Князът показва пълното си ангажиране с българските национални идеали и каузи още с встъпването си на престола. След пристигането си в София той посещава Сливница и Драгоман, където се покланя на падналите в боевете и произнася речи за значимостта на тези събития[60], а на 7

---

[57] И. Йовков говори за дадено от Княза обещание за увековечаване паметта на Ботев, още при посрещането му на Козлодуйския бряг през 1887 г., чийто подвиг бил позабравен в свободна България. – Цит. съч., с. 16.

[58] Личен архив на Ст. Стамболов, т. 3, с. 74.

[59] *Грънчаров, С.* Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894, С., 1984, с. 110.

[60] *Йовков, И.* Цит. съч. с. 43.

ноември 1887 г., още в първата годишнина след поемането на българския престол участва в тържествено честване на победата в Сръбско-българската война като народен празник, ознаменувал победата на целия народ за свободата, независимостта и целостта на Отечеството. Честванията на Сливнишката епопея на 7 ноември и деня на победата на 15 ноември стават първите големи национални празници, чиято традиция последователно се налага от Княза, а по-късно прераства в ден за честване падналите за Отечеството[61]. В началото на 1888 г. той предприема пътуване из страната и посещава старите исторически паметници, църкви и гарнизони, по повод на което адресира специално обръщение към Стамболов[62]. В този дух през целия период до 1908 г., когато обявява независимостта на България, виждаме Княза при откриването на всички паметници, посветени на национални герои или исторически събития, където произнася подходящи слова. На 22 октомври 1895 г. открива паметника на „народния труженик" В. Левски в София, а на 15 май 1903 г. полага основния камък за паметника му в Карлово. През 1900 г. приема да стане върховен представител на Комитета „Цар-Освободител Александър II", чийто основен камък полага на 23 апр. 1902 г.; а на 20 апр. 1900 г. полага основния камък на паметника на Априлското въстание в Оборище[63].

На този етап когато все още налагането на Княжеската институция е в ръцете на самия Княз и правителството начело с неговия пръв министър, се налага впечатлението като че ли те единствени тогава осъзнават и носят отговорността на момента, от който зависи независимостта на страната[64]. За това допринасят и документите, разкриващи противодържавните прояви на врачанския митрополит и висшето духовенство през изследвания период. Реализирането на очакванията към него като фактор за изход от кризата Князът може да осъществи, само ако се превърне в реален фактор на вътрешно-политическата стабилност. За целта в голяма степен придобива значение и способността му да се идентифицира с българските национални идеали като български държавен глава. Поради това присъствието му на тържествата при откриването на паметника на Христо Ботев във Враца при тогавашните специфични обстоятелства придобива знаков характер. В този смисъл отношението към българските

---

[61] Речите в: 20 г. от царуването на НЦВ..., с. 20, 21, 45, 50, 51, 273. В определен смисъл детронаторите поставят на карта и делото на Съединението, поради което дейността на регентите за преодоляване на „българската криза" и избиране на български държавен глава всъщност придобива измерение съизмеримо с неговото утвърждаване.

[62] Пак там, 30–34.

[63] Пак там, с. 182, 281, 321, 325, 390, 394, 432.

[64] Вж. цит. съч. на А. Биман, Д. Маринов, А. Страшимиров, Р. Фон Мах, заседанията на ВНС, Доклада за 20 год. от възцаряването на Княза и др.

национални герои може да се разглежда като един съществен аспект от процеса по налагането на Княза на българския престол и утвърждаването на Княжеската институция. Това е важна предпоставка и показател за провеждането на самостоятелна политика, насочена към запазване на българската независимост след избухването на „българската криза“, която да докаже на Великите сили, че България е независима държава, развиваща се по пътя на своето вътрешно самоопределение и национални идеали. За резултатността от провеждането на тази политика след години свидетелства изказването на лорд Солсбъри, един от авторите на разделението на българския народ в две държави: „Тогава ние мислихме, че сте руси и че Русия чрез вас ще се простре до стените на Одрин, вследствие на което се трудихме, колкото можахме, да я задържим. Ние не знаехме вашия народен гений и неудържим стремеж за самостоятелен политически живот.“[65]

Така представеният проблем е интересен и с очевидния парадокс за разликата в отношението на Княза-чужденец и на митрополита – участник в национално-освободителните борби, към Ботев[66]. Логично налагащият се паралел помежду им по отношение на българските национални идеали и техните герои не говори в полза на врачанския архиерей, а снизходителното отношение[67] към политическите прояви на отделни личности, насочени срещу устоите на държавността през целия разглеждан период има отношение към един друг исторически проблем. Това е проблемът за необходимостта при оценката на историческите личности да се отчита преди всичко ролята им в посока развитие или задържане на историческите процеси[68]. Тази необходимост в еднаква степен важи и за личности от ранга на митрополитите и екзарха, които реално са повлиявали обществените процеси в определена посока, предмет на настоящото изложение. Именно с оглед въпроса за адекватното поведение на такива личности към реалните исторически процеси в обществено-политическото развитие става явно, че в приблизително еднаква степен и действията на Българският Княз и на Св. Синод в посочените събития очакват адекватната си оценка от българската историография. Привлечените архивни документи в определена степен разкриват необходимостта и същевременно допринасят за изясняване на тази оценка при изследванията по въпроса.

---

[65] Алманах на Българската конституция. Пловдив, 1911, с. 8.

[66] Митрополит Климент например, а и Екзархът не подкрепят Руско-турската война и този факт също не е намерил адекватната си оценка в историографията.

[67] Такова отношение демонстрират Ст. Грънчаров, в цит. съч., 124–125; Хр. Христов в цит. съч, 70–74.

[68] Поставен от М. Лалков при разглеждане въпроса за историографската оценка на Цар Фердинанд I В: Някои оценки за Фердинанд в германската и австрийска историческа българистика“, с. 458. – В: Докладите от II международен конгрес по българистика. Т. 8. С., 1988.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЗЕМСКА ВОЙСКА (1878–1879 Г.)

Момчил Маринов

Българското опълчение (БО), което е предшественикът на Българската земска войска (БЗВ) от 1878–1879 г., е обект на подробно изследване в нашата историография. Задоволително е проучена фактологическата страна от историята на БО, като в повечето случаи се спазва и задължителната доза критичност на изследователя[1]. Особено полезна е разнообразната изворова база, на първо място наличието на подробни мемоарни съчинения[2].

Създаването на БЗВ се предвижда още през руско-турската война от 1806–1812 г. Всъщност тогава проектът, енергично подкрепян от Софроний Врачански, получава частична реализация. Формирани са 6 самостоятелни български полкове, които проявяват голяма храброст в боевете, особено в сражението край Силистра[3]. Названието „земска“ (т.е. местна)

---

[1] *Вълков, Г.* Българското опълчение. Формиране, бойна история и историческа съдба. С., 1983; *Димитриев, Р.* Боевете и операциите на Шипка във войната от 1877–1878 г. С., 1902; *Митев, Й.* Българското опълчение. С., 1965 и мн. др.

[2] Архивите говорят, № 47. С., 2008; *Бендерев, А.* История на Българското опълчение. С., 1935; Българското опълчение. Сборник документи под ред. на М. Михов. Т. 1 и 2. С., 1956, 1959; *Депрерадович, Ф. М.* Спомени за Руско-турската война 1877–1878 г. С., 1977; *Кисов, С.* Българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877–1878 г. С., 1897; *Марчин, Г.* Участието на българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877–1878 г. Ст. Загора, 1928; *Овсяный, Н. Р.* Болгарское ополчение и Земское войско. Санкт-Петербург, 1904; *Рынкевич, Е. Е.* Записки о болгарском ополчении. Военный сборник, Санкт-Петербург, 1891; *Филипов, Л.* Възпоминания и разкази за Първото българско опълчение през войната 1877 и 1878 година. С., 1893; *Яшвил,Н. В.* Походни писма (1877–1878). С., 2007.

[3] *Вълков, Г.* Планове за създаване на редовна българска армия през Освободителната война (1877–1878 г.) – ИПр, 1978, № 5, 41–58.

е указание, че се касае за народно опълчение от годните да носят оръжие мъже, че се организира по области, и че е временна, непостоянна.

На 8 август 1877 г. в Свищов Великият княз Николай Николаевич, главнокомандващ руската армия, утвърждава „Временни правила за създаване в България на волнонаемна полицейска стража и въоръжени местни караули". Според т. 15 „в местата, където е разположена армията или Българските дружини, от тях се дават достатъчно число инструктори за обучението на караулите в правилата на стрелбата и боравенето с оръжието, а също и за някои правила на военния строй"[4].

Скоро след подписването на предварителните условия в Сан-Стефано са издадени „Временни правила за създаване на земска войска в Княжество България"[5]. Макар че става въпрос за прелиминарен договор, интересът към правилата е оправдан, понеже много от разпоредбите им намират приложение в „същинското" изграждане на земската войска няколко месеца по-късно.

Най-важната част от „Временните правила" определя участието на мъжете на възраст между 20 и 30 години, постоянни жители на Княжеството, в службата в Земската войска за „охрана на реда, безопасността и спокойствието". Предвижда се организацията на войската да бъде земска (милиционна): всеки санджак и окръг педставят на Императорския комисар определено число редови, образуващи пехотни, артилерийски, сапьорни роти, конни сотни. Ротите се състоят от 250 редови, а конните сотни – от 150[6].

Доставката на необходимата храна, както за войниците, така и за конете и за обоза се осланя „първоначално на средствата на местното население". Приемът на войниците се извършва от специална комисия, чийто председател е окръжният военен началник, а членове са гражданският окръжен началник, военният лекар и един от членовете на окръжното управление.

Въпреки, че съгласно условията на договора от Сан Стефано численността на Земската войска трябва да се определи впоследствие „чрез особено съглашение с Портата", една „Допълнителна инструкция" на руското външно министерство от 15 април 1878 г. предвижда, че „цялото население на България без разлика в народност и изповедание е длъжно да бъде призвано към отбиване на военната повинност"[7].

---

[4] Архивите говорят, № 47, с. 57.

[5] Неизбежно е припомнянето, че съгласно чл. 6 на Сан-Стефанския мирен договор „България се въздига в Княжество автономно, подвластно, с християнско правителство и народна милиция".

[6] Архивите говорят, № 47, с. 88.

[7] Пак там, с. 99.

На 31 март 1878 г. е обявено свикването на първия набор от 9000 мъже за попълването на опълченските дружини. Очаква се да се комплектоват всички дружини до 1000 бойци. Това е и началото на края на доброволческия призив и заменянето му със задължителния военен. По този начин продължилата няколко месеца дискусия за характера на БО намира отговор в избирането на задължителния мобилизационен принцип. Поради това новият началник на опълченците ген. Давидов разрешава на дружинните командири да уволняват онези опълченци, които желаят това, понеже те са доброволци за войната, а тя вече е приключила[8].

В средата на юни 1878 г. съществуващите вече 12 дружини са окомплектовани до пълния си състав.

Съгласно параграфите на Берлинския договор Княжество България следва да има „една народна войска“, а в Източна Румелия вътрешният ред да „се поддържа от една туземна жандармерия, която ще се подпомага ог една местна милиция“[9]. Функциите и размерите на войската не се уточняват, а срокът на пребиваване на руските окупационни войски се съкращава на девет месеца, считано от ратификацията на договора[10].

На 8 юли княз Александър Дондуков-Корсаков подписва заповед за формирането и устройството на БЗВ и обявява разформироването на щаба на опълчението[11].

На 18 юли 1878 г. Предписание № 1176 на княз Дондуков-Корсаков до ген.-майор А. П. Шеликовски, началник на БЗВ, нормира преобразуването на БО и формирането на нови части на БЗВ. Една от важните точки в този момент свидетелства за стремежа към разширяването на щата „на дружините и конните сотни, при което да се ограничи до крайна възможност нестроевия елемент в тези части на войските и да се има предвид, че даже и призованите за изпълняване на нестроеви длъжности периодически се сменят и обучават на военно дело“[12]. Това е още един от многото примери за усилието към създаването на „войска постоянна със

---

[8] Според Атанас Бендерев „понеже войната се беше обявила за освобождението на България, плачевното състояние на Българското опълчение стресна руските военни и граждански власти. Почна се една интензивна работа, която се завърши с изработване на височайше утвърдените от 25 април правила и инструкция за въвеждане задължителна военна тегоба и за преименуване на опълчението в Българска земска войска, както и за обучаването на последната“ (*Бендерев, А.* Цит. съч., с. 329).

[9] *Стефанова, С.* Международни актове и договори. С., 1958, 148–151.

[10] *Янчев, В.* Армия, общественост и вътрешна сигурност. Българският опит. С., 2006, с. 30

[11] Българската земска войска 1878–1879 г. Сборник от документи и материали. С., 1959, с. 59. Заповедта от 8 юли потвърждава „Височайше утвърдените временни правила“ от 25 април 1878 г., чиито постановки обаче са съобразени съгласно Сан-Стефанския договор.

[12] Пак там, с. 61.

силни кадри, но назначена да обучи възможно повече народ, в най-къс срок“[13].

Вторият „призив“ от август 1878 г. като цяло е успешен и дава основание на княз Дондуков-Корсаков да констатира, че „въобще недоборът се оказа съвсем незначителен и причина за това бяха намаляването на границите на Княжеството и на Източна Румелия, широките отстъпки поради семейно положение, строгият медицински преглед и отсъствието на значителен брой на печалба извън границите на Княжеството и Румелия“[14]. Сериозни проблеми остават обаче в комплектоването на артилерийските батареи (250 души) и конните сотни (150 души) – почти неразрешен въпрос още от бойната практика на БО[15]. Освен това голяма част от поставените на разположение 10 000 пушки (винтовки) „Крнка“ се нуждаят от спешната намеса на оръжейните майстори, поради повредите, получени по време на военните действия.

През ноември 1878 г. в Пазарджик е създадена отделна школа за ветеринарни фелдшери, което е неотложно решение предвид нуждите на българската кавалерия. Фелдшери се подготвят в училища в София, Пловдив и Търново под ръководството на губернските лекари[16].

На 26 ноември 1878 г. в София е открито Военното училище с първите 250 курсанти. В Търново (по-точно в Лясковец) се формира учебна дружина с конен взвод. Военното училище следва да подготвя офицери, а учебната дружина – подофицери за БЗВ.

В резултат на динамичната следвоенна обстановка многообразието от войскови формирования в Северна и Южна България е впечатляващо. Непосредствено след Освобождението в Княжеството има по същество си редовна войска, съставена от пехота, кавалерия, артилерия и сапьори – БЗВ. Освен това съществува народно опълчение, изградено от чети и дружини и ръководено не от Военната министерство, а от правителството. Малобройната по състав Дунавска флотилия е изцяло командвана от руски офицери и подофицери и се намира до 1884 г. под прякото началство на княз Александър Батенберг[17]. Функционира и жандармски (драгунски)

---

[13] *Бендерев, А.,* Цит. съч., с. 266.

[14] Архивите говорят, № 47, с. 147.

[15] Съгласно телеграма от началника на тила генерал Дрентелн от 9 октомври 1877 г. до княз Черкаски „в българския склад в Плоещ има 12 скорострелни оръдия „Круп“ с принадлежностите им и 2760 снаряди“. По сведения на участници в събитията „едва след свършване на войната Круповските топове на славянския комитет послжиха за формиране на артилерията от българската войска на Княжеството“. *(Бендерев, А*. Цит. съч., с. 68.)

[16] Поради дифицита на медицинския персонал през ноември 1878 г. е решено да се предложи на частните и градските лекари „да услужват“ на частите на БЗВ с възнаграждение 200–250 лева месечно.

[17] *Вълков, Г.* Българските въоръжени сили в периода на тяхното създаване. – В:

корпус, изпълняващ полицейски функции, но подчинен за известно време на Военното министерство.

В Източна Румелия действа милиция, съставена предимно от пехота (учебният ѝ батальон включва и ескадрон, сапьорна рота и половин артилерийски дивизион). До края на 1879 г. официално съществуват и известните гимнастически стрелкови дружества, но те продължават дейността си и след това. Дружествата се състоят от пехотни и кавалерийски дружини и на практика се ръководят от комитетите „Единство“. Ролята на полиция в областта се изпълнява от пехотна и конна жандармерия.

Обяснението за тази пъстра картина е в предисторията ѝ. Известно, но оставащо някак встрани от внимание, е обстоятелството, че още по време на формирането на т.нар. Втора серия на БО (началото на този процес започва към средата на юни 1877 г.) представителите на руските политически и военни среди съвсем не са единодушни за начина на комплектоване – дали това да става на доброволчески принцип (какъвто е случаят с първите шест дружини) или да се въведе наборната практика. Бавното попълване на дружините от втора серия повишава още повече значението на този въпрос. Изследователите на бойната история на БО засягат този проблем най-често в контекста на отношенията между началника на опълчението ген. Николай Столетов и ръководителят на Гражданската канцелария княз Владимир Черкаски. Дори и на тази плоскост обаче категорични изводи са рисковани, понеже обективните условия почти до края на войната са твърде неблагоприятни за организирането на редовни набори.

Неотложните проблеми при създаването на БЗВ са от различен характер. Изключително важни са организационните проблеми. Причините за тях звучат като клише, което обаче е неизбежно – недостатъчно време, липса на наборна практика, неучастието на опълченска артилерия и почти липсата на кавалерия в боевете. Влиянието на последните два фактора е до някъде смекчено от сравнително доброто материално и бойно обезпечаване (например на 13 юни 1878 г. от складовете в Одрин на БО са отпуснати още 5400 пушки „Крнка“ с по 120 патрона за всяка една, като в Свищовския склад вече имало 12 000 пушки), както и от факта, че след войната за основа на българската артилерия послужват оръдията, съхранявани в „българския склад“ в Плоещ. Израз на организационните проблеми е обстоятелството, че и след преименуването на БО в БЗВ в някои документи известно време след това все още упорито се употребява названието „опълчение“.

Известия на Института за военна история, т. 31 (притурка към списание Военноисторически сборник), С., 1981, с.77; *Иванов, С.* Формирането на Българската Дунавска флотилия и първите командири. – В: Военноисторически сборници, С., 1943, с. 42.

Кадровите проблеми са предизвикани от многото жертви сред офицерския и подофицерския състав – така например знаменосната Трета дружина още в края на август 1877 г. има до 40% загуби – убити и ранени. Твърде значителни загуби имат и другите дружини, особено тези от Първа серия. Поради това след създаването на Военното училище спешно се налага практика първо офицерско звание да се присъжда на заслужили в боевете опълченци. От друга страна комплектоването още от първия набор в края на март 1878 г. се развива, макар и с някои съществени уговорки, повече от задоволително. Възниква дори проблемът с голямото желание на българи, останали извън пределите на Княжеството и Източна Румелия, да служат в дружините на БЗВ. Такива случаи има твърде много с българи от Лозенградско, на коиито въпреки протестите на Високата порта, е позволено да служат в гарнизоните в Пловдив и в Сливен.

Според един от последните документи (9 април 1879 г.) по създаването на БЗВ в Княжеството тя се състои от 20 пехотни дружини, 4 конни сотни, 8 батареи, 2 сапьорни роти, 1 учебна дружина, 1 рота обсадна артилерия и команда за местния парк. Числеността ѝ е 23 000 българи, около 300 руски кадрови офицери и 2100 руски кадрови по-малки чинове, включително и ординарците[18].

И в следващото десетилетие Русия остава главен доставчик на боеприпаси и оръжие. Дори през 1888 г., когато отношенията между двете държави на най-високо ниво са в „замръзнало“ състояние, със заповед № 314 на българския военен министър Сава Муткуров се назначава комисия от Арсенала за приемане на 30 000 пушки „Бердана № 2“, а с Указ № 59 от 22 март 1888 г. са одобрени условията за доставка на още 10 000 пушки „Бердана № 2“ от Тулския оръжеен завод[19].

Тенденциите в създаването на новата българска войска през 1878–1879 г. дават началото на превръщането ѝ в един от приоритетите на следващите правителства. Тази констатация е особено валидна за второто управление на „стамболовистите“ (1903–1908 г.), въпреки неоднозначното отношение към конкретните прояви на военните им реформи.

---

[18] Според Атанас Бендерев „броят на Земската войска беше, без кадровите чинове – 31 085 души. Кадърът се състоеше от 394 офицера, от които 36 от български произход и от 2700 войника“.

[19] Държавен вестник, бр. 87, 1888, с. 6.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ГАБРОВСКОТО ГРАДСКО ОБЩИНСКО УПРАВЛЕНИЕ ПО ДОКУМЕНТИ, СЪХРАНЕНИ В ДЪРЖАВНИЯ АРХИВ И В РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ГАБРОВО (края на XIX – средата на XX в.)

Иван Постомпиров

Фондът на Габровското градско общинско управление в Държавен архив (ДА) – Габрово е един от най-използваните, съдържанието на документите е разкрито чрез каталожни фиши, включени са в научни изследвания, проучвания и публикации и са микрофилмирани за Застрахователния фонд на Архива. По тази причина след няколкогодишен труд е подготвен и предстои издаването на справочник по документите в архивния фонд на Габровската община в ДА – Габрово и в Регионалния исторически музей (РИМ) – Габрово.

Архивни документи на Градското общинско управление – Габрово за периода от 1877 до 1910 г. в необработен вид са предадени за първи път в Държавен архив (ДА) – В. Търново през 1955 г. от Народното читалище „Априлов – Палаузов“ – Габрово, където са съхранявани дотогава. След създаването на Държавния архив – Габрово през 1959 г., фондът на Градското общинско управление – Габрово е предаден от ДА – В. Търново и е заведен като ф. 5К. Оттогава до 2003 г. в Държавния архив – Габрово са приети общо 607 а.е., отнасящи се за един и същ исторически период от дейността на Градското общинско управление – Габрово (1877–1959 г.). Фондът е обект на постоянен интерес от страна на историци и краеведи, проучващи различни периоди от развитието на Габровската община. Особено голям интерес представляват протоколните книги от заседанията на общинския съвет, които са запазени почти за целия период (1879–1881, 1884–1944 г.), с изключение на отделни години. Освен тях, като първостепенни източници за дейността на Габровското градско общинско управление могат да се посочат книгите със заповедите на кмета, заповедните

книги и преписките по личния състав на общинското управление, регистрите по гражданското състояние, бюджетите и главните отчети на общината, тръжните препоски по отдаване общински приходи на наемател, преписки и проектосметна документация по благоустройствената политика на общината, строителството и ремонта на частни предприятия, таблици със статистически данни по различни стопански показатели, кореспонденция по различни въпроси с институции, частни лица и др. Важно практическо значение през последните години имаха емлячните регистри и декларации за непокрити земеделски имоти в Габрово и селата от околията, за възстановяване на собствеността върху земеделските земи и гори на гражданите.

Документите на Градското общинско управление в архивния фонд на РИМ – Габрово представляват основно преписки по различни въпроси от дейността на общината, свързани с управлението, приходите и разходите, благоустройството, издръжката на училищата, военното дело и опазването на обществения ред. Те обхващат периода от края на XIX, началото и 40-те години на XX в. Особен интерес представлява преписката, която общинското управление води през 1940 г. с градски и селски общински управления от страната по събиране на данни за опълченците, участвали в боевете за вр. Шипка и провъзгласени за почетни граждани на Габрово през 1922 г. Габровското общинско управление получава значителен обем информация за живите и починали опълченци, вкл. и много снимки, тъй като планира да бъде изготвен албум на почетните граждани, но явно идеята не се осъществява[1].

* * *

Преди Освобождението на България през 1878 г. Габрово е малък град, седалище на каза (околия), която обхваща 21 нахии (общини).

В периода 1877–1878 г. руските военни власти полагат големи грижи за създаването на местна градска управа съгласно Временните правила за управителните съвети в Княжество България. В Габрово се формира гражданско управление, представено от Временен управителен комитет с председател Райчо М. Каролев. По-късно се извършва избор за постоянен Градски управителен съвет. По време на войната градският съвет се грижи за осигуряване тила на руската армия. Открити са три болници, създадена е специална комисия, която да се грижи за хигиената на града, за опазване на реда в града и околията и др. От септември 1879 г. на основание Указ № 180, 14 септ. 1879 г. на княз Александър I за Привременните правила за общинското градско и селско управление[2] Габровският

[1] РИМ – Габрово, отд. ННИ, инв. № 4096–4162.

[2] ДВ, бр. 9, 29 септ. 1879.

управителен съвет е преименуван в кметство. През септември 1879 г. за кмет е избран и утвърден Димитър Ц. Мичковец, а за помощник-кмет – Янко Арнаудов.

В първите години след Освобождението, задачите които решава Габровското градско общинско управление са свързани с осигуряване на реда и спокойствието в града, подпомагане на бедни и пострадали от войната, връщане на бежанците от Южна България обратно по родните им места, раздаване на общински места за строеж на жилища, регулиране цените и осигуряване снабдяването на населението. Сред задълженията му влизат събирането на държавните (правителствените) данъци, военният набор, издръжката на арестантите и народното опълчение, осигуряването на помещения за държавните институции и др., нетипични за следващия период на развитие.

Една от важните функции на общинското управление в този период е решаването на военни въпроси и опазване на обществения ред. В периода 1878–1885 г., то осигурява оборудването и издръжката на ареста към полицейския участък, поправката на старата турска казарма, грижа за военното имущество останало в града след приключването на войната и др.[3] Габровското общинско управление осъзнава ролята, която би имало присъсвието на един военен гарнизон за значението на града и прави опит през 1879 г. да издейства построяването на нови казарми на мястото на стария турски конак. Събрани са средства от населението чрез данъка теметуат и са закупени материали, но Търновският губернатор не одобрява отпускането на останалата част от сумата. През 1883 г. инициативата отново е подета с участието на кметовете от Габровска околия, но въпросът с казармите се решава в полза на съседния град Севлиево, който е станал и окръжен център[4]. В посочения период Габровското общинско управление се грижи за военната повинност: осигуряване на младежите подлежащи на военна служба, набиране и обучение на доброволната милиция, народното опълчение и запасните войници[5]. По време на Сръбско-българската война през 1885 г.,общината е задължена да осигури издръжката на 338 души опълченци от Габрово до присъединяването им към редовната войска. Тя трябва да поеме изхранването на семействата на бедните опълченци и доброволци до завръщането им от войската[6]. През войната Габровското общинско управление се справя и с друга важна задача. Организирана е военна трудова повинност на габровските занаятчии и фабриканти за снабдяване на войската с плат, полушубки, дол-

---

[3] РИМ – Габрово, отд. НННИ, инв. № 3933, 2260.

[4] Пак там, инв. № 3933, 2268.

[5] Пак там, инв. № 2243–2248, 2264, 2308, 3931, 3934, 8233, 8314.

[6] Пак там, инв. № 2325, 8315.

ни дрехи, ръкавици и др. Занаятчиите и току-що проходилата габровска индустрия осигуряват за един съвсем къс период от време, до 15 ноември 1885 г., над 75 000 аршина шаяк за 6000 униформи.[7]

С течение на времето, дейността на общинското управление се променя. На преден план застава грижата за благоустрояването на града, което е изключително широкообхватна и сложна дейност, включваща мерки за: планиране, водоснабдяване, канализация, хигиенизиране, осветление и на по-късен етап – електрификация, изграждане на градската инфраструктура – улици и площади, контрол върху частни и обществени строежи, предприятия и др.

Непосредствено преди и след Освобождението Габрово е с тесни, криви улици и къщи, построени без спазване на някакъв план. Улиците са покрити с паваж от речни камъни, а тесните тротоари – с каменни плочи. За планирането на града през 1881 и 1882 г. са водени преговори с инж. Драгутин Кризе от Чехия[8]. Първите регулационен и кадастрален план са изготвени през 80-те години на XIX в., а вторият, по-разширен кадастрален – през 1905 г. Върху него през същата година е изработен и приет общ регулационен план за улиците и площадите на Габрово. Най-вероятно поради недостиг на пари, за икономия на средства или липса на квалифицирани специалисти, планът е поверен на землемера В. Шопов, а продължен и довършен от копист-чертожника Станчо Д. Брадински (гимназист от София)[9]. На заседание от 19 април 1907 г. общинският съвет приема проектите на инж. Евстати Стефанов от София за водоснабдяване, електрическа инсталация и „водопливен“ канал в града, които изглеждат доста изпреварващи времето си. Част от общинските съветници подписват протокола с особено мнение, съмнявайки се, че тези проекти въобще са осъществими[10]. През 1912 г. общинският съвет приема програма за прилагане на регулационния план, която предвижда: сграда на Градското общинско управление, разширение на главните градски улици и площади. Постепенно програмата се изпълнява през следващите години[11].

Поради особеностите на релефа Габрово може да се разраства предимно в северна посока и по-ограничено на юг, по долината на р. Янтра. По тази причина вниманието на Общината се насочва към местността „Падало“. Районът е определен за индустриални цели и регулационния план на квартала е утвърден с Указ на цар Фердинанд от 16 декември 1910 г. По-късно правителството на Ал. Стамболийски одържавява терена на „Падалото“ и започва раздаване на парцели за къщи на безимотни.

---

[7] Пак там, инв. № 8315, л. 233–234.

[8] РИМ – Габрово, отд. НННИ, инв. № 1291, 2268

[9] ДА – Габрово, Ф 5К, оп. 3, а.е, 70, л. 21, 44, 51, 85.

[10] Пак там, оп. 2, а.е. 73, л. 15–16.

[11] Пак там, оп. 2, а.е. 81, л. 54–55.

В началото на 20-те години Габровското общинско управление води упорита борба за възстановяване на общинската собственост и осъществяване проекта за изнасяне на предприятията и особено кожарските работилници извън централната част на града. Освен това средствата от продажбата на парцелите са необходими на общината за провеждане на други благоустройствени мероприятия. В навечерието на Първата световна война е изработен Правилник за прилагане в Габрово на Закона за благоустройството на населените места в Царство България и за индустриалните квартали в града, утвърден с царски Указ от 20 юли 1914 г.[12]

През 30-те години Общинската управа отчита назрялата необходимост от изработване на общ градоустройствен план на Габрово, който трябва да даде перспектива за развитието на града в следващите десетилетия. Габровските управници, придобили самочувствие от стабилното икономическо развитие на града, се равняват по другите големи български градове, включително столицата София. Във връзка с подготвителните работи започва изработването на общ подробен план на околностите на Габрово от инж. Иван Ж. Иванович от Пловдив, което обаче се проточва от 1938 до 1943 г.[13] По същата причина през 1941 г. общинският съвет приема решение за зониране на Габрово и определя централната строителна зона, със съответните улици и квартали[14]. Изработени са регулационни планове на селата Гачевци и Трънето, които са определени за индустриални зони[15].

За изработване на плана е поканен известния европейски архитект и специалист по урбанистика професор Адолф Мусман от Дрезден, Германия, изработил градоустройствения план на София (1938 г.) Негови градоустройствени планове са реализирани в Щутгарт, Дюселдорф и др. На 13 август 1943 г. Габровската градска община сключва с проф. А. Мусман договор за изработване на общ градоустройствен и подробен уличнорегулационен план на Габрово и неговата околност срещу сумата от 50 000 райхсмарки[16]. Чл. 5 от договорът задължава проф. Мусман „да вземе предвид всички съвременни постижения на градоустройствената техника, като се съобрази с особените места, исторически, социални, стопанствени, специфични за Габрово условия“[17]. Градоустройственият план ще предвижда бъдещото разрастване на града и териториите подходящи за целта, отчитайки, че Габрово е индустриален град. Предвижда се също да има отделни устройствени разрешения на части от града – площадите пред

---

[12] Пак там, оп. 3, а.е, 133, л. 154–159.
[13] Пак там, оп. 3, а.е. 37.
[14] Пак там, оп. 2, а.е. 109, л. 285–288.
[15] Пак там, оп. 4, а.е. 1,л. 178.
[16] Пак там, оп 3, а.е. 78, л, 11–18.
[17] Пак там, оп. 3, а.е. 78, л. 12.

новия общински дом, пред Априловската гимназия, пред жп гарата, пазарният площад и спортният център. По свободен избор могат да се дадат перспективи на някои по-важни обекти от градоустройствения план[18]. Според договора се предвижда изработване и на общ градоустройствен план на Габровска община, включващ идейни проучвания и разрешения на главните съобщителни артерии на града и връзката им с държавната пътна мрежа, железопътната мрежа, новите водни площи и артерии, всички индустриални площи, земеделско-стопанските и горски площи, строителни площи, летовища и туристически места, свободни площи и всички населени места[19]. Предвижданият подробен улично-регулационен план обхваща настоящата регулационна площ на града, възлизаща на около 400 ха, и проектира една нова площ от около 1050 ха, което се предполага, че ще е бъдещото разширение на града. Срокът за приключване на работата по плана е две години. Изработването на градоустройствения план изисква широк спектър от монографически и статистически подготвителни данни и материали, сред които: природни фактори, исторически бележки за най-важните етапи в развитието на населените места в Габровския регион, демографска и обществено-стопанска характеристика на Габрово, санитарно и жилищно дело, общински стопански предприятия и др.[20] Подготовката и изработването им среща определени трудности, защото Техническият отдел на общината не разполага с достатъчен ресурс, поради мобилизиране на част от персонала в редовете на войската и липсата на достатъчно подготвени специалисти. Същото се отнася за Държавното лесничейство, Околийския агроном и други местни държавни служби, което допълнително забавя работата по изработване на плановете. Въпреки това общинските служители полагат всички усилия за изготвяне на подготвителните работи и към края на 1943 г. е извикан арх. Иван Дамянов от София за да провери свършеното и да даде мнението си за него.

Предварителните планове, изработени от проф. Мусман, предвиждат изместване на фабричните предприятия и работилници от центъра на града в специални промишлени зони. Проектира се изграждане на зелен пояс около Габрово и други модерни за времето си, но актуални и днес идеи. Амбицията на градската управа е Габрово да се раздели със своя полуселски, ориенталски вид и да заприлича на модерен европейски град, с ясна перспектива за дългосрочно развитие. Поради хода на Втората световна война изработването на плана „Мусман“ остава на равнище подготвителни работи и предварителни проекти[21].

---

[18] Пак там, оп. 3, а.е 78, л. 22.

[19] Пак там.

[20] Пак там, л. 32.

[21] Пак там, оп. 2, а.е. 110, л. 61; а. е 112, л, 107,111, 155,157-, 182; а.е. 112, л. 107, 111–124, 224; а.е. 113, л. 39; а.е. 115, л, 46; оп. 3, а.е. 77–78.

В протоколите на общинския съвет и заповедните книги на кмета са отразени мерките, които градската управа взема за благоустройството на Габрово. Дейността на Габровското градско общинско управление се определя от рамките на годишните бюджети, приемани от общинския съвет. Значителна част от разходите на Габровската община са предназначени за различни благоустройствени мероприятия: осветлението на улиците, отчуждаване на места по плана на града, поддържане на улиците, пътища, мостове, водопроводи и др., включително издръжката на Технически отдел (отделение) с градски инженер. Той направлява и ръководи строителството на частни, държавни и общински сгради и общата благоустройствена дейност в града. Приходите са сравнително ограничени – от продажба на общински терени и някои налози и такси. Поради това за по големи благоустройствени мероприятия, свързани с водоснабдяването и канализацията, павиране на улиците, постройка на общински стопански предприятия, училища и др., общината взема заеми, които гарантира с доходите от общинските приходи.

Почти всички благоустройствени строежи в Габрово, финансирани от общинския бюджет, са отдавани чрез търг на предприемачи. Друга част, главно по уличното и пътното строителство, се извършва със силите и средствата на трудовата повинност, на която подлежат всички годни за военна служба граждани. Ежегодно се извършват ремонти и поправки на улиците, като в края на XIX и началото на XX в. това се изразява в насипване на пясък и чакъл, а от 20-те години започва полагането на паваж и бордюри с изграждане на тротоари[22]. През 30-те години на XX в. общината прави значителна инвестиция, закупувайки компресорна уредба и един парен валяк (1938 г.) за подобряване на пътно-строителните работи в града[23]. През 40-те години се извършват изкопни работи за нивелиране и шосиране на градските улици[24]. За ограничаване разрушителната дейност на водата, в края на 30-те години се извършва корекция на коритата чрез изграждане на подпорни стени по бреговете на реките Янтра и Синкевица, които преминават през града[25].

Във фонда на Градско общинско управление са запазени протоколните решения и проектосметната документация за водоснабдяването на Габрово[26].

---

[22] Пак там, оп. 2, а.е. 29, л. 15.

[23] Пак там, оп. 3, а.е, 39–45.

[24] Пак там, оп. 3, а.е. 30 и 67.

[25] Пак там, оп. 3, а.е. 58, а.е. 60, л. 44, а.е. 63.

[26] Пак там, а.е. 34, л. 9; а.е. 70, л. 3; а.е, 73, л, 28–29, 42; а.е. 76, л. 9–10, 20-22; а.е, 93, л, 83, 102, 129, 155, 166-169, 173–178; а.е, 94, л. 7–8, 16,21; а.е. 95, л. 41, 49–50, 59; а.е. 96, л. 39–41, 71–75, 91–93,125, 200–204; а.е. 97, л. 28–30, 37, 87–90, 97, 108–109,114–115; а.е, 107, л. 4, 49, 60, 63–64, 108-110 и др.; оп. 3, а.е. 36, а.е. 46, а.е, 47, а.е. 50, а.е. 56, а.е, 57, а.е. 59–60, а.е. 64, а.е. 86, а.е. 159, а.е. 164; оп. 4, а.е. 7.

Непосредствено след Освобождението снабдяването с вода е примитивно и се извършва от два източника – „Извор“ и „Топлик“. Използваните водопроводни тръби (кюнци), направени от габровските грънчари, са със слаби и тънки стени, а водата течаща по тях се смесва с отпадните води, които се просмукват в почвата поради липсата на канализация. Едва от началото на XX в. въпросът за цялостно решаване на този проблем започва да се поставя на вниманието на общинските съвети. През 1906 г. околийският лекар д-р Петър Цончев изготвя и представя доклад за нуждата от водоснабдяване на Габрово и разпространението на заразни болести поради замърсена вода, липса на канализация и градска баня[27]. През 1923 г. габровският кмет Илия Кожухаров поема инициативата за изграждане на модерно водоснабдяване, едновременно с прокарване на канализация, каквито до тогава не са изградени. Извършени са геоложко и хидрологично проучвания от геолога д-р Ст. Бончев и инж. М. Бонев за водоснабдяването на Габрово[28]. Вниманието се насочва към източник „Топлика“, който е каптиран и с него се слага началото на габровския водопровод[29]. Поради недостига на вода в края на 30-те и началото на 40-те години започва работата по направата на водопровод за снабдяването на града от р. Козещица[30]. За целта се полагат усилия за уреждане на спора с Шипченската селска община за водосборния басейн на реката. Габровската община предвижда отделянето на значителна сума за превръщането му в забранена за стопанска дейност вододайна зона[31]. Изградени са резервоари за събиране и пречистване на водата в местността „Първа поляна“. Закупува се хлорна инсталация и започва доставка и инсталиране на водомери за гражданите[32]. Към общината се създава водоснабдителна служба. Успоредно с прокарване на водопровода се изгражда и канализацията, като общината доставя бетонни и стоманени тръби, а жителите на отделните улици с доброволен труд прокопават каналите за полагането им. До средата на 40-те години на XX в. в Габрово е постигнато едно модерно за времето си водоснабдяване.

Въпросът за електрифицирането на Габрово се поставя в общинския съвет също в началото на XX в. – през 1906 г. има предложение и проект (вж. по-горе проекта на инж. Евстати Стефанов) за електрифициране осветлението на града чрез поставяне на инсталация в градската Каменска воденица, пострадала при голямото наводнение през 1897 г.[33] В протоко-

---

[27] Пак там, оп. 2, а.е. 70, л. 3–7.
[28] Пак там, оп. 4, а.е. 7, л. 2-24.
[29] Пак там, оп. 3, а.е. 36; а.е. 86, л. 2–5, 10, 68; а.е. 159; а.е. 164.
[30] Пак там, оп. 2, а.е. 136; оп, 3, а.е. 59–60, а.е. 64.
[31] Пак там, оп. 2. а.е.117, л. 16–23.
[32] Пак там, оп. 3, а.е. 46 и 47.
[33] Пак там, оп. 2, а.е. 70, л. 7, 96–97.

лите от заседанията на общинския съвет през следващите години този въпрос често е поставян на дневен ред[34]. От преписките с различни институции и индустриалци от Габрово може да се смята, че от 1910 г. започва да се практикува отдаване електрификацията като концесия на предприемачи[35]. По този начин постепенно започва да се замества газеното осветление с електрически крушки. Основни доставчици на електроенергия са индустриалците Иван Х. Беров, Христо Ил. Лулев, Георги Т. Рашеев, Братя П. Цокеви и др., които имат електроцентрали и ползват електроенергия в своите предприятия. Те изграждат и първите електрически инсталации (мрежи) в града. Поради нарасналите нужди от електроенергия, през 1923 г. Габровската община се включва в новообразувания Воден синдикат „Грамадата“, заедно с Библиотеката „Априлов – Палаузов“ и Гимнастическото дружество „Юнак“. Целта е да се използват водите на р. Янтра за добив на електричество в района на „Грамадата“ – от моста „Сливница“ до яза на Кехлибаревата воденица[36]. В края на 1926 г. синдикатът построява помощна дизелова електроцентрала (ДЕЦ), заедно с разпределителна мрежа от 17 км[37]. По-късно „Грамадата“ разширява своята дейност, пласирайки и електроенергията, произвеждана в Севлиевско и Тревненско. През 1929 г. в Габровския общински съвет се обсъжда идеята с обосновка за построяване на една голяма термична електроцентрала (ТЕЦ) в Габрово, която да снабдява с ток габровската промишленост, изпитваща недостиг на електроенергия. Взема се решение да бъде изтеглен заем от 10 млн. лв. за целта[38]. През май 1939 г. Главната Дирекция на Обществените сгради, пътищата и благоустройството – отделение Електрификация – София уведомява Габровската община, че Електрификационния съвет е решил да възложи на Държавни мини – Перник електрифицирането на Габрово, към В. Търновската електрификационна област. В своите разисквания Общинският съвет не възприема това решение и се опитва да защити ДЕЦ „Грамадата“ като единствен доставчик за габровската индустрия[39].

От първите години на своята дейност след Освобождението Габровската градска община се старае да създаде добри условия за стопанското развитие на града. Общинският съвет издава удостоверения за правоспособност и откриване на търговски обекти, осигурява терени и дава разрешителни за строеж на работилници, промишлени предприятия и

---

[34] Пак там, оп. 2, а.е, 73, л. 16–17; а.е. 79, л. 48, 73–74; а.е. 80, л, 1, 6–7, 13–14, 26, 39–47, 51; а.е. 81 и сл.

[35] Пак там, оп. 4, а.е. 9, л. 4–10 и сл.

[36] Пак там, оп, 3, а.е. 130, л. 2-е, 9–13.

[37] Пак там, оп. 2, а.е. 90, л. 7, 86, 199, 225.

[38] Пак там, оп, 2, а.е. 93, л. 32–39.

[39] Пак там, оп. 2, а.е. 107, л. 167–179.

др., в изпълнение Законът за насърчаване на местната промишленост[40]. Значението на промишлеността се осъзнава много добре от общинското ръководство, защото габровските индустриалци осигуряват значителна част от приходите на общинския бюджет[41]. За индустриална зона е определен кв. „Падало“, където се предвижда да се изместят фабричните и занаятчийските предприятия от централната част на града[42]. Особено наложително е това за табашките (кожарските) работилници и фабрики, които дълги години замърсяват града[43].

За да привлече нови производства, през 1936–1937 г. Габровската градска община подема инициативата да се осигури искания от Главната дирекция на трудовата повинност – София, терен за преместването на Държавните интендантски работилници (Държавните шивашка и обущарска работилници) на Дирекцията от Горна Баня, Софийско в Габрово. С тази цел е изтеглен от Българска земеделска и кооперативна банка – Габровски клон, заем в размер на 2 млн. лв. за благоустрояване на местността „Долни Репивец“ (Лъчката) в северната част на града. Съюзът на габровските индустриалци също подкрепя инициативата, събирайки с подписка 1 млн. лв.[44]

В търсенето на пътища за извеждането на общините от тежкото финансово положение, през 1927 г. е издаден Закон за общинските стопански предприятия[45], който дава възможност за създаване в рамките на общините на стопански предприятия – индустриални, търговски или други с помощта, на които те да укрепнат. В съответствие с този закон Габровската община създава няколко общински стопански предприятия (ОСП) – Градска баня[46], Общинска аптека[47], Покрит пазар (Хали)[48] и Общинска кланица[49], за които през 30-те години са построени специални сгради. В Покритията пазар (халите), се помещава и Общинският дом, който до тогава се помещава в различни сгради под наем[50]. През 1935 г. се строи Млекарска централа, която по-късно е оборудвана с хладилна инсталация[51].

---

[40] Пак там, оп. 1, а.е. 42, л. 167–179; оп. 2, а.е. 27, л. 100; а.е. 31, л. 42, 103, 143, 190; а.е. 53, л. 13, 36–37; а.е. 90, л. 149, 189, 222–223; а.е. 92, л. 114–115; а.е. 96, л. 43, 132–134, 193.

[41] Пак там, оп. 2, а.е. 99, л. 151.

[42] Пак там, оп. 3, а.е., а.е. 79, 131.

[43] Пак там, оп. 1, а.е. 46.

[44] Пак там,оп. 4, а.е. 17–18.

[45] ДВ, бр. 275, 9 март 1927 г.

[46] Пак там, оп. 2, а.е. 130; оп. 3, а,е. 54–55.

[47] Пак там, оп. 2, а.е. 129; оп. 3, а.е. 117.

[48] Пак там, оп. 3, а.е. 123; оп. 4, а.е. 28, а.е. 37.

[49] Пак там, оп. 3, а.е. 124, а.е, 127–128.

[50] Пак там,оп. 2, а.е. 95–97.

[51] Пак там, оп. 2, а.е, 99, а.е, 108–110.

Всички общински стопански предприятия са построени със заеми на общината – главно от Габровската популярна банка и Българската земеделска и кооперативна банка – клон Габрово.

Нуждата от удобен транспорт, който да свързва Габрово с другите части на страната добре се осъзнава от общинския съвет. В края на XIX в. (1897 г.) се води усилена борба за прокарване на Трансбалканската железница Севлиево–Габрово–Казанлък–Стара Загора през Шипченския проход[52]. За съжаление, този проект не се осъществява и Габрово е свързано с националната жп мрежа едва през 1912 г.[53] През 1926 г. в общинския съвет се разглежда интересното предложение край Габрово да се избере място за бъдещ аеродром, което да се включи в изготвяните по това време планове на околностите на града. Приема се решението да се помоли Министерството на войната да изпрати в Габрово специалисти, които да огледат и изберат подходящо място[54]. Постепенно с разрастването на Габровската градска община към нея по различно време се присъединяват някои околни села – Търсии, Тлъчници, Маневци, Русевци и др.[55] Други, с разрастването на града, са включени в чертите му – колиби Борово, с. Велчевци[56], заедно с местностите „Падало“, „Скокова поляна“ и др., стават квартали. Поради увеличаване на разстоянието между тях, се появява и нуждата от вътрешен градски транспорт. През тридесетте години на XX в. възниква идеята за прокарване на индустриална железница по двете дефилета към с. Червен бряг и с. Бичкинята–Етъра, където са съсредоточени много индустриални предприятия. През 1936 г. градската автобусна служба е отдадена безвъзмездно на частно предприятие за шест години[57]. След оттегляне на частното дружество общината се опитва да организира общинска автобусна служба, но поради военното положение (1941–1944 г.), не може да намери автобусни коли в добро състояние и резервни части за поддръжката им[58]. Габровското градско общинско управление поддържа известно количество транспортни средства за общински нужди, включително автомобилна водна помпа-поливачка на пожарната команда, която се използва и за миене на улиците[59].

Освобождението заварва Габрово с установена училищна мрежа. В следващите години продължава нейното развитие. Още през 1881 г. е

---

[52] Пак там, оп. 4, а.е, 39.

[53] Пак там, оп. 2, а.е. 12; оп. 3, а.е. 71.

[54] Пак там, оп, 2, а.е, 90, л. 125–126.

[55] Пак там, оп. 2, а.е. 59, л. 15; а.е, 85, л. 101–103, 106.

[56] Пак там, оп, 2, а.е, 99, л. 8; оп. 4, а.е. 1, л. 38–40.

[57] Пак там, оп. 2, а.е. 101, л, 126, 141–143, 166–168; а.е, 102, л. 90; а.е, 109, л. 181; а.е. 110, л. 54; а.е. 111, л. 38, 49.

[58] Пак там, оп. 2, а.е. 113, л. 33–37, 72, 146; оп, 4, а.е. 74, 100–103.

[59] Пак там, оп. 2, а.е. 93, л, 120–121, 147–148, 156–160, 164, 171, 178–180.

решено да се построят четири училища, което по-късно постепенно се реализира. Построено е ново здание за Девическата непълна гимназия (петокласно училище, по-късно ползвано от Първа прогимназия „Радион Умников“)[60]. През 1895 г. е отстъпено място за кожарско училище[61], а през 1910 г. – за Техническото училище „Д-р Н. Василияди“, което е построено през следващите години[62]. През 1927 г. е завършена Втора прогимназия „Неофит Рилски“[63], като сградата е използвана за провеждане на Габровската мострена изложба през същата година. В началото на 40-те години са построени Падалското училище и пълното основно училище „Цанко Дюстабанов“[64].

Габровската градска община оказва помощ и на читалище с библиотека „Априлов-Палаузов“[65]. През 1912 г. с дарения на габровци е изградена нова сграда на читалището, която е една от най-големите и модерни за времето си в града[66]. Поради невъзможност Управителният съвет на читалището да издължава заема (1,5 млн. лв.), взет за достройване на читалищната сграда (театрален салон, парна инсталация и др.), изплащането му е поето от габровската община[67].

Габровското общинско управление подпомага изграждането на болници чрез отпускане на терени за построяването им. През 1894 г. в града е построена нова сграда на държавната болница, настанена дотогава в частна къща[68]. В края на 30-те години на XX в., по инициатива на Министерството на търговията, промишлеността и труда – Дирекция на труда и обществените осигуровки, Габровската община отпуска терен за постройка на Трудова палата (Дом на труда), която включва диспансер, трудова борса и инспекция на труда[69]. По-късно сградата се използва за откриване на Работническа болница в Габрово (днес Консултативна поликлиника).

За да отговори на обществените нужди Габровския общински съвет осигурява терени и за други важни обществени сгради, които се изграждат,

---

[60] Пак там, оп. 2, а.е. 50, л. 16–17; а.е. 51, л. 10–11, 17; а.е, 54, л. 7; а.е. 55, л, 19–20; а.е. 56, л. 20, 57, 89; а.е. 57–59.

[61] Пак там, оп. 2, а.е. 54, л. 92.

[62] Пак там, оп. 2, а.е. 79, п. 68–69; а.е, 80, л, 5, 12, 31–32, 47; а.е. 83, л. 79.

[63] Пак там, оп. 2, а.е. 87–92; оп. 3, а.е. 53.

[64] Пак там, оп. 2, а.е. 109, л. 18, 50, 52, 60–65, 89, 96, 110–111, 178–180, 214, 231, 259. 290; а.е. 111, л. 89, 107–110, 113, 160, 163; оп. 4, а.е. 72–73, 146–148.

[65] Пак там, оп. 2, а.е. 70, л, 8, 64–65; а.е. 75, л. 20, 24–25, 38; а.е. 79, л. 16–17; а.е. 80, л, 54; а.е. 82, л. 60–61 и сл.

[66] Пак там, оп. 2. а.е, 79, л. 16–17; а.е. 80, л. 54; оп. 3, а.е. 71, л. 225–232, а.е. 107, л. 5–12.

[67] Пак там, оп. 3, а.е. 87.

[68] Пак там,оп. 2, а е. 51, л. 10.

[69] Пак там, оп. 2, а.е. 102, л. 184; оп, 4, а.е. 19, 33–36.

или ще се изграждат от държавата – Съдебна палата[70], Телеграфо-пощенска станция[71], Околийско управление с полицейски участък[72], Ветеринарна лечебница[73] и др.

Габровската градска община съдейства на отделни граждани и институции, желаещи да направят дарения или завещания в полза на различни социални, културни, образователни дейности, които имат и благоустройствено значение. Общината е изпълнител по тях и се заема с разпределянето на постъпилите средства и осъществяване на начинанията[74]. През 1910 г. към Габровската община се създава фонд „Постройка на Инвалиден дом“, в който се събират и средства дарени от габровски граждани[75]. Също чрез общината много граждани даряват средства за доизграждане сградата на читалище „Априлов-Палаузов“[76]. За увековечаване паметта на свои близки, през 1943 г. видният гражданин Никола Бобчев дарява 500 000 лв. за павиране на улицата към градските гробища, която дотогава е почти непроходима[77]. По същия повод Иван М. Интифов дарява на общината дворно място в памет на починалата си дъщеря[78].

С помощ от Габровската община се издържа ежегодна лятна детска морска колония. През 1935 г. тя става член и е един от организаторите на Съюза за закрила на децата в България. От 1936 г. дейност развива Общинския комитет за обществено подпомагане по откриване на безплатни трапезарии, летовища, лагери и летни детски игрища, дневни детски домове и др.

Съществено място в дейността на Габровската община заема социалната политика. Общината наблюдава цените на стоките от първа необходимост и взема мерки срещу спекулата и черната борса. Непосредствено след Първата световна война се създава Бюро за прехрана, което разпределя отпуснатите храни и снабдява бедните граждани с евтин хляб. Приети и временно настанени са бежанци от Северна Добруджа и Македония – Гевгелийско и Дойранско. За признаването на бедност е изработен и приет от общинския съвет специален правилник. На бездомни габровски жители се продават парцели за жилища в кв. „Падало“ на по-ниски цени.

Габровската община подпомага развитието на спорта със съзнание-

---

[70] Пак там, оп. 4, а.е. 16.

[71] Пак там, оп. 89, а.е. 10–12; оп, 3, а.е. 52, л. 18–62.

[72] Пак там, оп. 2, а.е. 103, л. 22–28; а.е. 107, л. 299–300; а.е. 108, л, 47–48.

[73] Пак там, оп, 4, а.е. 15 70, л. 3; а.е. 81, л. 58–59.

[74] Пак там, оп. 3, а,е, 111–112.

[75] Пак там, оп. 2, а.е. 79, л. 1, 3, 76; а.е. 80, л. 11, 50; а.е. 81, л. 3; а.е. 85, л. 12–13; а.е. 107, л. 2, 13; а.е.109–110.

[76] Пак там, оп. 2, а.е. 79, п. 16–17; а.е. 80, л. 54; оп. 3, а.е. 107, л. 5–12.

[77] Пак там, оп. 4, а.е. 1, л. 145–146.

[78] Пак там, оп. 4, а.е. 2, л. 81–82.

то за неговото значение за здравето на гражданите. Определят се терени за спортно игрище (стадион), стрелбище, колодрум, лятна къпалня, паркове за отдих[79] и др.

Габровското общинско управление развива своята дейност планомерно и разумно, съобразявайки се с нуждите на града, изискванията на времето и модерното градоустройство. За съжаление, то я провежда в условията на постоянна финансова оскъдност, периоди на войни и политическа нестабилност. Много от планираното остава неосъществено или недовършено. Усилената работа по изработване на общ градоустройствен план на Габрово през 1943–1944 г. е последното значително мероприятие на Габровското общинско управление преди настъпването на решителни политически промени през септември 1944 г.

[79] Пак там, оп. 2, а.е. 83, л. 6,93; а.е. 88, л. 3, 6, 9, 83; а.е. 109, л, 117–119, 246–250; а.е. 110, л. 90–92; оп. 4, а.е. 1, л. 106–107.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

МЕЖДУ СЛЕДОСВОБОЖДЕНСКАТА ТРАДИЦИЯ И ЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА

(ХАСКОВСКИЯТ ТЕАТЪР 1878–1944)

Красимира Узунова

В края на XIX и началото на XX в. България влиза в периода на своята нова история, през който се създават различните липсващи дотогава държавни и общински институции, част от които обслужват културния живот на страната. През тези години се учредяват такива национални институции като Българската академия на науките, Софийският университет, Народният театър. Провинциално Хасково съпреживява този процес със зачеването на любителския театър, който не след дълго се превръща в най-голямата професионална културна институция за града.

Появата и развитието на театралното дело в Хасково преди Освобождението би трябвало да се свързва с дейността на местното читалище „Заря“. Но доколко през тези години то е създавало условия за театрални прояви, не е ясно. Без съмнение такива е имало, защото жадната за културни развлечения местна интелигенция, пътува вече в чужбина и се докосва до европейската култура. Известният по-късно забележителен актьор Гено Киров, който свързва името си с първите театрални прояви в града, отбелязва в бележките си за хасковското театрално дело, че няма спомени в града преди Освобождението за организирани театрални представления. В своите подробно записани спомени и Теофана Златарова, (майката на Асен Златаров) една от представителките на местната интелигенция също не споменава за някакви театрални прояви. Липсата на театрална традиция от преди освобождението, каквито е имало например в Шумен, Русе и др. градове може да се обясни донякъде с близостта на града до сърцето на османската империя и с по-активните връзки на местните търговци с турските градове, където през тези години липсват театрални изяви.

Колкото и странно да изглежда, първото театрално представление в

града е дело на руските войски, разквартирувани в Хасково след януари 1878 година. Според спомените на Гено Киров, неколцина войници и офицери подготвят и представят пиесата „Капитанската дъщеря“[1].

През 1879 г., Мирчо Попов, който работи като учител в Хасково, и с чието име се свързва предосвобожденската дейност на местната революционна организация, кани брат си артистът Антон Попов да дойде в града. В своите по-късни спомени актьорът отбелязва: „Като свърши Освободителната война, брат ми Мирчо ме повика в Хасково, където пак учителстваше. Аз отидох там, наредих сцена в училището и подготвих пиесата „Невянка и Светослав“ с учителите. Хасковци за пръв път видяха театър и бяха в голям възторг. Дадохме още „Криворазбраната цивилизация“, „Нова мода“, „Стоян войвода“. До 1882 г. стоях в Хасково като чиновник, режисьор и актьор.“[2] Щастливата случайност за хасковския театър да направи своя сценичен „прощъпулник“, подтикнат от човек, с вече натрупан театрален опит остава като добър знак за бъдещето на културната институция. И тъкмо той е орисаният да запали огъня на театралния живот в Хасково...“ Веднъж създаден любителският театър в Хасково се поддържа от най-младите представители на зараждащата се интелигенция – учители, чиновници, предприемачи, хора обединени от силното любопитство към сценичното изкуство, често пъти сами притежаващи сценични данни...“[3]

Хасковската общественост вече е със събуден интерес към театъра и има нужда от неговото присъствие в обществения живот. Но в първите следосвобожденски години хасковските граждани могат да се наслаждават на театралното изкуство единствено представено от гостуващите трупи от Пловдив и столицата. Местните театрални прояви, дело на любители учители и по-млади представители на местната интелигения са поредки. Макар в първите прояви на хасковските театрали да има много ентусиазъм, те изпитват липсата на елементарни условия за работа – театрален салон, сцена, декори, завеси, осветление и пр. Въпреки това всяко представление се превръща в театрален празник за хасковските граждани[4].

През 1903 г. театралното дело се активизира, когато в града се установяват Мария и Георги Енфееви, известни като едни от първите театрални дейци в Русе. Те споделят своя сценичен опит и оказват изключително полезно влияние върху местния театър, привличат любители и му придават особено значение за културния живот на града. Но по това вре-

---

[1] Борба, бр. 5334, 10 февр. 1939 – Спомени на Гено Киров.

[2] ТДДА – Хасково, ф. 1062, оп. 1, а.е. 31, л. 1–2.

[3] *Янков, С.* Стоидвадесет и пет години театрален живот в Хасково, 2004, с. 9-10

[4] История на град Хасково от древността до 1912 г. 1995, с. 271.

ме театралният живот на града по това време разчита повече на гастролите на театрални трупи от Русе, Варна, Пловдив и др. градове[5].

Слабите възможности на трупата и най-вече липсата на подходящ салон правят почти невъзможно развитието на театралното дело. Затова напълно основателно местният в. „Право“ остро критикува силно принизената ролята на театъра в хасковския културен живот и отбелязва, че това е причината да не бъде посещаван. Силното желание да се прави театър надделява над трудностите. Актьорите успяват да приспособят сцената на еврейското училище за спектаклите и въпреки липсата на парични средства, театралната трупа в града се утвърждава. Първото изнесено представление е на пиесата „Иванко“, предназначено за учениците донася известно разочарование. Оказва се, че сцената е непригодна, артистите излизат с незаучени роли, грима или както вестникът го нарича „дикизировката“ е несполучлива и някои от сцените предизвикват сред публиката смях[6].

Въпреки апатията на местните партийни водачи и градската управа към културните процеси, местните почитатели на театралното изкуство го подкрепят. Вестник „Селски глас“ забелязва това и съобщава: „Миналата събота, на 21 вечерта, в театралния салон на колоездачите група любители на театралното изкуство дадоха за пръв път в Хасково новата историческа пиеса на г. Вазов „Борислав“. Драго ни е да констатираме, че салонът беше направо препълнен с отбрана публика, рядкост за Хасково...“[7]

През първите години на XX в. читалището се настанява на втория етаж на училищната баня, известна в града като „хамама“ и неговият салон се превръща в мястото за театрални представления. Там, разбира се, се установява и първият кинематограф, който все още не успява да конкурира театъра.

Макар в началото на XX в. политиката да залива вестникарските издания, интересът на населението към театъра е голям. Доказателство са не само отделни публикации за състоянието на хасковския театрален живот, но и специалната рубрика „Театър“ на в. „Гласност“, която не само подробно информира за театралните прояви в града, но и анализира и оценява постановките. Зимните празници обикновено активизират проявите на местните актьори, но публиката проявява чувствителност към качеството на предлаганите постановки. Например през 1907 г. театралната публика оредява, причина за което вероятно се дължи ни слабите представления[8]. Местната журналистика се отнася критично не само

---

[5] Пак там.

[6] Право, бр. 1, 8 дек. 1905.

[7] Селски глас, бр. 37, 26 ноем. 1909.

[8] Пак там, бр. 8, 27 септ. 1908.

към творческата дейност на трупата, но и критикува интелигенцията, че изоставя театъра[9]. За да се подкрепи институцията и нейната дейност в града е основано театрално дружество. Но какво точно прави то, не е много ясно.

Слабите финансови възможности на общината не осигуряват сериозна подкрепа за театралната трупа. През 1910 г. тя се разтуря и хасковските граждани имат възможност да се радват само на театрални постановки на гостуващите трупи.

Войните през второто десетилетие на XX в. изместват за дълъг период от време съвсем естествено вниманието на местната общественост от театралните представления към фронтовите новини. Въпреки замрелия културен живот през тези години все пак има театрални представления. Спектаклите се играят в читалищния салон, който се намира над общинската баня, както и на сцената на „Народния дом“ и в залата на „Кинематографа“.

С края на войните се слага край и на полупрофесионалния характер на хасковския театър. Градска управа и културната общественост отчитат необходимостта от съществуването на професионален театър. Неговите основи се поставят още през 1919 г. от театрални почитатели, които ратуват за създаване на театър с добро бъдеще. Сред тях е и Ив. Иванич, един от обичаните хасковски актьори. В неговите спомени намираме интересни моменти от създаването на професионалния хасковски театър. Според тях неговата рожденна дата е 1919 г., когато обхванати от ентусиазъм и желание да създадат сериозна театрална институция, местни самодейни артисти, главно из средата на трудовата интелигенция, между които са самият Й. Йорданов, М. Шопова-Ражейкова, Д. Делчев, Ив. Иванич, композиторът М. Иванов, Т. Иванов, Т. Сталев, Т. Киряков и др. По-късно към тази група се присъединяват и редица други местни интелигенти, между които и братът на Хр. Смирненски – Тома Измерлиев, който по това време живее и работи в града. Театралната трупа представя различни постановки, но те не са на особена висота, усеща се липсата на художествен ръководител, режисьор, сценограф, професионален актьорски състав. Т.е. след войната има силното желание за добър театър и все още липсата на професионални кадри, но затова пък ентусиазмът е голям[10].

Натрупаното самочувствие и увереност на местните ентусиазирани актьори през август 1921 г. се увенчава с успех. Сформира се професионален театър, под името Родопски народен театър със седалище в Хасково. За режисьор е поканен старият театрален деец Коста Анастасов,

---

[9] Нова гласност, бр. 11, 1 март 1908.

[10] Юг, бр. 112, 5 март 1919; История на град Хасково 1912–1945, 567–568.

един от основателите на Пловдивския общински театър. В състава са включени Надежда Станиславска, Иван Иванич, Стефан Тончев, Георги Цветков и др. Те играят с особен успех постановки като „Севилският бръснар“, „Сватбата на Кречински“, „Тоска“, „Под игото“, „На дъното“ и др. Отзивите в културните страници на местния печат са особено ласкави за режисьора и актьора К. Анастасов. Към него са отправени надеждите за полагане основите на професионалното сценично изкуство в града[11]. По това време театърът е общински и актьорите получават заплатите си от общинския бюджета, а приходите от представленията отиват в бюджета на общината. Затова съставът е задължен да играе в различни градове. За да се подпомага дейността на новосформираната институция се образува театрален комитет, в който влиза кмета на града, общински съветници, директорите на някои от училищата, председателят на читалище „Заря“ и известни граждани. Задачата на комитета е да организира насърчава дейността му, както и да назначава и уволнява актьорите. Първият сезон 1921–1922 г. е изключително активен. Подготвени са 15 премиери, а поставените пиеси са показани и в Кърджали, Райково, Устово, Чепеларе и др. Току-що създаден, театърът получава и първата обществена поръчка – да представят произведения на Вазов във връзка със смъртта му[12].

През август 1923 г. артистът К. Атанасов изпраща рапорт до председателя на Съюза на българските артисти, в който представя състоянието и условията за работата на театър и иска финансиране. В същото време вътре в актьорската трупа се създава напрежение и тя се разделя. Министерството на вътрешните работи следи дейността на театъра изисква от кмета да се намеси във възникналите спорове между двете оформили се театрални трупи. Образува се комисия под ръководството на кмета Ст. Гайдаров. Потушаването на споровете и пълната подкрепата, която театърът получава от общинската управа, настоятелството на читалище „Заря“ и гражданството създават условия за творческа дейност. Последвалият прилив на творчески ентусиазъм се отразява от местния вестник „Родопска звезда“: „...Хасковци тази година се радват на една смислена игра от артистите. Ако те не се погрижат щото на тях (артистите) да не липсват условия и средства – за другия сезон и отложат за другия сезон посочените – нито един артист няма да има. Сега, когато наближава гласуването на бюджета, могат да направят много работи. Стига тая фамозна до нетърпимост обстановка! Боже упази! Как гинат актьорски сили! Дайте им средства и условия и от тях душите им искайте – ще ви ги дадат!“ [13]

---

[11] Нива, бр. 39, 10 дек. 1921.

[12] Борба, бр. 680, 17 авг. 1923; Хасковска поща, бр. 14, 25 март 1924.

[13] Родопска звезда, 1923.

Стопанското процъфтяване на града след Първата световна война се отразява и върху театралната дейност. Успешното начало на Хасковския театър привлича професионални актьори, които се присъединяват към трупата. Общината полага доколкото, позволяват финансовите ѝ възможности, грижи за актьорския състав и разходите на театъра. Театърът е преименуван в „Хасковски съвременен театър“ и получава щедра субсидия от 60 000 лв.

Въпреки направените усилия да се внесе спокойствие в театралния колектив, разправиите избухват отново и някои от актьорите напускат състава. За да се внесе успокоение и да се създаде добра възможност за творческа работа, за режисьор е поканен известният тогава актьор Матей Икономов. Той подготвя представление, което не се играе и режисьорът обиден напуска града без дори да се сбогува. Този случай отново принуждава Общинският съвет да обърне сериозно внимание на институцията и нейното състояние. Съветът гласува нова финансова подкрепа от 150 000 лв. и влиза в преговори със Съюза на артистите, за да бъде изпратен в Хасково опитен директо-режисьор и професионални актьори за попълнение на трупата. В решенията на артистичния конгрес е възложено на управителното тяло на първо време да уговори плевенската, видинската, пловдивската и хасковската община да предвидят бюджети за общински театри. Въпреки бурните разправии в хасковската трупа, конгресът на артистите взема решение н Хасково да има общински театър, което не е случайно. Основният мотив е публиката. Според тогавашното всеобщо мнение на гостуващите в Хасково театрални трупи, винаги са остовали доволни и са си отивали с впечатлението, че в града има всички условия за постоянен градски театър[14].

В създадения с помощта на Съюза на артистите първи професионален състав на хасковския театър, директор-режисьор е Константин Мутафов, но скоро и той влиза в разногласие с с актьорите и общинската театрална комисия и напуска. На негово място Съюзът на актьорите изпраща Петко Атанасов, който кани на гастрол за пръв път актьорът Иван Димов (чието име по-късно е дадено на хасковския театър). През 1923 г. П. Атанасов, който изпълнява и длъжността на режисьор изпраща рапорт до председателя на Съюза на българските артисти, в който представя състоянието и условията за работата на театъра и настоява за финансиране от общината през сезона със 100 000 лв., като субсидия от Окръжната постоянна комисия, а читалище „Заря“ да получи 120 000 лв. субсидия, които средства да се използват за ремонтиране на салона и сцената, за отопление и осветление, за гардероб и реквизит[15].

---

[14] Борба, бр. 680, 17 авг. 1923.

[15] Хасковска поща, бр. 14, 25 март 1924.

Без съмнение, въпреки възникващите спорове и трудности, хасковският театър се утвърждава като най-голямата културна институция в региона. За да подкрепи театралното дело Общинският съвет взема решение да издигне театрална сграда. Определено е и нейното място, на т.нар. „Свински пазар“, намиращ се в центъра на града. Назначената комисия за постройка на градски театър, читалище и казино обявява конкурс за архитектурен проект.

Проблемите на градския театър, които смущават непрекъснато неговата нормална дейност се обсъждат и от Министерството на вътрешните работи. То изпраща отново писмо до кмета, в което се изразява загриженост за състоянието на театъра. За да подпомогне театралното дело в града пристига Г. Стаматов. Той успява да убеди градските управници, че за да работи успешно хасковският театър, трябва да бъде увеличена неговата субсидия на 250 000 лв., да се създаде нов театрален комитет и да се сформира постоянен градски театър[16].

Силен период в дейността си театъра преживява през сезона 1923/1924 г. Още преди началото му, Съюзът на българските артисти в София изпраща в града М. Македонски за да подпомогне уреждането и субсидирането на постоянен градски театър. През 1924 г., благодарение на застъпничеството на някои общински съветници и най-вече благодарение на по-добрите финансови възможности, които общината предоставя, театърът получава финансиране от 750 хил. лв. Сумата създава база за образуване на фонд за постройка на театрално здание с читалищен салон и градско казино. Изработва се амбициозен проект за огромна сграда, водят се оживени разговори между общинските управници. В резултат на дискусиите проектът е изоставен и общинарите се насочват към построяване на сграда на стойност около 10–15 млн. лв. Избира се и се формира „Комитет за постройката градски театър, читалище и казино“, който обявява конкурс. Предложените проекти са четири. Първа и втора награда не се дават, а на трето място е премиран проектът на арх. А. Рашенов. Едновременно с конкурсите комитетът за построяване на зданието, в който влизат видни хасковски граждани и шефове на учреждения развива похвална дейност, в резултат на която за кратко време фондът достига 400 хил. лв. Използват се всички възможности за да се облекчи строителството каквито например са изработените в затворническата тухларна по-евтини тухли, повинчарската повинност, благотворителни представления на актьорите, дарения от гражданите и пр. Новоиздигнатата сграда заедно с обзавеждането достига около 3 млн. 500 хил. лв., без да включва помещения за читалище „Заря“[17].

---

[16] *Янков С.* Цит. съч., с. 20.

[17] Хасковски новини, бр. 188, 19 септ. 11936; Нова борба, бр. 94, 1926.

Новопостроената сграда е осветена тържествено на 19 декември 1926 г. Гражданството е доволно и щастливо от културната придобивка, а местната журналистика изразява сериозните си надежди, че в Хасково ще има вече професионелен театър и компетентна театрална журналистика.

Въпреки осъществената мечта на хасковската културна общественост за театрална сграда, отговаряща на нуждите и изискванията на модерното театрално изкуство, проблемите на хасковския театър не свършват. През есента на 1928 г., чрез Съюза на българските артисти при театъра е сформирана постоянна драматична трупа, която има за ръководител, организатор и режисьор Д. Касабов, школуван и признат театрал, добре познаващ проблемите на театъра. Неговото избиране за ръководител на местния театър е гаранция за успешна дейност[18]. Трудностите, които не липсват и слабата финансова подкрепа са причини за честото разпадане на трупите. За известно време в града дори няма трупа и салонът е отстъпен срещу наем за кинопрожекции. Затова не без основание един от хасковските вестници възкликва: „Няма ли бре, джанъм, в нашия град културни, сериозни хора, които да се заемат и да разрешат веднъж завинаги тоя болен въпрос? Ето на, толкова народни парици се изразходваха за изграждането на градски театър – и това е без съмнение един актив към културния престиж на града. Но нима трябва да остане неизградена другата, по-важната част на театралното ни дело, именно душата на театъра – театралната турпа... Ако благородната цел на театъра се разбираше добре и ако Общинският ни съвет не се държеше настрана, нямаше да дойдат до днешното положение, щото театърът ни да бъде отстъпен за кинопредставления.“[19]

През 1931 г. окончателно е завършено строителството на сградата на театъра и казиното. Голяма заслуга за това има известният хасковски граж,данин Йордан Йорданов, който, освен че дълги години се занимава с театрално дело, е избиран и за заместник кмет. Съгласно приетия устав на комитета за набиране на средства, следва зданието да бъде предадено за стопанисване от общината. На сесия на Общинския съвет съветниците приемат създаване на общинско стопанско предприятие „Градски театър и казино“ под техен надзор. За пръв директор на предприятието е назначен Й. Йорданов. Приема се и първия бюджет, в който се предвиждат приходи от наем на салона и бюфета, такси за осветление, отопление и гардероб, дивиденти от хасковската популярна банка и субсидия от общината. В разходната част се предвиждат заплати за директора и един служител, осигуровки, за осветление и отопление, суми за закупуване на книги, поддържане на сградата и пр.[20]

---

[18] История на град Хасково..., с. 580.

[19] Утринна поща, № 447, 3 февр. 1929.

[20] История на град Хасково..., с. 581.

Липсата на театрална трупа се определя като голяма празнота в обществения и културен живот на града. Затова когато през 1932 г. в Хасково пристига пътуващата трупа на Колективен драматичен театър, ръководена от Г. Попов, тя е поканена да остане за постоянно в града като Хасковски градски театър. Местната интелигенция не скрива радостта си от това решение и призовава гражданите да посещават театралните представления[21].

Трайното присъствие на театъра в местния културен живот се следи внимателно и се отразява от театралната критика. В същото време градът продължава да приема и гостуващи театрални трупи, което дава възможност на хасковската публика да се наслаждават на повече театрални постановки. Големият интерес към театралното изкуство създава условие в града да се организира театрален кръжок, който след време се превръща в театрална тупа. Междувременно през есента на 1934 г. група любители образуват театрална задруга „Светослав Добрев“. Това са хора от тютюноработническите среди. Те играят своите постановки пред работническата публика, но през 1938 г. прекратяват дейността си.

Най-голямата криза в своята дейност театърът преживява след 1934 г. Отдаването на театралния салон и сцената за кино в периода 1934–1937 г. всъщност поставя под съмнение целесъобразността на съществуването на стопанско предприятие „Градски театър и казино“. Това принуждава общинските власти да пристъпят към неговото ликвидиране, а сградата да премине към общината за да може тя да предоставя залата на всички дружества и организации, които искат да развиват културна дейност. Решението обаче не се отразява особено благоприятно върху развитието на театралното дело. За да подобри дейността на театралната трупа, създаденото през 1936 г. културно-просветно дружество „Театър“ регламентира в 15 точки целите и задачите му. Основната му цел е да следи отблизо дейността на градския театър и да защитава неговите интереси.

През 1938–1939 г. трупата се преименува в Хасковски общински театър. Режисьорската длъжност се заема от изтъкнатия по това време Борис Денизов. Той представя пред Общинския съвет подробна информация за състоянието на театралната институция. Става ясно, че съществуващите две трупи се обединяват за да работят по-качествено. По същото време секретариатът на Съюза на българските артисти предлага на културно-просветно дружество „Театър“ – Хасково, да се сформира Старозагорски областен театър със седалище в Хасково, но идеята не се осъществява[22].

В края на 30-те и началото на 40-те години, въпреки всички препятствия и трудности на сцената на хасковския театър непрекъснато се

---

[21] ТДДА – Хасково, ф. 12 к, оп. 1, а.е. 107, л. 71.

[22] История на град Хасково..., 587–588.

играят представления, които се посрещат неоднозначно от публиката и критиката. Общинската управа с интерес следи работата на театъра и е доволна от постигнатите резултати. Когато се приема бюджета за 1940 г. оценката за театъра и неговата дейност е висока. Вестник „Борба“ отбелязва: „Всички ония, които говорят и мислят за нещата в и около нашия театър, трябва предварително да знаят едно: че днес в театъра се работи, работи се с нов дух и по начин, отговарящ на новото време. И ще се работи!“[23]

През есента на 1940 г. директор на театъра е Щилян Попов, който има богат опит с театрите в Русе, Варна, Пловдив. По това време в състава на трупата работят шестима професионални актьори, а годишната субсидия на театъра възлиза на 50 000 лв. В началото на следващата година режисьорът с няколко актьори напускат хасковския театър. Отново любителската трупа в града трябва да спасява името и дейността на театъра начело с неуморния местен театрал бай Йордан Йорданов[24].

Започналата война слага отпечатъка си и върху театралната институция в града. През 1940 г. за известно време в казиното е настанена военна част. В края на 1941 г. вследствие на настъпилите промени градската управа отново отдава под наем салона на театъра и казиното. Недостатъчните помещение са причина да започне преустройство на сградата.

С началото на войната се слага край на поредния етап от развитието на хасковския театър, превърнал се вече в най-голямата професионална институция в града. През този период в него работят редица творци оставили трайна диря не само в местното театрално дело, но и в националния ни театър. Статутът на театъра в годините от неговото създаване до Втората световна война не бил нито постоянен, нито изцяло професионален, но това е характерно за всички провинциални театри през тези години. Всички те съществуват благодарение на ентусиазма на местните театрали и доброто желание на градски управи. Трудностите на военните години не спират театралната дейност. През 1943 г. се учредява новият градски театър, наречен Хасковски градски театър „Труд и радост“. Негов ръководител и режисьор е отново Й. Йорданов. Той обединява усилията на всички актьори, поставя различни пиеси. Колективът играе не само на хасковска сцена, но пътува и из района[25]. Хасковската общественост с интерес следи театралните изяви и доколкото може ги подкрепя, но не оставя да загине едно дело заченато с толково надежда, любов и всеотдайност каквото е градския театър.

---

[23] Борба, бр. 5567, 22 ноем. 1939.

[24] *Янков С.* Цит. съч., 33–34.

[25] История на град Хасково..., с. 590.

В средата на 40-те години на XX в. приключва първият етап от развитието на най-голямата хасковска културна институция. Тя прави своя „прощъпулник“ и се развива под грижите и благодарение на участието на други не по-малко известни актьори и режисьори. Тяхното участие на хасковска сцена показва, че колкото и млад да е бил през тези години хасковският театър, той е бил част от българската театрална общност през тези години, заемал важно място в културния и обществен живот на града, имал е своята публика, с което е привличал известни вече актьори. В същото време не трябва да омаловажаваме грижите, полагани от градската управа, която винаги се е стремяла да подкрепи институцията. Израз на тези грижи е и издигането на новата и красива театрална сграда, превърнала се през годините в един от символите на града.

V

БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ ЗАД ГРАНИЦА

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКИТЕ ЦЪРКОВНИ ОБЩИНИ В МАКЕДОНИЯ (1878–1903) – СТАТУТ И СТРУКТУРНО-ОРГАНИЗАЦИОННИ ВЪПРОСИ

Росица Лельова

Съдбата не е благосклонна към Македония и през 1878 г. Берлинският конгрес ѝ отрежда нерадостната участ да остане в рамките на Османската империя с всички, произтичащи от това последствия. Докато в свободна България институциите имат своя шанс да се развиват, да подобряват своята организация и дейност, то в османската провинция нещата не стоят по същия начин. Обещанията за реформи са многобройни и то в течение да много години, но реализацията им остава мит, а българските обществени институции са принудени да се борят ежедневно за запазване на своите права. При тези обстоятелства българските общини се очертават като най-масовите, легални обществени институции, свързани с църковния, просветния, социалния и народностен живот на българите във вилаетите. И тъй като те не съществуват в изолирана среда, то важно е да се очертае обстановката, в която протича тяхната дейност.

След Берлинския конгрес (1878 г.) в европейските вилаети на империята се запазва османската феодално-бюрократична система, изградена още в предходния период. Административното разделение на държавата на вилаети, санджаци, кази и нахии, утвърдено още със Закона за вилаетите (1867 г.) и Закона за управлението на вилаетите (1870 г.) остава в сила. Според него Македония влиза в три вилаета: Солунски, Битолски и Скопски. Контролът и редът в областите се осигурява от съответните управители – валии (във вилаетите), мютесарифи (в санджаците) и каймаками (в казите), подпомагани от съдебните, административни и военни органи. Във всяко едно от споменатите подразделения са институирани постоянни административни и градски съвети. Меджлисите се председателстват от провинциалните управители и в тях по право влизат и духовните водачи на немюсюлманските общности и още четирима членове (от които двама немюсюл-

мани), формално избирани от населението. Мненията и решенията на тези съвети имат само съвещателно значение като последната дума е на валията или респективно на мютесарифа и каймакамина[1].

Абсолютисткият режим на Абдул Хамид II с неговата тотална централизация не дава възможност на местното население да участва в управлението на страната. Както преди, религиозно-народностният фактор остава най-важният при подбора на административните и съдебни служители. Висшите управителни постове се заемат почти изключително от мюсюлмани (турци и малко албанци – мохамедани)[2].

След Берлинския конгрес положението на българското население в Османската империя не се подобрява. Многократно прокламираните свобода на личността, неприкосновеност на живота и жилището и равенство пред законите на мюсюлмани и християни остават само добри пожелания. Незавидна и в същото време напълно предвидима е съдбата на новия вилаетски закон, за който ще стане въпрос след малко. Той остава неприложен.

В Закона за вилаетите на Европейска Турция (1880 г.) е предвидено правото на немохамеданите да заемат всички административни длъжности, включително и валийската (чл. 21), а в санджаците и казите, където болшинството е немохамеданско мютесарифите и каймакамите да са немохамедани[3]. Тези думи звучат обнадеждаващо, ако в действителност се приложат. Но отчитайки факта, че лицата, заемащи горепосочените длъжности се назначават директно от централната власт с императорско ираде (чл. 105 и чл. 132) и досегашната практика при тези назначения, то скептицизмът е напълно оправдан.

От особен интерес е глава XV – Вероизповедания, тъй като българските градски общини са считани и за религиозни институции. Член 276 потвърждава „правата, преимуществата и привилегиите“ на „законно съществуващите религиозни общини.“ Изрично е отбелязано, че не трябва да се създават пречки при „йерархическото уреждане на разните общи-

---

[1] *Самарджиев, Б.* За политическия статут на немюсюлманските общности в европейските владения на османската империя (1878–1908). Studia Balcanica, 17, 1983, с. 185 В меджлисите влизат и муавина (помощника), дефтердара (директора на финансите), мектупчията (началник на кореспонденцията), шериатския съдия, мюфтията.

[2] Пак там , 285–186.

[3] *Маренин, Н.* Реформите в Европейска Турция – Закон за вилаетите в Европейска Турция, 14–15, 31, 55–56, 65;. *Eliot, C.* Turkey in Europe. London 1965, p. 142 – Чарлз Елиот отбелязва, че към края на XIX в. в Цариград има само двама министри и няколко важни чиновници християни, а в провинциите може да се видят малцина каймаками или мюдюри – християни. Валийските и мютесарифските постове се заемат само от мюсюлмани. Вж. и: *Brailsford, H. N.* Macedonia – its races and their future. London ,1906, p. 22 – Брейлсфорд пише, че в Османската империя няма християни – валии или каймаками.

ни“, както и при техните отношения с религиозните им началници (чл. 277). Подчертано е, че те запазват своите движими и недвижими имущества (чл. 281). Те могат да събират „данъци, осветени от обичаите и от практиката“, като приходите от тях се освобождават от „всякакви налози“ (чл. 282). Не се налагат данъци и на „молитвените домове, зданията, които служат за училище или за някаква благотворителна цел, жилищата, в които живеят духовните лица и т.н. (чл. 283) Изрично е подчертано, че религиозните общини „са длъжни самички да поддържат училищните и благотворителни заведения“ (чл. 284). Контактите им с вилаетските власти влизат в компетенциите на мюстешара (помощника на валията) (чл. 52)[4]. Тази длъжност реално е възстановена след реформите през 1896 г. Тук трябва да се отбележи, че в отношенията на общините с управляващите важи възходящата линия в административната йерархия като първа инстанция са местните власти.

Горепосочените членове постановяват редица права и покровителства за църковните общини, които за съжаление не се прилагат в реалния живот. Практиката показва, че българските самоуправителни органи срещат изключително много пречки от страна на османските власти при изпълнението на редица мероприятия от своята компетенция. И след Берлинския конгрес българските общини в Македония запазват функциите си на органи на местното самоуправление, които са под контрола на държавната власт. От друга страна, тях продължават да ги считат за религиозни общности. Като такива те са подчинени на учредената през 1870 г. Българска екзархия.

През 90-те години на XIX в. въпросът за въвеждане на реформи в Османската империя отново излиза на преден план. Верен на своята тактика, на 22 април 1896 г. султанът издава ираде за реформи в румелийските вилаети[5]. Те касаят данъчната, съдебната, административната системи, жандармерията, земеделието, просветата и пр. Едни от важните постановления са въвеждането на длъжността помощник-валия и увеличаването на броя на избраните членове (мюсюлмани и немюсюлмани) в административните съвети (идаре-меджлиси) от четирима на шестима, от които половината ще са немюсюлмани. Това касае вилаетите: Скопски, Солунски, Битолски и Одрински.

---

[4] Пак там, 96–98. Що се отнася до недвижимите имущества, „които не служат нито за богослужение, нито за обучение, нито за някаква благотворителна цел, а са само приходни имущества“, то те плащат данъци на общо основание (чл. 285).

[5] Новини, VI, бр. 58, 19 апр. 1896; *Schopoff, A.* Les reformes et la protection des chretiens en Turquie 1673–1904. Paris, 1904, 528–531. Реформите предвиждат още в „мютесарифлъците“ (окръзите) със смесено население двамата немохамедански членове в административните съвети ще се избират от общината, която съставлява болшинството от населението.

Очевидно е, че предвижданите преобразования са съвсем незначителни и не могат да доведат до реално подобряване на положението на българското население във вилаетите. Те не разкриват и някакво ново отношение на властите към ролята на немюсюлманските общности в управлението на държавата. Целта е да се успокои обстановката в страната и да се предотвратят евентуални безредици, в резултат на недоволството от управлението в империята.

Реален положителен резултат има въвеждането на училищните привилегии през 1894 г., с които училищата се запазват като общински и се признава ведомството на Екзархията в просветната сфера и в местата където няма български митрополити. Там ръководството се поема от българските общински председатели, които са официални представители на Екзархията по всички училищни въпроси[6].

След Берлинския конгрес българската градска общинска мрежа в Македония се възстановява и разширява. Това е една от главните задачи пред Екзархията в следвоенния период, тъй като тя разчита именно на общините за постигане на основните си църковно-просветни цели във вилаетите. Те са ѝ стабилна опора в трудните години, през които тя няма официално признато ведомство, а и след изпращането на български архиереи в някои македонски епархии. Чрез общините народът се свързва с Екзархията по различни въпроси. С широките си компетенции, обхващащи целия обществен, народностен и църковно-училищен живот на населението, те са изключително важни легални, изборни институции на българите във вилаетите, тяхна опора и защита.

До издаването на бератите за български митрополити общините във вилаетските средищни градове като Солун, Битоля и Скопие изпълняват функции на епархийски началства. С това се цели фактически възстановяването на екзархийското ведомство и стимулиране на църковно-училищното дело. Екзархията се опитва да даде на непризнаваното си ведомство в Македония църковна организация, чрез която да се поддържа и засилва народностното чувство[7].

За да може градските общини да изпълняват успешно своите задачи е необходима регламентация на тяхната организация и дейност, което се постига с изработването на общински устав. Дотогава те действат поскоро спонтанно, по подражание на гръцките църковно-училищни общини[8]. Инициатива за изработване на общински устав е поета от охрид-

---

[6] ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 87, л. 121–122; 25–27.

[7] *Кирил, патриарх български.* Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878). Т. 1. Кн. I, с. 604.

[8] Пак там, с. 613 Това е естествено, имайки предвид, че в много градове на Македония българските общини са продължение на самоуправителните институции, намиращи се под ръководството на Патриаршията. След учредяването на Екзархията те преминават

чанина Наум Спространов, който през 1882 г. се ангажира със съставянето на Устав на Солунската община, който е съобразен с изискванията на Екзархията[9]. Проектът не съдържа географски ограничения и специфики, поради което е предназначен за повсеместно прилагане. Това го прави универсален. Той засяга както вътрешноустройствени въпроси, така и отношенията на институцията към учебното дело и Екзархията като върховен орган.

Чл. 1 регламентира състава на Солунската община – председател, секретар и 8 членове. Тя се ангажира с духовните дела в своя район и поема ръководството на църквите, училищата и другите български учебни заведения (чл. 3). Разпорежда се с църковните приходи и разходи и има право да събира „доброволни пожертвувания за поддържане на учебните заведения“ (чл. 4). Изрично е споменато, че общинският председател трябва „да бъде облечен в духовен сан“ (чл. 5) Това изискване е резонно, имайки предвид, че българските градски общини са институции под прякото ведомство на Екзархията и имат основно църковно-просветни функции. Като такива те са главен двигател на екзархийското дело във вилаетите. Председателят се назначава направо от Екзархията, но може да бъде и избран от общината, ако върховенството на църквата „разреши това и намери за нужно“ (чл. 6). Предвижда се и възможност организацията да иска от Екзархията смяната на председателя, ако е недоволна от дейността му (чл. 7)[10]. Изборът на общински членове става измежду първенците на българското население в Солун (чл. 9), а мандатът им е една година (чл. 16). Уставът регламентира хода и вътрешния ред на общинските заседания. Преписката на общината трябва да бъде подпечатана с общинския печат и подписана от председателя, подпредседателя и секретаря (чл. 18). С това фактически се удостоверява истинността и валидността на документите. В устава е отделено и специално внимание на просветните въпроси, които влизат в компетенциите на общините. С тези постановления се регламентира ръководната и контролна роля на общината, в лицето на Учебната комисия (училищното

под нейно ведомство и поемат грижата за църковно-училищното дело. Поради това се намират в нестихващ конфликт с гръцките духовни власти. Протича църковен и национален освободителен процес, в който главно място заемат общините. С разрастване на ведомството им и поради отсъствието на пряка екзархийска власт в Македония, те поемат върху себе си отговорността за църковно-народната борба и утвърждават своята самостоятелност. Успоредно с това признават върховенството на Екзархията, от която очакват съдействие и която е духовен обединител на всички българи във вилаетите.

[9] ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 15, л. 97–98.

[10] ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 15, л. 99-102; Общинските заседания са публични (чл. 14) и се провеждат под ръководството на председателя (чл. 13), в присъствието поне на шестима членове (чл. 19). Всички въпроси се решават по вишегласие (чл. 19).

настоятелство) над преподавателското тяло. Последният член на устава касае евентуалните промени в него, които могат да бъдат направени по предложение на общинските членове, но задължително с потвърждението на Екзархията (чл. 28). С това фактически се постановява ръководната ѝ роля по отношение на местните самоуправителни органи[11].

Организацията, правата, задълженията и значението на българските църковни общини в Македония са разгледани в множество статии, публикувани във вестник „Зорница“ през 1880 г. Според патриарх Кирил, това всъщност е анонимна екзархийска програма[12].

Специално внимание е отделено на задълженията на общините, които се разделят в две групи: I – задължения към народа, който ги избира и II – към Екзархията, правителството и помежду им. Първата група „длъжности“ включват: успешното провеждане на общинските заседания, поддържането на църквите и напредъкът на училищата. Всяка община е длъжна да защитава интересите на населението, което я избира. Предлага се въвеждането на демократичния принцип при обсъжданията на поставените въпроси, като се изслушват различните мнения и се преценяват достойнствата им. Крайното решение се взима чрез гласуване по вишегласие[13].

Както вече бе споменато, българските самоуправителни органи имат и задълженията към Екзархията, които произтичат от единството на църковно-народното дело в Македония. Общините поемат ръководството на училищните и религиозни работи, а Екзархията е върховната църковна власт. До изпращането на митрополити в епархиите те са най-важните народни институти по места и преки посредници между народа и Екзархията. След установяването на български владици в седем македонски епархии – Скопска, Охридска, Велешка, Неврокопска, Битолска, Дебърска и Струмишка, архиереите поемат ръководството на църковно-училищните дела в тези епархии. Те имат и свои архиерейски наместничества, начело с архиерейски наместници. В епархиите, където няма български митрополити общините и техните председатели ръководят църковно-училищния живот на населението. На градските общини се възлагат почти всички длъжности, с които е натоварен един епархиален владика към духовното си началство. От тях се очаква и редовното изпращане на сведения за хода на църковно-училищните работи и статистики за броя на църквите и училищата в подведомствените им райони[14].

Градските общини поддържат постоянна връзка с Екзархията и се

---

[11] Пак там, л. 99-102

[12] *Кирил, патриарх български.* Цит. съч., с. 613.

[13] Зорница, V, бр. 44, 28 окт. 1880 г., с. 174.

[14] ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 26, л. 49.

обръщат към нея за съдействие по различни въпроси: за откриването на затворени или връщането на завзети от патриаршеските владици или от българоуниатите църкви; за осигуряване на църковни дрехи, утвари и богослужебни книги[15]; финансиране строежа на храмове[16]; за изпращането и ръкополагането на свещеници[17]; за настаняването на родни владици, които да поемат религиозно-народните дела и да защитават правата на българското население в меджлисите[18].

Към втората група задължения на общините, (споменати в екзархийската програма), спадат тези към правителството. Уточнено е, че като неполитически учреждения, църковно-училищните органи в Македония имат по-скоро косвени задължения. „Те не са длъжни да служат като полиция на правителството“, но са длъжни да му посочват лицата, които „интригуват между народа против придобитите му права“ и използват властта си във вреда на религиозната свобода[19]. Много тактично е отбелязано и какво би следвало да бъде отношението на османските власти към екзархийските учреждения в Македония като напълно легални институции. Друг е въпросът, че на практика църковно-народните права се потъпкват и от самите управляващи, които са длъжни да осигурят тяхната защита, в съответствие с държавните закони. Един от основните проблеми на българските общини е игнорирането на техните права и привилегии и непризнаването им от властите. Това е особено характерно за епархиите, в които няма български владици (До 1890 г. навсякъде в Македония). За съжаление в Османската империя съобразяването със законите не е приоритет.

Общините (като цяло и в частност тези от една епархия) осъществяват и взаимни контакти, чрез които подпомагат работата си. Те имат

---

[15] *Кирил, патриарх български.* Цит. съч., с. 573.

[16] ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 43, л. 158.

[17] ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 26, л. 59; а.е. 25, л. 15.

[18] ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 41, л. 4–5; 132–133; В същото време екзархът осъзнава необходимостта общините да водят самостоятелен живот и да поемат инициативата, моралната и материалната отговорност за църковно-училищното дело в подведомствения им район. След което при необходимост да им се оказва финансова подкрепа. По такъв начин се засилва и укрепва народностното самосъзнание на българите във вилаетите.

[19] Зорница, V, бр. 45, 4 ноем. 1880, с. 178 Като пазителки на народно-църковните права, общините трябва да отстояват правата си и да се противопоставят на всякакви опити за потъпкването им. Затова те са длъжни да уведомяват местните власти за всички антибългарски прояви на гръцките владици, свещеници и погърчени чорбаджии. Ако съответните власти не вземат под внимание оплакванията, трябва да се обърнат за съдействие към централното правителство в Цариград, защото „такива злоупотребители на народните права са опасни и за самата държава, като компрометират пред Европа добрите намерения, които Високата порта има към всяка народност изобщо, а особено към българската.“

своя йерархия. Като главно политическо и търговско-икономическо средище на провинцията се налага Солун. Тук е и центърът на екзархийското църковно-народно движение, а Солунската община играе ролята на централна по отношение на останалите. Тя поема функциите на посредник между другите религиозни учреждения във вилаета и Екзархията.

Интерес представлява да се проследи общинската изборна система. Изборността на общините осигурява по-голямата им самостоятелност като институции. Последната дума обаче е на екзарха, който съгласно екзархийския устав от 1871 г. има право да утвърждава или не избора, въз основа на изпратения му избирателен протокол[20].

Множество информации за назначавани от Екзархията общински председатели през 90-те години на XIX в. се съдържат във в. „Новини“[21]. Явно това става практика за изследвания период, която подчертава позициите на председателите като представители на екзарха по места. Няма сведения дали те са подлагани на утвърждаващ от самите общинари избор при встъпването им в длъжност. При пристигането си обаче в града те представят назначителното си от екзарха пред местните власти[22].

Всъщност дълго време в Македония отсъства общовалидна общинска избирателна система. До 1896 г. тя не е унифицирана. Много са примерите от различни градове, които илюстрират горното твърдение и разкриват голямо разнообразие и липса на строги правила при изборите. В някои градове избиратели са само еснафите, в други само първенците, в трети енориашите, в четвърти в изборите участват и представители на селата, в пети, където няма достатъчно българи, само представители на селата. Промените настъпват след излизането през споменатата година на Привременен правилник за изборите на общините и за техните функции, който се придържа към екзархийските изисквания[23]. Първият етап е изборът на гласни от енориашите. Вторият етап е същинският избор, когато гласните избират членовете на новата община. Мероприятието се провежда под ръководството на председателя[24].

Интерес представлява и въпросът за мястото и значението на общинския председател в провеждането на народните дела в подведомствения му район. Успехите или неуспехите пряко се свързват с личността на председателя. Явно личи неговата ръководната роля. Неоспорим е фактът, че от неговия авторитет зависи до голяма степен ползотворната

---

[20] *Кирил, патриарх български.* Цит. съч., с. 578.

[21] Новини, V, бр. 31, 13 ян. 1895.; VI, бр. 62, 3 май 1896; VII, бр. 2, 15 окт. 1896 г.

[22] Новини, VI, бр. 68, 24 май 1896. – новоназначения председател на Серската община архимандрит Йоаникий, който още в същия ден на установяването си в града (5 май 1896г.) представя документа на местния окръжен управител Нуредин паша.

[23] *Пасков, И.* Цит. съч., с. 403.

[24] Новини, бр. 27, 17 ян. 1897.

дейност на ръководената от него институция. Това се потвърждава от сведенията за йеромонах Методий Щерев, който през 1895 г. е кавадарски председател, а през 1896 г. е назначен на същия пост в Кукуш[25]. Ярък пример за силно въздействие в българското общество е председателят на Прилепската община поп Спас, който многократно е избиран на този пост (През 80-те и 90-те години на XIX в.)[26].

За успеха в работата голямо влияние оказва и финансовото състояние на институциите. За съжаление през целия разглеждан период след Берлинския конгрес това е сериозен проблем за всички български градски общини в Македония. Те би трябвало да разчитат преди всичко на собствени средства, с които да поддържат училищата и да провеждат цялостната си дейност. На практика обаче парите са изключително оскъдни и недостигът им е перманентен. Първата инстанция, от която се очаква материална помощ, това е Екзархията. Наред с подпомагането на общините Екзархията поема издръжката на общинските председатели, митрополитите и архиерейските наместници. Тя, от своя страна, разчита на финансово осигуряване от България, което е нейно морално и законово право като общобългарско учреждение.

Не можем да поставим под един знаменател всички градски общини в Македония по признака материално състояние, тъй като някои от тях са изключително бедни, докато други разполагат с повече доходи. Въпреки това, общото положение е много тежко и затова проблемът е общовалиден. Рапортите на градските общини до Екзархията потвърж-

---

[25] Новини, VI, бр. 30, 9 ян. 1896. По време на неговото управление в Тиквешко се издигат авторитетът и значението на Кавадарската община, удвояват се църковните приходи, увеличава се броя на училищата в околията, успокоява се партизанския дух между християните. Селата в казата са посещавани редовно, а селяните наставлявани.

[26] Пряпорец, бр. 68, 27 февр. 1899; бр. 71, 11 март 1899. – *П. Милюков.* Писма от Македония. След лични контакти с прилепския председател по време на обиколката си из Македония в края на XIX в. П. Милюков споделя: „В черковно-националното дело той влага цялата си душа и без да се ограничава с общината си, помага на черковното управление на владиката от съседната епархия“. Националното и църковното при него са неразривно свързани, като две страни на едно и също явление. Поп Спас (на младини бил четник, раняван няколко пъти) има своя политика, която се изразява със следното: „зъб за зъб с всичките прилепски врагове“ и „гдето поп Спас не може да вземе със сила, той взема с хитрост“. Председателят определя отношенията си с управляващите като добри. От приведените от него примери П. Милюков заключава, че те престават да бъдат такива, „щом властите си позволят да нарушат неписаната конституция на Прилепската република.“ Така например за смяната на бившия каймакамин влияние оказва сблъсъкът между него и българската община, за който поп Спас разказва. По отношение на вътрешната политика П. Милюков определя поп Спас като „явен изразител на мнението на консервативната градска демокрация“, който „твърдо и последователно“ поддържа „традиционната гледна точка“. Крайните течения определя като „несвоевременни“, като „теория, а не практика“.

дават казаното вече за тежкото им финансово състояние. Картината се допълва и с данни за положението в казите, което никак не е добро.

Приходите на общините идват от вули (позволителни за венчание), от завещания, от недвижимите имущества на църквите в някои градове, от въвеждането на училищен данък (както е във Велес и Крушово). Манастирите също са източник на средства. В желанието си да осигурят поголям напредък в църковно-училищните работи българските институции прилагат различни методи. Успехът им гарантира прибавянето на допълнителен доход.

Независимо от нестихващите финансови проблеми, от множеството спънки, съзнателно правени от османските власти, в това число непризнаване на някои общински учреждения, саботиране на тяхната църковноучилищна дейност, недопускане на българи в административните съвети и пр. българските общини не се отказват от изпълнението на задачите, за които са призвани. Упорито, с много търпение и постоянство през целия разглеждан период от 1878 до 1903 г. те отстояват своите позиции на признати легални институции в Османската империя и се борят за запазване и разширяване на придобитите права.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО В МАКЕДОНИЯ НА ГРАНИЦАТА МЕЖДУ ДВЕ СТОЛЕТИЯ: АСПЕКТИ НА КРИЗАТА (1897–1902 Г.)

Станислава Стойчева

Състоянието на семейството е определящо за социалните и демографски промени у българското население в Македония през последното десетилетие на XX в. и преди Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.). Въпреки това, до момента темата не е била изследвана в нашата историопис поради липсата на достатъчна документална база[1]. Презумпцията за здраво българско семейство също оказва влияние, особено при липсата на официална информация по въпроса. За пръв път Екзархията изнася обобщени статистически данни за разводимостта на българското население в Княжеството и в Европейска Турция през 1894 г., като публикуваните данни се отнасят за 1892 г.[2] Статистиката е непълна тъй като липсват сведения за двете най-големи епархии в Македония, Скопската и Охридско-Преспанската. По тази причина непредубедената общественост остава с впечатлението за ниска разводимост във вилаетите – през 1892 г. на всеки пет развода в Княжеството се пада само един в Османската империя. Така в нашата историопис дори не се предполага за криза в семейните отношения, въпреки някои категорични наблюдения на съвременници[3]. Поради това брачните престъпления и нарушения от периода са интерпретирани единствено като изолирано явление, въвлечено в религиозното противопоставяне между екзархисти и патриаршисти в Македония. В този аспект през

---

[1] Срв. *Тодорова, М.* Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период. С., 2002, 55–56.

[2] *(б.а.)* Две думи върху нашите нрави. – Библиотека, I, 1894, № 1, с. 60.

[3] *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика (второ фототипно издание). С., 1996, с. 37; *Кънчов, В.* Руднишката околия. – Библиотека, II, 1895, № 6, с. 52; Вести, IX, бр. 73, 20 юли 1899, дописка от Кичево и др.

1904 г. Българската Православна Църква официализира някои отделни случаи на неправомерна намеса на Цариградската Патриаршия в брачни дела на екзархисти[4]. В същия контекст те са преповторени със съкращения в няколко публикации от началото на XX в.[5] Същевременно в друг тип документи – мемоарите на ред дейци на ВМОРО, се акцентира върху проблема за нравствената развала след българите в Македония и съответно върху ролята на организацията за подобряване на морала. Тези спомени са неизменно белязани от разкази за съдопроизводството на четите, но най-често без подробности, без имена и дати и нещо повече – без каквато и да било отправка към позицията на единствената легална българска организация в района, Екзархията[6]. Но в крайна сметка, за истинските параметри на проблема дори не е мислено в нашата историопис.

В действителност на границата между двете столетия съществува пряка индикация за наличието на криза в семейните отношения, изразяваща се в завишаване на числеността на бракоразводите и на незаконните съжителства в Македония. Тези тенденции са добре документирани чрез статистически материали от фонд „Българска Екзархия“ (ЦДА – София), принципно непознати и неофициализирани до момента в нашата научната литература, явно поради извънредно големия им обем и подробния им статистически характер[7]. На тази документална основа целта на настоящото изследване е да проследи разводимостта и нерегламентираните съжителства в тяхното демографско и социално измерение и в контекста на традиционната представа за българското семейство в Македония. Тук е необходимо да се направи и уточнението, че поради големия обем от архивна документация, настоящото изложение има прелимитарен характер. По същата причина тук се маркират само по-общите тенденции, характеризиращи състоянието на българското общество през периода, без да се засягат въпросите за семейната структура, типа, продължителността, поредността на брака и т. н.

---

[4] Патрияршеският рлотест. приложение. – Църковен вестник, V, бр. 5, 30 ян. 1904, 59–60.

[5] *Bojan, C.* Les Bulgares et le Patriarche Œcuménique ou Comment le Patriarche traite les Bulgares. Paris, 1905, 48–51; ***Fischer, L.*** Patriarchistes contre exarchistes (Suite). – Revue catholique de l'Alsace (Strasbourg), Nouvelle série, vol. XXV (aout 1906), 553–554; ***Снегаров, И.*** Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. С., 1929, 132–134.

[6] Срв. *Любозор.* Ролята на Македонската Революционна Организация в нравствения живот на македонското население. – В: Илинден 1903–1927. Т. 2. С., 1921–1927, 18–25; Показателни са и спомените и дневниците на Сл. Арсов, В. Чекаларов, Т. Николов, Арг. Манасиев и др.

[7] Предварителен статистически анализ на част от документит у: ***Стойчева, С.*** Състояние на българското семейство в Източна Македония според екзархийската статистическа документация (края на 19 – началото на 20 в.). – ИИМ – Кюстендил, XVI, 2010. 217–235.

1. Документалната база.

От 1896 г. насетне българската Екзархия започва системно и ежегодно да проследява разводимостта в македонските си епархии, като част от мащабна политика за събиране на статистически данни по основните демографски показатели на българското население[8]. Работата по събиране на данни за разводимостта е от основно значение за българското национално дело тук не само в контекста на аналогичните статистически старания на османската държава (през 1897 г. е публикуван първият модерен общ отомански статистически годишник, в който се изнасят съответните данни), но и като пряка индикация за ефекта от дейността на българската Църква. Защото отказването на българското население от турското съдопроизводство е първостепенна задача на всички български официални институции в Македония и на неофициалните такива. Така Екзархията успява да събере внушителна сбирка от бракоразводни регистри за периода 1897–1902 г., неопровержимо доказателство за ефекта от екзархийското дело във вилаетите. Аналогична документация е събирана и за епархиите в българското Княжество, разбира се за един попродължителен период (от 1884 г. насетне) и при различни обстоятелства. Първоначално данните са статистически обработвани и официализирани от самата Екзархия, а в последствие от Дирекция на Статистиката[9]. Но документите за българските епархии в Европейска Турция и в частност за македонските вилаети остават само на ниво архивиране от Екзархията. Именно тези ведомости дават основата на настоящото изследване.

Екзархийските изисквания за водене на бракоразводните ведомости са строги и съобразени с практиката в Княжеството. Изисква се пълна хронология на делото и събиране на всички сведения за съпрузите съгласно Екзархийския устав и Правилника за водене на духовни дела: пол, възраст, националност, религия, гражданско състояние, образование, и т.н. Отчитайки трудностите в събирането на данните, на българските институции в Македония (митрополии и общини) е изпратен нарочен образец[10]. Съгласно него ведомостите на митрополиите са изпълнени максимално коректно и подробно. Попълването на образеца твърде затруд-

---

[8] За документите визиращи брачност и раждаемост подробно у: *Стойчева, С.* Демографско състояние на българското население в Македония преди Илинденско-Преображенското въстание (1896–1902 г.) – В: В търсене на националния идеал 1878–1913, Благоевград, 2009, 125–137.

[9] Статистически сведения за епархиите, енориите, църквите, манастирите и духовенството през 1890 и 1897 година, както и за браковете и бракоразводите от 1884 до 1896 година в Княжество България от Канцеларията на Св. Синод. С., 1898; Бракоразводи между православното българско население от 1886 до 1900 година по околии и окръжия. С., 1906 г.

[10] ЦДА, ф. 246К., оп. 1, **а.е. 232,** л. 51, л. 131–13

нява общините, защото към настоящия момент не малка част от тях нямат нито съответната документация, нито навика и желанието да я водят, а камо ли да я предадат на Екзархията[11]. За сложността на ситуацията е показателно писмо на иеромонах Неофит Рилски (председател на българската църковна община в гр. Кукуш) до Екзархията от 26 ноември 1902 г. В него се обяснява голямото закъснение, с което се изпращат изискваните данни за 1897–1901 г. така: *първо* – в протоколната книга на общината не са вписани всички разгледани дела, а за вписаните има само по няколко реда и не се разбира кога е почнало и свършило делото, нито неговата същност; *второ* – преписката по брачните дела в общинската архива е нередовна и в безпорядък тъй като зедно са архивирани книжа от различно естество; *трето* – в следствие от гореизложеното се е наложило да се разпитват градските свещеници и членовете на общината, осланяйки се на паметта им[12]. При положение, че ведомостите на Кукушката община са едни от добре съставените, този малък пример е достатъчно красноречив. В крайна сметка, до началото на 1903 г. с неимоверни усилия Екзархията успява да събере данни за всичките си епархии в Македония.

Наличните в екзархийския фонд ведомости (ЦДА – София), датирани до началото на 1903 г. са общо 65 на брой (26 ведомости от епархиите с официално екзархийско ведомство и 39 ведомости от епархиите без официално такова)[13]. На тяхната основа за целите на настоящото изследване е съставена извадка от 1794 случая (брачни двойки) или общо 3588 души (мъже и жени) влязли в бракоразводна процедура през периода 1897–1902 г. (тук се работи се с общото число за шестте години). Случаите са групирани на териториален принцип по епархии, съобразно произхода на ведомостите (Табл. 1). Така те покриват цялостно екзархийския дио-

---

[11] ЦДА, ф. 246К., оп. 1, а.е. 174, л.120; **а.е. 232,** , л. 72–74, л. 14

[12] ЦДА, ф. 246К., оп. 1, а.е. 232, л. 20

[13] ЦДА, ф. 246К., оп. 1, а.е. 174, л. 90 сл.; а.е. 232, л. 52 и сл.; а.е. 235, л. 3 сл. съдържат документи на епархиите: Скопска, Охридско-Преспанска, Дебърско-Кичевска (вкл. ведомост на Кичевското Архиерейско Наместничество), Пелагонийска, Струмишка (вкл. ведомости на Кавадарското и Пехчевското Архиерейски Наместничества), Неврокопска, Велешка, Мелнишка (на общините в Мелник и Петрич), Полянинска (на общините в Дойран и Кукуш), Воденска (на общините във Воден, Енидже-Вардар и Гевгели), Леринска (на общините в Лерин и Емборе), Костурска, Сярска и Солунска. Не съществуват отделни ведомости за Драмска епархия тъй като бракоразводните дела от нея са разглеждани от общината гр. Сяр и затова са включени във ведомостите на Сярска епархия. Аналогично, случаите от Демир-Хисарско за 1897–1900 г. са включени в регистрите на Сярска епархия, а не на Мелнишка епархия, съгласно подчиненото положение на тази община спрямо Сярската (ЦДА, ф. 246К., оп. 1, а.е. 142, л. 81). С оглед оптимизацията на справочния апарат всички случаи са цитирани по-нататък в текста съобразно произхода на ведомостта и съответното дело като: "митрополия (община), дело № ../г.."

цез в македонските вилаети. Най-голям дял заемат случаите от Скопска епархия (639 на брой), следвани от Охридско-Преспанска (337 на брой) и Неврокопска (142 на брой). Всички случаи визират българи екзархисти, с изключение на няколко лица от друг етнически произход (но по духовно ведомство екзархисти), чието присъствие в извадката няма статистическо отражение, а същевременно запазва автентичния характер на документите[14]. Аналогично в извадката е включен и един случай на българи патриаршисти, отнесли се до правосъдието на Екзархията и регистрирани в съответната ведомост. Същевременно извадката предоставя възможно най-пълен социално-икономически разрез на българско общество в македонските вилаети. Тук са представени всички слоеве на българското общество, от интелигенцията до лицата без определено занятие или над 120 конкретни професии, отбелязани в документите[15].

2. Юридическата основа и нейното прилагане в Османската империя.

През разглеждания период в българското общество брачното право се урежда от православната църква съгласно Екзархийския Устав. В българските епархии в Македония принципно това трябва да е първоначалният вариант на устава от 1871 г, а в Княжеството – приспособеният Екзархийски Устав. Но първият устав регламентира единствено устройството на духовните съдилища и паричните вземания при завеждане на брачен спор, без да засяга брачното право по същество (чл. 12–14, чл. 90, чл. 98ж–и, чл. 108е, чл. 110)[16]. Опит за неговата кодификация се прави за пръв път през 1883 г. в Приспособения в Княжеството устав (Част Пета, гл. 14–18)[17]. Но в течение на следващите години практиката показва че, текста на Устава не отговаря адекватно на нуждите на българското общество. До известна степен празнината се запълва от наръчника „Брачник“, съставен от Иван Генадиев и официално одобрен от Екзархията[18]. Опит за осъвременяване на „Брачник“-а и за представяне на въпроса за брака и бракоразвода прави в достъпна за духовенството форма и митрополит Мелетий[19]. За съжа-

---

[14] Касае се за двама души арменци, омъжени за българки и за едно циганско семейство – Скопска митрополия/Кумановска каза, дело № 6/97, № 7/98; Мелнишка община, дело № 2/9.

[15] Съгласно българската традиция и екзархийската съдебна практика за социалното положение на семейството се съди по занятието на съпруга.

[16] Устав за управлението на Българскат екзархия. Извлечение от сп. Читалище (Цариград), 1874, № 8, 9 и 10, с. 3, 25–30, 33–34.

[17] Екзархийский устав приспособен в Княжеството, одобрен от Св. Синод..., С., 1883, 42–45.

[18] *Генадиев, И.* Брачник сиреч книга за сродствата и други отношения на бракът. Пловдив, 1887.

[19] *Мелетий, митроп.* Длъжностите и правата на свещениците. С подробно изложение на исповедта, брака и степените на сродството. С., 1897.

ление, неговата книга е отпечатана от Св. Синод с го-лямо закъснение и към датата на публикацията тя вече до голяма степен е изгубила актуалността си по въпросите на бракоразвода. Едва през 1895 г. Екзархийският Устав е преработен отново, но без частта визираща брачните отношения. По тази причина в края на същата година Св. Синод в София определя временни положения за прилагането на брачното право, основани на църковното право и на практиката на православната църква. Те са своевременно публикувани на страниците на екзархийския орган в. Новини (издаван в Цариград), респективно официализирани са и във вилаетите[20]. Две години по-късно временните положения залягат в основата на „Закон за прибавление част шеста към Екзархийския Устав, приспособен в Княжеството, както и за допълнение и изменение някои членове от същия Устав“, с който брачното право получава дългоочакваната си регламентация. Законът е приет от IX ОНС на 24 февруари 1897 г., а на следващия ден екзархийския вестник публикува текста му в Цариград[21]. Българската държава обнародва текста на закона месец по-късно, след съответния указ на княз Фердинанд от 21 март 1897 г.[22] Същевременно на 8 февруари 1897 г. Св. Синод в София приема Правилник, регламентиращ производството на бракоразводните дела съобразно нововъведенията в устава, който е незабавно препечатан на страниците на екзархийския вестник[23]. Общите начала на съдебното производство в Правилника са заимствани от действащата в Княжеството гражданска процедура, тъй като бракоразводните дела носят характера на граждански[24]. Затова специално за духовниците юридическите въпроси по закона са разяснени в нарочен коментар, одобрен от Св. Синод в през лятото на 1898 г.

Така официално в рамките на Османската империя брачното право на Българската Църква остава неуредено. Но на практика то се съобразява с изискванията на преработения през 1897 г. Екзархийски Устав и с Правилника за водене на духовните дела. За това ясно свидетелстват формулировките на присъдите на Скопския, Охридския, Неврокопския и други епархийски съвети, стриктно следващи формулировките на отделни членове от новия екзархийски закон. Още по-добра представа за двойнствеността на ситуацията дават резолюциите на Велешкия епархийски съвет от 1899–1900 г., защото в тях се декларират членовете на устава от 1871 г.,

---

[20] Новини, VI, бр. 6, 10 окт. 1895.

[21] Новини, VII, бр. 38, 25 февр. 1897.

[22] Държавен вестник, бр. 85, 22 апр. 1897.

[23] Правилник за воденето подведомствените на духовните съдилища дела...., С., 1897; печатано в: Новини, VIII, бр. 2, 11 окт. 1897.

[24] *(И. М.)* Устройство на духовния съд и съдопроизводството на бракоразводните дела по действующето брачно право на Българската църква. Църковен вестник, VI, бр. 35, 9 ноем. 1905, с. 416.

но *de facto* присъдите се съобразяват с Екзархийския Устав от 1897 г.[25] Не на последно място, епархийските съвети принципно следват бракоразводната процедура така, както е регламентирана от Правилника за водене на духовни дела т. е. процедурата в Княжеството. В това отношение са достатъчно красноречиви резолюциите Охридския епархийски съвет от 1901–1902 г. и вече споменатите резолюции на Велешкия съвет, стриктно спазващи Правилника (чл. 101, чл. 102, чл. 107 и др.)[26]. Начинът за призоваването на страните също е показателен. Съгласно Екзархийския Устав, в Княжеството лицата с неизвестно местожителство се призовават чрез трикратно публикувана призовка на страниците на в. „Държавен Вестник". Във вилаетите Екзархията процедира аналогично – чрез трикратна публикация на призовката на страниците на своя орган в. „Новини" („Вести"). От тези официални публикации е добре видно, че са спазени всички изисквания на новия Устав по призовавнето на страните. Същевременно в македонските епархии действа и „Брачник"-ът. Наръчникът е предназначен и за екзархийските епархии извън Княжеството и съдържа документи и образци, съобразени с реалиите в Османската империя[27]. Той има реално приложение тук и се оказва безценен помощник в работата на българските институции в империята като практически наръчник за определяне на степените на родство, брака и бракоразвода[28]. Освен от висшия български клир във вилаетите и от семинаристите в духовното училище в Одрин, написването и издаването на книгата е подкрепено финансово от значителен брой „редови" български духовници в Македония (от Пелагонийска, Охридско – Преспанска, Дебърско-Кичевска, Велешка и Воденска епархия), както и от някои български общини (Битолска, Ресенска, Воденска, Велешка)[29].

3. Основни положения в брачното право на Екзархията.

По отношение на брачното право Екзархийския Устав е търде казуистичен, тъй като българското църковно право се опира на каноничните определения и постановления от I–VI в. сл. Хр., на Юстиниановите новели и на някои средновековни правни сборници. Вследствие от това извънредно трудно се допуска разделяне на съпрузите. Дори и повлиян от гражданското право, Екзархийския Устав допуска развод или анули-

---

[25] Велешка Митрополия, резолюции № 357/99, № 482/99 и съобщение № 150/00 – Вести, IX, бр. 81, 17 авг. 1899; бр. 90, 17 септ. 1899; г. X, бр. 24, 28 ян. 1900.

[26] Охридско-Преспанска митрополия. Събщение № 1011/1901 г., № 229/1902 г. – Вести, XI, бр. 54, 15 юни 1901; г. XII, бр. 27, 1 март 1902.

[27] *Генадиев, И.* Цит. съч, 291–293, документ № 7 (Велешка епархия), № 8 (Сярска епархия).

[28] Новини, V, бр. 29, 3 ян. 1895) – дописка от с. Зелениче, Леринско.

[29] *Генадиев, И.* Цит. съч, 347–334.

ране на брака само в два случая – когато бракът е бил сключен незаконно или когато е извършено престъпление против брака. Развод по взаимно съгласие категорично не се допуска (чл. 198). В този смисъл духовното началство трябва да употреби всички зависещи от него средства, за да помири спорещите страни (чл. 195). Това не се допуска само в случаите на незаконност на брака (чл. 201). Очаквайки помирението на съпрузите, епархийските съвети имат провомощията да постановят т. нар. местно разделение за определен времеви срок (с неуказана продължителност в закона). След неговото изтичане делото подлежи на окончателно разглеждане.

За анулиране на незаконни бракове се говори само в пет конкретни положения (чл. 186)[30]:

- когато бракът е сключен без съгласието и против волята на единия от съпрузите (в този смисъл и при ненавършена възраст)[31];
- когато съпрузите се намират в близко родство (по кръв, сватовщина и Св. Кръщение)[32];
- когато единият от съпрузите се намира в брачни връзки с друго лице;
- при заболяване на единия от съпрузите преди брака;
- когато съпрузите са осъдени на безбрачие от духовен съд.

На тази основа като незаконни (извънбрачни) се интерпретират съжителствата: на лица, неразведени от предходен брак; на малолетни; на сродници; на осъдени на безбрачие; на въобще невенчани лица („внебрачно живущи“) и на четвъртобрачни („четвероженци“). Последните попадат в тази категория, тъй като през разглеждания период четвъртият брак е категорично забранен[33].

Законните възможности за разтрогване на брака също са строго ограничени и най-общо се свеждат до следните дванадесет положения (чл. 187):

- Четири годишното отсъствие на мъжа (с известно или неизвестно местожителство), без последният да се грижи за прехраната на семейството си;
- прелюбодеяние на единия от съпрузите;

---

[30] Срв. тълкуването на закона у: *Танчев, Х.* Екзархийский Устав с тълкуванията и наредбите на Св. Синод, Върховния касационен съд, Министерствата и съответните законоположения..., т. 2. С., 1932, 6–22.

[31] Момъкът да е навършил 20 години, а момата – 18 години (чл. 186, п. 1). През 1900 г. брачната възраст е намалена на 19 години за мъжа и на 17 години за жената.

[32] Забранени са браковете по права кръвна линия във всички степени, по съребрена линия – до 7 степен вкл., по сватовство – до 6 степен вкл. (при троеродие – до 3 степен), а при духовните родства – до 3 степен. От 1906 г. насетне се допуска по изключение венчание на сродници от шеста степен по кръв и на сродници от пета степен по двоеродие (т.е. сватовщина).

[33] *Танчев, Х.* Цит. съч., с. 22.

● системно пиянство на единия от съпрузите, в следствие от което се разпилява имота и се разваля семейството;

● физическо и/или психическо насилие, упражнявано над единия съпруг;

● заплашване с убийство или посегателство върху живота на единия от съпрузите;

● естествен физически недостатък на единия от съпрузите, възпрепятстващ изпълняването на съпружеските задължения;

● противоестествено сближение със съпругата;

● нелечимо физическо или психическо заболяване на единия от съпрузите;

● стесняване на религиозната свобода на единия от съпрузите;

● съдебно осъждане на единия от съпрузите на тежко и позорно наказание;

● недоказуемо обвинение в прелюбодеяние;

● бягството на съпругата или прогонването на брачния партньор от дома.

4. Статистика и аспекти на бракоразводите в македонските епархии.

● *Помирителната практика.* Както бе отбелязано по-напред, екзархийските власти гледат на развода като на крайна мярка прилагана само тогава, когато помиряването на съпрузите е невъзможно. Водени от тази максима, отделни български духовни водачи в Македония, като иеромонах Кирил (председател на българската църковна община в гр. Гевгели) стигат далече в разбиранията си. Така през лятото на 1902 г. той стои на позицията, че разводът има гибелни последствия и не трябва да се допуска, независимо от обстоятелствата[34]. Нещо повече – някои духовни власти се опитват да постигнат помирение на страните дори и в тези случаи, когато то е категорично забранено от Екзархийския Устав, а именно при насилствено установяване на брачните връзки[35]. Особено любима е помирителната практика за Велешкия епархийски съвет, респективно за митрополит Авксентий, който традиционно постановява „местно разделение“ в очакване съпрузите да се помирят. Но тъй като в закона този изчаквателен период не е времево определен, то нерядко той се проточва с години. Така например съпрузите *Митко Георгиев* и *София Панова* от с. Чуричино, Петричко били помирени чак след шест години[36]. Накрая, значението на помирителните дела е твърде подценявано от екзархийските власти. Някои общински председатели дори не смятат, че е нужно

---

[34] ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 232, л. 155.

[35] Мелнишка община, дело № 7/00-01.

[36] Петричка община, дело № 5/01.

да се води статистика на такива дела[37]. Описаните нагласи и действия носят повече вреда, откокото полза за екзархийското дело в Македония. Защото за не малко семейства помирителното дело представлява неокончателно решение. Това важи с пълна сила при особено тежки казуси, когато естеството на брачния спор не предполага помирение. По тази причина, след кратък времеви интервал, много привидно помирени съпрузи завеждат ново бракоразводно дело (второ или дори трето по ред), под същия или под нов предлог. Документите регистрират не малко случаи от такъв характер[38]. Особено красноречив сред тях е случаят на съпрузите *Христо Патинков* и *Калина Василева* от гр. Охрид, които за малко повече от две години (от октомври 1898 г. до януари 1901 г.) завели три бракоразводни дела и били на три пъти помирявани[39]. В резултат се оказва, че помирителната практика на Екзархията, макар и прилагана широко, не е ефективна и няма резултат. Това се илюстрира добре от разглежданите ведомости. Защото тук общият дял на помирените брачни двойки е много малък (14,0%), при ясно изразеното преимуществото на разведените (44,1%) или средно на всяка помирена съпружеска двойка се падат близо три разведени (Табл. 2).

● *Разпространение и честота на бракоразвода*.

Според разглежданата извадка в бракоразводна процедура се намира 0,4% от българското екзархийско население в Македония, а разведените лица съставят общо 0,2% от него (Табл. 1)[40]. Разпределението по епархии показва, че най-значителен процент от българите пристъпват към бракоразводна процедура в Скопска и в Охридско-Преспанска епархия (по 0,7% от населението). Тук се регистрира и най-високия процент на разведените лица (0,3–0,4%). Последното се се отдава на значително по-бързото съдопроизводство в двете епархии, обусловено от наличието на официално екзархийско ведомство, при това реагиращо адекватно на социално-икономическата и политическа ситуация в Македония. Принципно българските митрополии в Македония не отказват да дадат развод, с изкючение на Велешката[41]. В тази връзка трябва да се отбележи, че като цяло броят на разведените лица и на постановените разводи е значител-

---

[37] ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 232, л. 81.

[38] Напр.: Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 21/97 (за същите съпрузи №50/97, № 52/98, № 27/00, №1/01), **дело** № 41/98 (за същите и № 32/00, № 3/01); **дело** № 40/98 (за същите и № 5/00, № 52/02); дело № 29/00 (за същите съпрузи и № 32/02); дело № 8/00 (за същите съпрузи и № 29/01); дело № 42/97 (за същите и №10/00); дело № 2/97 (за същите и № 18/97); Мелнишка община, дело № 13/98 и № 1/00-01 и др.

[39] Охридско-Преспанска митрополия, дело № 5/98, № 3/00, № 3/01.

[40] Числеността на българите екзархисти според преброяването от 1900–1901 г., съгласно ЦДА, ф. 246К., оп. 1, а.е. 176, л. 118–145.

[41] ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 174, л. 118–119; а.е. 232, л. 8–9; **а.е. 235,** л. 89.

но по-висок в българските епархии с официално екзархийско ведомство (т. е. там където има българска митрополия) и по-нисък в епархиите без официално такова (в т. нар. смесени епархии). Това съотношение и последващите проблеми са заложени още в основния екзархийски закон, тъй като главните български общини в епархиите без официално ведомство са приравнени по ранг на Архиерейски наместничества. Така те имат единствено правото да помиряват спорещите страни, а при невъзможност за помирение – да изслушват, да изследват и да препратят случая за окончателно решение в по-висшата инстанция (в случая – Екзархията), само препоръчвайки развод[42]. Реално до получаването на официален документ (т. нар. разводно) от Екзархията, общинските решения са недействителни. Именно поради това в тези епархии се регистра висок процент на помирителните и висящите дела и нискък процент на разводите (Табл. 2). Накрая трябва да се отбележи, че като цяло регистрираните в извадката резултати са значително по-високи от данните за разводимостта в Княжеството[43]. Те са и двойно по-високи и от данните на официалната турска статистика по проблема[44].

Сравняването на годишните показатели на брачността и разводимостта също дава добра представа за ситуацията сред българското общество в Македония. Екзархията съди за нивото на брачността по числото на годишно издаваните „вули“ (т. е. позволителни за венчание), а не по това на издаваните свидетелства за венчание, защото има възможност да направи адекватна статистика само за първия документ[45]. Но по същество вулата е официален израз на намерението за сключване на брак, а не е регистрация на фактическото бракосъчетание. Затова числото на вулите би могло да бъде съпоставено коректно единствено с числото на заведените брачни дела, а не с това на постановените разводи. Този тип съпоставка дава представа за нагласата към встъпване в брак и към бракоразвод и е научно коректна[46]. В разглеждания случай тя дава пряка ин-

---

[42] Срв. *(И. М.)* Устройство на духовния съд..., с. 418.

[43] *Данаилов, Г.* Изследвания върху демографията на България. С., 1930, с. 53 сл.

[44] Съгласно *Güran, T.* (ed.) Osmanli Devleti'nin ilk istatistik yilligi, 1897 (The first statistical yearbook of the Ottoman Empire, 1897), Ankara: T.C. Basbakanlik Devlet statistik Enstitüsü, 1997 p. 39, Tabl. 20 (тук ичисленията са в промили и визират цялото население, без диференциация по националност) през 1897 г. разводимостта в Солунския вилает възлиза на 0,54‰, в Скопския вилает е 0,46‰, а в Битолския е 0,39‰ или средно 0,47‰ за трите вилаета (при общ брой на населението от 2 505 053 души). В рамките на Европейска Турция най-ниска е разводимостта във вилаета Янина (0,23‰), а най-висока е в Шкодренския вилает (0,73‰). Разводимостта в Одринския вилает възлиза на 0,52‰ или е близка до усреднените данни за Македония. Липсват данни за санджак Чаталджа.

[45] За това подробно у: *Стойчева, С.* Цит. съч., с. 127 сл.

[46] Срв. *Crosby, J. F.* A Critique of Divorce Statistics and Their Interpretation, Family Relations, Vol. 29, No. 1 (Jan., 1980), 51–58.

дикация за наличието на криза в българското семейство в Македония, защото регистрираното съотношение между издадените вули и заведените бракоразводни дела е твърде близко (Табл. 3, табл. 3а)[47]. Така през 1898 г. на една брачна двойка в бракоразводна процедура се падат средно девет двойки, подали документи за венчание, а през 1901 г. – средно десет. За сравнение – през 1896 г. в Княжеството това съотношение е равно приблизително на 1 : 62[48]. В този контекст най-проблемно е положението в Югозападна Македония. В голямата Охридско-Преспанската епархия съотношението вули – бракоразводни дела е твърде близко и това е константен резултат за разглеждания период (Табл. 3а). В отделни райони на епархията ситуацията е особено тежка – в областите Гяват-кол и Демир-Хисар на едно развеждащо се семейство се падат едва три-четири двойки желаещи бракосъчетание. Сходно е положението в съседната Дебърско-Кичевска епархия, където през петилетието 1897–1901 г. са заведени общо 66 бракоразводни дела и са издадени 201 вули или на всяко развеждащо се семейство, се падат само три двойки, желаещи да се бракосъчетаят[49]. Следователно, може да се мисли за тенденция към уеднаквяване на показателите на брачността и разводимостта в Западна Македония, още повече че в двете епархии бракосъчетанията без вули са изключение.

Следователно нагласата за развод, пристъпването към него и реализацията му са значително по-чести от традиционната представа за тях, пропагандирана чрез мемоарни съчинения и съвременни етнографски анкети[50]. Разводът не е изключение в живота на българите в Македония. Нещо повече – за част от населението той вече не е еднократен акт, белязващ житейския път на отделната личност. В съдебната практика на Скопския и на Неврокопския епархийски съвети се отбелязват немалко случаи на няколко последователни развода при едно и също лице. Например: само за три години *Серафим Велков* от гр. Скопие успял да се разведе два пъти; в разстояние на пет години *Магдалина Ив. Марудина* от гр. Мехомия (дн. Разлог) и *Илинка Ив. Маркова* от с. Парил, Неврокопско сключили по два краткотрайни брака и два пъти стигнали до развод; *Ефта Кочова* от гр. Тетово и *Маца Кимова* от гр. Скопие се

---

[47] Данните за брачността през 1898 г. съгласно ЦДА, ф. 246К., оп. 1, а.е. 174, л. 10 сл. Данните за брачността към 1901 г. у: *Стойчева, С.* Цит. съч., с. 133 (Табл. 3–4).

[48] Съгласно Статистически сведения за епархиите..., (Ведомост за сключените бракове и произнесените бракоразводи в епархиите на Княжеството от 1884–1896 г. включително) през 1896 г. сключените бракове са 24 799 на брой, а постановените резводи са 396 на брой.

[49] Числото на издадените вули съгласно ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е 233, л. 91.

[50] Срв. *Москова, Д.* Традиционна обществена култура. – В: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980, с. 49.

развели от вторите си бракове, омъжили се за трети път и отново стигнали до развод[51]

● *Закононарушенията.* Целейки сигурно получаване на развод, българите опитват всички възможности за получаването му, независимо дали присъдата е законна или не. В този смисъл разглежданите ведомости регистрират ред нарушения на Екзархийския Устав. Най-често те се свеждат до едновременното или последователно завеждане на едно и също бракоразводно дело в няколко различни екзархийски съдилища или едновременно в екзархийско и друго инородно християнско съдилище, респективно в гръцките митрополии[52]. Последните разрешават бързо и в очакваната посока бракоразводните дела, разбира се след като тъжителя изменя на духовното си ведомство. Но утвърдената в нашата историопис теза, че патриаршийските съдилищат „отвличат" значителна част от желаещите бракоразвод българи, не се потвърждава от данните в разглежданата извадка. Защото през разглеждания период от общо 639-те дела, заведени в българската Скопска митрополия през периода, само четири (или 0,6%) са приключени в гръцката[53]. В Южна Македония ситуацията е не по-различна. Така например, само по едно дело, от всичките заведени в българските духовни съдилища в Струмица и Сяр, е приключено в съответните гръцки митрополии[54]. Макар и рядко, но се наблюдава и обратното явление – българи патриаршисти се отнасят към екзархийския съд. За разлика от гръцките митрополии, някои български епархийски съвети не взимат под внимание такива случаи. Така например през 1898 г. в Струмишката митрополия е заведено делото на *Георги Пиян-Монев* и *Андрония Гущерова* (и двамата от гр. Струмица), но епархийския съвет не го разглежда, защото съпрузите са гръкомани[55].

Описаните практики са най-характерни за районите, засегнати от гръцката пропаганда в Югоизточна и Югозападна Македония. Именно тук се намират няколко български епархии без официално екзархийско ведомство, чиито граници не съвпадат със светското административно-териториално деление и съответно комуникацията между българските институции по места и отделно с Екзархията е затруднена[56]. Това обстоя-

---

[51] Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 49/97 и № 25/00, дело № 14/97 и № 45/02; Скопска митрополия/Тетовска каза, дело № 11/98 и Скопска митрополия дело № 46/01; Неврокопска митрополия, дело № 19/98 и № 39/02; дело № 15/98 и № 6/01.

[52] Срв. Струмишка митрополия, дело № 20/98; Сярска община, дело № 2/00 и др.

[53] Скопска митрополия/Тетовска каза, дело № 9/97; Скопска митрополия, дело № 35/00; Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 17/02 и № 57/02.

[54] Струмишка митрополия, дело № 20/98; **Сярска община, дело** № 2/00.

[55] Струмишка митрополия, дело № 15/98.

[56] Охридско-Преспанска митрополия, **дело** № 98/98, № 79/00 (за същите и Леринска община, дело № 11/98); Сярска община, дело № 10/02 (за същите Неврокопска митрополия, дело № 9/02).

телство усложнява особенно бавната екзархийска бракоразводна процедура. От друга страна там, където гърцизмът здраво се е вкоренил, българите екзархисти се отнасят последно към българските институции. В този аспект заслужава да се отбележи случая на *Мария Дим. Гръмошенова* от гр. Енидже-Вардар, която четири пъти неуспешно завежда бракоразводно дело в гръцката митрополия и чак след това се обръща към българската община в града[57]. Не на последно място, българите започват да се обръщат и към съдопроизводството на българските чети (или по-скоро в обратния ред). До голяма степен тази практика може да се интерпретира като положителен аспект от дейността на ВМОРО, отклоняващ потока български тъжители от турските съдилища и реално въвеждащ нравствен коректив в живота на българското семейство. За съжаление, в случая това съдопроизводство е юридически невалидно както пред българската духовна власт, така и пред официалните турски власти. Остава и въпросът, как са предствяни съответните случаи от самите тъжители пред българските чети. Тук е достатъчно да се спомене случаят на *Марко Костев* от с. Турия, Костурско. През пролетта на 1902 г. той завежда бракоразводно дело срещу съпругата *си Стоянка Наумова* (от същото село) в Костурската българска община[58]. В резултат е определен развод по прелюбодеяние на жената, одобрен от Св. Екзархия със съответния документ (разводно № 799 от 27.07.1902 г.). Месец по-късно *Марко Костев* се оплаква официално пред съда на войводите В. Чекаларов и П. Кляшев в с. Турия, но представя случая си за неразгледан от Екзархията и ги вкарва в явно заблуждение[59]. Целта на тъжителя е проста – получаване на финансова компенсация, отказана му от екзархийското съдилище.

• *Причините за бракоразвод*. Те представляват несъмнен интерес, като пряка индикация за същността на кризисните процеси в българското семейство. За 866 случая или около половината (48,3%) от всички случаи в извадката ведомостите отбелязват причината завеждането на делата (Табл. 4). В техните рамки ясно се открояват шест групи дела, характеризиращи социалните измерения на бракоразвода в македонските епархии:

Най-честата причина за завеждане на бракоразводно дело е прелюбодеянието на единия от съпрузите. Това положение е сходно на епархиите в Княжеството. Но в количествено отношение се наблюдава съществена разлика, а именно тези дела са много по-широко застъпени в Княжеството, отколкото в македонските епархии. Така една четвърт (213 случая или 24,6%) от делата в извадката се водят за прелюбодеяние, до-

---

[57] ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 232, л. 67 – срв. Енидже-Вардарска община, дело № 1/98.
[58] Костурска община, дело № 5/02.
[59] *Чекаларов, В.* Дневник, С., 2001, 120–121.

като през 1896–1900 г. в Княжеството разводите по прелюбодеяние съставят около две пети от всички случаи[60]. Но в разглежданите документи, освен за традиционното нарушаване на светостта на брака, става дума за много повече – регистрират се случаи на конкубинат, на забранени плътски връзки с роднини, на сексуално насилие и издевателства в семейството. Например *Стойко Стоименов* от с. Кръстилци, Петричко довел в съпружеския си дом (при жива съпруга) друга жена, с която по-рано прелюбодействал; *Василкия Христова* от с. Орман (живуща в гр. Петрич) била изнасилена от свекъра си; *Атанаска Мишова* от с. Пресека, Кочанско прелюбодействала със свекъра си и т.н.[61] Същевременно в контекста на лошата социално-икономическа ситуация в Македония през периода, не малко съпрузи виждат в жена си добър източник на доходи[62]. Така не са изключение случаите на склоняване към проституция и на реалното ѝ практикуване. Тук е достатъчно ясна присъдата по делото на *Мария Стойкова* от с. Кърпелево, Петричко, чийто съпруг я продавал на чужди мъже, християни и иноверци[63]. Но понякога жената сама избира такъв начин за препитание[64]. Документите са красноречиви за икономическата безизходица на българката през периода, тласкаща я към такива постъпки. Например през 1902 г., след десет годишен семен живот *Божа Тасева* от с. Г. Сълне, Скопско нарушила светостта на брака поради лошия си поминък[65].

Икономическата несигурност на българското семейство в края на XIX – началото на XX в. е първопричина за втората по големина група дела. По икономически причини са заведени над една пета от делата в извадката (общо 190 случая или 22,0%). Голямата част от тях са водени за отсъствие и безпечност на съпруга и визират семейства на гурбетчии. Ситуацията е характерна за районите, където подвижният наемен труд е традиционна форма за препитание. Например такъв характер имат повече от половината от завежданите дела в Дебърско-Кичевска и повече от една трета от завежданите дела в Охридско-Преспанска епархия (Табл. 4). От течението на екзархийския вестник през периода 1897–1902 г. става ясно, че проблемът е повече от сериозен. Само за тези шест години са

---

[60] Съгласно Бракоразводи между православното българско население..., с. IV, табл. II – това са общо 744 случая или 37,6% от всички случаи за петилетието.

[61] Петричка община, дело № 2/97, 5/98; Скопска митрополия/Кочанска каза, дело № 23/98.

[62] Скопска митрополия, дело № 72/00; № 105/01; Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 5/98;№ 47/02; Скопска митрополия/Тетовска каза, дело 6/02.

[63] Петричка община, дело № 3/97.

[64] Скопска митрополия/Скопска каза, дело №109/01; Скопска митрополия/Кумановска каза, дело №8/02.

[65] Скопска митрополия/Скопска каза, **дело** № 66/02.

публикувани близо 150 различни призовки по бракоразводни дела на гурбетчии и само част от тях се припокриват с разглежданите брачни регистри[66]. От публикуваните призовки и от разглежданите ведомости става ясно, че в Западна Македония жените очакват завръщането на съпрузите си далеч над изисквания от закона срок, до десет и повече години, превръщайки се в модерни български Пенелопи[67]. Но в крайна сметка, оставени в неизвестност и без средства за прехрана, такива жени са принудени да потърсят развод и икономическа сигурност при нов съпруг. Малка част от делата във вилаетите се завеждат по други икономически причини, но от сходен характер: семействата живеят в бедност; имат лош поминък или лоша прехрана и др.[68] Особено показателни са случаите, когато развеждащите се съпрузи водят второ или трето поредно венчило и същевременно имат деца от предходните си бракове, а често и деца от актуалния брак. За такива семейства повечето гърла за изхранване са нежелана тежест. Например *Дуко Пасков* от с. Рожден, Кавадарско се развежда с втората си съпруга само след три месечно съжителство, тъй като не желаел да храни децата ѝ (от първия си брак жената имала три деца), а *Петър Стричев* от с. Гумендже, Ениджe-Вардарско и *Никола Иванов* от с. Рамел, Ениджe-Вардарско, достигнали до развод, след като като отказали да хранят доведените си деца (и двамата имали многолюдна заварена, доведена и родена в настоящия брак челяд)[69]. Казаното дотук дава основната отлика от случващото се в свободните български земи, където въобще разводът по икономически причини и по вина на мъжа е рядкост[70].

---

[66] Незасичащите се дела и призовки се обясняват с пропуски в екзархийската документация, обусловени от честото задържане на българската статистическа документация от турските власти, от нередовното изпращане/получаване на документи по каналния екзархийски ред и от нередовното деловодителство на българските институции.

[67] За това по-обстойно у: *Стойчева, С.* Гурбетчийството като фактор в развитието на българското население в Битолско и Преспа в началото на XX в. – Македонски преглед, XXX, 2007, № 4, 69–70.

[68] Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 20/98, 13/02; Скопска митрополия/Тетовска каза, дело № 23/97, № 29/97, № 30/97; Скопска митрополия/Щипска каза, дело № 11/97; Струмишка митрополия, дело № 2/01; № 3/01; Кукушка община, дело № 9/98, № 6/99, №16/99, № 7/01, № 9/02; Полянинска община, дело № 1/98; №4/01.

[69] Струмишка митрополия/Кавадарско арх. наместничество, дело № 4/98; Ениджe-Вардарска община, дело № 1/01, № 2/01.

[70] Съгласно Съгласно Бракоразводи между православното българско население..., с. IV, табл. II – когато е съставяна статистиката за Княжеството, случаите за отстъствие и безпечност на мъжа са категоризирани просто като напускане на съпружеския дом (общо 239 случая за периода 1896–1900 г. или 12,1% от всички случяи), докато като конкретно за неспособност на мъжа да издържа семейство са дадени само 38 развода. Но дори и при обобщаването на двете категории (напускане на дома и неспособност за издържане на семйството), резултатът остава същият – бракоразводите по икономически причини в Македония са двойно повече от тези н Княжеството.

На трето място по разпространение са делата, заведени заради заболяване (физическо, психическо) на единия от съпрузите. Това са общо 133 случая (15,4%) от всички в извадката. Тук е и сериозната отлика от ситуацията в Княжеството, където разводите поради болест са двойно по-малко. Но за българското население в Македония, физическото заболяване е сериозна пречка за задомяване и семеен живот[71]. Тук не чувствата, а нуждата да споделя труд и мъки определя брачния партньор, а неговото добро здравословно състояние често е гаранция за физическото оцеляване на семейството[72]. Екзархийският Устав допуска развод поради болест само в четири случая (при лудост, епилепсия, идиотство и сифилис). Въпреки това, документите регистрират голям диапазон от болести, от съвсем незначителни физически недостатъци до сериозни душевни разстройства. Ту акцентът пада върху епилепсията и физическите заболявания, възпрепятстващи брачния живот (импотентност, недостатъци в половите органи). Ясно дефинируеми са и инфекциозните заболявания със социално значение: туберкулоза; венерически болести, неуточнени „прилепчиви" болести и др. За някои от тях, каквато е туберкулозата, Екзархийският Устав не допуска развод въпреки очевидния риск за живота на здравия брачен партньор и на децата[73]. В разрез с устава в районите на силно разпространение на болестта в Македония, епархийските съдилища постановяват развод при туберкулоза на единия от съпрузите[74]. Не на последно място трябва да се отбележи, че екзархийската съдебна практика във вилаетите се придържа към текста на закона и постановява развод поради болест след нарочна лекарска експертиза. При хроничната липса на достатъчен брой български лекари в Македония, това удължава значително съдопроизводството, но и гарантира справедливостта на процеса. Така например, през 1898 г. Охридско-Преспанската митрополия завежда делото на *Донка Христова* от с. Слепче, Демир-Хисарско (Битолска каза) срещу съпруга ѝ *Наум Георгиев*[75]. Искането за развод се основава на психическо заболяване на мъжа, поради което са изискани съответните медицински доказателства. Близо година по-късно д-р. Юрдан Янчулев (лекар към пансиона на Битолската гимназия) съставя необходимия рапорт, от който стават ясни неоснователните претенции на съпругата на болния[76].

---

[71] Новини, III, бр. 80, 06 юли 1893, „Явна благодарност".

[72] Срв. *Любозор.* Цит. съч., с. 19.

[73] *Д-р Киранов, П., М. П. Геновски.* Брак и бракоразвод по екзархийския устав и други наши законоположения – коментар. С., 1928, 127–128.

[74] Срв. Неврокопска митрополия, дело № 9/98; Скопска митрополия/Кумановска каза, дело №10/98, № 12/98.

[75] Охридско-Преспанска митрополия, дело № 86/98.

[76] ЦДА, ф. 1546К, оп. 1, а. е. 321, л. 1-2.

Особено ярко отрояваща се група са делата, заведени поради физическо и/или психическо насилие в семейството. Като правило в тези случаи насилието е насочено срещу съпругата и се упражнява от мъжа или мъжовите роднини. Делата за домашно насилие заемат близо една десета (77 случая или 8,9%) от всички случаи в извадката, но в някои отделни епархии (Неврокопска, Мелнишка, Скопска, Воденска, Полянинска) имат ясно изразено преимущество. Тук се регистрират различни форми на домашно насилие, вариращи от грубо отношение до ужасяващи побои и системно малтретиране на брачния партньор. В някои от случаите дори се стигат до крайност като се посяга (или се възнамерява да се посегне) върху живота на единия съпруг или на член от семейството. Подобните прояви не са малко, например: *Мария Георева* от гр. Куманово, била ранена от мъжа си с нож на няколко места; *Мария поп Андонова* от с. Хърсово, Мелнишко и *Стоянка Илиева* от с. Враня, Мелнишко били пребити до крайност от съпрузите си; *Цика Богатинова* от с. Неокази, Кратовско и *Траянка Славкова* от с. Ругинци, Кратовско били безчовечно и силно изтезавани от съпрузите си и т. н.[77].

Съгласно Екзархийския Устав, системното пиянство стои в пряка връзка с домашното насилие. Изхождайки от разбирането на закона, а и от реалиите в българското общество, двете категории често са третирани като взаимно свързани. Не рядко пиянството е съпроводено от прахосничество и прелюбодеяние. Конкретно за пиянство в семейството се касае в скромните 3,2% (28 случая) от извадката. Отново като правило то се идентифицира преди всичко с мъжкия пол. Разбрира се, в документите се регистрират и изключения, като случаите на *Дена Стаменова* от с. Маложино, Кумановско, *Мария Ефремова* от гр. Щип и *Катрина К. Цуфлева* от с. Ковачевица, Неврокопско, които били доказани като пияници и прахосници[78]. Но тези случаи трябва да се поставят в контекста на общата нагласа в българското общество в Македония от края на XIX в. за ограничаване на разкоша и ненужните разходи в ежедневието и по знакови празници.

Последната ясно дефинируема група дела са тези за избягване/или прогонване (като правило на жената) от съпружеския дом (49 случая или 5,7%). Това е разпространена форма за избавяне от нежелан брак, особено когато той е бил съпроводен от прояви на насилие или алкохолизъм в семейството. Примерите в това отношение не са малко. Достатъчно е да се спомене случаят на *Севда Миленкова* от гр. Тетово, омъжена за втори

---

[77] Скопска митрополия/Кумановска каза, дело № 7/98; Скопска митрополия/Кратовска каза, дело № 1/02, №2/02; Мелнишка община, дело № 14/98, № 2/00-01, № 4/00-01.

[78] Скопска митрополия, дело № 25/01, Скопска митрополия, дело № 53/00; № 75/00; Неврокопска митрополия, дело № 5/98.

път в тетовското с. Вранище. След четири години на физически изтезания през този си брак, тя успява да избяга и бива разведена именно заради това[79]. В други случаи избягването е провокирано от нежелан за жената брак (първи или повторен), при който се понижава социалния ѝ статус. Това положение е определящо, когато гражданка е задомявана на село. Не са рядкост случаи като този на *Петра Йовева* от гр. Скопие, която не пожелала да отиде втори път да живее на село[80]. Аналогично и мъже, задомени повторно като доведени зетьове, побягват от къщата на жената[81]. В този контекст бягството от съпружеския дом, заради любовно увлечение е слабо застъпено, а понякога е съпроводено и от криминални престъпления. Такъв е случаят на *Никола Стоянов* от с. Тросково, Горно-Джумайско от края на 1902 г., който избягал с мома от същото село, ограбвайки законната си съпруга – взел дори дрехите ѝ[82].

Същевременно, документите регистрират голям диапазон от други причини за завеждане на развод съобразно обичайното право, от недобър телесен мирис до женско злоезичие, а често и с анектодичен характер. Нарушаването на някои обичайно-правни норми като вдовството или нямането на девственост също е извеждано като причина за развод. Но с оглед на реалиите в живота на българското семейство в македонските вилаети на Османската имерия преди 1903 г. не трябва да се пропускат няколко твърде болезнени случая. Според брачното законодателство на православните църкви, съдебното осъждане (от граждански съд) на тежко наказание е основателна причина за развод, а през разглеждания период броят на осъдените българи за противодържавни прояви (респективно за участие в българското национално-освободително движение) не е малък. Макар и рядко тази възможност е използвана от съпругите на осъдените[83]. Доносничеството и предателството пред турските власти също се разглежда като основателна причина за развод. Нещо повече – в записките на екзарх Йосиф I, то е категорично определено като такава[84]. Така например *Тома Максимов* от гр. Прищина се развежа със съпругата си, именно защото тя го издала на турските власти[85]. Накрая трябва да се отбележат и случаите, когато българки християнки приемат исляма с цел избавяне от нежелан съпруг. Подобни прояви се регистрат не само в районите, където потурчванията и отвличанията на християнки са ежедневие

---

[79] Скопска митрополия, дело № 72/01.

[80] Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 8/02.

[81] Пак там, дело № 13/97.

[82] Горно-Джумайски казалийски духовен съвет, призовка № 57. Вести, XIII, бр. 33, 18 март 1903.

[83] Велешка митрополия, дело № 13/01.

[84] *Екзарх Йосиф I.* Дневник. С., 1992, с. 193.

[85] Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 19/97.

и именно в техния контекст тези случаи представляват морално и национално падение[86].

5. Незаконните съжителства (бракове).

Проблемът с незаконните съжителства в македонските епархии е неизследван и без съмнение деликатен. Екзархията не успява да състави нарочна и цялостна статистика за тяхното разпространение в Македония, но отделни епархии (аналогично на епархиите в Княжеството) водят такава. В този смисъл представлява особен интерес статистиката на Кичевското Архиерейско наместничество за 1897 г., според която през съответната година в Кичевска каза има разведени 18 лица (9 семейства), има 8 души невенчани (4 семейства) и още 3 души са четвероженци[87]. С други думи, съотношението между незаконно съжителстващите лица и разведените възлиза на 0,7 и е твърде близко. В казата общественото отношение към незаконно съжителстващите е повече от либерално – „населението като че ли е навикнало на такива бракове, от които има вече застарели, та не гледа с лошо око на тях. Това личи и от факта, че общинските наказания за такива бракове не са взети под внимание..."[88] Друга, малко оповестявана от църковните власти и неизследвана страна на незаконните съжителства е фактът, че в резултат от тях се реализират извънбрачни раждания. Потенциално всяко незаконно съжителство предполага такова раждане, но към това време Екзархията няма потенциала води адекватно съответната статистика. Достатъчно добра илюстрация на ситуацията дава случаят на сродниците *Никола Наков* и *Султана (Тана) Григорова* от гр. Дойран[89], на които всички православни църкви, а и „разните пропаганди" отказали венчание. Въпреки това те заживяли без официален брак и се сдобили с дете. В последствие били венчани с разрешение на униатския владика Епифаний Шанов.

Конкретно в разглежданата извадка, от общо 866-те дела с указана причина, в над 50 случая се касае за незаконност на брака или за встъпване на единия/двамата съпрузи в незаконно съжителство с трето лице. Най-значително е присъствието на тези случаи в епархиите без официално екзархийско ведомство в Югозападна Македония. Така близо една трета (31,3%) от всички дела във Воденска епархия са заведени поради незаконно установяване на брачните връзки или довеждат до незаконно съжителство[90].

---

[86] Кукушка община, дело № 4/02, № 5/02; Струмишка митрополия/Кратовска каза, дело №1/98.

[87] ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а. е. 142, л. 105.

[88] Пак там.

[89] ЦДА, ф. 246 к., оп. 1, а. е. 223, л. 134 сл.

[90] 5 случая от общо 16: Воденска община, дело № 1/98; Енидже-Вардарска община, дело № 1/98, № 2/98, №3/98, № 4/01.

Подобно и в Леринска епархия в 21,1% от случаите се стига до незаконно съжителство[91]. От епархиите с официално екзархийско е най-сериозен делът на случаите в Охридско-Преспанска епархия (15,2% или 16 случая от общо 105) и е почти незначителен в Неврокопска и Скопска епархии.

В голямата част от тези случаи става въпрос за фактическа раздяла на съпрузите без да има юридически постановен развод, при което наглед разведените лица уреждат живота си с нов брачен партньор. Това положение се интерпретира от българските църковни власти като незаконно съжителство. Най-често то бива благословено от патриаршийските власти, които смятат екзархийските бракосъчетания за нищожни. В редки случаи и екзархийски свещеници допускат подобни венчавки[92]. Ситуацията се усложнява допълнително там, където бракоразводните дела се гледат от местните български общини и тяхното решение подлежи на санкция от Екзархията. Така не рядко се оказва, че определеният от общината развод не бива удобрен и няма юридическо прекъсване на брака. Причините за това се намират основно на първа инстанция, а именно в недоброто познаване на екзархийския закон, в неспазването на бракоразводната процедура или в обикновени прояви на немарливост от страна на общините[93]. Екзархийската кореспонденция показва, че в изясняване на ситуацията изминават няколко години, през което време „разведените“ съпрузи не чакат и започват живота си „на чисто“. Споменатият по-напред случай на *Мария Дим. Гръмошенова* от гр. Енидже-Вардар, приключва именно по този начин. Подобно и временно разделените с цел помирение съпрузи често намират нови брачни партньори. Не на последно място и дългото отсъствие на мъжа по гурбет принуждава българките да излязат на незаконно съжителство, без да са получили законен развод.

Другите причини за незаконност на брака са по-слабо застъпени. Сред тях относително по-голямо разпространение имат случаите на венчани малолетни лица, най – често в Източна Македония[94]. Тук става въпрос главно за малолетност на мъжа, което е традиционна характеристика на конкретния район и на западните части от българското Княжество[95]. Насилственото установяване на брачните връзки също прави брака незаконен. Това положение важи като правило за жената, която бива наси-

---

[91] 4 случая от общо 19: Леринска община, дело № 5/98, № 6/98, № 8/98, №13/98.

[92] Енидже-Вардарска община, дело № 4/01.

[93] ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 232, л. 71, 85–87, 96а.

[94] Малолетност на мъжа – Скопска митрополия/Кочанска каза, дело № 15/97, № 16/97; № 14/02, № 16/02; Мелнишка община, дело № 4/02; Леринска община, дело № 6/98; Пелагонийска митрополия, дело №29/02. Само един случай на малолетност на жената – Охридска митрополия, дело № 101/98.

[95] *Танчев, Х.* Цит. Съч., с. 6 сл.

ла венчавана, измамвана, крадена или продавана като стока[96]. Например *Неда Петрушева* от гр. Скопие била измамена и насила венчана с друг мъж, а *Мария Атанасова* от с. Пожарско, Воденско била направо продадена[97]. Такива брачни връзки, както и случаите на венчани малолетни лица, имат най-често икономическо оправдание, особено в бедните части от Източна Македония. Те осигуряват допълнителна работна ръка в семейството, чрез привличането на здрава, фертилно способна и опитна в домакинството жена. Не на последно място незаконните съжителства между сродници (най-често отново неправомерно венчани от инославни свещеници) са относително редки. Екзархията строго изследва родствата при встъпване в брак и затова допуснатите подобни венчания са изключение. Нещо повече – в разглежданата извадка се регистрира само един такъв случай[98]. Принципно браковете между сродници се сключват и имат появно присъствие в Югоизточна Македония. В началото на деведесетте години на века, сериозно засегнати в това отношение са районите със засилено патриаршийско и католическо влияние и особено Полянинска, Неврокопска и Мелнишка епархии. Но официалната позиция на Патриаршията е идентична на екзархийската и браковете между сродници не се допускат в същите родствени степени. Поради зачестилите „съблазнителни бракосъчетания“, през 1893 г. Патриаршията издава специално окръжно с което цели да прекрати порочната практика на ниво митрополии и общини. Но в посочените райони от Македония подобни бракове продължават негласно да се поощряват. Изключенията от това правило се свързват единствено с името на мелнишкия митрополит Прокопий (персона грата за Екзархията), стриктно спазващ устоите на православието и съдействащ на Екзархията по брачни въпроси на екзархисти[99]. Но неговите наследници провеждат агресивна антибългарска политика, използвайки незаконните венчания като пропагандно средство[100]. Тези случаи рязко намаляват след официалното признаване на Неврокопска епархия за българска и след установяването на българския митрополит Иларион тук. Утвърждаването на българската община в Мелник през 1892 г., под ръководството на свещеноикономом Ст. Гайгуров също допринася за стабилизирането на района в това отношение. Но, макар и по-редки, случаите от подобно естество не изчезват[101].

---

[96] Дебърска митрополия, дело № 3; Струмишка митрополия, дело № 7/01, № 19/01; Неврокопска митрополия, дело № 33/98; Мелнишка община, дело № 7/00 -01; Воденска община, дело № 1/98.

[97] Скопска митрополия/Скопска каза, дело № 15/02; Воденска община, дело № 1/98.

[98] Неврокопска митрополия: дело № 31/01.

[99] Новини, IV, бр. 93, 23 авг. 1894 – дописка от Петрич; *Снегаров, И.* Цит. съч., 123–124.

[100] Срв. Мелнишка община, дело №3/98; Новини, IV, бр. 3, 28 септ. 1894, Вътрешен отдел.

[101] ЦДА, ф. 246 к., оп. 1, а. е. 195, л. 82.

По тази причина в средата на 1900 г. неврокопския митрополит Иларион подава такрир за беззаконията от този род в българските села в епархията си[102].

* * *

В заключение, на първо място трябва да се отбележи, че бракоразводните регистри на Българската Екзархия за 1897–1902 г. са ценен източник за състоянието на българското семейство и общество в Македония, различен от стандартните етнографски проучвания по проблема. Те показват, че тенденциите в свободните български земи и в македонските вилаети са принципно сходни, но лошата за българското население политическа и икономическа ситуация в Османската империя определя различията. Това е особено отчетливо при брачните дела, повдигнати по икономически проблеми в семейството. Същевременно, в македонските епархии се отчита завишено ниво на разводимостта спрямо данните за Княжеството. Всичко това говори за кризисна ситуация в българското семейство, при която и без преувеличение въпросът за физическото оцеляване надделява. От друга страна, негативите на бавната екзархийска бракоразводна процедура и на често неадекватната помирителна практика се усещат най-силно в македонските епархии[103]. Това, както и лошата комуникация между българските институции по места довеждат до сериозни последици. Стига се до незаконни съжителства, извънбрачни раждания и не по-маловажно – до отказване от българската църква. Но тук трябва да се подчертае, че процесът е двустранен и засяга по сходен начин и българите патриаршисти. Не на последно място, високото число на лицата в бракораздводна процедура от македонските епархии не трябва да се интерпретира в негативна посока, т. е. като упадък на нравите. Голямото число на бракоразводните дела в македонските епархии е реално доказателство за ефекта от работата на българските митрополии и общини. Българите започват масово да се отнасят към своите институции, а не към турските съдилища или към гръцките митрополии. Макар и бавна, бракоразводната практика на Българската Екзархия има реален успех, а в официално признатите епархии е повече от ефективна.

---

[102] ЦДА, ф. 246 к., оп. 1, а. е. 195, л. 83–85.

[103] Това твърдение важи дзо голяма степен и за ситуацията в Княжеството – срв. *Оджаков, П. В.* Узаконен самосъд. – Юридически преглед, II, 1894, № 17, 750–751.

Табл. 1. Разпределение на лицата в извадката по епархии (1897–1902 г.)

	БЪЛГАРИ ЕКЗАРХИСТИ				
	Общо	**в бракоразводна процедура**		**разведени**	
	(бр.)	**(бр.)**	**(%)**	**(бр.)**	**(%)**
Скопска	172 584	1 278	0,7	696	0,4
Охридско-Пресп.	91 168	674	0,7	234	0,3
Солунска	9 824	56	0,6	8	0,1
Велешка	42 360	196	0,5	36	0,1
Сярска	14 480	66	0,5	12	0,1
Полянинска	38 240	164	0,4	40	0,1
Воденска	21 632	80	0,4	20	0,1
Неврокопска	96 944	284	0,3	170	0,2
Струмишка	59 992	206	0,3	98	0,2
Мелнишка	73 688	170	0,2	60	0,1
Пелагонийска	68 528	222	0,3	104	0,2
Дебърско-Кич.	62 928	132	0,2	86	0,1
Леринска	28 632	38	0,1	12	0,04
Костурска	34 488	22	0,06	8	0,02
ОБЩО	**815 488**	**3 588**	**0,4**	**1 584**	**0,2**

Табл. 2. заведени, решени и висящи дела (1897–1902 г.)

ЕПАРХИЯ	**РЕШЕНИ ДЕЛА ЧРЕЗ**				**ВИСЯЩИ И ПРЕКРАТЕНИ**		**ВСИЧКО ЗАВЕДЕНИ**	
	Развод		**Помирение**					
	(бр.)	**(%)**	**(бр.)**	**(%)**	**(бр.)**	**(%)**	**(бр.)**	**(%)**
Дебърско-Кич.	43	65,2	3	4,5	20	30,3	66	100
Неврокопска	85	59,9	15	10,5	42	29,6	142	100
Скопска	348	54,5	86	13,4	205	32,1	639	100
Пелагонийска	52	46,8	9	8,1	50	45,1	111	100
Струмишка	49	47,6	12	11,6	42	40,8	103	100
Костурска	4	36,4	2	18,2	5	45,4	11	100
Мелнишка	30	35,3	23	27,1	32	37,6	85	100
Охридско-Пресп.	117	34,7	25	7,4	195	57,9	337	100
Леринска	6	31,6	2	10,5	11	57,9	19	100

Воденска	10	25,0	11	27,5	19	47,5	40	100
Полянинска	20	24,4	14	17,1	48	58,5	82	100
Сярска	6	18,2	9	27,3	18	54,5	33	100
Велешка	18	18,4	29	29,6	51	52,0	98	100
Солунска	4	14,3	11	39,3	13	46,4	28	100
ОБЩО	**792**	**44,1**	**251**	**14,0**	**743**	**41,9**	**1794**	**100**

Табл. 3. Брачност и разводимост в македонските епархии.

ЕПАРХИЯ*	**ИЗДАДЕНИ/ЗАВЕДЕНИ**				**СЪОТНОШЕНИЕ**	
	Позволителни за венчание (бр)		**бракоразводни дела (бр)**			
	1898 г.	**1901 г.**	**1898 г.**	**1901 г.**	**1898 г.**	**1901 г.**
Скопска	1138	1349	140	119	8,1	11,3
Неврокопска	587	634	44	55	13,3	11,5
Охридско-Преспанска	650	601	102	86	6,4	7,0
Мелнишка	160	424	23	23	6,9	18,4
Пелагонийска	430	387	48	28	8,9	13,8
Велешка	345	271	43	29	8,0	9,3
Полянинска	101	103	19	12	5,3	8,6
Костурска	73	71	1	4	73,0	17,7
Леринска	49	55	14	5	3,5	11,0
Воденска	148	95	9	10	16,4	9,5
Сярска	107	83	2	7	53,5	11,8
Солунска	46	118	5	9	9,2	13,1
ОБЩО	**3834**	**4191**	**444**	**403**	**8,6**	**10,4**

* Без данни за Струмишка и Дебърско-Кичевска епархия, поради непълна документация към съответните години.

Табл. 3а. Брачност и разводимост в Охридско-Преспанска епархия

КАЗА	**ОБЛАСТ**	**Брой издадени/заведени**					
		Позволителни за венчание		**бракоразводни дела**		**Съотношение**	
		1898 г.	**1901 г.**	**1898 г.**	**1901 г.**	**1898 г.**	**1901 г.**
ОХРИДСКА	Охрид	265	288	37	18	7,2	16,0

	Струга	44	53	7	8	6,3	6,7
БИТОЛСКА	Ресен	66	57	11	9	6,0	6,3
(част)	Долна Преспа	40	31	3	3	13,3	10,3
	Гяват-кол	42	28	9	10	4,7	2,8
	Демир-Хисар	75	69	20	17	3,8	4,1
	Крушево	50	36	9	16	5,6	2,3
ЛЕРИНСКА (част)		43	39	6	5	7,2	7,8
ОБЩО		**650**	**601**	**102**	**86**	**6,4**	**7,0**

Табл. 4. причини за завеждане на бракоразводно дело (1897–1902 г.)

ЕПАРХИЯ	**БРОЙ ЗАВЕДЕНИ ДЕЛА ПО ПРИЧИНА:**							
	прелюбо-деяние	**икономи-чески причини**	**болест**	**домаш-но на-силие**	**пиян-ство**	**бягство от дома**	**други**	**всичко**
Скопска	96	79	57	35	21	36	56	380
Дебърско-Кич.	10	22	5	0	0	0	4	41
Неврокопска	23	14	18	15	1	0	11	82
Охридско-Пр.	24	38	11	2	1	4	25	105
Пелагонийска	11	12	5	2	2	2	3	37
Струмишка	9	9	9	2	1	0	18	48
Костурска	4	0	1	0	0	0	6	11
Мелнишка	17	1	12	8	0	1	13	52
Леринска	7	2	0	1	0	1	8	19
Воденска	1	2	1	4	0	1	7	16
Полянинска	2	7	10	6	1	0	3	29
Сярска	0	0	2	0	0	0	2	4
Велешка	4	4	1	1	1	0	20	31
Солунска	5	0	1	1	0	4	0	11
ОБЩО	**213**	**190**	**133**	**77**	**28**	**49**	**176**	**866**

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКО И ВМОРО (1903–1908)

Слави Славов

Българската държава се сдобива със свои дипломатически представители в европейските територии на Османската империя, населени с българи (Македония и Одринския вилает) близо двадесет години след своето възстановяване – през 1897 г. Учредяването на този институт е следствие от благоприятната за България външнополитическа ситуация (затрудненото положение на Турция във връзка с войната ѝ с Гърция) и проявената настойчивост от страна на правителството на д-р Константин Стоилов. Поради васалното положение на Княжеството дипломатическите представителства носят официалното наименование „Български търговски агентства“[1]. Агентствата са учредени с основната задача да осъществяват непосредствената връзка на българската държава с нейните сънародници под османска власт.

Българските търговски агентства събират, систематизират и предоставят на Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ), на което са непосредствено подчинени, огромна по обем информация. Те до голяма степен формират или поне влияят на правителствената политика по Македонския въпрос, а сведенията им са изключително ценен източник за изследователите на македоно-одринското революционно движение. Настоящата статия си поставя за цел да проследи дейността на търговските агентства и по-специално – взаимоотношенията им с дейците на ВМОРО, в периода от потушаването на Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.) до Младотурската революция от лятото на 1908 г.[2]

---

[1] През разглеждания период, след закриването на агентството в Дедеагач (дн. Александруполис, Република Гърция), български представителства съществуват в градовете на Македония Солун, Скопие, Битоля, Сяр (Серес) и в Одрин – за Одринска Тракия.

[2] След обявяването на Независимостта на 22 септември 1908 г. и премахването на

Независимо от принудително скромното си наименование (предполагащо и твърде стеснени функции), търговските агентства включват в себе си широк спектър от дейности с обществен, стопански, културно-просветен, но преди всичко политически характер. Както откровено заявява през 1904 г. в реч пред Народното събрание ген. Рачо Петров, по това време министър-председател и министър на външните работи, на агентствата „назначението не е собствено само търговско, но до известна степен и политическо“[3] и по своята същност те въобще „не са търговски бюра; тяхното назначение е съвсем друго“[4].

Една от основните задачи на търговските агентства, още с тяхното създаване, е установяването на контакти с превърналата се вече в реален фактор ВМОРО. Това съображение е определящо и при първоначалния подбор на състава на агентствата. За секретари, а в отделни случаи и за агенти, са назначавани дейци, участници в македоно-одринското движение или поне близки до неговите среди[5].

Общите правителствени инструкции, давани на българските дипломатически представители за това какъв трябва да бъде характерът на отношенията им с Вътрешната организация, слабо се изменят през годините. На търговските агенти се препоръчва, без да се ангажират пряко с дейността на ВМОРО, да въздействат пред местните революционни дейци да се въздържат от мащабни самостоятелни действия и да смекчат позицията си към органите на Екзархията. Характерен документ в това отношение е Окръжно № 39 на министър-председателя д-р Константин Стоилов от 3 септември 1898 г. В окръжното се констатира, че „Организацията е един факт, който може да има влияние върху развитието на самосъзнанието между българите в Македония“, но същевременно остро се критикуват действията на „Комитета“ за насилственото събиране на средства и за натиска, който той оказва върху Екзархията. Българските търговски агенти, според министър-председателя, трябва да „играят ролята на обективни наблюдатели спрямо организацията, но не и на съучастници-дейци, още по-малко на интелектуални ръководители“[6]. Правителствените възгледи по този въпрос се доразвиват и от отделни представители на дипло-

---

васалния статут на българската държава търговските агентства са преименувани в консулства (официално – през 1909 г.).

[3] Стенографски дневници на XIII ОНС, II РС, XXXVIII З от 14. XII. 1904 г., с. 1273.

[4] Пак там, с. 1289.

[5] *Елдъров, С.* Към историята на българското военно разузнаване в Османската империя и Вътрешната революционна организация (1895–1908). – Военноисторически сборник, 1990, № 2, с. 6; Материали за историята на македонското освободително движение. Кн. VIII. С., 1927, с. 58. Спомени на Гьорчо Петров.

[6] *Георгиев, В., С. Трифонов.* История на българите в документи 1878–1944. Т. 1. Ч. 2. С., 1996, 333–334.

мацията. В доклада на Андрей Тошев (търговски и по-късно дипломатически агент) от 28 ноември 1907 г. на търговските агенти се определя функцията на „звено между Организация и Екзархия“. Формулата, която препоръчва Тошев за търговския агент, е да поддържа тесни контакти с революционните дейци, „без обаче да се ангажира в каквито и да е организационни работи“[7].

Освен стандартните рапорти с отчетно-информационен характер, някои от търговските агенти създават и обстойни доклади, в които подлагат на цялостен анализ ситуацията в Македония и действията на всички заинтересовани сили в района. Общото в този тип доклади е стремежът да се постигне единство и съгласуваност в действията на трите български фактора – Правителство, Революционна организация и Екзархия.

С най-голяма яснота и изчерпателност се отличават рапортите на Андрей Тошев. Като търговски агент в Битоля и по-късно, като дипломатически представител в Черна гора и Гърция, Тошев на няколко пъти изпълнява правителствени мисии, имащи за цел както международно проучване на Македонския въпрос, така и преодоляване на конфликтните взаимоотношения между ВМОРО и Екзархията. Резултатите от тези мисии българският дипломат излага в поверителни рапорти до министерството[8]. Най-значимият от този тип документи е докладът на Тошев от 28 ноември 1907 г., който е може би и най-забележителният документ по Македонския въпрос, писан от български дипломат през разглеждания период[9].

Изменилите се условия след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание от лятото на 1903 г. и изостряне на болезнения Македонски въпрос във всички негови аспекти поставят дейността на българската дипломация в Османската империя пред нови трудности, отговорности и проблеми. След въстанието търговските агенти действат в утежнена в сравнение с предходния период ситуация. Като дипломатически представители на държава, най-често обвинявана в поддържането на революционното движение в Македония и Одринско, те са особено внимателни в контактите си с ВМОРО. Предпазливостта им се засилва от факта, че тяхната дейност е обект на постоянно наблюдение от страна на турската тайна полиция[10].

---

[7] *Свирачев, П., Д. Илиева.* Поверителен доклад на Андрей Тошев по македонския въпрос от 1907 г. – Известия на държавните архиви, № 64, 1992, с. 140.

[8] ЦДА, ф. 331к, оп. 1, а.е. 89, л. 47–124.; а.е. 133, л. 4–16.; НА–БАН, ф. 175к, оп. 1, а.е. 34, л. 1—60.

[9] *П. Свирачев, Д. Илиева.* Цит. съч., 95-182.

[10] Документи за българската история. Т. 4. Документи из турските държавни архиви. Ч. 2. 1863–1909. С., 1942, 271–272. В доклад до Великото везирство (март 1908 г.) Хилми паша признава, че въпреки постоянното наблюдение над търговските агенти, до този мо-

В самата революционна организация след 1903 г. също се развиват процеси, които възпрепятстват установяването на едно по-тясно и резултатно сътрудничество. Ненамесата на Княжеството в подкрепа на въстанието води до сериозно отдръпване на македоно-одринските дейци от представителите на официална България. Настъпилият организационен хаос, децентралистичните тенденции и обособяването на отделни групи и течения допълнително затрудняват контактите на агентите с представителите на ВМОРО и усилията да се поддържа единство на общобългарска почва. Въпреки тези неблагоприятни условия, сътрудничеството между българските търговски агентства и дейците на Вътрешната организация продължава и в следилинденския период, като следва както общите тенденции от предходните години, така и своя, породена от конкретните условия специфика.

Първостепенна задача на агентите след окончателното смазване на въстаническото движение през есента на 1903 г. е проучването състоянието на Организацията, отношението ѝ към обявените от Великите сили (Русия и Австро-Унгария) Мюрцщегски реформи и нейната бъдеща дейност. В условията на твърде неясна обстановка и на слухове за ново въстание българските дипломати успяват да установят в разговори с местните дейци, че ВМОРО ще заеме изчаквателна позиция и ще проследи прилагането на реформите. В „строго поверителен“ рапорт от 9 февруари 1904 г. битолският търговски агент Андрей Тошев информира премиера и външен министър Рачо Петров, че според разговорите, които е провел през последните дни с „някои от тукашните представителства на организацията“, ново въстание през пролетта не е възможно[11]. Малко по-късно, в рапорт от 16 февруари 1904 г., Тошев отново съобщава, че на последната му среща с дейци на Вътрешната организация те са потвърдили, че „ще мируват“[12]. Подобни са и сведенията, които дава солунския търговски агент Атанас Шопов[13]. Според него ръководството на ВМОРО е решило да запази четническия институт, но на този етап четите са инструктирани да избягват сражения с турските войски и да не поощряват населението към въстание[14].

В месеците след Илинденско-Преображенското въстание търговските

мент не е било възможно да се съберат „неоспорими доказателства“ за компрометираща дейност, защото те работят „много предпазливо“; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2528, л. 11–12. В рапорт от 28.11.1906 г. търговският агент в Сяр Георги Кожухаров съобщава, че е издадено турско окръжно за тайно наблюдение на Солунското, а вероятно и на останалите български търговски агентства.

[11] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 1530, л. 43.

[12] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1876, л. 211.

[13] Пак там, а.е. 2097, л. 13.

[14] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 1573, л. 18.

агентства са ангажирани с раздаването на помощите за пострадалото население, отпуснати от българското правителство. Преобладаващата част от тези средства имат хуманитарен характер, но известни суми са предоставени на редови участници във въстанието[15]. Помощ от по няколко хиляди лева получават окръжните ръководства на ВМОРО и членовете на временния Централен комитет в Солун[16]. Финансирането на Вътрешната организация чрез агентствата обаче не е обичайна практика, а по скоро изключение, породено от извънредната ситуация след въстанието. Според разбиранията на мнозинството от агентите, а и според схващанията на правителството, подобна дейност е периферна, крие опасност от нежелани дипломатически усложнения и като цяло е извън сферите на тяхната компетентност.

Взаимоотношенията и формите на сътрудничество между българските дипломати в Европейска Турция и Вътрешната организация имат преди всичко други, не толкова директни измерения. Всички търговски агенти, в зависимост от персоналните си възможности и лична позиция по въпроса, установяват контакти с местните ръководства на ВМОРО. При провежданите разговори дипломатическите представители на Княжеството се стремят да оказват въздействие пред революционните дейци в няколко основни направления: въздържане от нови въстанически действия, несъгласувани с българското правителство; смекчаване на отношението на Организацията към Екзархията; преодоляване на конфликтите в самата революционна организация. В поверителната кореспонденция на агентствата с МВРИ често се споменава за подобни разговори[17]. Информация за такива срещи се съдържа и в обобщителните, аналитични доклади, съставяни по правителствено поръчение[18].

Местните революционни дейци често търсят съдействието на търговските агенти по различни въпроси. В спомените си д-р Н. Семенов съобщава, че като управляващ Битолското агентство, по молба на войводите в Костурско, е съдействал за изглаждане на възникналите между тях

---

[15] ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 592, л. 4.

[16] *Пандев, К.* Македоно-одринското националноосвободително движение от архива на Димитър Стефанов. – ИПр, 1982, № 6, с. 101; ЦДА, ф. 52к, оп. 1, а.е. 137, л. 1–2.

[17] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1876, л. 124–125. В рапорт от юни 1904 г. скопският агент Т. Недков съобщава за водени разговори с дейци на Вътрешната организация („централисти“); Пак там, ф. 331к, оп. 1, а.е. 99, л. 7. Битолският агент А. Тошев иформира министерството, че на последната среща с представители на Организацията те са потвърдили, че ще се съобразят с даваните от него съвети за умереност, но искали да им се отпусне „известна сума“.

[18] Така напр. в доклада си от 1907 г. Андрей Тошев съобщава за ежедневни разговори, провеждани с ръководителите на ВМОРО в Скопие. Вж.: *Свирачев, П., Д. Илиева.* Цит съч., с. 109.

противоречия от организационно естество. Срещата, проведена за тази цел, станала в сградата на агентството, което не било нещо необичайно[19]. С помирителни мисии се ангажира и битолският агент Андрей Тошев[20].

Вътрешната революционна организация се стреми да използва, доколкото това е възможно, дейността на агентите, а и сградите на агентствата, за свои организационни нужди. В рапорт от 31 март 1905 г. управляващият Серското търговско агентство д-р Георги Кожухаров съобщава, че се е срещал в агентството с войводата Ат. Нейков. Последният настоял агентството да бъде използвано за препращане на шифрована организационна кореспонденция, но Кожухаров отказал от опасения, че това би могло да дискредитира българското правителство[21].

Може би не всички, но някои от агентствата са ползвани за нуждите на Вътрешната организация във връзка с разпространението на революционна документация. Отпечатаните нов устав и правилник, приети на Рилския общ конгрес на ВМОРО от 1905 г., известно време се съхраняват в сградата на Битолското агентство, преди да бъдат разпратени в окръга[22].

Някои от търговските агенти, нарушавайки обичайната си дипломатическа дистанцираност към революционното движение, а и правителствените инструкции, се ангажират твърде силно с дейността на ВМОРО. Действията им в това отношение предизвикват критики от страна на техни колеги. В писмо до дипломатическия агент в Цариград Григор Начович от 14 януари 1906 г. битолският агент Живко Добрев се оплаква от дейността на своя предшественик и настоящ секретар д-р Н. Семенов. По мнението на Добрев, Семенов е „вземал живо участие в делата на Комитета“ и като резултат „малко е останало да се компрометира цялата българщина с Агентството наедно“. Той провеждал срещите си с битолските ръководители в сградата на агентството, а след забраната на Добрев – в собствената си къща. Участвал е активно в борбите между революционните фракции, като е „правил агитации за нов избор на комитет“. „Аз не смея да поверявам на г-н Семенова всичките конфиденциални бумаги на агентството, защото те тутакси ще се знаят от организацията“ – завършва това леко озадачаващо писмо Добрев[23].

Понякога действията на Вътрешната организация поставят в твърде деликатна ситуация търговските агенти. В поверителен рапорт от 20 август 1907 г. солунският агент Атанас Шопов информира м-р Димитър Станчов, че е бил посетен от английския генерален консул Грейвс. Консулът му

---

[19] *Семенов, Н.* Неканени гости . – Илюстрация Илинден, 1937, кн. 5, 6–7; *Шкуртов, К.* Революционната епоха в Костенарията 1903–1908. – Илюстрация Илинден, 1940, кн. 4, 9–10.

[20] *Тошев, А.* Бегли спомени. С., 1931, с. 139.

[21] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2309, л. 1–2.

[22] НБКМ–БИА, ф. 14, а.е. 1087, л. 16.

[23] Пак там, л. 14–17.

обяснил, че чифлик на английски поданик е бил обложен с данък от войвода във Воденско. Грейвс молел за „нашето застъпничество пред представителите на македонската организация в София, за да дадат незабавно нужните наставления на гореспоменатия войвода“. Шопов завършва със забележката, че въпреки този инцидент, Грейвс продължавал да изпитва „горещи симпатии към българската революционна организация“[24].

Българските търговски агенти разполагат с ограничени възможности за влияние върху решенията и действията на ВМОРО. Разговорите и срещите, провеждани с революционните дейци, имат предимно съвещателен и консултативен характер. Поради сложното вътрешно състояние на Организацията и липсата на единство в нейните среди, дори постиганите договорености нямат дълготраен и постоянен ефект. От съществено значение е фактът, че агентите контактуват предимно с легалните ръководства на ВМОРО в градовете, докато срещите им с войводи са епизодични. Разпокъсаните връзки, а често и конфликтните отношения между градските ръководства и войводските сили допълнително стесняват възможностите на българските дипломатически представители да въздействат в една или друга насока.

Немалък проблем, ограничаващ дейността на търговските агентства, е недостатъчната им финансова и материална обезпеченост. Агентствата разполагат с крайно ограничен бюджет по т. нар. непредвидени или извънредни разходи, възлизащ обикновено на около 1000 лв. за година[25]. Когато през януари 1908 г. с предписание на МВРИ и тази сума е преустановена, скопският агент Иван Икономов изпраща писмо до външния министър ген. Стефан Паприков, в което разкрива опасността от подобна мярка. Икономов изказва мнение, че така се отнема възможността на агентствата да подпомагат пострадалите от нападенията на сръбските чети. Ежедневно в Скопското агентство пристигали жени и деца, нуждаещи се от помощ, и систематичното отказване на дребни суми било равносилно на „затваряне вратата на Агентството за местното население“. Икономов настоява за възстановяване поне на сумата от 1000 лв., за да се вдъхне увереност на населението, че „не е съвсем изоставено в своята мизерия и неволя от нас“[26].

Приоритетни в дейността на княжеските агентства си остават въп-

---

[24] ЦДА, оп. 1, ф. 176к, а.е. 2527, л. 173.

[25] В личните си записки Григор Начович отбелязва факта, че Битолското агентство не могло да раздаде по 4–5 лв. на освободени български затворници. Вината според Начович не била на агентството, а на на външния министър Д. Станчов, който премахнал кредитите, отпускани за подпомагане на бедните. „Станчов се показа много пестелив там, гдето не трябваше“ – е коментарът на Начович по този въпрос. – НБКМ–БИА, ф. 14, а.е. 4826, л. 1.

[26] НБКМ–БИА, ф. 317, а.е. 22, л. 6–8.

росите, свързани със стопанското и правното положение на българското население в Османската империя. Мислите, изказани от скопския агент Тодор Недков в рапорт до дипломатическия агент в Цариград Гр. Начович, отразяват точно възгледите на мнозинството агенти за същността на тяхната мисия. „За нас, свободните българи – пише Недков, – които имаме за задача да изнесем на плещите си културното развитие на нашите сънародници тук в свръзка с нашето обединение национално, грижите за подобрението на техния икономически хал трябва да заемат първото място в усилията и жертвите, които принасяме в страната“[27].

Усилията на агентствата са насочени преди всичко към подпомагане на материално най-затруднените слоеве от българското население и на пострадалите от нападенията на сръбски и гръцки чети селища. През 1905 г. битолският секретар Манол Ракаров раздава на жителите от опустошеното от гръцки андарти (четници) село Загоричане 1200 лв.[28] През юни 1908 г., по молба на скопския търговски агент Икономов, са отпуснати 3000 лв. за пострадалото от сръбска чета село Страцин (Кратовско)[29]. Но недостигът на финансови средства е траен проблем за агентствата, сериозно възпрепятстващ тяхната активност и допълнително ограничаващ възможностите им за въздействие пред местните структури на ВМОРО.

Отстоявайки позицията, заложена в правителствените инструкции, за въздържане на ВМОРО от сериозни въстанически действия, търговските агенти неизбежно губят много от авторитета си пред местните дейци. Съветите за умереност се разминават с общата линия на Вътрешната организация, стремяща се, чрез активизиране на своята дейност, да предизвика международна намеса.

Дейността на българските търговски агенти е затруднена и от усилената активност на някои от дипломатическите представители на Великите сили, които, водени от стратегически съображения, полагат съществени усилия да ерозират отношенията между агентствата и местните ръководства на ВМОРО. Особено активни са действията в тази насока на австроунгарския консул в Битоля Август Крал, който успява да придобие изключително силно влияние над местното окръжно ръководство. На тази база между австрийския консул и българския търговски агент в града Андрей Тошев се създават твърде негативни взаимоотношения. В рапорт до ген. Рачо Петров от 26 април 1904 г. Тошев с болка отбелязва, че Крал „винаги е бил, и то сигурно за пакост, в контакт с комитета“. Австрийският консул агитирал срещу сключеното наскоро българо-тур-

---

[27] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 1616, л. 2.
[28] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1943, л. 175–191.
[29] НБКМ–БИА, ф. 317к, а.е. 22, л. 28.

ско споразумение и поощрявал революционните дейци да активизират дейността си, като им обещавал материална подкрепа[30].

Констатациите на Андрей Тошев се потвърждават от докладите на Крал, а и на другите австрийски консули в Македония. В тях се съдържат изключително точни сведения (получени без съмнение от местните ръководни дейци) за състоянието и дейността на ВМОРО[31]. Действията на българския търговски агент и опитите му да обедини различните течения в македоно-одринското движение са следени внимателно от австрийската дипломация. През октомври 1904 г. вицеконсулът в Битоля Прохаска, в рапорт до външния министър Голуховски, отбелязва не без професионална удовлетвореност, че Тошев, въпреки постоянните си усилия, „досега не беше в състояние да повлияе върху решенията на комитета“[32].

Много по-тесни и продуктивни, отколкото със самите агенти, са отношенията на ВМОРО с друга част от персонала на агентствата – секретарите, чиято роля в следилинденския период забележимо нараства.

От есента на 1903 г. към агентствата започва назначаването, обикновено като втори секретари, на кадрови офицери от българската армия, преминали за целта формално към запаса. През септември 1903 г., с назначаването на ротмистър (капитан от кавалерията – б.м.) Тодор Марков за секретар в Солунското търговско агентство, започва изграждането на постоянно действаща информационна (разузнавателна) служба на територията на Европейска Турция[33]. Впоследствие назначение към агентствата в Битоля, Солун, Скопие, Сяр и Одрин през различни периоди получават капитаните М. Ракаров, Ив. Парлапанов, Хр. Лефтеров, Р. Лудогоров, ротмистър Ан. Питев, поручик Г. Кузманов и др.[34]

За разлика от агентите, новите секретари са подчинени не на Външното, а на Военното министерство и по-специално – на Оперативното отделение при Щаба на армията[35]. Задачите им са много по-ясно и точно формулирани – събиране на сведения от разузнавателен характер с оглед

---

[30] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 1611, л. 23–24.

[31] *Зографски, Д.* Извештаи од 1903-1904 година на австриските претставници во Македонија. Скопие, 1955, 145–147, 156–157, 205–209, 212–215, 231–234, 249–250; Съществуват данни и за конкретни предложения за финансова помощ, отправени от Крал на Битолския окръжен комитет. Вж.: *Динев, А.* Илинденската епопея. Кн. 2. Битоля, 1987, с. 88.

[32] *Зографски, Д.* Цит съч., с. 245.

[33] Елдъров, С. Към историята на българското военно разузнаване в Османската империя и Вътрешната революционна организация (1895–1908). – Военноисторически сборник, 1990, кн. 2, с. 13; *Коевски, Х.* Военното разузнаване под прикритието на българските търговски представителства (1897-1912). – Известия (Институт за военна история – ГЩ), т. 58, 1995, с. 103.

[34] *Елдъров, С.* Към историята..., 15-16.

[35] Пак там, с. 7.

на бъдещия българо-турски конфликт. В тази си дейност офицерите в значителна степен използват организационната структура на ВМОРО.

Сътрудничеството между секретарите на агентствата и Вътрешната революционна организация е поставено на по-рационална и практична основа. Секретарската длъжност е освободена от много от ограниченията, наложени на търговските агенти. Като кадрови офицери, някои свързани с македоно-одринското движение от предходните години[36], военните секретари са по-близки до революционните дейци и по манталитет, и по методи на действие. Секретарите оценяват Организацията преди всичко като мощен фактор на българското население и отчитат предимно нейните боеви и мобилизационни (в случай на война) възможности.

При събирането на разузнавателна информация военните секретари разчитат преди всичко на дейците от ВМОРО. Още преди назначението си в Серското търговско агентство поручик Кузманов се снабдява с препоръчително писмо от Задграничното представителство (д-р Хр. Татарчев) в София. Това му помага да установи бързи и по-тесни връзки с ръководителите на Серски революционен окръг[37]. В писмо от юни 1904 г. на секретаря на Скопското до секретаря на Солунското агентство се съобщава, че по повод събирането на сведения за Скопски вилает „лицата, които непосредствено са ги събирали, не се явиха в Агентството, понеже повечето от тях са куриери и членове на организацията и смятат дохождането си за рисковано". Едва след уговорената по-голяма дискретност на контактите било възможно „да се попълнят както сведенията, така също и снетите скици"[38]. Поемайки немалък риск, военните секретари също снабдяват Организацията с поверителна информация. Така например в рапорт от 1907 г. капитан Манол Ракаров съобщава, че при научаване за предстояща акция на турските власти е уведомявал членовете на Битолския комитет „да предупредят всички там наши чети да се разпилеят догдето мине опасността"[39].

Линията на твърде тясно сътрудничество на секретарите с дейците на ВМОРО среща неодобрението на някои от търговските агенти, резервирани към действията и методите на революционната организация. В резултат на рапорт, отправен от солунския агент Атанас Шопов, поручик Кузманов е отзован от Серското търговско агентство, въпреки застъпни-

---

[36] *Свирачев, П., Д. Илиева.* Поверителен доклад..., с. 142. В доклада на Тошев се споменава капитан Ив. Пожаралиев, секретар в Скопското агентство, за когото се знаело, че е влизал с чета в Македония. С тази информация разполага и главният инспектор на румелийските вилаети Хилми паша. – Вж.: Документи за българската история. Т. 4. Документи из турските държавни архиви. Ч. 2. 1863–1909. С., 1942, с. 272.

[37] ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 88, л. 1.

[38] НБКМ–БИА, ф. 20, а.е.10, л. 40.

[39] *Елдъров, С.* Към историята..., с. 23.

чеството от страна на секретаря в Солун Тодор Марков. Шопов приема с резерви и действията на следващия си секретар – капитан Христо Лефтеров. В писмо до дипломатическия агент в Цариград Иван Ст. Гешов от юни 1907 г. той признава за сериозни различия с него. Според Шопов, въпреки че официално минавал за секретар, всички, включително и турските власти, били информирани, че Лефтеров е офицер от разузнаването към Генералния щаб[40]. Обтегнати отношения между секретаря Иван Парлапанов и агента Тодор Недков се създават и на територията на Скопското търговско агентство.[41]

Проблемите допълнително се задълбочават от това, че офицерите, макар и назначени като втори секретари, често, поради непълния щат в агентствата, изпълняват длъжността на първите секретари, а в някои случаи са и временно управляващи агентствата, т.е. ръководят цялостната им дейност[42]. Докладът на Андрей Тошев от 1907 г. отделя специално внимание на недоразуменията, възникващи между персонала на агентствата. В него се посочва необходимостта въпросът за статута на военните секретари да се уреди чрез изрично споразумение между Министерството на външните работи и Военното министерство[43].

В своето мнозинство „специалните“ (както понякога са наричани в поверителната документация) секретари много по-последователно се придържат към становището, че Вътрешната организация трябва да бъде реформирана, но при никакви обстоятелства не трябва да преустановява своята дейност. В резултат, в някои от агентствата между секретари и търговски агенти по въпроса за отношението към ВМОРО възникват съществени различия. В писмо от септември 1907 г. солунският секретар Лефтеров изказва мнението, че вероятно поради многократно нарасналите в последните години данъци, налагани на населението от Вътрешната организация, „някои наши агенти“ са против нейното съществуване. Лефтеров признава, че ВМОРО действително страда от множество недостатъци, но да се предприемат враждебни действия срещу нея по тази причина – „това е увлечение, вредно за нашето народно дело“. Солунският секретар изказва твърдото си убеждение, че „премахната съвсем тая организация, премахва се тая сила, която единствена е ефикасна защита на българското население от посегателствата на гръцките и сръбските чети“[44].

В своите рапорти секретарите (офицери) дават изключително висо-

---

[40] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 268, л. 13.

[41] ЦДА, ф. 52к, оп. 1, а.е. 46, л. 1–13.

[42] Така напр. капитан Тодор Марков, секретар в Солунското агентство, е управляващ Солунското (юли-август 1904 г.) и Серското (септември – декември 1904 г.) търговски агентства. – ЦДА, ф. 176к, оп. 18, а.е. 415, л. 5–6.

[43] *Свирачев, П., Д. Илиева.* Цит. съч., с. 142.

[44] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2527, л. 169–170.

ка оценка за дейността и ролята на Вътрешната революционна организация[45]. Причината за това трябва да се търси преди всичко в по-различните им (в сравнение с тези на търговските агенти) критерии. Цялостното състояние на ВМОРО и протичащите в нея процеси са разглеждани с оглед на оперативните планове за война с Турция, а Революционната организация, въпреки кризисното си състояние, продължава да бъде мощен фактор, сплотяващ българското население в Македония и Одринско.

Конфликтните отношения между Организация и Екзархия ангажират почти непрекъснато дейността на търговските агенти, а и на самото правителство. В даваните от МВРИ инструкции по този въпрос на агентите се препоръчва да обръщат „внимание на местните дейци върху нежелателните последствия на досегашното тяхно поведение“ и да въздействат в „дух на помиряване и взаимни отстъпки“[46].

Княжеските дипломатически представители в Македония и Одринско неведнъж се изказват за необходимостта от реформиране на Екзархията. Те често констатират и персоналните недостатъци на висшите екзархийски духовници. В същото време за търговските агенти твърдите действия на ВМОРО в тази насока са неприемливи и неоправдани.

В стремежа си да играят помирителна роля, търговските агенти нерядко предизвикват недоволството на революционните дейци. Взимането на отношение по този, а и по други въпроси, е тълкувано като намеса във вътрешните дела на Организацията. На места реакциите от страна на ръководствата на ВМОРО достигат твърде крайни форми – издават се писмени разпореждания да не се оказва никакво сътрудничество на агентите и дори се забранява на селяните да посещават сградите на агентствата[47]. Според спомените на Милан Матов, битолски войвода и нелегален член на Окръжния комитет, през пролетта на 1908 г. „за някои капризи на българското правителство в София агентствата бяха изолирани от всякакви местни българи“[48].

Обтегнатите отношения придобиват и персонален характер. В писмо до Климент Шапкарев (28 април 1906 г.) председателят на Одринския окръжен комитет Петър Васков признава, че продължава да „не стъпва“ в агентството и в контактите му с търговския агент в града Георги Стоев

---

[45] *Елдъров, С.* Към историята..., с. 18. Рапорт на Т. Марков от 17 ноември 1903 г.; *Михов, М.* Последици от Илинденско-Преображенското въстание за Българската екзархия и българското население в Македония и Одринско. – ИДА, № 85–86, с. 29. Рапорт на Т. Марков от 8 юни 1905 г.

[46] ЦДА, ф. 332к, оп. 1, а.е. 17, л. 382.

[47] Пак там, ф. 331к, оп. 1, а.е. 132, л. 19. Рапорт от Битолското търговско агентство – юли 1906 г.

[48] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а. е. 60, л. 7. Вж. също: *Матов, М.* За премълчаното в историята на ВМРО. Спомени. С., 2007, 127–128.

няма никакво развитие[49]. В редки случаи се достига до изпращане на писма с ултимативен тон. През септември 1907 г. председателят на Битолския окръжен комитет Павел Христов отправя такова послание до търговския агент Живко Добрев. Писмото завършва с предупреждение, че „ако Вие продължавате да се бъркате, възможно [е] един ден да се видите изолиран – човек не ще стъпне в Агентството". Все пак, изказано е предположението, че Добрев ще има „благоразумието" Организацията да не прибягва до „подобни нежелателни мерки"[50].

За трайно провеждана линия на конфронтация с агентствата от страна на ВМОРО като цяло не би могло да се говори. Според доклада на А. Тошев от 1907 г. конкретен повод за писмото на Павел Христов е опитът на Добрев да урегулира конфликт между Организацията и един от местните учители[51]. През април 1907 г. охридският войвода Петър Чаулев препоръчва в писмо до П. Христов точно обратното – охридчани да изложат оплакванията си от местния владика пред битолския агент и дори при негов отказ да се ангажира, да настояват да вземе отношение по въпроса[52].

През май 1906 г. Централният комитет на ВМОРО изпраща писмо до българските търговски агентства, което в значителна степен илюстрира цялата сложност на взаимоотношенията между революционните и държавните фактори на територията на Македония и Одринско. В писмото ръководството на Организацията напълно точно определя, че основната задача на агентите е да „свързват робския български народ в Турция с оня в свободното българско Княжество", както и да информират българската и световната общественост за насилията, вършени над мирното население в Османската империя. Същевременно обаче някои от дипломатическите представители се обвиняват, че като нарушават „строго определените им рамки", правят „криви и тенденциозни заключения", чрез които се стремят да компрометират революционната организация. Търговските агенти се приканват да се ограничат в „сферата на своята деятелност", за да не предизвикат ответна реакция. Писмото завършва със стереотипната за езика на ВМОРО, но не и безобидна фраза, че изпращащите неверни сведения „ще се преследват съгласно правилниците и постановленията на организацията"[53].

---

[49] *Орманджиев, И.* Документи за българското националноосвободително и революционно движение след Преображенското въстание през 1903 г. – Известия на Института по история, т. 11, 1962, с. 192.

[50] *Георгиев, В., С. Трифонов.* Македония и Тракия в борба за свобода (края на XIX – началото на XX в.). Нови документи. С., 1996, с. 415.

[51] *Свирачев, П. Д. Илиева.* Цит. съч., с. 111.

[52] НБКМ–БИА, ф. 583, а.е. 67, л. 230.

[53] ЦДА, ф. 335к, оп. 1, а.е. 131, л. 104–105.

Писмото на ЦК на ВМОРО до търговските агентства показва, че на моменти Вътрешната организация прилага характерния си безкомпромисен стил на поведение и към българските дипломатически представители. Ролята на агентствата за съдбата на населението в Македония и Одринско не се отрича, но същевременно им се отреждат чисто информационни функции. Всяка дейност, надхвърляща наложените от Организацията рамки, е третирана като навлизане в нейните параметри на действие. Вътрешната организация не предприема насилствени действия срещу персонала на агентствата. И въпреки че отправените предупреждения не напускат сферата на революционната фразеология, писмото впечатлява с открито изявените претенции на ВМОРО да бъде коректив за дейността и на княжеските дипломатически представители.

Изолацията на агентствата е разпространена форма на санкция, която местните ръководства на ВМОРО, периодично и най-често по субективни причини, налагат на българските дипломатически представители. Понякога тази мярка придобива драстични размери.

Описвайки в рапорт до м-р Рачо Петров отношенията между Организацията и екзархийските органи, управляващият търговското агентство в Сяр д-р Георги Кожухаров определя положението като „безисходно“, добавяйки че „общините и училищата, па ако щете и самото Агентство, не знаят с кого по-напред да се борят и от кого да се пазят, от властта ли, от гърците ли, или от самите нас – организацията“[54]. В рапорт от 28 април 1906 г. Кожухаров отново съобщава, че „комитетът, състоящ се от интернационалисти и социалисти, държи твърде неприятелско настроение“ не само към общината и училищната дирекция, но и към агентството. За целта са били издадени разпореждания за забрана на населението да посещава сградата на дипломатическото представителство. Основната причина за създалото се тежко положение според Кожухаров е тази, че „комитетите се мешат по въпроси, които никога не са биле и не бива да бъдат тяхна компетентност и инициатива“[55]. Подобно мнение Кожухаров изказва и пред дипломатическия агент в Цариград Григор Начович: конфликтната ситуация на територията на агентството е следствие от навлизането на Революционната организация в църковно-училищните структури, което не може да бъде овладяно, защото „комитетът, като реши, твърде лесно взима главата“ на противопоставилите му се екзархийски служители[56].

Мнозинството от търговските агенти приемат съществуването на Вътрешната организация, но под въздействие на непосредствените си

---

[54] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2302, л. 23–25.

[55] НБКМ-БИА, ф. 14, а.е. 2360, л. 14–15.

[56] Пак там, л. 26–27.

впечатления, остро реагират на използваните от нея средства и методи. Ескалиралите в следилинденския период насилие и жестокост, в които е увлечена и ВМОРО, неизбежно дистанцират в по-голяма степен дипломатическите представители от действията на организацията. За всички търговски агенти революционното насилие, в една или друга степен, е неприемливо или в краен случай трудно оправдано.

В отношението на агентите към ВМОРО обаче се наблюдават значими различия. В края на 1907 г. изпратеният от правителството Андрей Тошев сондира мненията на търговските агенти и констатира, че „по най-важните въпроси техните схващания са противоположни“[57]. Различията в немалка степен са обусловени от сложната и често променяща се местна конюнктура, изискваща взимането на бързи и същевременно адекватни решения. Твърде общите инструкции от София, имащи обикновено насочващ характер, не могат да доведат до нужното единство и съгласуваност в дейността на българските дипломати. С това се обяснява и известната противоречивост в действията, дори на един и същ търговски агент през различни периоди от време.

Непроменимата позиция на Андрей Тошев по отношение на ВМОРО е ясно изразена в неговия поверителен доклад от 28 ноември 1907 г. Според българския дипломат Вътрешната революционна организация е единствената сила, която поддържа у населението „жива идеята за свобода“ и е в състояние да го защитава от насилията на турци, сърби и гърци. Организацията е най-сигурното средство да се „поддържа и оная интимна връзка, която трябва постоянно да свързва българите от двете страни на Рила“[58]. Съществуването на ВМОРО е продиктувано и от външнополитически съображения. „Като заплашват постоянно мира на Балканите, а следователно и европейския мир – пише Тошев, – комитетите държат европейската дипломация нащрек и стимулират нейния интерес за съдбата на християнското население в Турция“[59].

Докладът на Андрей Тошев от 1907 г. изключително подробно разглежда организационната структура на ВМОРО, нейния четнически институт, броят и големината на четите и тяхното разпределение по революционни окръзи и райони. Характерен елемент е прякото отъждествяване на Вътрешната организация с българската държава, което не е обичайно явление дори за поверителните рапорти на княжеските дипломати. По думите на самия автор, обстойното изложение за състава на ВМОРО е направено, „за да се види с какви сили разполага засега **нашата** революционна организация в Македония“[60].

---

[57] Пак там, с. 141.
[58] НА–БАН, ф. 175к, оп. 1, а.е. 33, л. 76.
[59] *Свирачев, П., Д. Илиева.* Цит. съч., с. 119.
[60] Пак там, с. 130.

Становището да се запази и поддържа ВМОРО като реален фактор застъпват, макар и не толкова последователно, повечето търговски агенти. В писмо до Григор Начович от 24 октомври 1905 г. новоназначеният за битолски търговски агент Ж. Добрев признава: „Много други факти ме доведоха до убеждението, че туй, що ний сме навикнали отдалеч да наричаме вътрешна революционна организация, не е нищо друго, освен целият български народ в страната“, а премахването на организацията според него би било равносилно „да искаме да се отречем от целия народ“[61].

Не всички търговски агенти са склонни да възприемат дейността на Вътрешната организация, особено предвид нейното състояние в следилинденския период. Солунският търговски агент Атанас Шопов е принципен противник на всякакви революционни действия в Македония, водещи според него единствено до обезсилване и обезкръвяване на българския етнически елемент[62]. В това отношение българският дипломат се доближава до възгледите на екзархийските служители. Като дългогодишен чиновник на Българската екзархия от предходните години[63] и впоследствие – като търговски агент, Шопов си остава привърженик на еволюционистката концепция, според която усилията на българските институции трябва да се съсредоточат единствено към подобряване на материалното и културно-просветно равнище на населението в Македония и Одринско. На моменти подобна позиция изказват Георги Кожухаров, Георги Стоев и др.

Тежката ситуация след Илинденското въстание, създадена от настъплението на сръбската и гръцката въоръжени пропаганди, не променя принципно възгледите на Шопов. Според него ефикасната защита на българското население от нападенията на гръцки, сръбски и турски чети може да се постигне не чрез аналогични четнически формирования, а чрез раздаването на оръжие от властите за организиране на самоотбрана по места. Тази идея, заимствана от чуждестранните жандармерийски офицери, солунският агент развива в много от своите рапорти до Министерството на външните работи[64].

Резервираното и скептично отношение на българските дипломатически представители в Македония и Одринско се усилва със задълбочаването на кризисните процеси във ВМОРО. Към края на разглеждания период негативните оценки за резултатите от революционната борба ста-

---

[61] НБКМ–БИА, ф. 14, а.е. 1087, л. 10-13.

[62] *Шопов, А.* Атанас Шопов и българският национален въпрос 1876–1913. Шумен, 2005, 130–131.

[63] *Шопов, А.* Щрихи от живота и дейността на Атанас Петров Шопов (1855–1922). 1998, с. 14.

[64] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2529, л. 1–2.; Пак там, ф. 335к, оп. 1, а.е. 332, л. 2–3, л. 5–7, л. 10.

ват все по-чести и категорични. В обширен ретроспективен доклад от март 1911 г. българският консул (и бивш търговски агент) в Скопие Иван Т. Икономов прави следния извод за периода от края на Илинденското въстание (1903) до Младотурската революция (1908): „Българските революционни движения създадоха твърде благоприятна почва за ширенето на сръбската пропаганда... През целия този период ний търпехме в целия район на Консулството само загуби.“[65]

Отношението на отделните търговски агенти към революционното движение не е постоянна величина. То често се изменя под въздействие на непосредствените им впечатления от действията на Вътрешната организация. Твърде увлеченият в „комитетските дела“ в Битоля д-р Никола Семенов впоследствие, като управляващ Серското агентство, в значителна степен се дистанцира от Организацията в района на новото си назначение. За промяната в неговата позиция съществено влияние оказват и влошените му отношения с ръководителите на Серски революционен окръг. Действията на серчани, използващи терора в мащаби, необичайни дори за ВМОРО, са неприемливи за Семенов. За неоправданата според него жестокост на серските дейци управляващият агентството често съобщава в своите поверителни рапорти[66]. Постепенно песимизмът за бъдещето на Вътрешната организация и при Семенов започва да преобладава. В поверителен рапорт до ген. Паприков от 1908 г. той с горчивина описва отчаянието, обхванало мирното население вследствие действията на организационните чети. Страдащо от непрестанните налози, събирани срещу обещавано, но недоставяно оръжие, от честите афери в резултат от необмислени действия, населението е принуждавано да понася огромни човешки и материални жертви, докато в същото време дейците на организацията „взаимно се самоизтребват в името на някакви идеи и принципи, съвсем далечни за неговото схващане“[67].

Проблемите, свързани с кризата във ВМОРО, са широко застъпени в поверителните рапорти на търговските агенти. Освен че отразяват негативните процеси в документален аспект, в докладите нерядко се чувства и силно емоционално отношение – ярко свидетелство, че българските дипломати изживяват тежко събитията в Македония и Одринско. Основната грижа на княжеските агенти е съдбата на българското население, поставено в условия на ожесточена четническа борба и на вътрешни междуособици в освободителното движение.

Обща особеност на всички дипломатически рапорти е становището,

---

[65] *Георгиев, В., С. Трифонов.* Гръцката и сръбската пропаганди в Македония (краят на XIX – началото на XX век). Нови документи. С., 1995, 493–494.

[66] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 1813, л. 113, 116.

[67] Пак там, л. 29–32.

че кризата във ВМОРО се отразява изключително тежко на българското население в Османската империя. Търговските агенти посочват слабостите, от които страда революционното движение, опитват се да анализират причините, довели до тях и търсят изход от кризисната ситуация.

В обширен рапорт от 9 октомври 1904 г. скопският търговски агент Тодор Недков посочва, че кризата се дължи изключително на „безсилието и безначалието, които владеят от известно време в ръководящите кръгове на революционната Организация“[68]. Според Недков между самите революционни дейци е започнала „една междуособна борба, която, по всичко изглежда, че не държи никаква сметка за общобългарските интереси в страната“[69].

През лятото на 1904 г. търговският агент в Солун Атанас Шопов в поредния си рапорт до МВРИ прави същата тревожна констатация. По думите на Шопов, във ВМОРО е „настъпило едно съвършено безначалие“[70]. От Битоля Андрей Тошев пише „с горест на сърцето“, че вместо да се обединят пред настъплението на гръцките чети, „ръководителите на българщината тук са се разделили на два лагера, които водят помежду си... една междусебна борба“[71]. Управляващият Серското търговско агентство Георги Стоев съобщава тревожния факт, че в Петричко и Мелнишко четите на „централисти и върховисти“ се „самоизтребляват“.[72] Временно управляващият агентството Тодор Марков също признава: „Това междуособие действа много тежко върху духа на местното население.“[73]

Повечето търговски агенти с безпокойство следят новите следилинденски тенденции в идейно-организационното развитие на ВМОРО и съобщават за тях в поверителните си рапорти до Министерството. Преобладава мнението, че децентрализаторските и интернационалистични уклони допълнително съдействат за дестабилизиране и омаломощаване на Вътрешната организация и за отслабване на съпротивителните възможности на българското население. Тези въпроси са разглеждани в непосредствена връзка с настъплението на сръбската и гръцката въоръжена пропаганда.

В рапорт от 17 февруари 1904 г. битолският търговски агент Андрей Тошев изказва твърдото си убеждение, че за успехите на сръбската пропаганда в Прилепско основна вина носят ръководителите на ВМОРО, които „ясно прокламират своите интернационалистически идеи“. Тошев

---

[68] ЦДА, ф. 335к, оп. 1, а.е. 131, л. 24–25.
[69] Пак там, л. 18–21.
[70] ЦДА, ф. 176к, а.е. 1876, л. 300.
[71] ЦДА, ф. 331к, оп. 1, а.е. 133, л. 61.
[72] Пак там, ф. 321к, оп. 1, а.е. 1650, л. 50.
[73] Пак там, л. 93.

определя това като „национален индиферентизъм, в който тъй погрешно са изпаднали повечето от ръководителите в Македония“[74]. Малко по-късно, по повод решенията на Прилепския конгрес (1904) за реформиране и децентрализация, битолският агент пише на външния министър ген. Рачо Петров: „Липсата на контрол неминуемо ще докара по-голям произвол, който и без туй вече е взел твърде широки размери.“[75] Рапортът от септември 1904 г. на Тошев отново описва драматичната ситуация в Прилепско след въстанието. В условията на усилено сръбско настъпление и вътрешни междуособици, българският дипломат счита за необходимо на всяка цена да се „внуши на нашите дейци“ да „изоставят кривия път на интернационализма“, да се въздейства за помирение между отделните течения и спешно да се организира решителна антисръбска съпротива[76].

В обширен рапорт от май 1905 г. Тошев задълбочено анализира и се опитва да обясни генезиса и характера на кризата във Вътрешната организация. Разочарованието от неуспеха на Илинденското въстание е довело, според търговския агент, до сериозна загуба на авторитет на революционните ръководители. В същото време най-значимите дейци на Организацията са напуснали Македония и вместо да се обединят, са предпочели „взаимните борби за първенство“. Нарушена е цялостната структура и системност в действията на ВМОРО – отслабнали или прекъснати са връзките между легалните ръководства и войводите, недостигът на кадри е довел до заемане на ръководните позиции от „хора ограничени“, безконтролното събиране на пари от населението се е превърнало в масово явление. Тошев съобщава и за нова обезпокоителна тенденция. В агентството са започнали да постъпват оплаквания на селяни не само от гръцки и сръбски чети, но и от чети на ВМОРО. Подобни случаи са зачестили особено в Костурско и Леринско, но поради „деликатността обаче на този въпрос“, българският дипломат счита, че не е целесъобразно да споменава конкретни имена[77].

Рапортите на всички търговски агенти отразяват и остро критикуват данъчните вземания, налагани от Вътрешната организация на населението. По отношение на този въпрос дипломатическите представители са единодушни в мнението си, че подобна практика трябва да бъде прекратена. При тежките условия на материално разорение, предизвикани от анахроничната османска система и действията на чуждите въоръжени пропаганди, допълнителната данъчна тежест се отразява пагубно на българското население в Македония и Одринско.

---

[74] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2017, л. 14–15.
[75] ЦДА, ф. 331к, оп. 1, а.е. 99, л. 51.
[76] ЦДА, ф. 331к, оп. 1, а.е. 111, л. 33.
[77] Пак там, а.е. 133, л. 44–58.

Анализирайки причините за успехите на сръбската пропаганда в Западна Македония, управляващият Скопското агентство д-р Христо Минчович посочва сред тях и действията на част от българските войводи и чети. За отдръпване на населението от ВМОРО немалко са съдействали „безразборното разхвърляне и събиране по най-брутален начин на крупни суми“, безотчетността при усвояването на тези средства или „явните злоупотребления с тях“. В същото време сърбоманските села в района на агентството не само че не се облагали с данъци и налози, но и били подпомагани материално от сръбската пропаганда[78].

В доклада на Андрей Тошев от ноември 1907 г. също е взето категорично становище по този въпрос. Тошев е на мнение, че четите „безусловно“ трябва да прекратят събирането на средства от населението под какъвто и да е предлог. Снабдяването на ВМОРО трябва да се извършва единствено чрез Задграничното представителство на организацията в София[79]. Хаосът в революционното движение, структурното разпадане и появата на войводи от самостоятелен тип са посочени като основна причина за „тия безразсъдства и своеволия“[80].

Критиките, отправени към Вътрешната организация, не изключват солидарност с революционните дейци и подпомагане на техните действия. Това в пълна сила важи за противодействието на чуждите въоръжени пропаганди. За оказване на ефективна съпротива срещу сръбското и гръцкото четничество търговските агенти се изказват за много по-решителни мерки, отколкото българското правителство обикновено е склонно да предприема.

Още през февруари 1904 г. Андрей Тошев настоява в поредния си рапорт до МВРИ за сума от поне 2000 лв., които да се отпуснат чрез агентството в Битоля директно на представители на Вътрешната организация, защото „не е добре съвсем да се пасува“.[81] Приемникът на този пост Живко Добрев също е на мнение, че българският елемент в Македония „би бил в състояние да се бори и задържи, стига само да има оръжие, а такова му липсва почти навсякъде“. Добрев препоръчва да не се възпрепятства пренасянето на военни материали на ВМОРО през българо-турската граница. Той отчита като особено важно обстоятелството, че мнозинството от населението в Македония е българско, поради което, за разлика от гръцкото и сръбското правителства, които „непосредствено направляват своите пропаганди тук“, „ний можем да водим борбата, без да имаме нужда да се компрометираме в международно положение“[82].

---

[78] ЦДА, ф. 335к, оп. 1, а.е. 358, л. 4–5.
[79] *Свирачев, П., Д. Илиева.* Цит. съч., с. 120.
[80] Пак там, с. 130.
[81] ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 1530, л. 43–44.
[82] НБКМ-БИА, ф. 14, а.е. 1087, л. 10–13.

В поверително писмо от Скопското агентство до ген. Рачо Петров (ноември 1904 г.) също се препоръчва, предвид настъплението на сръбските чети, „снабдяването на българското население с оръжие, което няма възможност да се намери тука“. Подчертано е, че такова е и „мнението на нашите дейци в Кумановско“[83].

В годините след Илинденско-Преображенското въстание българските търговски агентства в Европейска Турция полагат немалко усилия за синхронизиране действията на Вътрешната организация с политиката на Княжеството по Македонския въпрос, за преодоляване на противоречията между ВМОРО и Екзархията, както и на конфликтите в самата Организация. Резултатите обаче, и по самите признания на българските дипломати, са неудовлетворителни. За разлика от своите сръбски и гръцки колеги и съответните им въоръжени пропаганди, търговските агенти не ръководят (пряко или косвено) действията на ВМОРО. Те нямат нито правомощията, нито реалната възможност за това. В издаваните от българското правителство инструкции, колкото и общи да са те, като принципно изискване е заложено необвързаното поведение към Организацията и непоемането на каквито и да е ангажименти спрямо нея.

Отношенията между българските търговски агентства и ВМОРО, особено през разглеждания период, са твърде комплицирани и усложнени. В Македония и Одринско търговските агенти контактуват с една българска по характер, но напълно самостоятелна, а и раздирана от вътрешни противоречия революционна организация.. Въпреки това дипломатическите представителства на Княжество България никога не престават да бъдат разглеждани от османската администрация като основният и действителен вдъхновител на действията на ВМОРО[84]. Независимо че не отразява реалната ситуация, този факт е неопровержимо доказателство, че ВМОРО винаги е била считана и третирана от всички външни сили и особено от своите врагове, като българска национална организация, изразител на волята и стремежите на българското население в европейските части на Османската империя.

---

[83] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2017, л. 134–135.

[84] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 60, л. 7. Войводата Милан Матов съобщава в спомените си, че в седмиците преди провъзгласяването на конституционния режим (11 юли 1908 г.) младотурски представители потърсили контакти с ръководството на Вътрешната организация в Битоля чрез търговското агенство в града. Въпреки че ясно били насочени към Задграничното представителство на Организацията в София, те се обърнали към персонала на българското дипломатическо представителство, считайки, по израза на Матов, че „организацията е оръдие на агентството“.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

КОМИТЕТ ЗА БЪЛГАРИТЕ В ЧУЖБИНА: ИНСТИТУЦИОНАЛНО РАЗВИТИЕ И ДЕЙНОСТ

Мария Забунова

Комитетът за българите в чужбина (КБЧ) е новото име на Славянския комитет, чиято основна задача бе работа с българите в чужбина[1], а преименуваната организация е създадена да разсее негативите от дейността на комитета в миналото. Като правоприемник на Славянския комитет, Комитетът за българите в чужбина само създава видимост на обществена организация, защото както и своя предшественик, организацията не е юридическо лице и не е регистрирана като независимо сдружение с идеална цел съгласно Закона за лицата и семейството. За съществуването на КБЧ няма друга правна основа освен Решението на Секретариата на Централния комитет (ЦК) на Българската комунистическа партия (БКП) от 23 март 1982 г. и фактически това е една държавна организация, изразител на интересите на партийната и държавната власт. Пред преименувания Комитет като основна задача стои съчетаването на националните с политическите цели в неговата дейност. Работата с българите зад граница е поставена на ново равнище, а целта е „събуждане“ на националната принадлежност в тяхното самосъзнание. Приоритетни остават българите, изселили се от географската област Македония, като по т. нар. македонски въпрос се заема принципна позиция. Но променилата се международна обстановка в резултат на Хелзинкския процес[2] и сравнително не-

[1] Подробно за функционирането на Славянския комитет вж.: *Забунова, М.* Славянскияят комитет в България: институционално развитие и дейност (1944–1982). – ИПр, 2006, № 3–4.

[2] Съвещанието от Хелзинки започва съществуването си през 1973 г. като съвещание за сигурност и сътрудничество в Европа или т.нар. Хелзински процес. Създаден в условията на Студената война, като основната цел е диалогът и преодоляване на дистанцията между Изтока и Запада.

голямата отдалеченост на българите в европейските държави премества географски акцента в работата на Комитета от българите в задокеанските страни към българите в Европа. Работи се и с немногобройните българи в Близкия изток. Българската общност в Съветския съюз отново не е приоритет в работата на КБЧ, но нейното съществуване далеч не е забравено. Променена е структурата на организацията, но това не води до съществени резултати. Постепенно през втората половина на 80-те години криза обхваща всички институции, учреждения и организации в страната, в това число и КБЧ. Прави се опит за стабилизиране на Комитета, вследствие на негативната оценка, дадена на неговата работа както от партийното и държавно ръководство, така и от българите в чужбина, с които работи организацията. Поставят се нови задачи, чието постигане цели преодоляване на кризата. Бъдещето на организацията е поставено на изпитание...

На тържествено събрание на 7 септември 1982 г., във връзка с преименуването на Комитета, се избира и първото *Настоятелство* (орган за управление) на КБЧ[3] в състав от 52 души. В това число влизат 10–12 души представители на български организации в чужбина[4]; представители на обществени организации и ведомства, които имат отношение към работата на КБЧ, изтъкнати обществени и културни дейци[5]. Членският състав на Настоятелството не е постоянен[6].

На 8 септември 1982 г. съставът на Настоятелството на своето пър-

---

[3] Настоятелството приема дългосрочни програми, годишни планове и отчети на комитета, обсъжда принципни въпроси и по-важни мероприятия с българите в чужбина. Настоятелството се събира 1–2 пъти годишно и е с мандат от 5 години.– ЦДА, ф. 141, оп. 11, а.е. 69, л. 24; а. е. 388, л. 23–25.

[4] В състава на първото настоятелство (функционира до 1987 г.) има представители, българи по произход, от следните страни: Унгария, Чехословакия, Италия, Австрия, ФРГ, Белгия, Швеция, Канада, САЩ, Аржентина и Австралия. Пълният списък на членовете на Настоятелството вж.: Славяни, 1982, № 1–12, с. 10.

[5] Тук могат да се споменат имената на първия летец космонавт на Народна република България (НРБ) Георги Иванов, писателя Николай Хайтов и други.

[6] В бр. 1 на печатния орган на КБЧ сп. „Родолюбие“ за 1984 г. е поместен списък на променения състав на Настоятелството на КБЧ. Сравнявайки списъка с имената на членовете на Настоятелството, избрани на събранието на 7 септември 1982 г., забелязваме, че е увеличен броят на настоятелите от 51 на 57, като новите членове са Давид Соломонов – журналист от в. „Еврейски вести“, Диран Парикян – председател на организацията на арменците в България, Найден Петков – художник и други, т.е това е една привидна демонстрация на засилване на общественото начало в структурата на организацията. Също така в състава на новото Настоятелство имената на повечето представители от чужбина са заменени с други. Не се променят имената на Борис Каменов (Чехословакия), Калинка Кюпер (ФРГ) и Платон Табаков (Швеция). Представителят от Австралия отпада в променения състав на управителния орган, но той се допълва от председателите на българските организации в Полша и Холандия.

во заседание утвърждава Правилник за устройството и функционирането на КБЧ[7], въз основа на който ще протича дейността на Комитета и на неговото Настоятелство. На същото заседание се избира *оперативното ръководство*[8] на КБЧ, като за председател е (пре)избран Павел Матев, а за негов пръв заместник – Бистра Аврамова. Третото ниво в структурата на комитета са *работните органи* – отделите „Организационно-пропагандeн“, „Финансово-стопански“ и „Административно-обслужващ“, ръководени от директори.

Въпреки извършените промени в наименованието и структурата на организацията, тя продължава съществуването си в същата форма. Досегашните ръководители запазват постовете си, а основната част от приходите на формално „обществената“ структура се осигурява от държавния бюджет през целия период от съществуването ѝ. Средствата, с които разполага КБЧ са над един милион лева. През юли 1988 г. Министерският съвет излиза със специално решение за ограничаване на субсидиите на всички обществени организации в България, което се отнася и до КБЧ. Другояче стои въпросът с щата на организацията – той нито се увеличава, нито се намалява. Но съкращение в щатното разписание има в началото на 1988 г., когато в изпълнение на решение на Секретариата на ЦК на БКП за съкращение на фонд „Работна заплата“ за КБЧ от 11%, 8 длъжности са освободени, а техните функции са преразпределени между останалите служители.

На първото си заседание Настоятелството утвърждава и Устава на преименувания комитет. Основните задачи, залегнали в документа, са в унисон с целите, утвърдени в решението на Политбюро на ЦК на БКП от 7 юли 1980 г. „За работа с българската колония в чужбина“ и най-важните от тях са: да се работи за запазване на българското национално съзнание, особено у младото поколение, да се развива родолюбие и лоялно отношение към социалистическа България; да се утвърждава българската колония като звено между България и страната, в която живеят българите във всички сфери на живота; да се утвърждава принципната линия на НРБ по т. нар. „македонски въпрос“, да се дава отпор на усилията за денационализиране на колонията. В доклада си до отдел „Външна политика и международни връзки“ на ЦК от април 1984 г. П. Матев характеризира горните цели като „дългосрочни“, които „определят съдържанието на цялата дейност на комитета за българите в чужбина през последните

---

[7] Този Правилник се запазва в общи линии до прекратяването дейността на комитета.

[8] В него влизат председател (Павел Матев 1982–1990г.), зам. председатели (първи зам. председател Бистра Аврамова 1982–1990 г. и зам. председатели Марин Бангиев 1982–1990 г. и Стефан Величков 1982–1990 г.) и главен секретар на КБЧ (Никола Вапцаров 1982–1985 г., Андрей Тръмски 1985–1990 г.).

години и ще бъдат изходна база за работата му за немалък период“[9]. Според същия доклад, „преименуването на комитета се превърна в естествено начало на нов етап от дейността му. Този етап се характеризира със засилена активност, с разширяване контактите със сънародниците и обогатяване на методите и формите за работа сред тях“[10]. Представители на българските общности в чужбина също вземат отношение към основните направления в работата на КБЧ.

Формите на работа сред българите в чужбина, които прилага комитетът, могат да се обединят в две основни направления. Първото обхваща различни инициативи, които се организират в България за непосредствена работа със сънародниците. Това са събори по случай годишнини на важни исторически събития като: 80-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание (1983 г.), 110-годишнината от Априлското въстание и гибелта на Христо Ботев (1986 г.), 150-годишнината от рождението на Васил Левски (1987 г.) и др. Тези прояви се извършват с помощта и подкрепата на Министерството на културата, науката и просветата, Министерството на народното здраве и социалните грижи, Министерството на вътрешните работи, Министерството на външните работи и др.

Второто направление включва различни дейности за подпомагане на патриотичните инициативи на българите зад граница: изпращане на литература, периодични издания, учебници по български език, грамофонни плочи, аудио и видеокасети до сънародниците и техните организации (към 1988 г. по света функционират 76 български организации); подпомагане на печатни издания, радио и телевизионни предавания на българите в чужбина със съответни материали; съдействие за създаване на фолклорни състави чрез изпращане на хореографи, репертоар, национални костюми и др. За постигането на положителни резултати в работата си по тези две направления е необходимо проучването и разработката на основните проблеми на емиграцията[11], което е много трудно без доброто познаване на състоянието на самата емиграция. Затова на заседание на Настоятелството на 19 септември 1984 г. представителката на Института за съвременни социални теории Лиляна Андреева алармира: „Въпиюща необходимост е научният портрет на нашата емиграция: какъв е съставът, възрастови признаци, професионално ориентиране, образователен ценз,

---

[9] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 63, л. 2.

[10] Пак там, л. 7.

[11] Терминологията, използвана за означаване на българите, живеещи отвъд държавните граници на България, е разнообразна. Терминът „емиграция“, използван в настоящата работа за обозначаване на българите, оказали се по една или друга причина извън българската държавна граница, е повлиян от универсалното използване на това обозначение в документите на Славянския комитет и Комитета за българите в чужбина.

под влияние на какви пропаганди се намира“[12], и предлага да се работи не само с Центъра по демографски проучвания, но и с Института по социология, Института по младежки проучвания и др. През същата 1984 г. на Центъра по демографски проучвания при БАН е възложена задача да проучи процесите, протичащи сред българите в чужбина, да прави прогнози за развитието им, да дава научно обосновани насоки за пропагандно-политическата работа в отделни страни и региони и не на последно място – да се уточни приблизителният ѝ брой.

Формите на работа зависят най-малко от две условия: първото се отнася до международната обстановка и отношението на българите в западните страни, с които КБЧ работи най-много, към България, а второто – до ситуацията в самата НРБ. Намаляването на напрежението между Запада и социалистическия свят по време на Хелзинкския процес способства за разгръщане на по-активна дейност на комитета, както и за промяната в отношението на една част от западната емиграция към България в положителна насока. Честването през 1981 г. на 1300-годишнината от създаването на българската държава потвърждава тази констатация.

България навлиза в осмото десетилетие на XX в. с влошен международен облик. Тя е обвинена за „българския чадър“, използван за убийството на писателя Георги Марков в Лондон. Срещу държавата се води и мащабна кампания, като се обвиняват българските тайни служби в пряка намеса в атентата срещу папа Йоан Павел II. Заявлението на правителството на САЩ от юли 1982 г., в което България е определена като страна, която се занимава със „спонсориран от държавата тероризъм“[13] се отразява особено негативно на българския облик по света. Етническото напрежение в България също предизвиква световното негодувание. Погазването на основните права и свободи на българските турци с насилствената смяна на имената им доведе до реакция от тяхна страна. В страната се извършват няколко терористични акта, които раждат чувство за несигурност у българите в страната и чужбина и негативните реакции на световната общественост. Изостряването на международните отношения към средата на 80-те години и негативният имидж на България рефлектират отрицателно на отношението на българите в Западна Европа и Америка към родината си. Посещенията в България на голяма част от тях са сведени до минимум.

В тези условия КБЧ трябва да изпълнява задачите, залегнали в Устава на организацията, както и тези, спускани „отгоре“. През август 1985 г. председателят на Държавния съвет на НРБ Тодор Живков излага пред Политбюро на ЦК на БКП „Съображения по някои актуални проблеми

---

[12] Пак там, а. е. 13 а, л. 49.

[13] *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи..., с. 225.

на нашето развитие“. Според Т. Живков, в условията на научно-техническата революция трябва да се положат усилия за борба срещу „отрицателните явления и социалните деформации“, трябва да бъдат решени проблемите и слабостите, „свързани с недостатъци в стила и методите на работа“. Усилия в тази насока, смята той, трябва да се положат, защото в България „постиженията на социализма [...] са исторически“ и не трябва да се позволи „никому да разпилява политическия капитал на партията“[14]. В този контекст Живков поставя акцента върху три ключови момента. Първият въпрос касае информационната система в България, т. е. дали може да се гарантира своевременна, точна и обективна информация на всички равнища. Вторият въпрос засяга „практическите действия в борбата срещу корупцията“. Третият се отнася до работата с кадрите. Тук става дума дали на този етап могат да реализират възможностите си най-способните кадри.

През есента 1985 г. на събрание на КБЧ във връзка със „Съображенията“ на Т. Живков и решението на ПБ на ЦК на БКП (от септември с. г.), се вземат редица решения. Първото, както може да се очаква, е за пълна подкрепа на партийното становище, второто – за „решително и последователно преодоляване на съществуващите негативни явления, повишаване на взискателността и принципността при вземане на решения, при контакти със сънародници“ и пр.[15] Обръща се внимание и на „правилния класов и професионален подбор“ на кадрите и мерките за тяхното идейно-политическо, професионално и интелектуално израстване, както и за създаване на условия за сплотен, силен и действен политически колектив. КБЧ провежда редица събрания и инициативи за изпълнение на тези решения и подготвя доклад-анализ за дейността на КБЧ.

През април 1987 г. се свиква събрание на целия колектив на КБЧ, на което се изнася доклад от името на ръководството, озаглавен „Оценка на работата на комитета за българите в чужбина в светлината на новите партийни изисквания“. Според дадената „Оценка“ от председателя на комитета става ясно, че някои стари задачи, които стоят пред комитета отдавна, като например извеждане в действие на всички разработени досега програми и получаване на конкретни резултати, все още не са изпълнени. От ръководството на страната се поставят и нови такива поради възникналите вътрешни (всеобхватната криза от 80-те години) и външни (необходимостта от засилването на качеството и интензитета на работа с българите в чужбина с оглед поддържане на будно националното им съзнание) фактори.

Още в началото на април 1987 г. в писмо до КБЧ първият замест-

---

[14] *Живков, Т.* Избрани съчинения. Т. 37, 189–222.

[15] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 69, л. 16.

ник-завеждащ отдел „Външна политика и международни връзки“ на ЦК на БКП Дичо Атанасов моли до края на месеца да се предостави в отдела подробна информация за изпълнение на решенията от септември 1985 г., придружена от конкретни мерки, които ръководството на комитета смята за необходими в по-нататъшната работа по този въпрос. Информацията е необходима във връзка с решението на Секретариата на ЦК, с което на отдел “Външна политика и международни връзки (ВПМВ)“ е възложено да внесе в Комисията по външна политика на Народното събрание преценка за резултатите от работата в наблюдаваните министерства и ведомства в страната, както и в българските колективи зад граница относно „преодоляване на отрицателните явления в съответствие със „Съображенията“ на др. Т. Живков и решението на ПБ на ЦК на БКП от 18 септември 1985 г.“[16] Исканата информация е предоставена на 30 април, като се споменава, че предстои атестиране на служителите на комитета по критерии, съзвучни със зададената от държавниците рамка.

През есента (октомври) на същата 1987 г. предстои избор на нов (втори и последен, както се оказва) състав на Настоятелството. В информация от май 1987 г. до отдел „ВПМВ“ П. Матев прави някои изводи за ефективността от дейността на управителния орган. Според него, не всички членове на Първото настоятелство са били достатъчно активни на заседанията, затова предлага в новото Настоятелство освен членовете на ръководството да се включат представители на организации и ведомства в страната, които имат пряко отношение към работата с българската колония в чужбина. Председателят на организацията смята за по-целесъобразно да се включат културни дейци, изявени в разработката на патриотичната тематика или в задграничната пропагандна дейност. Той предлага да се запази досегашният брой на членовете на Настоятелството (50–52 души). По въпроса за представителите на българите в чужбина в Настоятелството, П. Матев отбелязва, че като членове на българската организация в своя град те не могат да познават проблемите на цялата българска общност в съответната държава. Освен това, представителите на българите от чужбина в Настоятелството понякога не са преизбирани на ръководните постове в своята организация (но остават членове на Настоятелството), което води в някои случаи до обтягане на отношенията между тях и новите ръководства. Затова председателят на комитета предлага в новото Настоятелство да бъдат включени „влиятелни хора“ сред българите в чужбина. Надеждата е, че тези „влиятелни хора“ ще способстват за издигането на авторитета на КБЧ сред българите зад граница, за преодоляването на страха и колебанието, които много българи в западните страни изпитват при участие в инициативи на комитета. Недо-

[16] Пак там, л. 19.

верие към организацията поражда и изостящият се въпрос за съдбата на Дома на комитета „Родна стряха“, чието строителство започва с дарения на българи зад граница, но така и не е довършено. В наши дни един български ежедневник ще напише по този повод: „Дом „Родна стряха“ е обобщен символ на безхаберието на държавата при работата ѝ сред нашите общности в чужбина.“[17]

* * *

Въпросът за Дома на КБЧ е ключов за цялата негова история. Той е оставен като „наследство“ от Славянския комитет. Според оценката на Георги Пиринski (баща), дългогодишен служител в организацията, изказана на заседанието на ръководството на организацията в началото на 1982 г., постоянни работни помещения „само за този комитет не се намериха“[18]. Идеята за събиране на средства за построяване на Дома идва още през 1979 г. от българската общност в Австрия[19], но тя трудно си „пробива“ път на практика. На заседание на ръководството на Славянския комитет в края на януари 1982 г. по този повод се казва: „Това не е само стопански, но и политически въпрос, при който срещаме много големи затруднения“[20]. Средствата за Дома постъпват по сметка в Българската външнотърговска банка и във фонд „13 века България“[21], но тяхното бъдещо разпределение не е уточнено. Затова в средата на февруари 1982 г. П. Матев предлага в писмо до Андрей Луканов (по това време заместник-председател в правителството на Гриша Филипов и оглавяващ валутната комисия в ЦК на БКП) да се обясни въпросът за събирането на средствата за построяване на дома. Предлага се тогавашният Славянският комитет да се ангажира да издирва българи, търговци и бизнесмени, за даряване на средства и ако те постъпват във Фонда, една голяма част от печалбата да бъде за строителство на Дома. Тоест предложението на П. Матев ни кара да направим извод, че не всички средства, получени като дарение, ще бъдат използвани за строителство на обекта.

Още през 1979 г. излиза решение на Политбюро за построяване на Дома, което трябва да започне през 1984 г., като от Фонда да се осигурят 4 милиона лева за тази цел. Фактически „първата копка“ е направена по

---

[17] Сега, 15 апр. 2002.

[18] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 12, л. 5.

[19] Обръщението им е публикувано в сп. „Славяни“ през август 1979 г.

[20] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 12, л. 5.

[21] Фонд „1300“ се създава по предложение на Л. Живкова като главното предназначение на събираните в него средства е за подпомагане финансирането на инициативи в областта на просветата и културата. Принципите, според които се изгражда фондът, са: доброволност при набирането на средствата; гласност в изразходването на набираните средства, а участниците във фонда могат да поискат анонимност на своите дарения.

време на честването през август 1983 г. на 80-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание. Проектът на Дома е мащабен[22] и бъдещата сграда трябва да се използва както за административни помещения на КБЧ, така и като база за културно и стопанско обслужване на гостуващите в страната българи, което се очаква да води до реализацията на „най-добри пропагандно-политически цели“[23]. Предвижда се Домът да е на самоиздръжка, а ръководител да е председателят на КБЧ. Постъпилите средства за построяване на Дома дотогава са нищожни, поради което Министерският съвет издава Разпореждане (1 юни 1983 г.), с което се разрешава на КБЧ съвместно с Фонд „13 века България“ да организира дарителска акция за набиране на средства.

Информацията за тази акция се разпространява по няколко канала – чрез дипломатическите представителства зад граница, чрез българските културно-просветни дружества в чужбина, при индивидуални посещения на активисти на дружествата в България, чрез агитационни пътувания на представители на комитета и Фонда. Още в самото начало се предвижда да се разпространят около 300 000–400 000 свидетелства за дарение, по 20 щатски долара всяко, които ще носят номера като ценни книжа. По време на честването на 80-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание, след извършването на церемонията „първа копка“ такива свидетелства вече се продават (съборите се оказват удачен начин за събиране на средства) и първите събрани суми не са малко, но далеч не са достатъчни. Още през юни 1983 г. се подготвя и публикува на няколко езика в сп. „Родолюбие“ обръщение на КБЧ към всички българи в чужбина, в което се посочват „високопатриотичните цели на акцията“, които се призовават „активно да съдействат и участват в нея“[24]. Българските мисии в чужбина също разполагат със свидетелствата за дарение и могат да събират дарените средства. Търсят се и нови начини и средства за пропагандирането и популяризирането на акцията. В списанието на комитета се публикуват имената на дарителите и сумите, които те внасят. През 1985 г. е отпечатана брошура и плакат за Дом „Родна стряха“ (налага се това име). Организират се и едномесечни младежки бригади през лятото на 1985, 1986, 1987 години, като младежите, деца на българи в чужбина, работят доброволно на обекта.

До втората половина на 1986 г. за строежа са постъпили 700 000 валутни лева[25] – сума, която е все още недостатъчна за да се покрие стой-

---

[22] Проектът предвижда сутерен със 132-местна зала, изложбени и заседателни зали, работни кабинети, ресторант със сто места, както и хотелска част за 100 души, и подземен гараж за 39 коли и др.

[23] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 67, л. 83.

[24] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 3, л. 42.

[25] В условията на икономическия механизъм, който действал при комунизма, са се

ността на обекта. На заседание на ръководството на комитета в края на ноември с. г. се упълномощават Павел Матев и Стоян Караджов да водят срещи и разговори на най-високо ниво с цел спазване на сроковете при строителството. На по-късно заседание се решава от бюджета на КБЧ да се закупят картини и други произведения на изкуството за бъдещия Дом „Родна стряха“. През следващите 2–3 години постоянно се говори за активизиране на дарителската акция. По-голямата част от постъпленията идват в периода 1982–1987 година, като всички дарения са насочвани към Фонд „13 века България“ по специална сметка „Строителство на Дом „Родна стряха“. През 1989 г. се провежда Събор на дарителите, като е решено в сп. „Родолюбие“ той да бъде отразен не като такъв, а като събор, посветен на 250-годишнината от раждането на Софроний Врачански. Като причината за това се сочи апатията, която все повече спохожда по-голямата част от българите в чужбина относно построяването на Дома. Средствата, дарени дотогава, не са малко, а през 1988 г. постройката е на ниво предпоследен етаж. На заседание на ръководството на комитета в началото на февруари 1989 г. се вземат няколко решения: „да се изключи като погрешна тезата „България няма да построи Дома“, „да не се публикуват материали за дарителите поради тяхната резервираност към публичност“, да се призоват отново дружествата на сънародниците в чужбина за активизиране на акцията, „да се работи с родините на студентите, без да се обвързва приема на студенти с дарителския акт“[26]. Сред обсъжданите въпроси е и да се изготви обръщение към по-богатите българи, както да се организират лични срещи на място при командировки в страната, на които да се постави конкретно въпросът за дарителството. В средата на февруари 1989 г. П. Матев пише до отдел „ВПМВ“ на ЦК на БКП, като призовава чрез средствата за масова информация да се информира българската общественост за строежа на „Родна стряха“, защото средствата не достигат, а приключването на строежа е планирано за края на 1990 г. Но това е само по план.

Промяната в България през ноември 1989 г. и честите смени на екипа на Министерството на културата се посочват като единствено оправдание за продължителността на изграждането на обекта, за замразените средства в него, за неспазването на срока за завършване на носещата конструкция. Главният изпълнител използва липсата на контрол и решава едностранно да прекрати работата на обекта през март 1992 г. Липсва и отговорност. Идеята Дом „Родна стряха“ да се превърне в притегате-

---

използвали няколко форми на валутен курс. Определени са и специални валутни коефициенти. В периода 1980–1985 г. валутният коефициент е 1,15 лева за 1 валутен лев, 1986–1987 – 1 валутен лев е 1,50 лева, 1988 – 1 валутен лев е 2 лева, 1989 – 1 валутен лев е 2,9 лева.

[26] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 10, л. 1.

лен център за посещаване на България от сънародници и база за културно-пропагандна дейност на комитета за българите в чужбина не се осъществява.

* * *

Към края на 80-те години, както става ясно от отчетните доклади на КБЧ, се оказва, че организацията не може вече да работи по стария начин.

Под натиска на Съветския съюз и особено след Януарския пленум на ЦК на Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС) през 1987 г., който взема решения за демократизация, за кадрова политика и поставя началото на „ерата на гласността“, българският лидер Т. Живков е принуден да проведе „перестроечни“ реформи в България. Така през същата година се ражда „Юлската концепция“, предвиждаща политически и икономически реформи, целящи не само „обновление“ на социализма, но и неговото запазване[27]. Интелигенцията в България чете вече освободения от политическата цензура съветски печат, а през 1988 г. в страната „за първи път се появява организирано недоволство от системата“[28] – дисидентското движение.

Под влияние на идеите на „перестройката“ през 1988 г. от комитета изготвят доклад „Работата с българите, постоянно живеещи в чужбина – същност, задачи, проблеми“, който да послужи пред Комисията по външна политика на Народното събрание[29]. В него се казва, че „Комитетът за българите в чужбина, като запазва всичко, което опитът е доказал, че е полезно, се стреми да преустройва своята дейност, търси нови форми и влага ново съдържание в утвърдените“[30]. Докладът представлява един по-реалистичен поглед към цялостната дейност на комитета и за разлика от докладите от предходните години е освободен от клишета и патетични думи. Но липсва самокритичност.

Последвалите усложнения в международната обстановка, антибългарската компания по „случая Антонов“, трудностите, с които се сблъскват българите от чужбина от усложнения паспортен, визов и митнически режим в НРБ, води до спад на родолюбивите инициативи сред българите зад граница и тяхното участие в проявите, организирани от КБЧ. Последните години на осмото десетилетие са наситени с надежди за разведряване на международния климат, а възприемането на новото политическо мислене в междудържавните отношения способства за активи-

---

[27] *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи..., 229–232.

[28] Пак там, с. 233.

[29] Това най-вероятно е първия доклад на КБЧ до Комисия на Парламента за неговата дейност. Подобни и най-подробни доклади обаче се изпращани до ЦК на БКП.

[30] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 139, л. 27.

зиране на българите по света. Те проявяват засилен интерес към реорганизирането и преустройството на всички страни от живота в България. В посочения доклад за пръв път до сега причините за нелоялното отношение към България на много българи по света се търсят и в отношението на НРБ към тях през изминалите години. Докладът е интересен и с това, че в него са посочени не само проблемите на този етап, а и виждането за тяхното разрешаване.

В документите на КБЧ не е открито решението на Комисията по външна политика на Народното събрание във връзка с доклада „Работата с българите, постоянно живеещи в чужбина, същност, задачи, проблеми“. Споменато е само, че през май 1988 г. дейността на КБЧ въз основа на доклада е обсъдена в Комисията, която „одобри извършеното през последните години и потвърди правилността на целите и насоките в бъдещата ни работа“[31].

Тук си задаваме въпроса, коя от двете оценки за работата на КБЧ е по-реална и обективна – тази на отдел „ВПМВ“ от април 1987 г., която критикува дейността на комитета[32], или на Комисията на Народното събрание. Вероятно истината е „по средата“. ЦК в своите оценки винаги е критикувал комитета за „недостатъчно свършена работа“. Що се касае Комисията по външна политика на Народното събрание, тя за пръв път дава оценка на КБЧ и не е запозната в детайли с работата на комитета.

* * *

Печатният орган на комитета променя заглавието си с промяната на името на организацията. Той носи вече името „Родолюбие“ и излиза от януари 1983 г. на 56 страници с тираж 30 000 броя. На корицата на брой 1 са изобразени няколко броя на „Славяни“, с което се акцентира приемствеността. Според оценката на лидерката на немско-българското дружество „Иван Вазов“ в гр. Есен Калинка Кюпер, „начинът, по който е оформено [...] списанието, след преименуването му заговаря много повече хората, отколкото старото „Славяни“. Новото списание е търсено“[33]. Програмата и кадровата политика на изданието неизбежно са съобразени с постановките на ЦК на БКП за работа с българите в чужбина. Има случаи, когато поради „недостатъчна политическа подготовка и въпреки доброто образование и произход от здраво комунистическо семейство“[34], за „грешки“ се уволняват служители от редколегията на списанието.

---

[31] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 28, л. 10.

[32] Точната оценка, дадена на дейността на КБЧ от Външния отдел на ЦК през 1987 г., е „един нелицеприятен анализ на работа“.

[33] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 13а, л. 27.

[34] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 6, л. 9.

На страниците на списанието преобладават статии за България. Според П. Матев основното предназначение на изданието е „да бъде ежемесечна осведомителна връзка със сънародниците в духа и целите на комитета“[35]. Тематичният обсег е разнообразен: исторически календар и статии, политически и икономически новини, спорт, кулинарен спектър и детска страница. За разлика от преди, сега материалите на политическа тематика са количествено по-малко, политическата информация е сведена до минимум. Полагат се усилия за подобряване на графичния облик на списанието. Някои от статиите или разказите са преведени на английски или испански език, а за други има преведени кратки резюмета.

Според главния секретар на „Родолюбие“ Никола Инджов, списанието се старае според възможностите си, да отразява проявите на българите в чужбина, но кореспондентската мрежа на изданието е слаба и се състои от доброволни сътрудници. Писмата, които се пишат до редакцията и се публикуват в списанието, се четат с голям интерес от многобройните читатели, защото те „най-често носят конкретна информация за живота на колонията“[36]. В сравнение със „Славяни“ на страниците на „Родолюбие“ се публикува по-малко информация за живота на българите в чужбина и дейността на техните организации. Към края на 80-те години „Родолюбие“ се разпространява в 70 страни по света.

В самия край на 80-те години настъпилата криза в България има отражение и върху списанието. През 1989 г. брой 3 и 4 излизат в една книжка с по-малък формат. Тази големина се запазва и за следващите броеве – до края на изданието през 1990 г., но броят на страниците се увеличава с близо 20. Хартията, върху която се печата списанието, е нискокачествена. Но най-вече кризата се усеща в съдържанието. Липсва актуална информация. Затова в бр. 6 за 1989 г.[37] редколегията на списанието се обръща към читателите на „Родолюбие“ да пишат до редакцията за своите предположения и препоръки за подобряване на изданието.

* * *

От края на декември 1989 г. в комитета настъпва хаос. В края на януари 1990 г. повечето от служителите в КБЧ и редакцията на сп. „Родолюбие“ обявяват безсрочна стачка със следните искания: пълна подмяна на хората, тясно свързани с Тодор Живков и неговото обкръжение, изработване на съвършено нов статут на Комитета за българите в чужбина, съобразен с новите условия в страната, на база на широка обществена

---

[35] Родолюбие, 1984, бр. 1, с. 9.

[36] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 24, л. 10.

[37] В библиотечната мрежа за 1989 г. съществуват само броевете 1–6, а за 1990 г. – от 1 до 7, като последните два са в една книжка.

подкрепа и с участието на всички демократични и родолюбиви сили в страната и чужбина[38]. Визията на стачкуващите за организацията, занимаваща се с българите зад граница, е за един национален комитет, който не трябва да служи на интересите на никоя партия, а да бъде изразител на волята на българите в България и по света. Стачката на служителите, имаща политически характер, продължава до март 1990 г. На 7 март 1990 г. председателят на КБЧ П. Матев с две свои заповеди прехвърля функциите си на своя заместник акад. Николай Тодоров, който от своя страна на 20 април същата година прехвърля правомощията си на временното колективно ръководство на комитета. Междувременно Комисията по външна политика на Народното събрание обмисля създаването на национална държавно-обществена институция за връзки с българите в чужбина, чиято дейност да се наблюдава и контролира от Народното събрание чрез неговата Комисия по външна политика. Идеята на Комисията е представена в парламента в Решение № 27 от 23 май 1990 г., като се предлага общият статут на организацията за работа с българите зад граница да бъде определен от Великото народно събрание. В очакване на конкретни решения на отправеното от Комисията по външна политика предложение, акад. Тодоров в писмо до членовете на Настоятелството на КБЧ им съобщава, че функциите на настоящето Настоятелство са изчерпани. Едноличното решение за прекратяване на дейността на комитет, чиято дейност е легитимирана с решение на ЦК на БКП, е неправомерно. Решение за разпускане на организацията може да вземе парламентът или самият Комитет за българите в чужбина. Със съдействието на Председателя (президента) на Републиката[39] впоследствие акад. Тодоров собственоръчно отменя заповедта си, но отделя редакцията на „Родолюбие“ (от 1990 г. главен редактор е Евтим Евтимов) от КБЧ. Списанието се преименува в „Контакти“[40] (със същия редактор), като е посочено, че то е списание за българите в чужбина, докато „Родолюбие“ се издава като

---

[38] Родолюбие, 1990, № 3. Какво става в Комитета за българите в чужбина. Обръщение към българите, подписано от 41 стачкуващи от общо 52 служители на комитета.

[39] Институцията „Председател (президент) на Републиката“ е въведена с промените в Конституцията от 1971 г., извършени в резултат на решение на „кръглата маса“ и приети през април 1990 г. от IX Народно събрание. За председател на Републиката са избирани Петър Младенов (на 3 април 1990 г. от IX Народно събрание) и Желю Желев (на 1 август 1990 г. от VII Велико Народно събрание). С приемането на новата конституция на страната от 12 юли 1991 г. президентската институция на България става факт. Първият президент на Републиката, избран с пряк вот съгласно разпоредбите на новата конституция, е д-р Желю Желев, встъпил в длъжност през януари 1992 г.

[40] В историческата справка на архивния фонда на КБЧ се казва, че списанието е преименувано. Всъщност, през 1990 г. излизат и двете списания – „Родолюбие“ и „Контакти“, като членовете на двете редакционни колегии се дублират.

списание на КБЧ. „Контакти“ излиза нередовно, общо в 5 броя (някои слети в една книжка) за цялата 1990 г. Списанието е силно политизирано, а информация за българите в чужбина почти не присъства. От 1991 г. това изданието е спряно, а същата редколегия започва да издава вестник „Емигрант“, който излиза през 1991 и 1992 г. Вестникът отразява актуални въпроси, включително свързани с българите в Бесарабия, но също така и комерсиални статии за възможните канали за напускане на родината, като например „Как да стигнем до Канада“[41] и други.

След проведената стачка и временното закриване КБЧ продължава да агонизира. Част от старото ръководство (т. нар. Инициативна група[42] начело с Красимир Пашов), не взело участие в стачните действия и останало от времето преди разпускането на комитета, още през юни 1990 г. прави опит да събере Настоятелството (по-точно това, което е останало от него), за да може работата на комитета да продължи. Инициаторите не успяват, но изготвят изложение до председателя на Великото народно събрание и до председателя на Комисията по външна политика при Великото народно събрание относно кризисното състояние в организацията. Същите изготвят и декларация, с която заявяват, че „слагат край на всички отрицателни (съзнателно или несъзнателно) явления“, които третират българите в чужбина в „категорията – лоялни или нелоялни“, и че занапред българите по света няма да се разграничават от тези в страната[43]. След изпращане на тази декларация до Министерски съвет и до Председателя (президента) на Републиката и с тяхно съдействие легитимността на Настоятелството е възстановена, а останалите в него членове имат трудната задача да възвърнат работоспособността на КБЧ.

Междувременно Председателят на Републиката Желю Желев обмисля иницииране на една напълно нова и различна структура – организация на българите в чужбина, като на разговорите в тази насока присъства и представител от КБЧ. На 2 ноември 1990 г. Инициативната група свиква второ съвещание, на което присъства и съветникът на президента д-р Жельо Желев по националния въпрос Михаил Иванов, който представя на присъстващите идеята на президента за новата формация на българите в чужбина.

Според оценката на М. Иванов, от една страна КБЧ е развивал родолюбива и благотворна дейност. От друга страна, като правоприемник на Славянския комитет, Комитетът за българите в чужбина е създавал „видимост на обществена организация“, но на практика това е била дър-

---

[41] Емигрант, бр. 7, 1–10 юли, 1991.

[42] Нейният състав е следният: Стефан Величков, Йордан Величков, проф. Стоян Радев, доц. Димитър Гоцев и Борис Каменов.

[43] ЦДА, ф. 141, оп. 11, а. е. 16, л. 3.

жавна организация, „организация-изразител на интересите на партийната олигархия“[44]. И след като ЦК на БКП в края на 1989 г. и началото на 1990 г. се отдръпва от ръководството на дейността на комитета, организацията е изпаднала в криза. Кризата е свързана и с юридическото състояние на комитета, защото той не е юридическо лице и не е регистриран като независимо сдружение с идеална цел съгласно Закона за лицата и семейството. Но като най-голям проблем се сочи фактът, че сред голяма част от българите зад граница съществува сериозно недоверие към КБЧ. Затова Президентството[45] лансира идеята, че трябва да се създаде организация на принципно нова основа, която да не е „за“ а „на“ българите в чужбина и която да бъде изградена на федеративен принцип, тъй като в чужбина има много български организации с различна политическа ориентация. Ето защо организацията трябва да е аполитична. Нейното седалище ще бъде в София, а средствата за нейната дейност ще бъдат осигурени от държавния бюджет и от дарения. Идеята на държавния глава е видни български обществеици начело с Вера Мутафчиева да създадат инициативна група, под чието ръководство и с помощта на КБЧ (с неговата материална база и впрочем по тази причина Президентството съдейства за възстановяване на комитета) да подготвят събрание за учредяване на новата организация.

На съвещанието основните дебати се свеждат до мястото и ролята на КБЧ в проекта, предложен от президента на България д-р Желю Желев. По време на цялото заседание М. Иванов отстоява позицията на институцията, която представлява, говори за необходимостта от качествено нова организация на българите, като се ползва опитът и материалната база на комитета. Настоятелите от КБЧ принципно одобряват и приемат идеята на Ж. Желев, но не се задоволяват с посредствената роля на комитета и го виждат като изпълнителен, организационен, работен орган на този съюз, защото комитетът разполага с определена информация и би могъл да допринесе за формирането на нова, стабилна политика по националния въпрос. И докато в предложението на Президентството се акцентира на надпартийния принцип, старите кадри от КБЧ не пропускат да споменат за ролята на държавата и политическите организации при осъществяване на споменатата идея. Така и не се стига до конкретни договорености между двете заинтересовани страни. Заседанието се закрива след избора на временен ръководител на КБЧ. За такъв е избран доц. Димитър Гоцев, преподавател по история в Софийския университет, който трябва да се заеме с нелеката задача да стабилизира организацията.

---

[44] Пак там, л. 10.

[45] Под името Президентство се има предвид институцията „Председател (президент) на Републиката“, което ще се използва и по-нататък в текста.

От един доклад на доц. Гоцев[46] от април 1991 г. до президента на Република България д-р Желю Желев научаваме, че през следващите месеци усилията в комитета са насочени към поддържане на контакти със сънародниците. Организаторите обаче са поставени пред сериозни финансови трудности.

От КБЧ подпомагат проф. Вера Мутафчиева и инициативната група за свикване на обща конференция на представители на българските общности от чужбина, като личното обръщение на проф. В. Мутафчиева до тях е разпратено от КБЧ. Междувременно обаче В. Мутафчиева отказва да се ангажира с тази инициатива[47]. В споменатия по-горе доклад доц. Д. Гоцев призовава тази идея да не замира. От името на действуващите сътрудници на комитета е изпратено обръщение до сънародниците в чужбина с призив да се включат в учредяване на новата организация. Свикването на всеобщата конференция е определено да стане през октомври или ноември. В самия край на ноември 1991 г. подготвената конференциясе провежда и нея вземат участие 71 делегати от 18 страни и 35 делегати от България. Забележителен е фактът, че са представени за пръв път на такъв форум най-компактните български общности от Украйна, Молдова, Румъния и Югославия (Сърбия), които в продължение на много години са били лишавани от възможността да изявяват свободно българската си национална принадлежност и са били пренебрегвани от българската държава. Според информацията в издадения след конференцията Информационен бюлетин, по време на форума се дава критична оценка на дейността на КБЧ, като основните обвинения са, че „провеждайки догматичната политика на Комунистическата партия“, комитетът е управлявал „настойнически“ и е „разединявал“ българската емиграция. Отбелязва се, че отговорността за този подход, който е „опорочавал и позитивните инициативи на комитета“, носи преди всичко неговото бивше ръководство[48].

---

[46] Тук трябва да се отбележи, че за този период от дейността на КБЧ в архивните материали, намиращи се в ЦДА, почти липсва информация. В историческата справка на архивния фонд на комитета е отбелязано, че липсват много документи. Сочените причини за това са, че по време на стачката през 1990 г. и при напускането на ръководството „всеки си е взел каквото му трябва или евентуално каквото не е трябвало да става публично достояние“. Освен това се отбелязва, че „последните комитетски служители също са нанесли доста щети на архивния фонд и имуществото“ (вж.: ЦДА, ф. 141, Историческа справка на архивния фонд на КБЧ (1981–1991 г.). Част от информацията за по-нататъшното развитие на дейността на комитета черпим от личния архив на доц. Д. Гоцев.

[47] Според М. Иванов проф. В. Мутафчиева не е получила подкрепата от КБЧ и именно невъзможността „да се опре в своята дейност на служителите и на материалната база на комитета и отсъствието на други организационни и материални ресурси я принудиха тя да се откаже през май 1991 г. от поетия ангажимент“. – В: Алманах „Родолюбец“. С., 1998, бр. III, с. 258.

[48] Информационен бюлетин на Международната асоциация на българите. Бр. 1, януари 1991 г.

Всеобщото мнение на делегатите е, че нова почиваща на друга основа организация на българите в чужбина е необходима, но мненията за времето на нейното учредяване са различни, а някои от тях са крайно политизирани, в духа на политическото противопоставяне на времето[49]. В крайна сметка с приетата резолюция преобладаващата част от делегатите се обединяват около решението за учредяване на Международна асоциация на българите (МАБ) като общонародна, надпартийна, обществена организация. Конференцията закрива Комитета за българите в чужбина, освобождава досегашните му служители и изпълняващия длъжността негов председател доц. Д. Гоцев. Възлага се на избраното ръководство на МАБ, което има временен характер, да проведе редовно Общо събрание на организацията през 1992 г. За президент на Асоциацията е избран Стефан Иванов, българин от Германия. Освен президента в състава на Настоятелството на новоучредената организация влизат представители от чужбина и по-точно по един от Германия, Великобритания, Румъния, Югославия, Унгария, Украйна, Молдавия, Ливан, Канада. От България представителите са пет. На 22 май 1992 г. с решение на Софийски градски съд МАБ е регистрирана като юридическо лице[50].

Учредяването на новата организация се извършва по време, когато политическите промени в България са факт, но политизацията, достигаща до остра конфронтация, не е преодоляна. Това е времето, когато обвиненията и нападките са често явление и за това не се търси отговорност от никого. В Информационния бюлетин на МАБ (бр. 1/1991) е поместена статия „Кампанията срещу МАБ. Кой, как и защо я води?“. Тук е отбелязано, че тя се води от група журналисти на вестник „Емигрант“, които преди са редактирали сп. „Родолюбие“ и „Контакти“ (печатни органи на КБЧ). Основните обвинения са, че „новата организация е нелегитимна, а нейното създаване се представя като опит да се възроди КБЧ от бивши негови активисти, тясно обвързани с комунистическата идеология и с българските разузнавателни служби“[51]. Без да се търси конфронтация, на страниците на бюлетина ръководството на Асоциацията припомня на журналистите от „Емигрант“, че „за разлика от тях, които пре-

---

[49] Присъстващият на конференцията проф. М. Дихан, председател на Одеското културно дружество, избран в президиума на конференцията, пише по-късно: „Първите часове на конгреса бяха неимоверно брутални. Не може да се повярва, че хора с една кръв, интелигентни могат така да се мразят. Да мечтаят за отмъщение, още не усетили, че правят първи глътки от въздуха на свободата, на духовната свобода, за която и не сме мечтаели в тоталитарната система.“ – *Дихан, М.* България – моя..., с. 104.

[50] Информационен бюлетин на Международната асоциация на Българите. Бр. 2, май 1992 г. МАБ не е регистрирана като правоприемник на КБЧ.

[51] Пак там, бр. 1; Емигрант, бр. 7 (интервю със съветника на Желю Желев Михаил Иванов).

ди са били щатни служители на КБЧ, сред избраните от конференцията членове на Настоятелството на МАБ няма такива“[52].

Теоретично е възможно зад някои от учредителите на новата организация да стоят силите, загубили монополни позициите в политическата власт, но с неразградена икономическа мощ и стремящи се да осъществят контрол над формиращата се организация на българите в чужбина и наследството на КБЧ, включително що се отнася до даренията за дома „Родна стряха“. На практика, реалностите са различни, защото дори и да е имало такива намерения, те не се реализират. Тази организация среща много трудности по пътя на своето изграждане и функциониране, въпреки че успява да проведе предвиденото Общо събрание през 1991 г., на което е избрано ново редовно ръководство отново начело със Стефан Иванов. МАБ дори не разполага и не успява да се сдобие с помещения за текущата си дейност. Няма цикличност при издаването на информационните бюлетини, като общо те излизат в четири броя. И въпреки че през следващите години между обществената организация в лицето на Асоциацията и представителя на изпълнителната власт в лицето на новосформираната през 1992 г. Агенция за българите в чужбина[53] се осъществяват някои контакти с цел сътрудничество, проблемите надделяват и МАБ постепенно престава да функционира. Идеята за неправителствена организация, обединяваща българите по света, не се реализира.

* * *

В началото на осмото десетилетие на XX в., когато потенциалът на Славянския комитет се изчерпва, се приема решение за неговата реорганизация и смяна на наименованието. За да легитимират организацията пред света и пред българите зад граница, в ръководството на комитета са привлечени обществени представители, но общественият фактор няма съществена роля. Пред формално обновения комитет се поставят задачи, целящи запазването на българското самосъзнание сред българските общности зад граница и тяхното използване като свързващо звено между България и страната, в която живеят. След сериозния успех в това направление по време на честването на 1300-годишнината от създаването на българската държава обаче настъпва спад в работата на Комитета, като основната причина е засилилото се недоверие към НРБ и КБЧ вследствие на дискредитирането на България в международен план и всеобхватната вътрешна криза.

---

[52] Информационен бюлетин на Международната асоциация на Българите, бр. 1.

[53] Агенцията е създадена през есента на 1992 г. с постановление на Министерски съвет от 18 септември като правителствен орган за провеждане на държавната политика спрямо българите зад граница. С постановление от 10 декември същата година се утвърждава правилника на Държавната агенция за българите в чужбина.

Историческото наследство и етнополитическите реалности на Балканите и в Източна Европа все още не позволяват открити и целенасочени контакти и действия от страна на комитета по отношение на автохтонните общности и историческата диаспора[54]. Те са в периферния обсег и акцентът отново се поставя върху западната емиграция.

[54] В своята статия „Българските общности зад граница“ (В: Общности и идентичности в България. С., 1998, 408–438) авторите Благовест Нягулов и Емил Миланов проследяват използваните термини за обозначаване на българите зад граница в хронологичен план и излагат своето виждане спрямо различните подходи. Тук е използвано предложеното от тях значение на термина „автохтонни общности“, а именно като българско население останало в съседните на България земи по силата на международни договори след 1878 г. Що се отнася до онези българи, напуснали българските земи преди Освобождението, за тяхното означаване използваме и препоръчания условен термин „историческа диаспора“.

VI

МОДЕРНАТА ЕПОХА

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ПО НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА РАЗВИТИЕТО НА ДЪРЖАВНИТЕ ОРГАНИ В БЪЛГАРИЯ И НА КОНЦЕПЦИИТЕ НА УПРАВЛЯВАЩИТЕ ЗА ТЯХ (1959–1989)

Владимир Мигев

Органите на държавното управление са най-динамичната част от политическата система на дадена страна, промените в обществото рефлектират непосредствено и много бързо в тях. От своя страна, изследването на процесите в държавните органи спомага за по-доброто познаване на самото общество.

Утвърждаването на съветския (сталинския) модел на социализма в България в периода 1948–1951 г. доведе до изграждането на една цялостна система на държавно устройство, в която се заложиха основните принципи и изисквания на модела: строга централизация в ръководството на икономическия и социалния живот, безпрекословно подчинение „отгоре-надолу“, ограничаване самостоятелността и инициативността на низовите звена и пр. Въпреки неизбежните изменения и проявите на известна еволюция, системата запази характерните си белези до края на 50-те години.

Цялата власт бе съсредоточена в Министерския съвет, респективно в отделните министерства. В случая не се занимаваме с опеката върху държавните органи от страна на партийния апарат. Средното звено бе двустепенно: 13 окръга (включително столицата като отделен окръг) и околиите, чиито брой ту намаляваше, ту се увеличаваше в рамките на 92–105. Низовото звено бе общинският съвет – броят на общините бе около 2000. В структурите на окръжните и околийските съвети влизаха подразделения на министерствата, решаващата роля за дейността им имаха обаче заповедите давани от центъра.

Извън системата на съветите бяха органите на МВР, на съдебното ведомство и Прокуратурата и на банките. По своите мащаби околиите

бяха много неравностойни: някои от тях имаха по 120–130 села като например Пловдивска, Плевенска, Ломска, Кюстендилска, Новозагорска, а други включваха не повече от 17–18: Пирдопска, Годечка, Котленска и пр.

След XX конгрес на КПСС – 1956 г. ръководителите на Съветския съюз прокламираха необходимостта от ревизия на управленческата система и това бе потвърдено във всички европейски сателити на СССР. Един от главните моменти в случая бе преодоляването на свръхцентрализма. Тази линия изискваше на първо място една мащабна административна реформа. Нейното осъществяване в България се забави поради ред причини: напрежението около унгарските събития – есента на 1956 г. и мерките за „затягане“, приложени от управляващите, в продължение на една година, крайното изостряне на обстановката при противоречията между двата блока в Арабския свят през 1957–1958 г. и пр. Най-важната причина бе обаче трудното изработване на плана за Третата петилетка (1958–1962 г.)

След едно повърхностно проучване на извършваните промени в административното устройство на страната за целия период 1878–1934 г. – т. е. до ликвидирането на окръзите от 19-томайците, най-после в началото на 1959 г. бе провъзгласено новото административно устройство. България бе разделена на 28 окръга. Бе ликвидирано второто междинно звено –околията, общините бяха уедрени: първоначално до 972, а впоследствие до 850, за да съвпада територията на общината с тази на новото, обединено ТКЗС.

Нещата не опираха обаче само до промяна в административните структури – новият окръг се виждаше като самостоятелна икономическа единица, на окръжните ръководства бяха предоставени основни стопански правомощия. Центърът на икономическото управление трябваше да стане окръгът, отрасловите стопански министерства бяха преобразувани в комитети, тяхната дейност беше ограничена само в рамките на координиращо-консултантски функции. В това се състоеше и решителната децентрализация в управлението на страната.

Прибързаната реформа доведе в период от 2–3 години до пълна бъркотия. В страната възникнаха редица диспропорции, окръжните ръководства провеждаха линия, изхождаща от техните местнически интереси. Затрудни се нормалното снабдяване на големите градове, в много случаи предоставяните значителни капиталовложения на окръзите не се изразходваха по най-целесъобразния начин. Бъркотията се засили и от волунтаристичното решение Третата петилетка да се изпълни за три години (т. е. до края на 1960 г.), за което бяха форсирани редица мероприятия в това число непомерно селскостопанско строителство, задължението (по китайски образец) заетите в нематериалната сфера през 1959 г. да дадат по един месец физически труд и пр., и пр.

Нещата започнаха да се нормализират едва в хода на Четвъртата пе-

тилетка (1961–1965 г.): бяха ограничени много от функциите и правомощията на окръжните съвети, намалени бяха заделяните капиталовложения за тях, бяха възстановени отрасловите министерства. Това не означаваше връщане към предишното положение, но се въведе известен ред във взаимоотношенията „център-периферия“, нарушен в периода 1959–1960 г. В по-нататъшното развитие на процесите ролята на центъра все повече се засилваше, но затова действаха и някои обективни предпоставки.

Прибързаното създаване на новите окръзи доведе и до сериозни несъобразности и негативни явления. За известен период от време се оказаха икономически несъстоятелни редица от новите окръзи, с ниска степен на развитие на производителните сили в тях: Смолянски, Търговищки, Силистренски, Ямболски, Кюстендилски, Разградски, Ловешки, отчасти Михайловградски и Пазарджишки. Обратно на това останаха с почти предишната си големина Бургаски, Благоевградски и Пловдивски, голям беше и Софийски окръг (Да не се смесва със столицата – София), поради което за дълго там се запазиха някои от предишните практики.

Бе налице и несъвсем удачно оформяне на някои от окръзите: така например, изкуствено създаденият Сливенски окръг включваше бившите планински околии Сливенска и Котелска и равнинната Новозагорска, чиито регион от столетия гравитираше към икономиката на Стара Загора. Подобно бе и изкуственото откъсване на Балчишка околия от Варна и включването ѝ в новия Толбухински окръг. Поради политически съображения център на новосъздадения северозападен окръг стана изостаналият до него момент Михайловград (дн. Монтана) вместо реалният, водещ икономически град на региона – Лом.

Стопанската слабост на посочените окръзи започна да се преодолява от втората половина на 60-те и през 70-те години във връзка с усилената индустриализация и по-доброто разместване на производителните сили. Разбира се нови предприятия се строяха в цялата страна, но с предимство в посочените окръзи.

Негативно въздействие имаше и неправилното разпределение на отпусканите „от горе“ капиталовложения вътре в самия окръг – лъвската част от тях се отделяше за жилищно строителство и благоустройство на окръжния център. Това важеше за всички окръзи, но особено очебийно бе преобразяването в положителна насока на няколко нови окръжни градове: Смолян, Кюстендил, Добрич, Ямбол, Михайловград. Този процес доведе до значително изоставане за дълъг период от време на по-малките градове, да не говорим за селата. Изостанаха несправедливо и редица сравнително големи български градове с традиции, които не бяха окръжни центрове: Казанлък, Свищов, Ст. Димитров (дн. Дупница), Самоков, Петрич и пр.

Само след една две години от създаването на новите окръзи се оказа, че те са твърде крупни за прякото ръководство по много проблеми и особено в обслужването на населението, че окръжните съвети не могат

да решават редица по-дребни, конкретни въпроси и се създаваха пречки за нормалното развитие на регионите. Възникна необходимостта от ново междинно звено – районът. Най-напред районни звена, обхващащи група общини си създадоха МВР, Съдът, Прокуратурата, пътното управление, горските стопанства, окръжните строителни организации. По-нататък финансовите служби, отделите за ръководство на образованието и на културата в големите общински центрове (градове и възлови села) добиха правото на известен контрол и координация по съответните дейности за по-малките общини, т. е. и в тези сфери се обособиха райони.

Създаването на районните центрове не означаваше възстановяването на бившите околии – центровете нямаха всеобхватни, а само тясно ведомствени функции, освен това, тяхната територия бе значително помалка от бившата околия, дори и в най-малките бивши околии се създадоха три четири такива района.

Решаващата роля в управленческата дейност имаха окръжните съвети, освен това, колкото и ограничени да бяха правата на новите общини, все пак те бяха доста по-широки в сравнение със старите – до 1959 г., чиито функции се свеждаха най-вече в събирането на доставките от селскостопанската продукция и на данъците.

Междинните районни звена се утвърдиха окончателно със създаването на т. н. селищни системи през 1977–1978 г. Селищната система не бе замислена като административна структура, а преди всичко като самостоятелна икономическа единица. Целта беше да се съживят малките селища, те да бъдат обхванати в единна социална дейност в сферата на обслужването, образованието, културата, благоустройството и пр. Трябваше да се спре обезлюдяването и замирането на много села, най-вече в планинските райони. Особено важна бе поставената задача за самозадоволяването на всяка селищна система с основните хранителни продукти. Това трябваше да стане преди всичко чрез развитието на т. нар. лично стопанство – с това название срамежливо се прикриваше възстановяването на частния сектор. С неговото разширяване се разчиташе да се постигне по-добро развитие и на общественото обслужване: търговия, занаяти, благоустройство, обществено хранене и пр.

Създадоха се 278 селищни системи.

Въпреки постигнатите успехи, поставените задачи на тази форма не можаха да се изпълнят. Това проличава от факта, че непрекъснато се издаваха постановления и решения на правителството за развитието на селищните системи, особено на тези от IV и V функционален тип – т. е. на най-изостаналите. Причините се състояха в това, че усилията в посоченото направление влизаха в противоречие с основни закономерности в развитието на обществото, които не можеха да се спрат с административни мерки и палиативни поощрения. Нещо по-съществено в тази насока се постигна единствено в района на Странджа-Сакар.

Една от задачите, поставена с административното преустройство от 1959 г.: да се намали числеността на силно раздутия държавен апарат първоначално даде резултат – бяха съкратени над 30 хил. служители, голямата част от по-младите и на средна възраст от тях отидоха в материалното производство. Постепенно обаче държавният апарат отново нарасна и през 70-те години надмина числеността от 50-те. Причините за това бяха най-различни: запазващият се бюрократичен стил на работа, който водеше при разширяването мащабите на икономиката и на социалната дейност да се изискват все повече служители, ниската степен на подготвеност на кадрите особено на низовото равнище както и скритата им съпротива да възприемат нови методи на работа, бавното внедряване на управленческа и оргтехника и пр. Играеха роля и непрекъснатите реорганизации, при които с палиативни мерки се гонеше желаната цел за усъвършенстване на управленческите процеси. След известно време се разбираше, че проведената реорганизация се е оказала несъстоятелна и се връщаше старото положение. Така например Министерството на външната търговия бе реорганизирано четири пъти и четири пъти бе възстановявано старото положение.

Най-важната причина бе обаче запазването на административно-командната система с нейните закостенели принципи на управление.

През втората половина на 70-те и първата половина на 80-те години най-после бяха проведени две що-годе успешни реформи в държавния апарат: те се сведоха не само и не толкова до намаляване на общата численост на служителите, колкото до децентрализацията на системата: ограничаване броя на служителите в централните органи и превеждането на съкратените в управленческите звена на самите производствени единици: обединения, комбинати и предприятия. Всичко това бе много полезно начинание, въпреки че прибързаните действия отново доведоха до някои несъобразности.

В нашето изложение ние акцентираме главно на негативите в управленческите реформи. Това се налага доколкото цялостни разработки в българската историография по тази проблематика липсват, а наличните на юристите разглеждат нещата от друг ъгъл на зрение. Що се отнася до официалната пропаганда и казионната историография до 10.XI.1989 г. в чийто общ хор се чуваше гласът и на пишещия тези редове, процесите се представяха триумфалистично: от успех към успех.

Би било обаче голяма грешка ако не се видят постигнатите през тези тридесет години положителни резултати: това че управленческата система все повече се доближаваше до нуждите на практиката, че във все по-голяма степен тя ставаше адекватна на изискванията на времето, че се появиха в нея нови хора със солидно образование и нетрадиционни виждания.

* * *

Една друга линия в развитието на държавното управление бе появата на т. н. обществено-държавно начало. През втората половина на 60-те години то започна най-напред да се прилага в ръководството на културата. След това дойдоха структурите, занимаващи се с младежта и спорта, за отдиха и туризма, в обслужващата сфера, в системата на контролните органи и пр.

Основният момент тук бе създаването на някаква обществена организация на демократични начала, която провеждаше избирането на съответното ръководство, което пък управляваше съществуващите дотогава държавни органи. В сферата на културата към тези обществени структури бяха привлечени читалищата, както и организациите на художествено-творческата интелигенция, в комитетите за младежта и спорта – Комсомолът, в обслужващата сфера – Отечественият фронт, за отдиха и туризма – профсъюзите. Тези обществени структури свикваха по места отчетно-изборни събрания, в окръзите – конференции, а в образованието и културата – дори конгреси.

В официалната пропаганда всичко това се представяше като решителна стъпка във въвличането на трудовите хора в управлението и „истинска изява на социалистическата демокрация“. На практика общественото начало бе до голяма степен твърде формално: нещата си се решаваха в държавните органи, изборността бе фиктивна, тъй като съставът на изборните органи се определяше от местния партиен комитет, а на национално равнище – от ЦК. За това че тези органи в много отношения се оказваха излишни говори и фактът, че през 70-те години бе ликвидиран например Комитетът за младежта и спорта. Разбира се, не бива да се отрича фактът, че създаването на обществените структури имаше известно положително значение: в обсъждането на проблемите се въвличаше по-широк кръг от специалисти и обществеици, техните мнения спомагаха за подобряване на предлаганите решения и програми. От всичко това обществото имаше несъмнена полза.

Една друга сфера с кардинално значение за страната, в която бе направен опит за въвеждане на общественото начало бе селското стопанство. През пролетта на 1979 г. бе закрито Министерството на земеделието и неговите служби по места и бе създаден Националният аграрно-промишлен съюз (НАПС) със съответните подразделения.

Всъщност целта тук бе твърде прагматична: постепенно селскостопанското производство да премине на самоиздръжка. Още през 1979 г. бе намалена значително субсидията за този отрасъл, през 1980 г. намалението бе още по-голямо. Всичко това доведе до някои крайно негативни явления: за да обвържат балансите, ръководствата на Аграрно-промишлените комплекси (АПК) започнаха да изколват слабопродуктивния добитък, да изсичат нерентабилните трайни насаждения, отказаха се от реди-

ца производства и се насочиха само към печеливши, особено тези, с които можеше да се излезе на международния пазар. Появиха се масово случаи на неизпълнение на плановите задания, това пък доведе до недостиг на редица важни хранителни продукти, които трябваше да се внасят от чужбина. Това наложи бързо да се възстановят субсидиите.

През втората половина на 80-те години бе възвърнато Министерството на земеделието и неговите структури по места, премахнати бяха трудноподвижните мастодонти с огромен бюрократичен апарат – АПК и бяха създадени стопански единици близки до размерите на старите ТКЗС от 50-те години, преди обединяването.

* * *

Отдавна, още през 60-те години, сред икономистите и сред част от управляващите все повече се оформяше убеждението, че създадените 28 окръга пораждат много трудности в управлението: в осъществяването на по-крупни проекти, за въвличането на регионите в пряко участие в международната икономическа интеграция и пр. Освен това, задачите на децентрализацията бяха вече решени, все по-бързо се внедряваше принципът на самоиздръжка и стопанска сметка в новите звена: комбинати, асоциации, а в селското стопанство – бригадите за промишлено производство.

Поради традиционната инертност и бюрократизъм в системата, отдавна осъзнатата нужда от окрупняване на териториалните единици бе изпълнена едва през 1987 г. От 28-те окръга бяха създадени осем области, плюс столицата, която запази икономическата си самостоятелност. Тук обаче отново се допуснаха някои несъобразности: на първо място, възникнаха четири големи области с огромен, труднообхватен икономически потенциал: Софийска, Пловдивска, Варненска, Бургаска.

На второ място, бяха пренебрегнати оформилите се от столетия реални средища на някои от регионите и сега областни центрове станаха по-малки градове: вместо Враца – Михайловград, вместо Плевен – Ловеч, вместо Русе – Разград, вместо Стара Загора – Хасково. Целта беше да се съкрати административния персонал – кадрите от големите дотогава окръжни центрове нямаше да отидат в новите по-малки, там места за тях нямаше да има, те щяха да се принудят да постъпят в управленческите звена на самите стопански единици в тяхното постоянно местоживеене. Така и стана на практика. Освен това за замяната на Русе със Разград и на Стара Загора с Хасково изигра роля и проведеният „Възродителен процес“.

Създаването на новите области доведе до редица неудачи, продължили да действат негативно и след 10.XI.1989 г. Ето защо бе възвърнато старото деление на 28-те звена, които сега бяха наречени области. Това не бе обаче връщане към предишната ситуация, тъй като при разгръща-

нето на частната собственост дейността на новите административни органи бе твърде много ограничена.

* * *

В заключение ще отбележим, че реформите в управленческата система в разглеждания период трябваше да решат няколко задачи: да се преодолее свръхцентрализма, да се засили демокрацията като управлението се доближи до масите, да се създадат условия за по-добра реализация на научно-техническия прогрес и новите изисквания към държавата във външноикономическата сфера. Както видяхме, много от извършваните реформи бяха твърде прибързани, недостатъчно добре обмислени, затова се налагаха непрекъснати промени и реорганизации. Ето защо те не можаха да доведат до коренни подобрения. Най-важното в случая бе, че извършваните изменения бихме оценили като палиативи, тъй като за целия изследван период се запази командно-административната система с всички нейни недостатъци.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ПРЕЗИДИУМЪТ НА НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ – ПРОМЯНА ИЛИ ПОДМЯНА НА ЗАКОНОДАТЕЛНАТА ИНСТИТУЦИЯ 1947–1953 г.

Сашка Миланова

В исторически аспект ситуирана корелацията политическа система – законодателна институция има значение за разкриване отношението власт-закон-общество. Изследователският интерес към разположението на посочените компоненти е предизвикан главно от деформирането на пропорцията в полза на властта. По силата на приетата на 4 декември 1947 г. конституция на НРБългария се утвърждава политически модел с еднопартиен монопол. Върховният представителен орган не разполага с правомощия, които да са съотносими с названието му. Индикатор за неговото омаловажаване е конституирането на Президиум на Народното събрание. С новата институция се извършва радикална промяна в обичайната за страната парламентарна практика. Алгоритъмът за приемане на един нормативен акт се видоизменя. Президиумът се включва като втори законодателен център, издава укази, с което ограничава правото на депутатите непрекъснато да участват в законодателния процес. В този смисъл се получава обществена позиция на институция в институция, при която и двете се намират в субординация на управляващата партия. С други думи, Парламентът и Президиумът не притежават суверенност, което ги поставя в положение на привидна представителност.

Една бегла ретроспекция показва, че в България още след Освобождението Народното събрание не съумява да утвърди своя обществен авторитет на независим законодателен орган, поради партийните борби и пристрастия на власт и опозиция. Негативната рефлексия се акумулира в самия закон, в който не се влагат постановки с дълготрайна перспектива и важност, има конюнктурен характер и поради това е преходен, без юридическа тежест. Общото между различните правителства до септември

1944 г. е, че преобладаващи са политическите мотиви за отмяна иа закони и за приемане на нови. Българското законодателство изостава от европейската юриспруденция, но се признава нейната меродавност и се полагат усилия, за да се следва макар и непостоянно и затова с променлив успех. Политическото развитие на гражданското общество не достига онова ниво, което му позволява да осъзнае ролята си на публичен регулатор, за да пледира за спазването на конституцията и основаните на нея закони. Самата власт не показва склонност да промени отношението си. Не случайно в годините на Втората световна война един от общонационалните лозунги на легалната опозиция и на партиите от Отечествения фронт е възстановяване на Търновската конституция. Неуважението към нейните разпоредби се засилва след 9 септември 1944 г. с аргумента за несъответствието им с обществено-политическите условия. Законодателният орган също е принуден да се адаптира към тях. Започва преход към нов тип отношения между политическата система и върховната представителна институция, в които няма взаимност и реципрочност. Те намират изражение при преработката на основния закон, приет на 20 юни 1947 г. на първо четене от народните представители.

На 18 ноември 1947 г. Конституционната комисия се свиква на заседание, за да продължи работата си по проекта за конституция. Нейният председател д-р М. Нейчев, министър на народното просвещение, прави предложение за разглеждането му член по член. Докладчикът Й. Чобанов представя текста с внесените изменения[1]. След близо десетилетие, в поверително писмо до секретаря на Президиума на Народното събрание Т. Даскалов той съобщава неизвестни подробности. Поводът е поискано мнение от Главна Прокуратура за отпечатването на архивните материали по изработването на конституцията[2].

---

[1] ВНС, т. XI, л. 72.

[2] ВНС, т. XII, л. 1. Причините за промените в проекта Й. Чобанов обяснява с вътрешното и външно политическо положение на България – разгромът на опозиционния Земеделски съюз на Н. Петков, влизането в сила на мирния договор, учредителното съвещание на Коминформбюро, което насочва политическото развитие на страната към нов етап. В съответствие с него се пристъпва към основна преработка на цели раздели, за да стане конситуцията от социалистически тип. Той споделя: „От този етап обаче на нейната преработка писмената документация е много малко, тъй като основна част от политическите указания в това направление ми се даваха от Политбюро и от др.др. Г. Димитров и В. Коларов устно. Документацията пък във връзка с варианта от първо четене стана след това на девет десети неактуална, и сега едва ли ще представлява интерес за някого да бъде тя отпечатвана“. По-нататък Й. Чобанов пише: „В много голяма част от наличните материали (главно стенограми на пленарните заседания на конституционната комисия и на заседанията на нейните четири секции) на всяка крачка са зарегистрирани изказванията на представителите на антинародната николапетковистка и косталулчевска опозиция и нескончаемите, често най-безплодни спорове, които водехме с тях в пленума и в секциите.

В проекта, който е подготвен за второ четене, важна трансформация има в главата за върховните органи на държавна власт и се отнася за създаване на Президиум на Народното събрание. Прототипът се заимства от съветската и от югославската практика. В теоретичната аргументация за необходимостта от неговото съществуване се съдържат доводи, които го представят като демократична институционална форма. С юридическа терминология изразено той е висш колегиален орган на държавната власт, който замества председателя на републиката. В пределите на възложените му правомощия Президиумът е самостоятелно тяло. Неговите отношения със Събранието се изграждат върху принципи, които са свързани с общото им предназначение – нормотворчески функции. Разликата между тях произтича от начина им на формиране. Народното събрание е върховна представителна институция в страната, която се избира непосредствено от населението. Президиумът се съставя от средата на депутатите, поради което неговото представителство няма непосредствен характер. Върховенството на Парламента, което се утвърждава в чл. 15 от проектоконституцията, е декларативно, тъй като факгически не владее законодателната дейност в нейната цялост.

С учредяването на новия орган се легитимира правото на тесен кръг лица да разрешават въпроси, които трябва да са в компетентността на Събранието. Зад формално колективната форма на работа прозират политическите цели да се приемат нормативни актове, без да се разгласяват предварително като проекти. Президиумът условно е подотчетен и подчинен на депутатския състав поради факта, че той го предлага и че може да бъде сменен от Народното събрание[3]. За политическата система, която се внедрява в страната, инициативата за персоналните разместваия принадлежи само на управляващата партия, като участието на депутатите се свежда до положителен вот. През май 1950 г. по предложение на В. Червенков за председател на Президиума е одобрен Г. Дамянов,

---

Политически не ще бъде, считам, в никакво отношение целесъобразно да възкресяваме сега от небитието тези политически мъртъвци и да им правим своего рода реклама."

Бившият докладчик преценява като едни от най-интересните материали дадените консултации от групата съветски специалисти прависти. Сред тях са имената на проф. В. Дурденевски, проф. И. П. Трайнин, проф. Горошенин, А. Лавришчев, П. Федосеев, А. Горкин, по това време секретар на Президиума на ВС на СССР, А. Я. Вишински. В стила на времето препоръките са поверителни, и затова Й. Чобанов смята за ненавременно и нецелесъобразно да им се дава гласност. Той определя за безинтересна друга голяма част от документите, без да ги уточнява. В заключение на писмото се поддържа мнение, че не е подходящо да се публикуват архивни материали, свързани с изработването на конституцията. Документацията според него трябва да се систематизира и подреди като се съпътства с бележки и обяснения, за да могат да се използват за справки.

[3] СД, ВНС, дял II, кн. I, 122 з, 29.XI.1947 г., 741–742.

дотогавашен министър на народната отбрана, д-р М. Нейчев, поема поста министър на външните работи, от който е освободен Вл. Поптомов[4]. Няколко пъти са направени и други промени в състава.

Шестото Велико Народно събрание(ВНС) разглежда конституционния проект, като изказванията на депутатите, не се развиват в дебати, поради еднаквостта на мненията. Юристи и политици са в словесна надпревара, за да изтъкнат предимствата на един непознат като специфика образец, изясняват взаимоотношенията между двете привидно самостоятелни институции, между които се раздвоява законодателната дейност, доказват едно несъществуващо върховенство на Народното събрание. Речите им са политическа интерпретация на правната материя. Според П. Каменов, подпредседател на ВНС, демократичната същност на Президиума произтича от статута му на колегиален президент, който не приема закони, а прави тълкувания на закони и издава укази[5]. Той обосновава необходимостта от създаването на новия орган, тъй като е постоянно действащ. Затова има пълномощия, които му позволяват да замести Народното събрание, в период, когато не заседава. В неговите разбирания Президиумът показва своя либерализъм и с факта, че не одобрява лицата за съдии. По отношение на изпълнителната власт са му предоставени права да издава укази за освобождаване и назначаване на длъжност нейни представители, което се внася за парламентарно утвърждаване в най-близката сесия.

П. Каменов поддържа промените, които са съобразени, за да има разграничение между функциите на държавните органи. Същите обаче имат друг смислов аспект и не са равнозначни на демократичния принцип за разделение на властите. Тезата за върховенството на Народното събрание се развива с аргумента, че законът обладава висша юридическа сила в сравнение с други правителствени актове и е писмена форма на проявление на държавната власт. Той подлежи на санкция при изменение или отмяна само от Народното събрание. Прави впечатление, че законът и указът, които се различават по начина им на изготвяне и одобрение, се разглеждат само като резултат. С възприетия подход се измества акцента и се предпоставя разсъждение върху друга плоскост. защото подготовката на законопроект и одобрение на вече готов нормативен акт не са тъждествени етапи от дейността на народното представителство и засягат суеренността на Събранието. С Президиума се извършва не само разширение на парламентарната система, но и политическа намеса в работата на органите ѝ.

За ползата от Президиум П. Каменов търси потвърждение в самото

---

[4] ЦДА, ф. 117, оп. 15, а. е.2, л. 188.

[5] Пак там.

законодателство, защото допуска, че то не е в състояние да предвиди в детайли развитието на обществените отношения, а дава общи принципи. Затова преценява за уместно да се възприеме практиката прецизирането на възловите положения в закона да се провежда във форма на укази. Те се явяват подзаконови актове на висшето управление, които улесняват приложението на закона. Същевременно, тяхното предназначение е конкретизирано в конституционните текстове и се отнася за решение на даден обществен въпрос – обявяване на война, награждаване, помилване и пр. При всички случаи, както той подчертава, указите се издават единствено на основание на закона, без да се отклонява от него или да му противоречи[6]. В изложената обосновка се поддържа въвеждане на една бърза законодателна процедура, която е в интерес на властта, но тя несъмнено носи негативи за развитието на държавата и на обществото.

Вл. Поптомов обръща внимание на ясното разграничение, което трябва да се прави между Президиум и Бюро на Народното събрание, поради тяхното различно предназначение в парламентарната система. Той поддържа схващането, че с въвеждането на Президиум страната окончателно се откъсва от буржоазните демокрации, от принципа на разделението на властите, чиято същност е назована за реакционна и не съответстваща на изискванията на новото време. За него създаденият орган е „едно от най-важните и най-прогресивните изменения, които конституционната комисия предлага“, демократична реформа, която произтича от 9 септември[7]. Изразената мисъл насочва към политическата обусловеност на институцията с определени събития, което предопределя нейната роля.

В разбирането на Вл. Поптомов се акцентира върху единството на държавната власт, което се въплъщава във върховенството на Народното събрание и всички държавни органи, каквито и функции да изпълняват, са му подчинени. Оттук следва неговия извод, че колективният президент – Президиумът не измества законодателната институция, обратно, отговаря пред нея за цялата си дейност. Констатацията идва да потвърди мотивите, че Президиумът не може да поема отговорности, които по конституция принадлежат на Народното събрание. С промяната се предвижда държавният механизъм да получи „една голяма гъвкавост, голяма деловитост и оперативност“. В подкрепа за съществуването на Президиум той изтъква възможността да се освободи законодателното събрание от задължението перманентно да работи и да ограничи до минимум своите заседания като ги намали само до две кратки сесии в годината. Приема се за меродавен опитът в тези страни, където действа Президиум – Съвет-

[6] Пак там.

[7] Пак там, с. 742.

ския съюз и Югославия. Антипарламентарна е тезата за необходимостта депутатите да са повече време в избирателните колегии, защото се стесняват прерогативите им да осъществяват законодателната работа през целия им изборен мандат. Дори при бегло сравнение на двата образеца – Върховният съвет на СССР и Народната скупщина в Югославия, с парламентите от „западния тип демокрация“ по отношение периода на дейност – едните приемат системата на сесии, другите почти непрекъснато заседават, се откроява разликата, която е толкова голяма, колкото е между двата политически модела.

Позицията на Й. Чобанов, изразена по време на заседанието на конституционната комисия, е за по-стегната парламентарна работа. Той се мотивира с изминалия двегодишен период, който показвал всичките дефекти на една постоянна сесия. Неблагоприятни последици имала практиката депутатите да се откъсват от своите избиратели, тъй като те заседавали цяла година. Затова подкрепя системата на две редовни сесии, на които се определят началните моменти, но не и крайните, както и да има възможност да бъдат свикани извънредни сесии по два начина: по инициатива на самия Президиум и по искане на част от народните представители[8].

На 9 декември 1947 г. започва приложението на новата конституция с избора на Президиум и на Бюро на Великото народно събрание[9]. На тържественото заседание присъстват временният председател на Народната Република и председател на ВНС В. Коларов, министър-председателят Г. Димитров, членовете на правителството. Народните представители полагат клетва, след което се пристъпва към дневния ред.

Президиумът, съгласно чл. 23 от Конституцията, включва 19 души. Вносители на предложението за неговия състав е група народни представители от парламентарните групи на петте оф партии: от БРП(к) – М. Минчев, от БЗНС – В. Павурджиев, от НС „Звено“ – Ат. Драгиев, от Социалдемократическата партия – Т. Тихолов и Е. Митев, от Радикалната партия – Вл. Арнаудов. Ръководството на Президиума е: председател – д-р Минчо Нейчев, подпредседатели – Кирил Клисурски и Димитър Нейков, секретар Й. Чобанов и членове: Анастас Петров, Георги Цанков, Добри Бодуров, Екатерина Аврамова, Живко Живков, Иван Пашов, Иван Гутов, Йордан Панайотов, Кръстю Стойчев, Пеко Таков, Тодор Павлов, Петър Попиванов, Рачо Ангелов, Тодор Иванов и Христо Лилков[10]. Проектолистата е гласувана с положителен вот.

На 12 декември 1947 г. е първото заседание на Президиума на На-

---

[8] ВНС, т. XI, л.81-82.

[9] ЦДА, ф.117, оп. 8, а. е. 91, л. 1.

[10] ЦДА, ф. 117, оп. 8, а. е. 91, л. 2; СД, ВНС, дял II, кн. I, 125 з, 9.XII.1947 г., л. 781.

родното събрание, на което председателят д-р М. Нейчев съобщава за водените разговори във връзка с устройството и работата на същия орган в Югославия и в Съветския съюз[11]. Той напомня и за необходимостта да се уточни апаратът, чрез който ще се изпълняват възложените функции, за да се предвиди от Министерство на финансите и размера на бюджетните средства. В изпълнение на поставените задачи подпредседателят К. Клисурски предлага да се разгледа обстойно чл. 35 от конституцията, с който се регламентират принципни положения.

Съгласно т. 4 на същия член Президиумът дава задължителните за всички институции тълкувания на законите. А такива се искат от Министерския съвет и министрите, от главния прокурор на републиката и Върховния съд, от околийските народни съвети, както и от общинските – чрез околийските. Поетата отговорност по традиция принадлежи на Събранието, което вече е лишено от правото си като законодателен орган да издава решение, с които се установява смисъла на тълкувания закон. Секретарят Й. Чобанов предполага, че за реализация на функцията Президиумът трябва в някои случаи да ползва консултацията на специалисти – на учени и на професори и въз основа на техните указания се свиква целият състав, за да се подготви указ. Тодор Павлов разглежда т. 4 от партийни позиции, като подчертава, че в тълкуването се влага предимно политичност и държавност, и съвсем не е юридическа работа. Д-р М. Нейчев смекчава изразеното мнение с обяснението, че в голямата си част предложенията за тълкувания на закони са всъщност видоизменени стари, но с обратна сила. Той също смята, че не е необходим специален орган за целта, тъй като тълкувателната функция на Президиума няма да е само в правен аспект, а трябва да е съобразена с цялата държавна политика[12]. Затова и властта преценява като един от най-важните закони след конституцията устройственият нормативен акт за Президиума на Народното събрание. С неговото утвърждаване българското законодателство се преориентира в недемократична посока на развитие. Механизмът да се управлява с укази на Президиума деструктира силата на закона.

От Народното събрание се прехвърлят и други отговорности, които имат представителен характер и кореспондират на обществения му авторитет, а именно учредяване на ордени, както и опрощаване на несъбираеми вземания. По своята същност първото задължение представлява изготвяне и приемане на законодателен акт и е свързано с мисията чрез орденския символ да се изразява внимание и уважение към личностите, които го получават за заслуги. При загубване на второто право Народното събрание губи влиянието си в публичната среда, тъй като се прекъсва

---

[11] ЦДА, ф. 117, оп. 4, а. е. 346, л. 81.

[12] Пак там, л. 83.

възможността отделни лица да се обръщат към него с молби за съдействие, което рефлектира върху доверието в институцията.

Съдържанието на още няколко члена от конституцията насочват мисълта както към тенденцията за обезличаване ролята на българския парламент в държавния живот, така и към вплитане на държавни цели с политически намерения[13]. Чл. 40, алинея втора възлага на Президиума, когато Събранието не заседава, да приема отчета на правителството, с което поема и контролни действия. Същите се разширяват в чл. 65 и чл. 66 с предоставения му прерогатив да отменя решения. С дадените пояснения от Й. Чобанов и д-р М. Нейчев се разкрива, че с тези разпоредби Президиумът придобива „качеството си на висш политически орган", че „той трябва да упражнява предимно политически контрол"[14]. Така още в първото заседание на учредения институт се разбира и за друго негово предназначение в политически модел, който България следва.

На 12 февруари 1948 г. в Народното събрание е внесен законопроект за Президиума. В мотивите са цитирани точно конституционните текстове с членове и алинеи, които се отнасят до самата дейност, разгледани са и някои от ключовите разпоредби[15]. В съответствие с дадените в конституцията принципни положения, се конкретизират функциите и задачите на висшата институция на държавната власт. В чл. 3 се определя създаването на един по-малък орган, в рамките на избрания състав – Бюро на Президиума, което включва председателя, двамата подпредседатели и секретари. Според чл. 9 се учредява още по-малък формат, съставен само от председателя и секретаря. Предвижда се двете структури да поемат делови задачи, свързани с оперативния характер на текущата работа За всички функции, които имат важен политически характер се изключва възможността да се прехвърлят върху Бюрото или върху председателя и секретаря. Те могат да се осъществяват от общото събрание на Президиума. На него се предоставя правото да уреди с подробен правилник задълженията на своите административни служби.

Твърде важен е чл. 5 от проекта, който предпоставя презумпцията да се направи от Президиума един втори законодателен орган успоредно с Народното събрание, след като на депутатите са им отнети основни нормотворчески привилегии. В тази връзка се предлага предефиниране на самото понятие „закон". Водещият мотив е в тезата, че българския парламент гласува огромен брой закони и законодателни решения, което се приема за прецедент, тъй като подобна засилена дейност неизбежно влошава качеството на съответната законова уредба.

---

[13] Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с. 45, 48–49.

[14] ЦДА, ф.117, оп. 4, а. е. 346, л. 85.

[15] СД, ВНС, I РС, 6 з, 12.II,1948, л. 19.

Юристите се позовават на правната доктрина, както и на известната законодателната практика, съгласно които се поддържа и прокарва възгледът, че всяка общозадължителна правна норма не трябва непременно да се гласува от законодателно тяло. Възприема се от тях, че по същество не се получава ограничение, тъй като няма установено определение за общозадължителна правна норма, която трябва да се счита за „закон“ по дефиниция и която, като такава може да се създава само от законодателно тяло. Затова те приемат, че „закон“ гласуван от законодателното тяло трябва да остане в бъдеще само такъв свод от правни норми, който дава едно по-дълготрайно уреждане на принципните линии на дадена материя, без да се впуска в създаване на правила с преходен и конюнктурен характер и в детайлно уреждане на въпроси от устройствено естество, на административна процедура и пр.[16] Твърде неясната формулировка е доказателство за теоретичната безизходица на законоведите, предизвикана от невъзможността да се синхронизира политика и правна материя. .

В мотивите се обръща внимание на необходимостта от цялостно съгласуване на нормативната уредба с новата конституция. Трудността произтича от съществуването на значителен брой законоположения в най-различни стари закони, влизащи в противоречие с нейни основни положения. Няма конституционен текст, с които тези актове да се считат за отменени, а и парламентарната практика изисква закон да се отменя със закон Твърдението, което се прокарва, че тяхната конституционна база е подкопана т.е. в известен смисъл са „увиснали във въздуха“ и се предлага тяхното изрично отменяване с един акт на Президиума е пресилено. За негова обосновка се използва обстоятелството, че броят на такива несъответстващи на конституцията постановления е значителен, поради което се налага тяхното бързо отстраняване.

С приемането на законопроекта за Президиума на НС, новият орган започва да организира работата си, за да изпълни поставените му цели.

Съветското законодателство и правен опит тотално изместват българската парламентарна практика след 1947 г. Л. Радоилски, юрист, доцент в Университета и началник отдел „Укази“ при Президиума на ВНС уточнява, че на първо място те са използвани в конституцията на НРБ, на второ, намират отражение в административното устройство на държавата и при функциите на държавните органи[17]. Според преценката му законодателството на ВНС изразява точно тенденцията за внедряване в страната на съветския административен опит. Всички гласувани закони след приемането на конституцията са съобразени със съветската правна

---

[16] Пак там.

[17] *Радоилски Л.* Дейността на Великото народно събрание, С., 1949 , 73–74.

доктрина, дори в някои случаи да се получават несъответствия. Например по доклад на председателя на Президиума се предлагат промени в текста на някои от членовете на съществуващия закон за народните съвети. Съображенията са да се постави законът в съответствие с практиката на депутатите на трудещите се в РСФСР. С предложения проект Г. Дамянов внася допълнение: към названието „народни съвети“ се прибавя „на депутатите на трудещите се“, а обръщението „народен съветник“ се заменя с „депутат“[18]. С постановление от 24 октомври 1951 г. Министерският съвет одобрява законопроекта за народни съвети на депутати на трудещите се, който Народното събрание гласува[19]. Посоченият пример е индикативен за амбициите да се копира чуждия образец дори в названията на органите на държавна власт и управление.

На 29 ноември 1950 г. В. Червенков в доклад до Министерския съвет предлага да се спре излизането на „Държавен вестник“ и да се започне издаването на нов вестник „Известия на Президиума на Народното събрание“, в който да се публикуват законите, указите и важни постановления и заповеди на Министерския съвет. Мотивите за изменението са да не бъде старата форма на наименование, с което отново се приема съветската практика. Решението е на Политбюро, а не еднолично. От канцеларията на Секретариата на ЦК на БКП се съобщава на Г. Дамянов: „Изпращаме Ви утвърдения с решение № 343 от 5 октомври проекто-указ на Президиума на Народното събрание за изданието на „Известия на Президиума на Народното събрание“[20]. Цитираният документ е важен за това, че показва кой и къде се изготвят проекто-указите на новата законодателна институция и дава отговор на причините за удобството на системата на сесии на Народното събрание.

През мандата на Първото Народно събрание, за четири години, са одобрени 194 указа и са приети само 54 закона[21]. Обсегът на указите се разпростира върху изключително важни за обществото и за държавата въпроси, които подлежат на обсъждане в пленарна зала. Прибързаното оформяне на правната материя в укази, както се изясни, има политически основания, които са в противовес на тяхната публична значимост. Издава се указ за търговското корабоплаване, с който се засягат национал-

---

[18] ЦДА, ф. 117, оп. 15, а. е., 142 , л. 226; л. 201–209 – Г. Дамянов пише: „Действително в основния закон – Димитровската конституция – в чл. 53 се говори за съветници и с предлаганото изменение на названието ще се получи една несъгласуваност, но това не ще бъде съществено нарушение на Конституцията, тъй като не се касае до изменение правата или задълженията на народните съвети или други конституционни принципи, но до терминология, до название. В РСФСР избраникът от народа се нарича депутат.“

[19] Пак там, ф. 136, оп. 7, а. е. 653, л. 1.

[20] ЦДА, ф. 117, оп. 2, а. е. 151, л. 4

[21] Пак там, оп. 15, а. е. 2, л. 170.

ни интереси, свързани с водния транспорт и външната търговия. Обществено-трудовите отношения се уреждат с Кодекса на труда и се отнасят за работници и служители. С редица укази се урегулира общественото осигуряване на други категории трудещи се. С указ се изменя дял от Закона за обществено осигуряване, заради земеделските пенсии. Издават се още: указ за занаятчийските пенсии; указ за осигуряване и пенсиониране на културни дейци; указ за пенсиите за особени заслуги и за народни пенсии, който урежда пенсиите на борците против фашизма; указ за държавните пенсии, с който се отнася за поборническите и опълченските пенсии; указ за военноинвалидните и гражданско-инвалидните пенсии. Цялото пенсионно законодателство е преработено, като в размера на пенсиите се получават огромни разлики в полза на политически привилегировани лица. Редица укази на Президиума са издадени в сферата на здравеопазването и на социалните грижи, указ за венародно безплатна медицинска помощ, указ за насърчаване на раждаемостта и многодетството и пр. Указите улесняват и политиката за въвеждане на система от привилегии за партийни дейци, която безпрепятствено се утвърждава в държавата.

Върховният представителен орган и Президиумът на Народното събрание осъществяват пряко и непряко законодателната дейност, съгласно приетата конституция. Промяната, която се осъществява с избора на Президиум, подменя избирателния вот на българските граждани. Властта дава приоритет на непряката форма на законодателстване – с проекторешение народните представители одобряват издадени укази от Президиума на Народното събрание. С възприетия модел се засяга институционалната значимост на парламента. Резон има във въпроса дали пък самият състав не е подбран така, че да не е полезен за нормотворческа работа? Отговорът е в един друг изследователски ъгъл на анализ.

Ако се вгледаме в статистическите карти на депутатите от Първото народно събрание преценките придобиват различен смисъл от изразените в хода на изложението. Съпоставката разкрива колко несъвместими се оказват образование и професионална квалификация на избранниците с тяхната законодателна мисия. Тук въпросът отново е политически и се състои в това как се съставят избирателните листи за парламентарни избори в България? Той обаче е многообхватен, затова съвсем накратко, в рамките на разглежданата тема, ще се интерпретират резултатите от първите парламентарни избори след приемането на конституцията.

На 18 декември 1949 г. са избрани 239 народни представители. От тях 161 са от БКП, 48 са от БЗНС и 30 са безпартийни, които са от двете парламентарни партии. Данните от статистическите карти могат да се подредят според търсения резултат. На три групи въпроси ще посочим

цифрите[22] : Първа – за възраст – до 30 години са 37 души, до 40 години – 65, до 50 години – 63, до 60 години – 50, до 70 години – 18, и над 70 години – само 5 души. От изброените декади следва обобщението, че депутатите са в политически зряла възраст и няма отклонения от парламенталната традиция, независимо от промените в избирателния институт, с които се намалява възрастта за активно и пасивно избирателно право.

Втора група, по социална принадлежност: броят на работниците е 43, на земеделски стопани 32, един е инженер, икономисти са 4, обществеици са 80, чиновници са 32, адвокати са 10, лекари са 4, учители са 8, научни работници са 2, писатели са 2, артисти са 3, журналист 1, военни 7, свободна професия 1, пенсионери 4. Твърде разнолика по образование и социална принадлежност е групата на определилите се за „общественик“, политически актуално название, която е най-многобройна, като 62 от тях са комунистически функционери.

Недоумение и размисъл предизвикват данните от III група – за образователно ниво на депутатите: един неграмотен, 39 души имат основно образование, 67 – прогимназиално, 63 – гимназиално, 5 – полувисше, 7 – с незавършено висше и 57 – с висше. Ако от целия състав 239 извадим броя на полувисшистите, незавършилите и тези с висше, се получава тъжната равносметка от 170 депутати, неполезни за законодателна дейност, поради необразованост При това 63% за първи път влизат в парламентарна зала. Тези два факта се отразява изключително неблагоприятно и върху малкото работа, която им се дава по време на сесии. Не всички разбират задълженията на народен представител. Така например един депутат от Плевенския избирателен окръг, работник по професия, през мандата си не прави необходимите обиколки сред своите избиратели. В парламентарния си отчет той пише: „За да мога да отдам изцяло всички свои сили в металургията и имайки предвид здравословното ми състояние, аз моля Президиума да ме освободи от провеждане на събрания и срещи, като с това обещавам, че ще дам в областта на металургията два пъти повече машинни части за нашите заводи, защото чувствам, че с тази задача ще мога да се оправя успешно.“[23]

За малкото посещения, които народните представители от Плевенски окръг предприемат, съобщава Окръжният комитет на Отечествения фронт в доклад от 1951 г. В него се уточнява, че дори и редките им идвания по места не са лична инициатива, а поради изпълнение на партийни или правителствени задачи. Незаинтересованото им отношение към проблемите на населението в избирателните райони има негативен обществен отзвук, което създава „опасност техния авторитет пред трудещите се да бъде оспорван“[24].

---

[22] ЦДА, ф. 117, оп. 15, а. е. 447.

[23] Пак там, а. е. 437, л. 27.

[24] Пак там, ф. 28, оп. 9, а.е. 17

Не само в Плевенски окръг, но и в други окръзи положението е същото, както показват докладите от Окръжните комитети на ОФ. Депутатите не разбират своя избор за обществен дълг и отговорност, тъй като те са по партийни листи определени, без да са избранници на населението. В този аспект трябва да се отбележи и въведеното право да се отзовават депутати, но не и за неизпълнени задължения. През мандата на Първото народно събрание са отзовани петима народни представители[25]: Титко Черноколев, „поради това, че е изключен от БКП (решение на ЦК на БКП от 30 юни 1951 г.) за вражески действия, насочени против политиката на партията и правителството и кооперативното движение на село, които водят към разстройване на ТКЗС; Петър Каменов, Стефан Светозаров и Никола Павлов „за това, че като членове на БЗНС са проявили груба фракционна и разложителна вражеска дейност, вследствие на което са били изключени като членове на БЗНС, с решение на УС на Съюза, взето в заседанието му на 9 юни 1951 г."; Енчо Байчев, безпартиен, „поради това, че публично се е обявил против решенията на партията и правителството и е загубил доверието на трудещите се". Изложените политически мотиви за отстраняването им са илюстрация на вътрешната обстановка, в която екзистира обществото, институциите и техните представители.

Извършената работа от представителите на Първото народно събрание както в Парламента, така и в избирателните колегии е незначителна. Не само функциите им са стеснени, но и те не притежават качества, за да отговарят за мястото си в Събранието. В заключение се оформя мнението, че както висшата представителна институция не обладава върховенството на законодателната власт, така и нейният състав е безполезен да осъществява нормотворческа дейност. В установената политическа система в България държавните органи имат второстепенна роля, тъй като са в субординация на висшите партийни структури, от което произтича и слабото им обществено влияние.

[25] ЦДА, ф. 117, оп. 10, а. е. 453, л. 1–4.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 Г.

БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПРОПАГАНДА В ЕПОХАТА НА СОЦИАЛИЗМА – ИНСТИТУЦИОНАЛНИ И СЪДЪРЖАТЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

Искра Баева

Нарастващото значение на способността за самореклама на държавите в международното пространство ме кара да се обърна към проблема за умението и неумението на нашата държава да пропагандира пред външния свят българската кауза. Ще се върна към следвоенния период с пълното съзнание, че традициите продължават да имат значение, макар и в коренно променената ситуация на България като членка на Европейския съюз. И за това, че е не по-малко важно да се познават лошите традиции, за да бъдат по-лесно преодолявани.

Стартовият образ на България пред света в началото на следвоенния период има с две основни черти: първата е нейният славянски характер, а втората – на държава, ползваща се с изразените симпатии на новата свръхсила – Съветският съюз. Славянският и просъветският облик определят мястото на България сред държавите от Източния блок, като по-трайна във времето се оказва просъветската характеристика[1], докато политическите аспекти на славянската сравнително бързо (след конфликта с Югославия от 1948 г.) губят актуалност.

Ще представя българската национална пропаганда в два аспекта – според начина, по който се решават националните проблеми между но-

[1] Изводът за просъветските настроения в България, които я отличават от почти всички източноевропейски страни (без Чехословакия за този период) е направен и от анализаторите на ЦРУ. National Archives and Record Administration (NARA), Вашингтон, сигнатура RG 263. Records of Central Intelligence Agency. National Intelligence Estimates (NIE) 33. Soviet Control of the European Satellites and Their Economic and Military Contributions to Soviet Power, through mid-1953. November 7, 1951. p. 19.

вите съюзници, и според характера на културното им сътрудничество.

Как изглежда българската култура в чужбина? Това зависи преди всичко от механизмите за осъществяване на културното ни присъствие и от постиженията, с които се представяме. Културните връзки с чужбина зависят предимно от две институции – Министерство на външните работи (МВнР) и Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК). Взаимоотношенията между тях показват колко бързо се бюрократизира системата. Едната (КНИК) трябва да наблюдава и насочва културата в България и да препоръчва културни дейци или техни произведения, докато другата (МВнР) – да подпомага и осъществява културните връзки.

Много скоро обаче става ясно, че МВнР контролира всички контакти, и изисква те да се осъществяват само с негово посредничество[2]. През 1952 г. например МВнР предупреждава КНИК, „че няма право да се обръща направо към чужди мисии, а трябва да се обръща към МВнР и то с документи, които са подписани от отговорни лица“[3]. Разбира се, наложената еднопартийна система налага още едно, при това по-високо, равнище за контрол на българското представяне в чужбина – такава роля играе апаратът на ЦК на БКП. Последното условие, на което трябва да отговарят българските културни контакти с чужбина, е да бъдат в съзвучие с позициите на СССР. Това личи от реакцията на Чавдар Кюранов от КНИК, изразена на 2 февруари 1950 г. при получена от Будапеща покана за участие във фестивал на Международния съюз на прогресивните композитори и музиканти. Той веднага иска „да се поиска становището на Посолството на СССР за участието на съветските композитори и музиканти в този фестивал... с оглед нашето участие във фестивала“[4].

След като посочих строгите механизми за осъществяване на културните контакти на България, става очевидно, че българският облик не може да излезе извън идеологическата рамка. Най-подходящото от тази гледна точка име за външна пропаганда е това на Георги Димитров. И българската държава започва да организира в чужбина събрания и митинги за него[5],

---

[2] Опитите за контакти между гражданите на „народнодемократичните страни“ са стриктно контролирани. Така например, когато селяните от с. Мрамор, Софийско, искат да нарекат своето ТКЗС на името на чехословашкия ралотнически деец Антонин Запотоцки, те получават остро мъмрене от МВнР, защото „неправилно са се обърнали направо към чехословашкото посолство – това противоречи на 9-то постановление на Министерския съвет от 1949 г., съгласно което всички органи, организации и български граждани могат да се свързват с дипломатическите представителства на други държави само чрез МВнР“. Дипломатически архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР), оп. 10, а. е. 2624, л. 1.

[3] Пак там, оп. 9, а. е. 2331, л. 5.

[4] Пак там, оп. 7, а. е. 269.

[5] Пак там, оп. 7, а. е. 319.

печатат се очерци и статии[6], през 1949 г. се открива и специален семинар в Централната партийна школа в Будапеща[7], а през 1953 г. в Прага е отбелязано тържествено 70-годишнината от рождението на Георги Димитров[8]. Не изненадва и това, че за отпечатване в чужбина се предлагат статии и доклади на новия лидер Вълко Червенков[9].

Все пак, в чужбина се представят не само действащи политици, а и българската литературна класика. През 1950 г. са организирани Вазови[10] и Ботеви тържества[11], издадени са произведения на Христо Смирненски, Светослав Минков („Разкази в таралежова кожа“), Людмил Стоянов („Сребърната сватба на полковник Матов“, „Зазоряване“), Ангел Каралийчев („Най-хубавата земя“), том на Христо Ботев, Павел Вежинов („Втора рота“ и разкази)[12]. В Чехословакия през 1952 г. Витеслав Незвал подготвя превод на Вапцарови стихове по повод десетата годишнина от разстрела му[13].

Докато в областта на словото България има какво да предложи, то много по-неудачно е представено българското изобразително изкуство. За това говори драматичният тон на предложението от 1950 г. на културното аташе в Прага Крум Кюлявков до завеждащата отдел в КНИК Искра Панова „да се направи ретроспективна изложба на българската живопис... Ние сме единствената демократична държава (да не говорим за недемократичните), която не е показала в Чехословакия своята живопис.“[14]

Още по-зле стоят нещата с киноизкуството, както показват неуспешните опити за равностойна размяна. Според договора, сключен между Българската кинематография и Унгарската държавна кинематография през 1948 г., българската страна закупува 7 унгарски филма, но тъй като в България не е произведен нито един игрален филм, тя може да предложи само късометражни[15]. Основният български пропаганден филм си остава „България“.

---

[6] През 1951 г. поляците подготвят 8-томно издание с политически статии и речи на Г. Димитров. Пак там, оп. 8, а. е. 158, л. 27.

[7] Пак там, оп. 6, а. е. 302.

[8] В Прага са проведени три тържествени вечери и едно открито събрание, а подобни тържества има и в Бърно, Братислава, Оломоуц, Пилзен; в централния печат са публикувани 43 статии, 6 литературни откъса, 75 информации за честванията, 3 оригинални стихотворения. Пак там, оп. 9, а. е. 3947, л. 1–8.

[9] Рожденатa дата на Вълко Червенков 6 септември позволява да се съчетае задължителното тържествено отбелязване на националния празник на НР България на 9 септември с рождения му ден. Така през 1952 г. в Полша едновременно се чества 52-годишнината на генералния секретар на ЦК на БКП В. Червенков и 8-та годишнина от 9 септември. Пак там, оп. 9, а. е. 2262, л. 2.

[10] За тях нашето посолство подготвя и специален бюлетин. Пак там, оп. 7, а. е. 184, л. 2.

[11] Пак там, оп. 9, а. е. 2313.

[12] Пак там, л. 4, 13, 16, 17, 28.

[13] Пак там, оп. 9, а. е. 4031, л. 3.

[14] Пак там, оп. 7, а. е. 349, л. 21.

[15] Пак там, оп. 5, а. е. 357.

В първото следвоенно десетилетие България се самопропагандира като страна, която започва индустриалното си и културно развитие, но е забележителна преди всичко с плодовете и зеленчуците си, с природата си, а не с произведеното от хората ѝ.

Настъпилите след смъртта на Сталин (5 март 1953 г.) вътрешнополитически промени налагат еволюция и в пропагандата. Процесът е бавен, но еволюцията води до смяна на акцентите, най-вече в съотношението интернационално – национално.

В началото България не само не се опитва да излезе от образа си на най-просъветската страна, но дори показва стремеж да го затвърди и да го превърне в трайна българска специфика. В това отношение пропагандата жъне и най-големите си „успехи". Във времето, когато обществено-политическата криза в Полша и Унгария ги води до опити коренно да променят социалистическата система от съветски тип или направо да излязат от Източния блок, България поема ролята на доброволен защитник на съветските интереси. Показателна е позицията на българския посланик във Варшава Георги Петров, който през 1957 г. се нагърбва с ролята на борец срещу полския „ревизионизъм" и защитник на съветската позиция[16].

Очевидно образът на България като най-ортодоксална социалистическа държава кара консерваторите в Чехословакия да се обърнат към българите, когато организират кампания срещу започналото раздвижване сред интелектуалците. През есента на 1956 г. – в края на ноември, сиреч преди да са се уталожили страстите в Будапеща, редакцията на теоретичния орган на ЧКП сп. „Нова мисъл" кани българския философ и комунист Тодор Павлов да защити метода на социалистическия реализъм. Целта на заявката е съвсем конкретна: „желателно е той да вземе отношение и към изказванията по този въпрос в чехословашкия печат и по-специално в „Литерарни новини"[17]. И Тодор Павлов изпълнява поставената задача, заради което е награден с високия чехословашки орден „Сребърен лъв".

Българската специфика, която привлича интереса на страните от създаващия се Източен блок, е реорганизирането на българското село. Действително България първа в блока обявява за приключило „социалистическото преустройство" на селото – това става още на Седмия конгрес на БКП, проведен през 1958 г. Затова и повечето от заявките за материали, които трябва да представят успехите на България, са за „българския опит" в преустройството на селото. Той се смята за положителен, особено за онези страни в Източна Европа, където властите имат проблеми с кооперирането[18].

---

[16] Пак там, оп. 14, а. е. 359, л. 51–54.

[17] Пак там, оп. 13, а. е. 602, л. 21.

[18] На първо място това, разбира се, са полските власти, които след разпускането на

Пак в сферата на външната пропаганда трябва да се постави и опитът на България да направи нещо уникално в Източна Европа. Става дума за позабравения, може би поради своята краткотрайност, български опит за „голям икономически скок“. Само няколко месеца след Седмия конгрес на БКП, на 11 ноември 1958 г., разширен пленум на ЦК на БКП преразглежда заложените в петилетката задачи и решава, че сроковете могат рязко да се съкратят – от 5 на 3 години. Българската външна пропаганда става послушен рупор на новата инициатива, но реакцията на външните наблюдатели се оказва по-скоро скептична. Ето един от образците: на 5 декември 1958 г. българското посолство във Варшава организира пресконференция за полските и чуждестранните журналисти, на която посланикът Христо Боев представя идеите за ускоряване на българското развитие.

Интересът към пресконференцията е налице – присъстват 76 журналисти от 110 поканени. Зададените въпроси обаче бързо изстудяват ентусиазма на българските дипломати[19]. Вместо желания пропаганден ефект – България да изпъкне като най-бързо развиващата се социалистическа страна, от въпросите проличава, че никой не вярва в българския икономически скок. Полските журналисти не спестяват критичността си дори и към вече приключилото кооперирание, като питат каква е връзката между организирането на ТКЗС и намаляването на животните в периода 1948/1949 г.[20]

Важен аспект от българската външна пропаганда е представянето на българските стоки в чужбина. При създаването на СИВ България е една от

кооперативите през 1956 г. търсят различни варианти ту за стимулиране на частните селяни, ту за тяхното сдружаване в различни форми на кооперация и селскостопански кръжоци, ту за поемането на държавни ангажименти към земята на възрастните селяни без наследници. Но заявките за обмен на български опит са от всички източноевропейски страни. През 1958 г. чехословашките власти проявяват интерес към организирането и заплащането на труда в ТКЗС, ДЗС, МТС, както и за размяната на селскостопански специалисти. Пак там, оп. 15, п. 36, а. е. 714, л. 45. През 1964 г. интересът на чехите и словаците отново е обърнат към българските ТКЗС, но този път към техните проблеми и трудности и как те се преодоляват – изрично е предупреждението: „да не се идеализират нещата и да се създава представа, че всичко се е развивало по мед и масло“. Пак там, оп. 20а, п. 1321, а. е. 2108, л. 43-46. Още по-категорично е искането за споделяне на опит от страна на унгарците след революцията от 1956 г. В българо-унгарското споразумение от 1958 г. изрично е записано, че „българските другари ще предадат опита си и ще помогнат в развитието на унгарското трудово кооперирание“, както и че ще бъдат изпратени 15–20 унгарски специалисти, които да проучат планирането, организацията на труда, финансовите въпроси, системата за кредитиране и управление на ТКЗС. Пак там, оп. 15, а. е. 606, л. 18.

[19] Пак там, оп. 15, а. е. 494, л. 11-13.

[20] Това всъщност е съдържанието на първия въпрос, който показва, че полските официални власти може и да искат сътрудничество в областта на кооперирането, но журналистите се интересуват повече от неговите негативи. Пак там, л. 13.

страните с най-слабо развита промишленост, затова в периода на сталинизма се осъществява ускорена индустриализация по съветски образец. Със започналата десталинизация обаче започва т. нар. продоволствен курс, сиреч обръщане на погледа към селяните и към селскостопанското производство. Това на свой ред поражда нов проблем – безработицата, затова Живков иска от СИВ да възложи на България специализация в някой от клоновете на тежката промишленост[21]. Тогава България получава правото да произвежда за СИВ електрокари и електротелфери[22].

Точно от тази специализация идват и проблемите. Българското посолство в Прага през 1964 г. съобщава, че чехословашките предприятия, които са закупили българските електрокари, ги ползват като полуфабрикат[23], а лошото качество на електротелферите дори предизвиква официален протест[24]. Не е лесно за младата българска промишленост да преодолее предварителните негативни нагласи на по-развитите в техническо отношение централноевропейци, но лошото качество като характеристика на българските промишлени стоки препятства опитите за пробив на чуждия пазар[25].

---

[21] Вж.: *Марчева, И.* Индустриалната политика на България; *Никова, Г.* Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960). – В: Страници от българската история. Т. 2, С., 1993.

[22] Нуждата от промишлено развитие е обоснована пред българските дипломати от Станко Тодоров през 1961 г.: „Трябва да се изживее това разбиране, че ние сме само майстори на производството на домати, краставици и пиперки, ние можем да правим и по-сложни работи... да имате предвид това наше развитие специално в областта на машиностроенето, че ние, партията и правителството, сме твърдо решили да развиваме тази дейност. Не защото сме се влюбили в производството на машини, а защото няма друг изход за България... Ние не можем да оползотворяваме труда на нашия народ само в селското стопанство. Трябва да ви кажа, че перспективата е, че в селското стопанство ще остане не повече от 25–26% от работоспособното население, останалите ще отидат в промишлеността... Затуй за нас главният проблем е как да оползотворим трудовия ресурс на България... Е, има някои трудности. Така например, казано между нас, да речем не напълно споделят някои хора в ГДР нашата линия на развитие на машиностроенето. Същото е и с някои хора в Чехословакия“. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 33, а. е. 662, л. 100–101.

[23] ДА на МВнР, опис 20 а, а. е. 2142, л. 75.

[24] Пак там, л. 95-96. По подобен начин изглежда представянето на българските стоки и в Полша. В доклад на съветника при българското посолство във Варшава Дим. Въбев от 1969 г. се отчита: „Развитието на износа на машини и съоръжения е придружено с някои особености, които, ако не настъпи промяна, могат да създадат сериозни затруднения... почти ежегодно явление е да не си плащаме задълженията, произтичащи от сключените договори за доставка в ПНР.. допускането понякога да се изнесат некачествени машини и изделия“. Пак там, оп. 25, а. е. 1828, л. 6.

[25] През януари 1964 г. българското посолство в Будапеща иска помощ в рекламирането на българските радиоапарати, заради негативните настроения в Унгария, които звучат по следния начин: „Българските радиоапарати са по-лоши от унгарските, производството на които е преустановено и по този начин на унгарския купувач се натрапвали не-

Най-голямо място във външната пропаганда и през този период заема културната дейност. Тя е държавно осмислена като необходимост, затова с нея се занимават много институции – културните съветници към посолствата, Комитетът за приятелство и културни връзки с чужбина, Министерството на народната просвета, Концертна дирекция, Славянският комитет, БТА, БАН и др. Но и в този случай се появяват проблеми, първият от които е за избора на онова, което трябва да се пропагандира, а вторият е кой и с какви средства го прави.

България залага на консервативно-традиционния си облик. Това се вижда отчетливо при изобразителното изкуство. Като изключим спорадичните опити да се лансира античното изкуство по българските земи (то заема централно място в пропагандните усилия едва на Людмила Живкова през 70-те години), България изнася предимно изложби на реалистично изкуство. Затова с известно недоумение е посрещната изложбата на българското изобразително изкуство, обиколила няколко европейски страни през 1958 г. Скептичната реакция на чехословашките критици е показателна[26]. Същата изложба гостува и в Будапеща, като и там е посрещната с по-скоро служебен интерес[27]. И това е така, въпреки че в нея са включени художници като Илия Петров, Стоян Венев, Бенчо Обрешков, Васил Бараков, Златю Бояджиев и т. н. Но докато в социалистическите страни такива изложби все пак са демонстрирани, то в Западна Европа дори не са допускани[28].

качествени български радиоапарати. Целта на материала е да улесни разсейването на тези предубеждения. В него да се изтъкне, че известните недостатъци, които в началото имаха българските радиоапарати вече са отстранени и че те отговарят на европейското ниво на радиопромишлеността“. Пак там, оп. 20 а, а. е. 1747, л. 10.

[26] Тя е открита на 6 юни 1958 г. (след това през юли е представена в Братислава, а после и в Бърно), за което българското посолство в Прага съобщава: „Първото впечатление е общо взето добро. Гражданите виждат здравото, реалистично направление, което от пръв поглед бие на очи. Това особено фрапира в настоящия момент, когато в една друга зала на Прага само два дни преди нашата изложба бе открита изложба на младата генерация югославски художници, която е изложба на модернизъм в мащаби, каквито в Прага рядко си виждат“. Пак там, оп. 14, а. е. 735, л. 25. Оценката на критиците от в. „Свободне слово“ е по-различна: „Искреността е явна и не може да се отрече, че в българското изкуство по този начин се родиха нови ценности, обаче е трудно разбираемо, че младото изкуство съчетава творческата си програма със стари школи, чиято мисия е изпълнена и отдавна приключена“. Пак там, л. 26.

[27] Обяснението на посолството в Будапеща е подобно: „Българското изобразително изкуство е непознато в Унгария, а унгарската публика предпочита модернистичното изкуство... Трябва да се посочи, че редакциите на сп. „Мютерем“ и „Ейлет еш Иродалом“ не пожелаха да се занимават с нашата изложба, въпреки обещанието и натиска“. Пак там, оп. 15, а. е. 627, л. 13–17.

[28] Опитът на българския КПКВЧ да отговори на британската изложба на Хенри Мур в София с българска графична изложба в познатия стил е осуетен от англичаните,

Голямо се оказва разминаването между българските и чуждите критерии по отношение на журналистиката. След 1956 г. се множат върнатите български материали, поръчани от чуждите средства за информация и изработени в Българското информационно бюро, но оказали се неподходящи като форма и съдържание за чуждите читатели[29]. В средата на 1957 г. унгарските вестници отказват да публикуват поръчаните български статии, защото „не са написани добре – сухи, прекалено дълги, тенденциозни и бомбастични“[30]. Интересът към българските материали в Унгария продължава, но вече с много прагматично-политическа цел – директорът на унгарската телеграфна агенция МТИ поръчва статия, с която „да се обясни на унгарския читател защо са толкова дълбоки корените на всенародната любов у нас към Съветския съюз“[31].

В края на 50-те години все по-голямо значение в пропагандата започват да играят нагледните материали – фотографиите. България обаче среща сериозни трудности заради изискването те да са качествени и цветни. Направо анекдотично, макар и вярно, звучат мотивите, с които българското посолство във Варшава в началото на 1959 г. връща предложените снимкови материали[32].

„защото нямала да има успех в Англия, че на такава изложба въобще никой нямало да обърне внимание“. Несъгласие поражда и предложението за изложба „2500 години изкуство на българските земи“, само заради съвременния си раздел: „*Н*ие бяхме избрали най-хубавото от хубавото, което имаме, но те не искаха да приемат и пак се аргументираха с това, че такова нещо там не може да се приеме, че то лошо ни представяло. А ясно е, че те не искат да покажат на своята публика реалистично изкуство“. Същите проблеми се повтарят и при опита изложбата да бъде представена в Италия и в САЩ. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 33, а. е. 662, л. 305.

[29] В края на краищата от позицията на българските власти, изразена през 1961 г., личи примирение с факта, че в Полша и Унгария българските журналистически материали не се приемат от централния печат, а само от провинциалните вестници. Изводът е: „Очевидно ще трябва да се преустройваме тук, да даваме материали върху които те да работят. За нас е важно да излезе информация за България, но дали ще бъде оформена от тях или от нас, това не е толкова важно“. Звучи малко обидно, но реалностите са такива. Пак там, л. 312–313.

[30] Общата констатация на посолството ни в Будапеща е категорична: „Унгарският печат малко и неохотно публикува материали за България. Същото е положението и с другите демократични страни.“ ДА на МВнР, оп. 14, а. е. 479, л. 7.

[31] А масовите унгарски вестници като „Ещи хирлап“ предпочитат да публикуват предимно любопитна информация, като например забраната в София да се носят тесни панталони, както и милиционерското определение за тесен панталон: „Трябва да е толкова широк, че да може да бъде събут и с обути крака“. Пак там, оп. 15, п. 30, а. е. 615, л. 80, 92.

[32] „Връщаме Ви приложените две снимки, като Ви обръщаме внимание, че макар технически да са много добри, те едва ли биха ни представили в най-добра светлина. Масовостта на акцията по терасирането на голямата снимка се представя само от жените. На преден план се вижда само един мъж, който стои и дава разпореждания, а жените

Българската журналистика се „изявява“ и по време на „Пражката пролет“ и при потушаването ѝ. Тя стриктно следва политическото решение за интервенцията. На 20 февруари 1969 г. две партийни организации и три профсъюзни от полиграфичен комбинат „Г. Димитров“ (!) в Прага протестират срещу карикатура във в. „Работническо дело“, която безвкусно осмива бащата на икономическата реформа в Чехословакия проф. Ота Шик и председателя на Съюза на чехословашките писатели Едуард Голдщюкер. Характерно е, че протестът е подкрепен и от председателя на Националното събрание Честмир Цисарж[33].

Състоянието на българската културна пропаганда е обсъдено в ръководството на МВнР през 1961 г. Оценката е, че пропагандата изтъква „огромните успехи в изграждането на нашата социалистическа икономика и култура, големите политически, материални, здрави и културни придобивки на трудещите се в условията на народна власт“[34]; а тематиката следва схемата по значимост – обществено-политически и социални въпроси, промишленост, строителство, наука, култура и изкуство, спорт и туризъм[35]. В началото на 60-те години се явяват нови приоритети – Балканите (Гърция и Турция), Близкият изток и новоосвободените страни[36]. Тогава се забелязва и смяната на акцентите по посока на изтъкване красотата на българската природа и на културните явления, но, знаменателно, не от социалистическия период, а от традиционната култура[37].

копаят. На другата снимка всички мъже здравеняци (с изключение на един) държат дръвчетата (явна режисировка), вероятно като работа, изискваща по-голямо умение (!), а жените опъват с лопатите, хвърлят пръстта. После, независимо, че у нас мотиката и лопатите все още са важни инструменти, на такива снимки за пропаганда би могло да се покаже и механизация, каквато съвсем не липсва.“ Това буквално пише българският посланик Хр. Боев. Пак там, оп. 16, а. е. 501, л. 17.

[33] Реакцията е предизвикана от грубата подигравката с двамата видни реформатори и с трагично загиналия само месец преди това младеж Ян Палах, изразена в текста под карикатурата в органа на БКП: „Колко мило, че се върнахте, колко жалко, че не се запалихте там“. Особено обидно за чешките работници е това, че: „Ироничната забележка... по груб начин осъжда паметта на студента Ян Палах, който в знак на протест срещу ограничената свобода на чехословашкия народ, принуден от мощта на чуждите сили, прие доброволно смъртта чрез изгаряне“. Пак там, оп. 25, а. е. 2739, л. 233–235.

[34] Така е формулирана основната цел на културната пропаганда в решение на Политбюро на ЦК на БКП от 25 март 1958 г. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 33, а. е. 662, л. 306–307.

[35] Културната пропаганда е причислена към идеологическата работа, което по думите на Катя Аврамова означава, че в със Запада „не може да има никакво мирно съвместно съществуване“. Пак там, а. е. 662, л. 303.

[36] Отчет за работата на отдел „Пропаганда“ през 1961 г. Пак там, а. е. 743, л. 9–18.

[37] За това говори преди всичко тематиката на снимковите витрини за българските институции в чужбина и на препоръчвани фотоизложби: България страна на минерални извори, Денят на славянската писменост, Христо Ботев, Млади оперни певци, Надпяване в Родопите, Универсиадата, Нашето Черноморие, Красива България, Българска възрож-

През първата половина на 60-те години все по-ясно се очертава критично-самокритичната оценка за методите и резултатността на българската външна пропаганда. В доклада „По някои проблеми за координирането на задграничната пропаганда“, датиран 27 февруари 1963 г., се говори за „сериозни слабости“ и най-вече за това, че на външната пропаганда ѝ „липсва гъвкавост... съдържанието на печатните материали, изложби, фотовитрини, на радиопредаванията не винаги отговорят на вкуса, нуждите и изискванията на народите, за които са предназначени“[38]. Намерено е и обяснението – невъзможността на България да дава средства за външна пропаганда, съизмерими с възможностите на страни като САЩ, ФРГ, Япония[39]. И тъй като е ясно, че финансовите възможности на Българи са и ще останат ограничени, изходът се търси в координацията на усилията за външна пропаганда, които в някои случаи – напр. при този с Финландия, се оказват ефективни. В документа недостатъците са формулирани точно – многобройност на институциите, които се занимават с външна пропаганда, разпокъсаност на техните усилия, непознаване на чуждестранните пропагандни постижения, бюрократични методи за разпространяване на пропагандните материали. А формулирането на проблемите се оказва предварителното условие за преструктуриране на дейността. В духа на епохата, решенията за подобряване на външнополитическата пропаганда се вземат преди всичко на партийни форуми и от партийни органи. През 60-те години могат да се изброят следните решения: на Политбюро на ЦК на БКП от 1963 и 1969 г., на пленума на ЦК на БКП, проведен през април 1966 г., решения на Секретариата на ЦК на БКП № 511 от 1967 г. и № 75 от 1968 г.

Най-успешната промяна в качеството на външната пропаганда е осъществена в края на 60-те години, когато е създадена Агенция „София-прес“ като медийно обединение. За единен център, който да подготвя качествени и разнообразни пропагандни материали на чужди езици, започва да се говори още в доклада от 1963 г.[40] На 1 март 1972 г. Секретариатът на ЦК на БКП приема специално решение за „подобряване дейността на агенцията“, в което се отчита като успех пускането в действие на модерната полиграфическа и филмова база, но заради „неправилно тълкуване и прилагане на принципа за самоиздръжка“ агенцията е лишена от особения си статут и е приравнена на сродните ѝ български организации[41]. Модерната печатна база на Агенцията започва дейност през 1972 г.

денска дърворезба, Българска архитектура, Паметници на културата в България, Зимен спорт в България и т. н. Пак там, л. 14.

[38] Пак там, а. е. 1398, л. 1.

[39] Пак там, л. 4.

[40] Пак там, а. е. 1398, л. 1–20.

[41] Пак там, оп. 58, а. е. 67, л. 55–56.

с печатна база, фотолаборатория и кинолаборатория[42]. Благодарение на тази модернизация през 70-те години рязко нараства издаването на българска литература на чужди езици – 5821 заглавия, подобрява се качеството на списанията „България“, издавани на 13 езика и в тираж от 2,5 млн.[43] Започва издаването и на новия вестник „Софийски новини“ на английски и немски, както и производство на професионално изработени цветни документални филми – заснети са и са размножени 94 рекламни филма.

В края на 60-те години външнополитическата пропаганда разширява езиците, на които предлага своите пропагандни послания. Агенция „София-прес“ започва да издава книги и брошури в масови тиражи освен на традиционните руски, английски, френски и немски език, и на испански, арабски, турски, гръцки, сърбохърватски, чешки и румънски език[44]. Разширява се и радиопропагандата – Радио София излъчва предавания на чужди езици в рамките на 23 часа дневно на 11 езика, между който най-важните са арабският, турският и гръцкият. Тези три най-използвани в радиопропагандата езици ясно показват приоритетите в българската външна пропаганда – на първо място са Балканите, а след това идват арабските държави, икономическите връзки с които особено се засилват през този период. Увеличават се и предаванията, предназначени за българите в чужбина, които също са насочени към по-големите български общности в съседните страни[45].

Сред балканските проблеми основно място през 70-те години заема спорът на България с Югославия по „македонския въпрос“ – става дума за спор, който се води не за националното самоопределение на жителите на СР Македония, която е съставна част от СФР Югославия, а за историческата им принадлежност към българската общност. Пример за този спор дава една шифрограма на посланик Петков от 14 април 1971 г. Българският дипломат е извикан в югославското външно министерство при Вуколич, където му е връчен протест, заради „териториални претенции“ на България към СФРЮ. В подкрепа на протеста са изброени следните факти: рецитал за 8 март, където са били споменати македонски територии като български, представление на Театъра на народната армия на пиесата „Майстори“ на Р. Стоянов, за която в програмата се казвало, че е представена в българския град Скопие през 1942 и 1943 г., прожекцията

---

[42] *Русинов, С*. Как западни банки дават кредит на наш комунист. Интервю на Валентина Петкова. – Труд, бр. 242, 2 септ. 2008.

[43] За сравнение: в началото на 60-те години БТА издава седмичен бюлетин в тираж около 1000 екземпляра на руски, френски, английски и испански език. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 33, а. 1398, л. 34.

[44] „Справка за дейността на МВнР за популяризиране на българската култура, изкуство и литература в чужбина“, 1969 г. ДА на МВнР, оп. 20 п, а. е. 4, л. 66.

[45] Пак там.

в Бейрут на филма „Иконостасът“ по романа „Железния светилник“ на Димитър Талев, където Битоля и Кичево били споменати като български градове, и най-вече – изложба в България, където са обозначени 13 неприятелски радиостанции, между които тези от Белград, Ниш, Скопие и Загреб. Антибългарската кампания, която се гради върху исторически позовавания на принадлежността на македонските земи към българското етническо пространство в миналото, се изразява и в медийното обрисуване на българите като „физически уродливи, с къси и криви крака, приписват им се отвратителни национални черти, които се обясняват с хунския им произход“[46]. В задачите на Агенция „София-прес“ влиза контрапропагандата срещу подобни нападки, но българската медийна агенция запазва добрия тон, като в отговор на атаките публикува само брошури с исторически доказателства от областта на езикознанието, етнографията, литературата и т.н. Положителна оценка, макар и с уговорки, получават пропагандните материали, подготвени от „София-прес“, и от такава проблемна страна от Източна Европа, каквато е Полша. В доклад от Варшава се признава: „София-прес“ през последните една-две години се утвърди като една сериозна и авторитетна агенция за пропагандна дейност в чужбина“[47]. Такива са традиционните функции, които изпълнява Агенция „София-прес“ през 60-те и 70-те години, когато се утвърждава като най-важна институция за подготовка на печатни, фото и филмови материали, предназначени за българската външна пропаганда.

Изцяло нови задачи получава Агенция „София-прес“ през втората половина на 80-те години, когато в България е извършен „възродителният процес“ (насилственото преименуване на българските турци в рамките на няколко месеца в края на 1984 и началото на 1985 г.). Още в първите месеци на 1985 г. „София-прес“ подготвя печатни материали за положението на мюсюлманите в България, които са разпространявани от българските посолства[48]. През 1986 г. най-търсен от българските посолства е пропагандният филм „Мюсюлманите в България“[49], както и полемичната брошура „Кой се интересува от българските мюсюлмани и защо“[50]. През 1988 г. пак „София-прес“ подготвя, превежда на чужди езици и разпространява пропагандния бюлетин „Свободата на съвестта и живота на вярващите общности в България“[51].

---

[46] ДА на МВнР, оп. 5 ш, а. е. 913, л. 131.

[47] Докладна записка на първия легационен секретар на Посолството на НРБ във Варшава И. Иванджийски от 15 юли 1971 г. Пак там, оп. 27, а. е. 2163, л. 87.

[48] Сведения за реализацията на материалите на „София-прес“ в ливанската преса дава българският посланик Й. Калайджиев. Пак там, оп. 42-7, а. е. 7329, л. 1–2.

[49] Пак там, оп. 43-17, а. е. 21, л. 8–10.

[50] Пак там, оп. 43-2, а. е. 424, л. 2.

[51] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 71, а. е. 305–88, л. 30.

Започналите по същото време под влияние на съветската „перестройка“ промени в България засягат и организирането на външнополитическата пропаганда. Цялостните преобразования, лансирани в Юлската концепция от 1987 г., създават възможности за раздвижване и на българските журналисти, ангажирани с външната пропаганда. През август 1987 г. ръководството на Агенция „София-прес“ се обръща към председателя на Народното събрание Станко Тодоров с предложение да бъде създаден нов пост към българския парламент – говорител, който да осъществява контактите с рязко увеличените като брой чуждестранни журналисти[52].

Както личи от този общ преглед на развитието на българската външна пропаганда в епохата на социализма, в началото тя е толкова неефективна, че може да се нарече контрапропаганда. Постепенно обаче започва да се подобрява и през 80-те години се опитва да повтори някои от успешните западни модели. Това обаче съвпада с резките политически, а всъщност геополитически промени, които в края на 1989 г. прекъсват този процес. Може да се предположи, че основният недостатък на социалистическата външна пропаганда е нейната идеологизация, но е несъмнено, че тя постепенно започва да се освобождава от нея. Истинският проблем на българската външна пропаганда е онова, което е било валидно както за предвоенния период, така и за годините на прехода – принципното ѝ подценяване от страна на държавните институции, въпреки огромното значение на представянето на България пред външния свят.

[52] ЦДА, а. е. 540–88, л. 89–92.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ЦИКЛИЧНАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА ПРЕЗ 70-ТЕ И 80-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК И СИВ

Господинка Никова

Днес, когато непрекъснато се говори и пише за икономическата криза, аналогии се правят само с Великата депресия от 1929 г., а се премълчава известният от учебниците по икономикс факт, че при пазарното стопанство тези явления са циклични.[1] Още през 1927 г. Н. Кондратиев публикува своето откритие за цикличността при развитието на световната икономика. Проучвайки данните от съществуващата дотогава статистика, той установява, че на всеки 40–50 години основните показатели в световното стопанство бележат рязък спад. Следва период на преразпределение на пазарите и войните, а след него на иновациите и на стопанския подем. По този начин руският икономист става основоположник на теорията за дългата вълна на конюнктурата.[2]

Откритието на Кондратиев за цикличността се потвърждава и от хронологията на последвалите го три големи кризи – от 1929 г., 1971 г. и 2008 г. Наистина отстоянието между началото на първата и втората е 42 години, а на втората и третата – 37. По всяка вероятност тенденцията към скъсяване на промеждутъчния интервал се дължи на ускоряващата

[1] За съжаление, икономистите имат повече афинитет към извеждането на модели за бъдещото, отколкото към анализа на архивни документи и „остарели“ статистически данни. Стопанските историци пък се разпиляват между фактите за дърветата и забравят за гората. Изненадата и паниката от настоящата рецесия показват, че дори сред гилдията на експертите не съществува единно мнение за характера на кризата, а оттам за причините, които я пораждат, за продължителността и последиците от нея.

[2] За това откритие през 50-те години Френската академия на науките номинира Н. Кондратиев за нобелова награда. Признанието обаче, идва посмъртно, тъй като той е екзекутиран още при първите сталинови чистки и дълго време остава непризнат в родината си.

се динамика на технологичните нововъведения и на процеса на глобализация. Поради същите причини, се наблюдава и тенденция към увеличиване продължителността на кризисните явления и към намаляване времетраенето на „светлите“ периоди, т. е. на периодите на икономическа стабилност. Според някои изследователи, САЩ започва да излиза от Голямата депресия още от 1934 г., прилагайки за пръв път на практика идеите на кейнсианството.[3] През 30-те години се появява просветление и в европейската икономика, но то се дължи главно на бума на военната индустрия. Всъщност за Европа и за международното стопанство цикълът на кризата завършва едва след края на Втората световна война, т. е. след около 15 години.

След войната настъпват кардинални промени във всички области на обществения живот. В света се формира три-полярен политико-икономически модел – Западен блок, Източен блок и страни от Третия свят. В двете части на разделена Европа възникват и първите наднационални стопански институции – Съветът за икономическа взаимопомощ (СИВ)[4] и Европейската икономическа общност (ЕИО).[5] Властващото международно разделение на труда облагодетелства развитите промишлено държави и кара страните с преобладаващи аграрни структури да се стремят към ускорена индустриализация.

Световното стопанство се развива относително спокойно около 26 години. В началото на 70-те години обаче, отново се появяват предвестници на сериозни кризисни явления – валутна нестабилност, бързо покачване на цените на енергоносителите и суровините, свръхпроизводство и стагнация в промишлеността. Следва период на трескаво търсене на нови пазари, придружено от свръхинвестиране и кредитиране, които предизвикват всеобща задлъжнялост. Възникналата свръх неликвидност, задълбочава валутно-финансовата нестабилност и кризата в реалната ико-

---

[3] По този, както и по други жизнено важни въпроси, икономистите рядко стигат до общи изводи. За излизане от кризата, Дж. М. Кейнс препоръчва на американския президент Фр. Рузвелт мерки, насърчаващи потребителското търсене, като главно условие за възстановяване на пазара и производството. Фактически английският икономист извършва най-голямата революция в политикономията през XX в. Идеите на кейнсианството, стоят в основата на модерната социална държава, която чрез кредитно-данъчната си политика покровителства просперитета на средната класа, явяваща се не само масов потребител и производител на материални и духовни блага, но и основен данъкоплатец и крепител на фиска. Те спомагат и за по-бързото стопанско възстановяване на Западна Европа след Втората световна война.

[4] СИВ е основан през януари 1949 г.

[5] Основите на ЕИО се полагат с подписването през 1957 г. на Римския договор. Страните-учредителки са ФРГ, Франция, Италия, Белгия, Холандия и Люксембург. Тогава организацията изпълнява главно икономико-търговски функции и е известна още под названието Общ пазар.

номика – рецесията в производството, инфлацията и безработицата. За разлика от Великата депресия, когато пазарът е основният регулатор, кризата от 70-те години протича при по-активна намеса на държавните и наднационалните институции в икономиката.[6] Поради прилаганите регулативни механизми, въпреки изостряното на конкуренцията за нови пазари и на политическата конфронтация между двата блока, Студената война не прераства в „гореща“. Вероятно на тази причина се дължи и по-голямата продължителност на кризата. Пълният ѝ цикъл обхваща един почти 20-годишен период. Развитите западни държави излизат от нея към средата на 80-те години, когато страните от СИВ започват да чувстват осезателно нейните удари. Забавеното въздействие безспорно се дължи на относителната затвореност на социалистическата общност и на практиката на организацията да съгласува дългосрочно не само производствените и търговските планове на своите членове, но и външноикономическата им политика спрямо трети страни.[7]

Причините за периодичното „прегравяне“ на световната икономика засега не са напълно изяснени. Най-вероятно това се дължи на изчерпването на възможностите за стопански растеж при определен тип международно разделение на труда и на пренасищането на пазарите с характерните за него продукция и услуги. Специално кризата, стартирала от началото на 70-те години, е породена от свръхпроизводството на промишлена и най-вече на машиностроителна продукция. Обемът на тази продукция надхвърля възможностите на международните пазари и вътрешното потребление, и не е съобразен с капацитета на енергийните и суровинните източници. За това допринасят и амбициите на страните от СИВ да се еманципират индустриално. Всъщност кризисните явления

---

[6] До края на 70-те години идеите на кейнсианството доминират в Западна Европа и САЩ. Последователите на Кейнс – неокейнсианците, отделят по-голямо внимание на реалната икономика, насърчават умереното планиране и запазването на регулативните функции на държавата и на наднационалните институции в струкуроопределящите отрасли.

Фактически по това време в развитите западни държави преобладава смесена пазарна икономика със социална насоченост. Дори някои икономисти стигат до извода, че независимо от идеологическата и политическата конфронтация, между капиталистическата и социалистическата икономически системи вече не съществуват принципни различия. И при двете е налице висока степен на уедряване и наднационална концентрация на стопанските субекти, и обобществяне на собствеността. Разбира се, с тази съвсем немаловажната разлика, че западните концерни са изградени на акционерен принцип, при запазване статута на частната собственост, а при т. нар. „реален социализъм“ последната е изцяло държавна. Именно през 70-те години придобива широка популярност и теорията за конвергенцията, т.е за възможността от постепенно сливане на двете обществени системи.

[7] Тази практиката поражда и илюзията за недосегаемостта на дирижирана изцяло от държавата икономика от неблагоприятните явления на свободния пазар. За съжаление, тя и до днес се споделя от някои наши политици и икономисти.

сигнализират за назрялата необходимост от преструктуриране на икономиките и на международните пазарни потоци. На вратата чукат новите информационни технологии, а индустриализацията престава да бъде единственият признак за модерност. Процесът на обновление обаче изисква повече време и преминава през различни цикли. Той се съпътства от дълбочинни промени в управленската философия и обществените нагласи, политическата карта на света, и т. н.

Последиците от последната за XX век циклична криза са класически и не по-малко разтърсващи. Тя е една от причините, ускорили агонията и гибелта на СИВ[8] и на икономиките от „социалистически“[9] тип. Макар и завършила безкръвно, Студената война също има своите победители и победени – бившите страни-членки на СИВ и гравитиращите към тях държави. За дълго време идеите не само на социализма, но и на кейнсианството изпадат в немилост. Настъпва поврат както в социално-икономическата философия, така и в управленската практика, в ценностната система и т. н. Политическата карта на света рязко се променя. От лицето ѝ изчезват десетки държави, а на тяхно място се появяват нови. Настъпва ерата на постиндустриализма и на бума на информационните технологии.

* * *

Всъщност как се развива кризата през 70-те и 80-те години?

Стабилността на световните финансови пазари се разклаща през 1971 г., когато основната конвертируема валута – американският долар, губи златното си покритие. От 1974 г. започват да се прилагат нови принципи за установяване на курсовите съотношения на международните пазари и се въвежда „плаващата валута“.[10] През 1973 г., след поредната арабско-израелска война, ОПЕК ограничава производството на петрол и вдига цената му. Всъщност това политическо решение поставя началото на трайна тенденция към поскъване на горивата. Причината е в изпреварващите темпове на промишленото производство, което непрекъснато увеличава дефицита от енергоносители и суровини.

---

[8] В съществуващите досега публикации крахът на СИВ и на членуващите в него страни се обяснява само с идеологическата обремененост и другите иманентни недостатъци на „социалистическата икономика“, както и с настъпилите политически промени.

[9] Познатата от близкото минало „социалистческа икономика“ в известна степен е антисоциална. Въпреки някои безспорни социални придобивки, като ликвидиране на безработицита,безплатно образование и медицинско обслужване, този тип икономика се характеризира с постоянен дефицит от стоки за потребление и със съзнателно поддържано ниско ниво на заплащане на труда. За съжаление, голяма част от съвременните български политици и икономисти продължават да считат ограничаването на ръста на доходите за „панацея“ срещу инфлацията.

[10] ЦДА, Ф. 1244, оп. 1, а. е. 155 , л. 214.

В 1974 г. приръстът на промишлената продукция в развитите западни държави пада на 1,2%. Стагнацията е последица не само от валутната и енергийната криза, но и от свръхпроизводството през предходните години. През периода 1970–1973 г. произведената само от страните-членки на ЕИО[11] промишлена продукция нараства с 20%, т. е. годишният прираст е около 6,3%.[12]

За да преодолеят рецесията, западноевропейските държави и най-вече ФРГ, подобно на Япония, предприемат експанзионистична търговско-инвестиционна политика спрямо пазарите на Третия свят и Източна Европа. Подпомагани от държавната политика, западните концерни активизират не само износа на машини, инсталации и технологии, но и на инвестиции за изграждането на комплексни обекти за съвместно, кооперирано производство. Този външноикономически курс подхранва илюзията, че възниква нов световен ред и се дава шанс за модернизацията на по-слабо развитите индустриално страни. Той въодушевява и ръководствата на повечето страни от Източния блок, но същевременно стимулира и центробежните им настроения. Пренебрегването на ембарговите ограничения, налагани от Вашингтон, върху вноса в комунистическия ареал на стратегически стоки и нови технологии изостря и противоречията между Западна Европа и Япония, от една страна, и САЩ, от друга.

Както и при Голямата депресия, за да съживят производството, властите във Вашингтон се стремят да раздвижат вътрешния пазар. Към американците е отправен патриотичният призив да купуват повече стоки. За да засилят покупателните възможности на средната класа и масовото потребление, до края на 70-те години и страните-членки на ЕИО продължават да прилагат кейнсианските социално-икономически подходи.

Предприетите мерки забавят развитието на кризата, но подобно на природна стихия и през 1980 г. тя все още не е овладяна. Стопанската активност и курсът на долара продължават да падат, а инфлацията и безработицата растът. В индустриалните западни държави броят на безработните надминава 24 млн. души. Изострящият се ирано-иракски конфликт вдига цената на нефта, произвеждан от ОПЕК. Само за две години тя скача от 13 на 32–37 долара за барел.[13] Външната задлъжнялост на страните от Третия свят надминава 800 милиарда долара. Те са принудени да изплащат ежегодно по 130 млрд. д. само за лихвите. Невъзвръщаемостта на инвестиционните и търговските кредити предизвиква и спад във външнотърговската активност.[14]

---

[11] По това време в ЕИО членуват все още само шестте страни – учредителки.

[12] Пак там, Ф. 1244, оп. 1, а. е. 155 , л. 177.

[13] Пак там, а. е. 187, л. 97– 113

[14] Пак там, а. е. 230, л. 90.

За разлика от Япония и страните-членки на ЕИО, САЩ продължава да спазва рестриктивната си политика по отношенение на страните със социалистическа ориентация. След събитията в Полша през 1980 г. той обявява бойкот на комунистическите държави и се стреми да им наложи кредитна и икономическа блокада. Вашингтон притиска и партньорите си да се присъединят към бойкота, и да ограничат отношенията с Източна Европа. Въпреки натиска, страните-членки на ЕИО, най-вече ФРГ, продължават да се стремят към по-активни икономически отношения с Източна Европа и Третия свят, но същевременно укротяват индустриалното си производство.

Кейнсианските методи, които по принцип подценяват значението на парите и управлениието на паричните потоци, не са в състояние да решат проблема с ликвидността на валутните и кредитните пазари. Кризата в САЩ, където системата на кредитиране е най-развита, продължава да набира сили и през 1984 г. достига своя пик. Щатите отново проявяват пионерски дух и първи прилагат механизмите на новата монетаристка теория.[15] За да обуздаят инфлацията, увеличават лихвените проценти. По този начин ръстът на паричната маса в обръщение се съкращава и доларът се стабилизира. Увеличаването на лихвените проценти и стабилизирането на долара отслабва позициите на другите западни валути и отваря по-широко пред Вашингтон вратите към международните капиталови пазари.[16] Съчетавайки разумно механизмите на двете икономически учения – кейнсианството и монетаризма, САЩ преодолява с дивиденти поредната циклична криза и укрепва лидерската си позиция в световната икономика. Той става водещата държава не само на капиталовите пазари, но и в новите информационни технологии.

За съжаление, кризата, която предполага и ново начало, води до революционна промяна в социално-политическата философия. След встъпването на Р. Рейган на призидентския пост през 1981 г. започва и т. нар. „консервативна революция". Рейганомиката възкачва на модния подиум шотландския профил на А. Смит и издига в култ ценностите на стопанския либерализъм.[17] Новата монетаристка теория ревниво изтласква кейнсианството. За дълги години икономиката е оставена на произвола на пазарната стихия, което облагодетелства главно тънката прослойка на финансовия и стопанско-политическия елит.

За разлика от страните с пазарна икономика, през 70-те години СИВ видимо остава вън от кризата. През този период той значително разши-

---

[15] През 1976 г. монетаристката теория получава международно признание след връчването на Нобеловата награда на нейния основоположник М. Фридман.

[16] ЦДА, Ф. 1244, оп. 1, а. е. 187, л. 107.

[17] *Бухолц, Т.* Живи идеи от мъртви икономисти. С., 1993, 259–282.

рява своето териториално влияние. За негови членове са избрани още две неевропейски държави – Република Куба и Социалистическа република Виетнам (Северен Виетнам). С тях броят на редовните членове на организацията достига десет. Останалите страни-членки са: Народна република България (НРБ),[18] Унгарската народна република (УНР),[19] Германската демократична република (ГДР)[20], Полската народна република (ПНР), Социалистическа република Румъния (СРР), Съюзът на съветските социалистически републикаи (СССР), Чехословашката социалистическа република (ЧССР),[21] и приетата през 1962 г. Монголска народна република (МНР).

По силата на подписаното през 1965 г. споразумение, в работата на органите на Съвета и в неговите форми на сътрудничество редовно участва и Федеративна народна република Югославия (ФНРЮ).[22] Около 40,5% от стокооборота на Югославия е свързан със страните от СИВ.[23] Като наблюдатели на заседанията на Сесията на Съвета присъстват и представители на развиващите се страни, които са със социалистическа ориентация – Народна демократична република Йемен, Корейската народна демократична република, Лаоската народна демократична република, Народна република Ангола, Социалистическа Етиопия, Демократична република Афганистан, Народна република Мозамбик, Народна република Кампучия.[24] През 1973 г. СИВ подписва споразумение за икономическо сътрудничество с Финландия, а в 1976 г. със Съединените мексикански щати и с Ирак. Интерес към установяване на по-активни отношения със Съвета проявяват Индия, Бангладеш, Перу и др.[25]

През периода 1970–1973 г. общият обем на произведената промишлена продукция в страните от СИВ нараства с 30%, т.е. с 10% повече от общото индустриално производство в ЕИО.[26] През същия период държавите-членки увеличават стокообмена помежду си с машини и оборудване 1,5 пъти.[27] Въпреки ежегодното нарастване на взаимнната търговия и възприетата специализация в машиностроенето, още от втората поло-

---

[18] Във всички документи на СИВ и в протоколните изказвания страните-членки се подреждат по азбучен ред, на руски език и България винаги е на първо място.

[19] Унгария е втора по ред, защото на руски е Венгрия.

[20] ГДР е приета за член на СИВ през 1950 г.

[21] От страните-учредителки само Албания напуска СИВ през 1961 г.

[22] През 80-те години ФНРЮ се преименува на Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ).

[23] ЦДА на НРБ, ф. 1244, оп. 1, а.е. 236, л. 156; а.е. 230, л. 95.

[24] Йемен дори прави постъпки да стане член на СИВ, но молбата му е отклонена.

[25] ЦДА, Ф. 1244, оп. 1, а. е. 185, л. 1–13.

[26] Пак там, а. е. 155, л. 190–220.

[27] Пак там, а.е. 57, л. 1–15.

вина на 60-те години при тази продукция се наблюдава тенденция към растящо свръхпроизводство. При това специализираната продукция обхваща само 40% от взаимния стокооборот с произведения на машиностроенето.[28]

Благодарение на дирижираното планиране, до края на 70-те години страните от СИВ запазват висок средногодишен прираст в тежката промишленост – около 8%.[29] През 1980 г. леенето на стомана в страните-членки на СИВ е с 15% повече от това в ЕИО и с 10,5% по-високо от това в САЩ, но ефективността на използваните черни метали е много по-ниска. Многократно по-висока остава и енергоемкостта на индустриалното производство.[30] При поддържаните високи темпове на промишлено развитие ежегодно ескалира и енергийно-суровинният дефицит. Проблемът се задълбочава и от световната енергийна криза. В рамките на СИВ цените на петрола и горивата периодично растът, а за останалите се запазва статуквото. От 1975 г. започва разработката на Комплексна програма за обезпечаване на нуждите от основните видове енергия, горива и суровини за периода до 1990 г. Тя предвижда съвместно строителство на допълнителни мощности за тяхното производство преди всичко на територията на СССР. Това са Криворожкият и някои други железорудни минно-обогатителни комбинати, Уст-Илимският целулозен завод, Киембаевският азбестов минно-обогатителен комбинат, Заводът за феросплави, Заводът за фуражни дрожди в гр. Мозири др., Хмелницката и Южноукраинската АЕЦ, разработката на Ямбургското газово находище, и изграждането на магистралния газопровод до западната съветска граница, с дължина 4800 км. Посочените обекти се изграждат съвместно от страните-членки на СИВ. Те финансират и строителството им, чиято проектна стойност надхвърля 9 млрд. преводни рубли. Основната част от инвестициите – 7,5 млрд. пр. р., се реализира през периода 1976–1980 г.[31] Подписват се и дългосрочни споразумения за усилени геологопроучвателни работи на територията на Монголия и Куба, за разработка на минералните находища и за съвместно изграждане на минно-обогатителни комбинати.[32]

За да осигурят пазари за пласиране на индустриалните си стоки и за закупуването на дефицитни суровини, страните-членки на СИВ възприемат експанзионистичната външнотърговска политика на западните държави. През 70-те години те поддържат активни икономически отношения с 64 развиващи се страни – 22 в Азия, 29– в Африка и 13 в Латинска Америка.[33]

---

[28] Пак там, а.е. 155, л. 27.
[29] Пак там, а.е. 57, л. 1–15.
[30] Пак там, а.е. 230, л. 103; а.е. 198, л. 108.
[31] Пак там, а.е. 149, л. 5; а.е. 239, л. 37–42.
[32] Пак там, а.е. 198, л. 156 и сл.; а. е. 199, л. 17 сл.
[33] Пак там, а.е. 185, л. 1–13.

По редица добре познати причини, по-голямата част от източноевропейските машини, съоръжения и комплектни обекти не са конкурентноспособни на западните. Поради това експанзията на страните от СИВ е свързана с много по-усилено, при това държавно кредитиране, предоставяно най-често при неизгодни условия и необезпечена ликвидност. За да станат по-конкурентноспособни, някои от страните-членки на СИВ се възползат и от откритата се възможност да внасят модерни технологии и инсталации от Запад. Това ги принуждава да правят нови свръхинвестиции и сами да трупат огромни неликвидни задължения в конвертируема валута.[34]

Поради липса на достатъчно инвестиции, през 1980 г. някои съвместни проекти отпадат от дългосрочните плановете. Сроковете за завършване на строителството на посочените по-горе обекти на територията на СССР се удължава до 1990 г. или до 1995 г. Тогава се предвижда да започне и изплащането им с произвежданата от тях продукция.[35]

Негативните тенденции обаче, се признават за първи път на Икономическото съвещание на партийните и правителствените лидери на страните-членки на СИВ, и на последвалата го 38-а извънредна Сесия на Съвета, проведени в Москва през юни 1984 г. Отчита се, че темповете на развитие на промишлеността и взаимната търговия падат, че съществува сериозно напрежение в осигуряването на продоволствие, енергия, горива и суровинни, че производствената база е изостанала технологично, а енергоемкостта остава висока.[36]

Набелязаните мерки за преодоляване на кризата са традиционни и неадекватни, като „по-добро използване мощностите в машиностроенето и химическата промишленост“, „задълбочаване на съгласуването на икономическата политика“, „координация на плановете“ и т. н. „За укрепване на технологическата независимост от Запада „ се предвижда да се разработи и приеме дългосрочна (за 15–20 години) Комплексна програма за научно и техническо сътрудничество. За да се преодолее енергийната криза, се решава СССР да съсредоточи усилията си върху добива на горива и суровини, а другите производства, да се поемат от останалите страни-членки. Те трябва да осигурят и капиталовложенията за реконктрукция и модернизация на съветската добивна промишленост, които възлизат на 45–55 млрд. р.[37] Приема се решение да се разработи и стратегия за разширяване на сътрудничеството с развиващите се страни. Поради голямата им кредитна задължнялост, препоръчва се нова рискова стъпка – да се реинвестира в икономиките на длъжниците, с надеждата, че по този начин те ще успеят, да изплатят дълговете си.[38]

---

[34] Пак там, а.е. 225, л. 2.
[35] Пак там, а.е. 239, л. 37–42.
[36] Пак там, а.е. 225, л. 1–5.
[37] Пак там, а.е. 230, л. 98.
[38] Пак там, а.е. 225, л.13–70.

Към средата на 80-те години СИВ поддържа търговско-икономически отношения със 101 страни, в това число с 29 от Азия, 51 от Африка и 21 от Латинска Америка. Статут на специален наблюдател в СИВ, подобен на този на Югославия, получава и Република Никарагуа. Съветът сключва договори за сътрудничество с Йемен, Мозамбик, Ангола, Етиопия и др. Съгласно условията на тези договори се създават и двустранни комисии за икономическо и техническо сътрудническо. СИВ проявява активност и за разширяване на търговско-икономическите отношения с Канада, Австралия и Япония. През 1986 г. подписва договор и с ЕИО, който регламентира икономическите отношения както между двете организации, така и на двустранна основа – между техните членове.[39]

Общият обем на инвестициите в развиващите се страни до началото на 1986 г. възлиза на 38,5 млрд. р., а ежегодната помощ съставлява около 3,6 млрд. р. Дотогава там са въведени в експлоатация и се строят общо около 5000 промишлени и други обекти. В порядъка на кооперирането се изграждат около 200 обекта, обемът на задълженията по които надхвърля 6,6 млрд. р. На някои страни, като Етиопия, Никарагуа и Лаос, се оказва помощ и безвъзмездно или чрез преференциални цени.[40]

Създаденият към Международната инвестиционна банка (МИБ) специален фонд за кредитиране на развиващите се страни дестабилизира банката. Нейното финансовото състояние и това на другата кредитна институция на СИВ – Международната банка за икономическо сътрудничество (МБИС) се влошава и поради неликвидната задлъжнялост на страните-членки на Съвета към тях.[41] В условията на свръхпроизводство, неравностойна конкуренция и растяща кредитна задлъжнялост организацията започва да губи външните си пазари. Само за 1985 г. дялът на развиващите се страни в общия обем на стокооборота на държавите-членки спада с 6,8% в сравнение с 1984 г.[42]

Промяната на политическия курс на Москва след идването на М. Горбачов на власт през 1985 г. само удължава агонията, но не е в състояние да предотврати нито технологичното изоставане, нито финансово-икономическия колапс. Комплексната програма до 2000 г. за по тясно научно-техническо сътрудничество в областта на електронизацията, автоматизацията и използването на биотехнологиите в производството, и на ускореното развитие на атомната енергетика, се приема едва в края на

---

[39] Пак там, а.е. 155, л. 27. Преговорите между двете организации се водят повече от 10 години, а за сключването на договора голямо съдействие оказват сондажните контакти на българския министър на външната търговия Христо Христов със заместник-председателя на Комисията на Европейския съюз В. Хаферкамп.

[40] Пак там, а.е. 234, л. 9–10

[41] Пак там, а.е. 239, л. 168–170.

[42] Пак там, а.е. 239, л. 168–170.

същата година.[43] Курсът към преимуществено развитие на тежката индустрия и нейната крайна дестинация – машиностроенето, остава непроменен. Възприетата от СИВ специализация на производство в 1986 г. обхваща над 16 000 вида машини, възли и детайли[44], пласментът на голяма част от които не е осигурен чрез взаимните доставки. Тромавата бюрократична машина обаче, трудно се пренастройва. Натиск върху страните-членки да не посягат върху сакралния постулат на „социализма“ – доминантата на тежката индустрия, оказват и новите стопани на Кремъл. Естествено СССР изхожда и от собствените си интереси – да не загуби контрол върху източноевропейската икономика и основните си пазари.

Страните от СИВ нямат и развит вътрешен пазар, тъй като само около 5% процента от произвежданата промишлена проукция е предназначена за масово потребление. Стагниращо въздействие върху нарастването на потреблението оказва и традиционният комунистически похват да се противостои на инфлацията чрез ниското заплащане на труда.[45] През втората половина на 80-те години СИВ продължава да функционира само като една формална, бюрократична организация със затихващи функции. След неуспешните, в повечето случаи вербално-пожелателни, усилия да бъде реанимиран, през 1991 г. Съветът се саморазпуска. Страните-членки изпадат във финансово-икономически колапс. Те се деиндустриализират и с мъчителни усилия тръгват отново от нулата да търсят своето място в международното разделение на труда. Още по-жестоки са икономическите и особено политическите последици за голяма част от сателитните държави на СИВ. Всъщност фазата на преразпределението на пазарите протича за сметка на неговия ареал на влияние.

За съжаление и сега масмедиите ни засипват с тревожна информация за кризата, като за пандемия на човешката цивилизация, чиято етиология и лечение не са известни. Предпоследната циклична криза зарежда с оптимизъм, че войните не са задължителен компонент на дългия цикъл на вълните. Историческият опит показва, че вече съществуват и механизми за справяне с кризисните явления, предизвикани както от пазарния, така и от регулативния волунтаризъм. Разковничето е не в бездействието и във взаимното отричане на различните икономически теории, а в умелото им съчетаване, и прилагане на практика на доказалите себе си методи. Може би вече е назрял моментът, на глобалния характер на цикличните кризи да се противодейства и чрез създаването, по подобие на ООН, на един постоянно действащ, международен икономически орган.

---

[43] ЦДА, ф. 1244, оп. 1, а.е. 239, л. 18.

[44] Пак там, а.е. 236, л. 142.

[45] През 1988 г., когато Т. Живков и М. Горбачов са вече в твърде обтегнати отношения, българското ръководство се опитва да коригира този недъг, но е твърде късно.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

КОМИТЕТЪТ НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЖЕНИ В ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА В НРБ (1950–1958)

Илияна Марчева

Установилата се след 1947 г. политическа система в България, характеризираща се с доминиране на комунистическата партия, не изключва, а предполага наличие на масови организации, които трябва да играят ролята на медиатори или трансформатори на политиката на тази партия към определение слоеве или групи или към обществото като цяло.

Една такава организация, чиято история още не е написана, е Комитетът на българските жени. Той е наследник на БНЖС, създаден е през декември 1950 г. под названието Комитет на демократичните български жени към НС на ОФ, а от 1958 г. до 1990 приема името Комитет на българските жени. До 1988 г. той е към НС на ОФ без собствени структури, а след това приема решение да изгради такива, оставайки в системата на ОФ до закриването му през януари 1990 г. Тогава се създава Демократичен съюз на жените, начело с Н.Ананиева и Ем.Масларова, който обаче бърза да се разграничи от стария, наричан в обстановката на смяна на системата казионен Комитет на жените.

Предисторията на Комитета на демократичните български жени.

Предисторията на Комитета на демократичните български жени е свързан с дейността и функционирането на неговия предшественик БНЖС през сложните времена на „народната демокрация“ 1944–1947 г. и „сталинизация“ на политическата система 1947–1950 г. Женският съюз възниква на основата на съществувалия от 1901 г. БЖС, който в периода септември 1944 – юни 1945 г. се налага като основна женска организация. Първоначално (септември – октомври 1944 г.) наред със създаването на Централната женска комисия към НК на ОФ и на женски комисии към местните ОФ-комитети се замисля формирането на нов женски съюз,

който да бъде обърнат към нуждите на работничките и селянките – опора на новата власт. Но по решение на ПБ на ЦК на БРП(к) от 20 октомври 1944 г. се запазва съществуващия женски съюз, наброяващ 10 000 членки, с идеята той да бъде реорганизиран, за да развива широка масова дейност сред всички жени, привличайки ги към партията, мобилизирайки и приобщавайки ги към изпълнение на „общонационални" задачи. Но за да се държи той под контрол, се предвижда да се създаде женска комисия към Масовия отдел на ЦК на БРП(к), а НЖС[1] да е основната масова женска организация на ОФ[2]. Работата на Масовия отдел сред жените се ръководи от единствената жена политкомисар на партизански отряд – Вера Начева, и Катя Аврамова[3]. Централна женска комисия към НК на ОФ се оглавява от комунистката – една конспираторка още от 30-те години, дългогодишна политзатворничка Рада Тодорова и включва по две представителки от ОФ партиите и две независими интелектуалки, на принципа на сформирания в началото на септември ОФ-кабинет. Задачата на комисията е прочистването на стария съюз и неговите дружества „от фашистки и реакционни елементи" и попълване на ръководствата с „верни на делото на ОФ жени", както и постоянно и системно съдействие за утвърждаване на отечественофронтовския характер на женските дружества[4]. Едновременно с това по инициативата на Централната женска комисия към НК на ОФ се пристъпва към изграждането на женски ОФ комисии към областните, околийските, градските, районните и селските отечественофронтовски комитети[5]. Така се очертават две структури на женското движение – БНЖС и неговите дружества и женските комисии към ОФ. През първата половина на 1945 г. във връзка с развитието на политическите процеси в България, за да не се дублират акциите на тези две звена се налага мнението, че за работата сред жените трябва да остане да функционира БНЖС, а женските комисии към ОФ-комитетите трябва постепенно да отмрат. На 24–27 юни 1945 г. се провежда Първият конгрес на БНЖС, който избира Цола Драгойчева(главен секретар на НК на ОФ) за председател на УС на БНЖС с под председателки от всяка ОФ партия. Женският съюз окончателно е овладян от комунистите и става

---

[1] От септември 1944 до юни 1945 г. т.е. до Първата национална конференция Женският съюз се нарича Народен женски съюз (НЖС). От 1945 г. става Български народен женски съюз.

[2] ЦДА ф. 1б, оп. 6, а.е. 2, л. 3.

[3] ЦДА, ф. 1б, оп. 25, а.е. 10, л. 2–5.

[4] *Марчева, И.* Женското движение в България и неговата съдба през периода септември 1944 – юни 1945г. – Минало, С., 1995, № 1, с. 69; ЦДА, ф. 7, оп. 1, а.е. 102, л. 53.

[5] *Трифонова, К.* Характер и организационно развитие на Българският народен женски съюз (БНЖС) (октомври 1944 – ноември 1950 г.). – Известия на института по история на БКП, 1982, кн. 47, с. 284.

част от политическата система на т. нар. народна демокрация[6]. Задачите на БНЖС най-общо са да организира, просвещава и сплотява жените за най-активно участие за изпълнение на програмата на ОФ. т.е. да приобщава жените към новата власт. Печатан орган му е в. „Народен женски глас“, който е наследник на печатния орган на БЖС – „Женски глас“. От началото на 1945 г. Женският съюз издава и списание „Жената днес“, вероятно под влияние на започналото да излиза през същата година списание на Антифашисткия комитет на съветските жени „Советская женщина“.

След 1944 г. всички мероприятия на Съюза са насочени в подкрепа на инициативите на властта: участието на страната в последната фаза на войната, изпълнение на стопанските плановете, заема за свободата, и т.н. Наред с приобщаване на жените към властта, през цялото време на своето съществуване една от основните задачи на БНЖС е да подпомага ОФ в социалната сфера и да реализира дейности, характерни дотогава за частната инициатива: грижа за детски градини, курсове за шеф и кройка и готварство на селянки, курсове за огрaмотяване сред туркините и т.н.

Освен БНЖС, за жените в производството и особено в промишлеността, социалната сфера, услугите, администрацията отговарят женските комисии към профсъюзите. При създаването си като ОРПС през 16–20 март 1945 г. до 1948 г. към неговия Централен комитет, под ръководството на секретариата му се оформя женски отдел наречен „Заведущ жените“ със задача да проучва трудовото положение на жената в производството, да провежда дейност за активизиране участието на жените в профсъюзното движение за идеологическото им възпитание и професионална квалификация[7].

Съвсем в традициите на стария БЖС, новият съюз подема и активна международна дейност за защита на мира и за женското равноправие. Тази дейност е подчинена на две основни задачи – подкрепа на съветските инициативи и създаване на благоприятен международен имидж на новата власт в предвид подписването на мирния договор. Ето защо БЖНС става съучредител на Международната федерация на демократичните жени, основана в Париж на 1 декември 1945 г. Тази организация е учредена под знака на края на войната и протича едновременно с Нюрнбергския процес. Първоначалното й седалище е в Париж, а после в Източен Берлин, и до 1967 г. се оглавява се от Еужени Котон – известен учен физик, ученичка на сем. Кюри, посветила се на девическото образование, комунистка и активна антифашистка, майка на три деца, носител на Сталинска

---

[6] Вж. по-подробно: *Марчева, И.* Женското движение в България и неговата съдба през периода септември 1944 – юни 1945 г. – Минало, 1995, № 1, 68–73.

[7] ЦДА, ф. 55, Историческа справка.

премия за мир през 1950 г. Първоначално тази организация не е допусната в структурите на ООН, има статут на наблюдател[8].

На българските делегатки, водени от Цола Драгойчева за учредителния конгрес на МФДЖ, Г. Димитров поставя задача на този международен форум да работят за имиджа на България като антифашистка страна, с оглед предстоящите преговори за подписване на мирния договор. Първоначално отношението към делегатките от България е хладно и безразлично, третирани са като представителки на страна– съюзник на хитлерова Германия. Името на Георги Димитров с неговата известност сред западния свят спасява положението – Цола Драгойчева е включена в президиума на учредителния форум[9].

От кратката история на БНЖС се вижда, че женската организация следва външнополитическите и вътрешнополитическите цели на режима като цяло и съобразява своята дейност с тях. Най-общо те са свързани с легитимация на властта. При това още през периода на т. нар. народна демокрация се вижда механизма за контрол от страна на комунистическата партия върху дадена обществена организация : овладяване на ръководните постове, включване на комунистки в женските дружества, ръководене на съюза от страна и на Централната женска комисия към НК на ОФ, оглавена от комунистка, както и директно от отдели към ЦК на БПК. (Масовият отдел 1944–1946, после от женската комисия към секретариата на ЦК, а от 1947 до 1951 г.– от отдел „Агитация и пропаганда“.) Вижда се, че през 1945–1950 г. БНЖС е предпочетената организация на оф-властта и на комунистическата партия за приобщаване на жените.

Комитетът на демократичните български жени: между НС на ОФ и МФДЖ

В условията на сталинизацията на режима политическата система търпи големи промени. След решенията в Шкларска поремба септ. 1947 г. източноевропейските страни са призовани да следват югославския модел на организация на политическата система с еднопартийна комунистическа диктатура и масова, обединяваща цялото общество непартийна политическа организация[10]. В България това е ОФ, който на втория си конгрес (2–3 февруари 1948 г.) от партийна коалиция се обявява за „единна народна обществено – политическа организация“, която не само приема

---

[8] Първоначално не е допусната в ООН, има статут на наблюдател. – ф. 417, оп. 1, а.е. 57, л. 5.

[9] Комитет на движението на българските жени. „От името на 81 милиона жени...“ С., 1985, 35–36, 39.

[10] *Мигев, В.* За някои неверни становища до 10 ноември 1989 г. за мястото и ролята на ОФ в българската история. – В: 65 години Отечествен фронт-Съюз, С., 53–54.

програма за изграждане на социализма, но включва постепенно и редица партии и организации.

През 1950 г. БНЖС също се влива в ОФ. Няколко са причините за това. Тук влияние оказват тенденциите за унифициране на политическата система, чиито характеристики са най-близко до понятието за еднопартийна диктатура. Не трябва да се изпуска от внимание и обстоятелството, че действията на ОФ правителствата 1945–1950 г. непрекъснато стесняват не само политическото, но и социалното пространство за дейност на Женския съюз[11]. Не липсват и личностните мотиви.

През 1949–1950 г. съдбата на Женския съюз се обсъжда няколкократно в ПБ на ЦК на БКП. Констатира се, че в дейността на Женския съюз надделява партийнополитическото начало, което водело до неговото обезличаване като обществена организация. Вземат се предвид и недоволството и оплакванията на част от жените от ръководните структури – от Секретариата на ЦК, от УС на БНЖС срещу властния характер и поведение на Цола Драгойчева. Има се предвид и дублиране на задачите на Женския съюз с тези на ОФ по въпросите на политическото (пре)възпитание на населението. Привежда се и старият комунистическия аргумент, че „жените нямат свои специални задачи.“[12] Така се стига до решение на ПБ от 22 юни 1950 г. за преустройство на работата сред жените. Вследствие на него на 27 ноември 1950 г., на своята Национална конференция в София, в присъствието на 284 делегатки, се взема спуснато, принудително по същество решение да се разтури съюзът, а неговите активистки да работят в системата на ОФ[13].

Предвижда се към НК на ОФ да се създаде Комисия (по-късно Комитет) на демократичните български жени, която да представлява българските жени пред МФДЖ и останалите женски движения в чужбина. Комитетът с одобрение на НК на ОФ да може да се обръща с апели, призиви, обръщения към българските жени, да урежда изложби, да изпраща и кани делегации от други страни. Той трябва да излъчи бюро от 7 души,

---

[11] В тази насока действа юридическото изравняване между двата пола още с Наредбата закон от октомври 1944 г. и произтичащите от него закони за изравняване на жените и в семейната сфера. През 1950–1951 г. социалната сфера окончателно става държавна грижа. Вж. по-подбно: *Лулева, А.* „Женският въпрос“ в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Социализмът: илюзии и реалност. Етнологични аспекти на всекидневната култура. С., 2003; *Марчева, И.* Мъжките момичета в кръговрата на промените: Българката през втората половина на XX век. – В: Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността., С, 2001, 321–322.

[12] По-подробно вж.: *Марчева, И.* Историята на една предизвестена смърт или краят на организираното женско движение в България 1944–1950. – Епохи, 1998, № 2, 59–62; ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а.е. 580, л. 130.

[13] *Секулова, М.* БНЖС 1944–1950 (дипломна работа, защитена в ИФ , СУ „Св. Климент Охридски, 2007 г.); ЦДА ф. 7, оп. 1, а.е. 6, л. 5–6, л. 97.

което да бъде помощен орган на НК на ОФ за разработване на предложения за работа сред жените[14]. Ръководствата на женските дружества в страната трябва да преминат към комитетите на ОФ по места, като в окръжните комитети на ОФ се привлича по една отговорничка за работата сред жените. Предвижда се също във всички низови организации на ОФ да се включват жени – отговорнички, за работата сред жените. Женски дружества се запазват само в проблемни райони (с помашко, циганско или турско население), докато жените от тези малцинства не се влязат в редовете на ОФ, като тези женски дружества се ръководят от директивите на съответните низови организации на ОФ. Списанието „Жената днес“ продължава да излиза, но вече като издание на ОФ, с цел „разпространяване политическа просвета сред трудещите се жени, за отразяване постиженията на жените във всички области на живота, за правилно насочване на жените към производството и др“. Активът и пасивът на Женския съюз преминават към ОФ[15].

Същевременно от април 1951 г. се създават женотдели към ЦК, окръжните, околийските и приравнените към тях градски и районни комитети на БКП, като в Шумен, Хасково и Русе се създават сектори за работа сред жените туркини. В ЦК женският отдел се ръководи от Магда Гинева. Отделът към ЦК на БКП играе ръководна роля в координиране на дейността на женските активи в партията и в масовите организации, набелязва насоките на работата сред жените. След юни 1954 г. отделът започва да се нарича „За работа сред жените“, но функциите му не се променят: той организира политическата, културно-масовата и разяснителна работа сред жените, оказва помощ на партийните комитети и организации, следи отблизо работа на КДБЖ, оказва помощ в провеждане на задачите му, наблюдава и контролира работата на женкомисиите при НС на ОФ, ЦС на профсъюзите, политуправлението на Министерството на земеделието[16]. Отделът съществува самостоятелно до 13 юли 1957, когато по решение на ПБ №198 става сектор към новосъздадения отдел „За работа на народните съвети и масовите организации“, а от 5

---

[14] *Секулова, М.*Цит. съч.; ЦДА ф. 7, оп. 1, а.е. 6, л. 97–98, л. 107.

[15] *Секулова, М.*Цит. съч.; ЦДА ф. 7, оп. 1, а.е. 6, л. 98.

[16] Отделът оказва помощ и за привличане и активизиране на жените в борбата за мир и за построяване на социализма, за организиране на политическа просвета на широките слоеве от трудещи се жени – работнички, селянки, домакини и особено за подобряване на работа сред жените-туркини за ликвидиране на неграмотността, предразсъдъците и старите навици на живот. Отделът проучва женския въпрос и подготвя по него предложения за ЦК. Разработва конкретни партийни директиви и решения за работа сред жените. Оказва помощ на партийните организации в тяхната работа сред жените и контролира как се изпълняват партийните и правителствени решения, отнасящи се до жените. – ЦДА, ф. 1б, оп. 26. Историческа справка.

декември 1962 г. по силата на Решение на Секретариата на ЦК № 458 този сектор преминава към Организационния отдел, а Комитетът на българските жени преминава под наблюдението на отдел „Външна политика и международни връзка“[17].

Ако отделите и секторите към отдели на ЦК са най-меродавните органи за ръководство на женските проблеми, това не означава, че и в НС на ОФ няма подобен централен орган за ръководство на низовите женски комисии по места. Със закриването на БНЖС към НК на ОФ през 1951 г. се формира Комисия за работа сред жените към НС на ОФ със задача „да разработва и движи задачите по работата сред жените“, т.е. да се грижи за конкретна реализация на политиката към жените в страната. Тази комисия съществува до III конгрес на ОФ (3 май 1952 г.).

Вижда се, че жените са въвличани в мероприятията на властта чрез партийните и оф-структури. Така че изглежда съвсем логично определянето на дейността на 50 членният Комитет на демократичните български жени да бъде в сферата на международните контактни с женските организации в чужбина, на усилията за укрепване на международната женска солидарност. Тази сфера е от изключително значение за режима, защото по това време страната не е член на ООН и всички канали за външнополитически изяви са от съществено значение. Затова не е случайно, че комитетът съществува в рамките на ОФ, но е наблюдаван от специален отдел на ЦК на БКП. Комитетът има крайно необходимата задача да съдейства за смекчаване на образа на режима пред света в условията на студената фаза на Студената война и особено по време на Корейската война 1950–1953 г. Чрез МФДЖ Комитетът се включва и в движението за мир, и в движението за закрила на децата – все международни движения и съответни на тях организации, финансирани и подкрепяни от СССР и неговите съюзници и използвани в условията на Студената война за формиране на благоприятно за комунистическия блок световно обществено мнение.

През 1952 г. Комитетът заедно с Националния инициативен комитет за провеждане на Национална и международна конференция за защита на децата, в който участват представители на всички масови и политически организации, организацията на българската младеж, профсъюзите и др. популяризират задачите, които си поставя Международната конференция за защита на децата през април 1952 г. във Виена[18]. Трудно може да се открои конкретния принос на Комитета в тази активност, но Комитетът отчита например, че Цола Драгойчева заедно с други активисти на движението за защита на децата излиза в пресата, и в българската доле-

---

[17] ЦДА, ф. 1б, оп. 30. Историческа справка.

[18] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а.е. 35, л. 7.

гация за тази конференция от 5 членове – 3 са жени[19]. Заедно с това Комитетът популяризира основния доклад и резолюциите, взети на тази Международна конференция за защита на децата, както и брошура за грижите в НРБ за децата на български, френски, руски и английски език. Събира подаръци за корейските деца в разгара на Корейската война.

Комитетът на жените отчита като важна дейност организиране на III национален конгрес за защита на мира в София ноември 1952 г. и помощта си в подготовката на България за Световния конгрес на народите за мир през декември 1952 във Виена[20]. Основание за това му дава фактът, че в националния форум за защита на мира жените – делегатки били 362, представителки на всички слоеве, на неизвестни и популярни жени, такива като тъкачката Лиляна Димитрова – герой на соц. труд, поетесата Елисавета Багряна, оперната певица Нели Карова, актрисата Марта Попова и др.[21]

Най-тясно свързана с конкретната международна дейност на Комитета е разясняването на решението на Букурещката среща на МДФЖ за свикване на Световен конгрес на жените в Копенхаген 1953 г., като част от материалите са отпечатани на турски език, заради туркините в България.

Дейността на Комитета съдейства за разширяване на международните връзки на страната, но поддържайки и популяризирайки международни инициативи, свързани с прокомунистическото движение, тази дейност съдейства за комунистическо възпитаване на българските жени, тяхното привързване към режима. Например през 1952 г. КДБЖ заедно с ЦС на ПС, НС на ОФ, Националния комитет за защита на мира, младежки и други масови организации, по случай 8 март организира събрания и седенки. Често на тях жените поемат обещания „да се борят за по-високо качество и по-голямо количество в промишлеността и за по-високи добиви в селското стопанство." А предлаганите от Комитета лозунги за тези тържества са определено политически: „На борба за защита на мира", „За защита на децата от угрозата от нова война", „За предсрочно изпълнение на Димитровската петилетка за 4 години."[22] По твърде своеобразен начин борбата за мир се свързва с вътрешнополитическите задачи. Така Цола Драгойчева дава разяснения за агитацията сред жените по повод войната в Корея: „От нас какво се иска? От нас не се иска нито сина ми да умре там в Корея, или другаде, нито нищо, а се иска само да се изпълни плана. И така като говориме, ние ентусиазираме жените."[23]

---

[19] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а.е. 22, л. 2.

[20] *Огнянов, Л.* България и световното движение за мир и сигурност 1947–1989. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Ч. I. В чест на проф. Цв. Георгиева. С., 2008. с. 693.

[21] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а.е. 22, л. 1–6.

[22] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а.е. 22, л. 1–2.

[23] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а.е. 31, л. 58.

Същевременно в дейността през 1952 г. КДБЖ отчита женското присъствие в ОФ комитети, в изборните органи, в управлението на икономиката и страната и т.н. Т.е. неща, които не влизат в неговите компетенции[24]. Посочи се, че въпреки профилирането му в международната сфера, той действа и сред българските жени, мобилизира ги като популяризира сред тях политиката на БКП. От друга страна разчита на централните и местни структури и на младежката организация, и на профсъюзите и на ОФ комитетите за популяризиране на становището на МФДЖ и нейните международни изяви в връзка с борбата за мир и закрила на децата, срещу войната На такъв принцип и без има собствени органи и организации действат и някои от националните секции на МФДЖ, например Съюзът на френските жени[25].

Но при такова почти разтваряне в ОФ Комитетът се обезличава и затова ПБ на ЦК на БКП взема решение на 22 април 1952 г. КДБЖ да се отдели от НС на ОФ и да се обособи като самостоятелен орган със свой щат и бюджет, без обаче да излиза от системата на ОФ и без да има собствени структури. А от януари 1953 г. към Комитета е придадено и сп. „Жената днес“[26]. През 1951–1954 г. главен редактор е Рада Тодорова, после до 1958г., когато се пенсионира, е Рената Натан.

Върховен ръководен орган е Националната конференция, която би трябвало да се свиква периодично, но между Първата през 1950 и Втората – от 1958 има значително време. Не случайно втората конференция се замисля като конгрес. Между конференциите Комитета се ръководи от Бюро, състоящо се от 13 души. Начело на Комитета през 1950 г. е избрана Рада Тодорова, а за главен секретар е Цветана Киранова, която е привлечена, защото по линия на НС на ОФ отговаряла за работата сред жените[27]. Но Цола Драгойчева продължава да опекунства Комитета, макар че по това време е министър на пощите и съобщения – дори в отчета за дейността на Комитета през 1952 г., тя е посочена за председателка на Комитета[28].

Определената външнополитическа насоченост на дейността на Комитета, наличието и на женска комисия към НС на ОФ ще затрудняват дейността на Комитета не само в вътре в страната, но и в международното женско движение. Това проличава след 20 конгрес на КПСС и унгарската революция от октомври 1956, когато се появяват пукнатини между управляващите комунистически партии и тези от западния свят и затова нараства ролята на международните прокомунистически организации за

---

[24] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а.е. 22, л. 1–6.
[25] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а.е. 45, л. 22–31.
[26] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 57, л. 4, 5.
[27] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 15, л. 61.
[28] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 22, л. 1.

защита на съветската позиция. Ето защо ръководството на БКП дава указания на КДБЖ да се укрепят връзките с МФДЖ[29], както споделя Ц. Драгойчена на свикания набързо пленум на Комитета на 24 ноември 1956 г. Набързо, защото се оказва, че делегатките не са запознати с дневния ред, нито с материалите – те са четени на пленума направо. За да бъде поубедителна българската позиция пред националните секции на МФДЖ, КДБЖ трябва да демонстрира своята дейност и в работата сред жените в страната – българските активистики знаят, че за разлика от българския женски комитет, МФДЖ се занимава и с въпросите на равноправието на жената, въпросите на майката и детето, а не само с въпросите на мира и войната[30]. Ето защо Ц. Драгойчева предлага да се разработи мнение на Комитета по проекта за учебната програма на МНП, то да се разпрати на ЦК, на Министерството, в печата, те да могат да го ползват, но под окончателния вариант да стои и името на Комитета на Демократичните жени в България, а за в бъдеще тези институции канят Комитета при обсъждане на важни въпроси, засягащи децата[31].

Все в тая връзка – търсене на мястото на Комитета в политическата система, на пленума, под влияние на разрешената критичност, както шеговито обяснява Цола Драгойчева: „Ние не сме дошли тук да се самокритикуваме. Днес този лозунг е свален. [Смях] Иска се само да предлагаме“[32] – се поставя въпросът за отрицателното въздействие от прекратяване дейността на БНЖС, за упадъка на женската активност, за недостатъците в работата сред жените, провеждана по линия на ОФ. Поводът за такива констатации дава оценката на НС на ОФ за работата сред жените във връзка с предстоящия IV конгрес на ОФ. Най-силно критична е Катя Аврамова, която не приема критиката на НС на ОФ към Комитета. Тя обръща внимание не само на разпиляване на кадрите от времето на Женския съюз, не само на по-ограничената работа, която вършат тези кадри, но и на факта, че жените все по-малко присъстват в различните местни органи – ОФ организации и съветите, все по-изтикани са на заден план сравнение с периода 1944-1950 г. Така в изборите от 12 февруари 1956 г. за народни съвети, за народни съдии и съдебни заседатели са били избрани 50% по-малко жени от предишните избори (само 6 хил., вместо 11 хил.)[33]. Аврамова набляга на ограничените възможности на Комитета да работи сред жените, заради липсата на собствени органи и международната насоченост на дейността. Затова предлага да се разши-

---

[29] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 15, л. 69.
[30] Пак там.
[31] Пак там, л. 89.
[32] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а.е. 15, л. 61.
[33] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а.е. 15, л. 34.

рят функциите на Комитета, а председателките на женските комисии към ОФ организациите да бъдат членове на бюрата им[34].

На този форум се откроява не само отдръпването от Комитета на жените, но и силното подценяване на ОФ организацията, формалността на участието на жените в неговите инициативи, включително и от страна на жени партийки. Нещо повече, старата ветеранка Райна Кандева се оказва, че не знае, че няма ОФ организации в предприятията, та трябва Цола да разяснява този въпрос. А отговарящата за работата сред туркините в специалния отдел на ЦК на БКП Музефир Ибрамова не знае, че курсове по бродерия и домакинство не се провеждали вече, въпреки че те високо се ценели от туркините, защото ОФ няма щат за инстурктори за водене на такива курсове. Дотогава такива курсове се провеждали по линията на Министерство на земеделието. Така изплува проблемът за липсата на платени активистки на женското движение.

Търсейки изход от положението, Рада Тодорова се обръща към опита си в първите години и в тая връзка предлага да се създаде към НС на ОФ централна комисия, независимо от Комитета, в която да влизат и негови представителки. Завеждащия тази комисия към ОФ да бъде член на бюрото на НС на ОФ[35].

Причините през 1956 г. да са постави въпросът за упадъка на женската активност, за ниската ефективност на работата сред жените, особено там, където са компетенциите на ОФ организациите – към домакините, селянките и туркините, са много. Наред с посочената необходимост за активизиране на връзките на Комитета с МФДЖ, а оттам на дейността на Комитета вътре в страната, наред с набиващото се на очи принизяване на ролята на ОФ в живота на обществото, на пленума се посочват и други. Това е женската съпротива срещу кооперирането, срещу ТКЗС, за което свидетелства, например, участието в априлските бунтове 1956 г. за разтуряне на ТКЗС в Кубратско на туркини – бивши звеноводки и бригадирки. Катя Аврамова споделя, че недоволството сред съселяните ѝ от масовизирането на кооперирането през 1956 г. се изразявало главно от жените. А всички отчитат голямото влиянието на жените не само върху мъжете, но и върху младежите, тяхното значение за изпълнение на всякакви задачи по места – освен за примиряване с кооперирането, за извършване на благоустройствени задачи, за привикване на децата към труд, особено физически, земеделски[36].

Вижда се, че скоро след като се ликвидира БНЖС, се отчита необходимостта от възраждане на подобна структура, което говори за прибър-

---

[34] Пак там.

[35] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а.е. 15, л. 60–62.

[36] Пак там, ф. 417, оп. 2, а.е. 15, л. 37, 45 и др.

заност в закриването на самостоятелната женска организация. Но работата на пленума на КДБЖ от ноември 1956 г. показва, че подобен изход не се предвижда. Комитетът не смее да вземе конкретно решение за работата с жените, свързано с разширяване на неговите функции и се ограничава само да предлага начини на взаимодействие с ОФ организациите и женските комисии към тях. Бюрото на Комитета апелира своите делегатки да активизират жените по места, да вземат дейно участие и на предстоящия конгрес на ОФ, на което част от участничките в пленума възразяват, че могат и да не бъдат избрани за делегатки.

Въпреки заявеното на пленума желание да се разширят функциите на комитета, облаците над неговото самостоятелно съществуване се сгъстяват скоро и отново в ПБ на ЦК на БКП се поставя въпроса за необходимостта от него. Това става при обсъждане на решението за учредяване на Централна женска комисия към НС на ОФ[37]. Тогава отново се чуват предложения за закриване на Комитета. Но Макри Гюлева отговорничката за работа сред жените към ЦК на БКП го запазва, като подчертава значението на неговите международни функции. На практика това означава, че ролята на Комитета остава твърде ограничена, както и че ще продължат неразбориите във взаимоотношенията между него и ОФ. Нещо повече, идеята на сектора за работа сред жените и на ПБ в крайна сметка е Централната женска комисия към ОФ да работи успоредно с Комитета, а „по-късно когато Комисията стъпи здраво на краката си, животът ще ни подскаже необходимо ли е да съществуват и двата органа“[38].

През 1957 г. Комисия за работа сред жените към НС на ОФ е отдел, а през 1958 г. е наречена „Централна комисия „За работа сред жените“. Комисията ръководи местните женски комисии към ОФ комитети, които се изграждат на териториален принцип и следват административното деление на страната– окръжни, околийски, общински. Женските комисии на местно и централно ниво към ОФ се занимават през 50-те години с пропаганда, политическа просвета и организиране на мероприятия за включване на жените в стопански и политически задачи на властта като например – в социалистическото съревнования в селското стопанство, за участие на жените в организиране на летни женски детски градини, за включване на жените в предизборни кампании, за организиране на акции по чистотата и организиране на жените в движението за „образцов дом“. Това са мероприятия, които освен приобщаване на жените към режима, трябва да ги освободят от ролите им на домакини и да ги превърнат в

---

[37] То е озвучено на конгреса на ОФ от 11 и 12 февруари 1957 г., проведен след пленума на ЦК на БКП от 17 януари 1957 г. и взетото на него решение „За значението и задачите на ОФ в сегашната обстановка“.

[38] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а.е. 25, л. 97.

обществено активни граждани. Същевременно Централната женска комисия прави предложения и до ЦК на БКП и до Изпълнителния комитет на НС на ОФ по посочените мероприятия, както и по честване на 8 март и 1 юни, както и се отчита пред Изпълнителния комитет на НС на ОФ за изпълнение на задачите по работа сред жените. Специално внимание се отделя на работата сред жените от малцинствата, както и на антирелигиозното възпитание на жените. В системата на ОФ се издава специална „Библиотека за жената“, а във в. „Отечествен фронт“ – орган на НС на ОФ, има специална „Страница за жената“. В началото на 1958 г. дори Централната женска комисия предлага на ИК на НС на ОФ да се помисли за издаване на седмичен женски вестник в България. В НС на ОФ работят известни активистки като Рада Българова.

На Комитета на българските жени му остава преди всичко международната дейност. Понякога това създава комични ситуации. Такава се получава, когато Международният комитет на майките, който обединява жени, които не членуват в МФДЖ, и който, без да подозира че в България няма Постоянен комитет на майките[39], решава да проведе в София през втората половина на февруари 1958 г. своята III сесия. За това си намерение той уведомява дългогодишната женска деятелка известна сред многодетните майки Цветана Киранова. В паника и с голяма бързина Бюрото на Комитета на свое заседание от 6 януари 1958 г. решава да сформира и включи в своята организация Постоянен комитет на майките, като уведомява за това и НС на ОФ. За председател е избрана Цв. Киранова, с две подпредседателки – Ана Заимова и Цветана Георги Трайкова, и членове: Цветана Миланова, Теофана Кодукова, Веса Георгиева, Райна Сидрева, Ружа Делчева, Леда Милева, Марийка Ангелова, Баша Ибрахимова, Айше Местанова, Валя Вичева, Цена Ахмаджова, Арина Тихомирова, Веселка Пешова. В ръководството влизат жени от елита – съпругата на ген. Вл. Заимов и съпругата на председателя на ПП на съюзната партия – Г. Трайков, а също и някоя известна личност като актрисата Р. Делчева, и разбира се, представителки от малцинствата[40]. Задачата е да се установят по-тесни контакти с международни женски организации и извън МФДЖ, за да могат да им се влияят идеологически.

Проведената сесия на международния Постоянен комитет на майките в София от 20 до 22 февруари 1958 г., в която вземат участие 49 делегатки, които освен че заседават в столицата, са заведени на посещение в детски домове, училища, родилни домове, фабрики, разбира се със съдействието на Градския народен съвет и Градския комитет на партията. Наредено е да се вземат мерки в стаите на гостенките да се поставят тоалетен сапун,

---

[39] Съществувалият Съюзът на многодетните е погълнат навремето от БНЖС.
[40] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 92–94.

ябълки, минерална вода, цигари и цветя, както и да предвидят хонорари по 200 лв на делегатка и до 300 лв за подарък[41]. За работата на сесията е поканен и председателят на Българския комитет на мира акад. Г. Наджаков. Провеждането на сесията завършва с прием, на който отново Цола Драгойчева проявява властния си характер и ограниченост на сталинистка. Тя се държи като домакиня на приема, избутвайки Р. Тодорова от авансцената, и произнася доста нетактично и неуместно приветствие, в което набляга на българо-съветската дружба, за което е порицана в ПБ. Защото стремежът на властите е да се търси чрез такива срещи друг имидж на страната. За това свидетелства и отчетът на Комитета за проведената сесия, от 12 март 1958 г. Бюрото се радва не само на похвалите, които е получило за организацията на сесията, но и на думите на една от делегатките д-р Клара-Мария Фасбиндер, професор по история, много близка на канцлера Конрад Аденауер, която на сбогуване казала: „Наблюдавах ви на приема в тъмни облекла и официално се държахте, но когато засвири вашата българска музика вие проявихте българския си темперамент, а нас ни убеждават, че вашата страна е сателит на СССР и че сателитите на СССР са потъпкали и унищожили всички свое национално и затова като се върна ще посетя Аденауер и ще му разкажа за вашата страна и ще настоявам да изпрати по-голяма женска делегация да види страната ви и ваша делегация да дойде в Западна Германия.“[42] В този отчет обаче се правят и констатациите, че новосформираният комитет на майките не могъл да се включи в работа по подготовка на сесията. Друг негативен момент, който ще се отчита често и по-късно е липсата на достатъчно езиково подготвени активистки на комитета и нуждата от подготвени преводачки за спецификата на тази международна дейност, която трябва да провежда Комитета[43].

Дейността на Комитета, насочена към международни прояви у нас и в чужбина без да има собствени структури и органи, е силно затруднена в страната, където не може да намери собствено поле за изява. От една страна, жените го търсят за помощ, а от друга, Комитетът опитвайки се придвижи молбите им се сблъсква с неустановеното си положение в политическата система – да не отговаря за жените в страната. Напрежението между Комитета и Комисията към НС на ОФ непрекъснато тлее, персонифицира се дори в известна долавяща се от документите неприязън между Р. Тодорова и Рада Българова като председател на Централната комисия на жените към НС на ОФ и създава настроения сред партийните стратези за закриване на Комитета[44]. Това от своя страна се отразява върху работата на Комитета.

---

[41] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 88.
[42] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 82.
[43] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 84–85.
[44] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 25, л. 99.

Това може да се проследи и вътре в самото ръководство на Комитета. Така на заседание на Бюрото на КДЖ от 24 април 1958 г. се сблъскват отново две тенденции в разбирането за дейността на комитета – едната е отстоявана от Цола Драгойчева, а другата – от Рада Тодорова. Драгойчева настоява Комитетът да пропагандира решенията на VII конгрес и да организира жените да поемат трудови обещания. Докато Р. Тодорова контрира, че тъй като Комитетът не организация, не може да провежда самостоятелна дейност. И второ, че директивите на VII конгрес така или иначе са предмет на всенародно обсъждане, а задачите на Комитета са определят от две обстоятелства. Първо, като национална секция на МФДЖ КДБЖ трябва да пропагандира решенията на IV конгрес на МДФЖ, състоял се във Виена през ранното лято на 1958 г.: защита на мира, на детето и правата на жените[45]. И второ, като част от ОФ трябва да се съобразява с неговите указания. А те според директивата на IV конгрес на ОФ (11 и 12 февруари 1957 г.) били женски събрания да се свикват само по специфични женски въпроси, за да няма дублиране в дейността на различните обществени и партийни организации[46].

Тодорова има ясното съзнание, че дейността на оглавявания от нея Комитет остава неизвестна за българските жени. Те не възприемат и припознават тази организация като своя и следователно тя не може да ги мобилизира достатъчно. Един опит да се излезе пред обществото с по-ясен облик се прави през юни 1958 г. с подготовката и провеждането на Национална конференция, която трябва да играе роля на конгрес като приеме отчет за почти 8 годишното съществуване на организацията, избере нов Комитет и ново бюро. Като причина за организиране на такава конференция е посочено обстоятелството, че избраният през 1950 г. комитет не работел в пълния си състав и е необходим избор на нов.

Свикването на конференцията от КДБЖ става по решение на ПБ на ЦК на БКП, за да се издигне значението на женската организация с оглед външнополитическата цел – тя да бъде убедителен пропагандатор на социализма[47].

Именно във връзка с подготовката и провеждането на Национална конференция през първата половина на 1958 г. в Бюрото на КДБЖ се обсъжда статута на Комитета. На тази конференция се предвижда Комитетът да гласува Устав, който да определи задачите на комитета, средствата за финансиране и по този начин той да придобие права на юридическа личност[48]. Р. Тодорова предвижда свикване на пленум на

---

[45] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 42–53.
[46] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 54–55.
[47] ЦДА, ф. 55, оп. 15, а.е. 10, л. 1–2.
[48] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 49.

Комитета, който да одобри предложението за новия комитет, а не това да се решава от 13 членки на Бюрото. За делегатки на конференцията се поканват 50 жени от Профсъюзите, 160 – от ОФ женските комисии, 11 от ДСНМ. Заедно с това се предвиждат гости от чужбина – от МФДЖ и от другите обществени и партийни организации[49].

Основният доклад на тази конференция, прочетен от Р. Тодорова, е посветен на работата на Комитета и на задачите му. Посочва се, че определящи за работата на Комитета са както решенията на 7 конгрес за победата на социализма в града и селото, както и решенията на IV конгрес на МФДЖ. Според директивите на 7 конгрес жените в България се доказали в утвърждаване на новия строй, в борба за мир и затова било необходимо да се издигат повече жени на „отговорна обществена, стопанска и културна работа“. Конференцията одобрява и решенията на IV конгрес на МФДЖ „за по-нататъшно укрепване на международната солидарност на жените от цял свят, които се борят за мир, равноправие и щастливо детство.“ Отича се голямата работа на Комитета в укрепване и разширяване на връзките му с другите женски организации и от социалистическите, и от капиталистическите, и от страните от третия свят[50].

При обсъждане на доклада от пленум ден преди конференцията Р. Тодорова се съгласява само с критики по дейността на Комитета, който засягат неговата пряка работа, както и тази на Бюрото. Тя отхвърля посочени от Р. Натан слабости по напомняйки отново, че Комитетът не може да върши нищо самостоятелно, а само по линия на ОФ и профсъюзите, тъй като няма собствени звена. Но Тодорова се съгласява, че Комитетът и Бюрото са свиквали малко пленуми, предимно с информативен характер, без да е поставян въпроса защо част от членовете на Комитета не участват в неговите прояви и заседания. Отчита се и липсата на контрол върху отговорите на писмата, пристигащи от чужбина с различни въпроси[51].

На конференцията на 28 юни 1958 г. се приемат няколко основни положения, които да играят ролята на Устав, защото фактически очертават целите на организацията и нейното ръководство и средствата за постигането им. На първо място, се декларира, че чрез КДБЖ българските жени членуват в МФДЖ и поддържат връзки с международни и национални организации, комитети и движения на жените по света. На второ място, Комитетът организира честване на 8 март – международния женски дена, заедно с Постоянния комитет на майките в България – международния ден за защита на детето 1 юни и други акции на международна

---

[49] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 48–49.
[50] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 32–40.
[51] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 40.

солидарност на жените, които провежда чрез организациите на ОФ, профсъюзите, Младежкия съюз, в които членуват българските жени. На трето място, Комитетът издава месечно политико-обществено списание „Жената днес“ и месечен бюлетин с материали из дейността на МДФЖ и борбите на други женски организации. Този кръг на дейност включва както популяризиране вътре в страната на дейността на международната женска организация, така изпращане на телеграми и писма до чужди институции. Наред с това Комитетът подготвя диплянки, брошури и издания на чужди езици, за да популяризира „нашето социалистическо строителство и завоеванията на българската жена в условията на народната власт“[52]. Комитетът се определя като самостоятелен орган, който се избира периодично от Конференции на жените в страната. Той е юридическа личност, с свой печат и бюджет, идващ обаче по линия на ЦК на БКП. Свиква се на редовни заседания 1 път в годината, одобрява бюджета на Комитета и на сп. „Жената днес“, а с оглед дейността на МФДЖ и произтичащите от нея задачи за българските жени, пред него се отчитат отделни членки на Комитета.

За оперативната дейност на Комитета той си избира от своя състав бюро, с председател и секретарка. Бюрото упражнява бюджета, назначава и освобождава от длъжност служители в Комитета и редакторки, организира изпълнението на всички задачи в във връзка с дейността на комитета[53]. Конференцията протича под лозунга „Да живее международната солидарност на жените в борбата за мир, демокрация и щастливо детство“, приютена в залата на „Общонародния комитет за българо-съветска дружба“, под крилото на Цола Драгойчева, която оглавява този комитет.

На конференцията присъства Енчо Стайков – представител на ЦК на БКП, както и Гочо Грозев, завеждащ отдел „Масови организации и народни съвети“ към ЦК, който наблюдава работата на Комитета, както и гости от чужбина.

Избран е Комитет от 71 души, от листи, включващи 73 кандидатки, между които личат имена на представителки на БЗНС като Надя Ганчева, Н. Осменова – секретар на БКП – Омуртаг, различни активисти и интелектуалки, Вера Луканова – председател на БНБ[54]. На 28 юни 1958 г. конференцията избира 12 членно Бюро, в което влизат най-изявените имена на женското движение Анна Каменова, Кунка Апостолова, Магда Гинева, Макри Гюлева, М. Захариева, Надя Ганчева, Рада Българова, Р. Тодорова, Рената Натан, Райна Кандева, Цветана Киранова, Цола Драгойчева[55].

---

[52] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 31.
[53] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а .е. 34, л. 31.
[54] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 39.
[55] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 24.

След конференцията се конструира и редколегия на сп. „Жената днес“, в която влизат нови сили, като Н. Стефанова, Соня Бакиш и др. Дотогава в редколегията работят само Рената Натан – главен редактор, писателката Бленика и ветеранката на женското движение Райна Кандева, както я наричат баба Райна. Но фактически работи само Р. Натан, и тя признава, че това се отразява лошо върху списанието[56].

От щата на Комитета се вижда, че платена е длъжността само на председателката и секретарката, като другите разходи отиват за заплати на редакторките, чистачките, шофьора , председателя на Постоянния комитет на майките и др. Прави впечатление, че комитетът плаща членски внос в МДФЖ, но заедно с това плаща помощ за тази организация, както и на Комитета на майките, помощи на чужди организации, както и дан в ЦК на БКП. При това иска разрешение от ЦК да закупи валута за вноските си в МДФЖ, които не са малки. През 1965 г. тя съставлява 3 хил. долара, които Комитетът закупува обаче не по търговски курс. Тази разбивка на разходите говори, че участието в Комитета и в Бюрото на жените е доброволно, те не са платени, което обяснява трудното вписване на Комитета в политическата система. Той няма собствени органи, собствен апарат, трябва да продължи да разчита на ОФ комитетите, чието влияние и значение е вече слабо в обществото, за да може чрез тези организации да инициира мероприятия на женска международна солидарност или чествания на 8 март и др.п. Това което прави впечатление е, че Комитетът финансира леви организации и е важен канал в това отношение. Не случайно макар, че Комитетът да е към ОФ, неговият бюджет се определя и утвърждава от ЦК на БКП, а финансовите помощи за чужбина според бюджетите на Комитета са сред най-значимите му разходи. От 1965 г. за пръв път се определя специално перо за помощи за женски организации[57].

В началото на 60-те години КБЖ участва в провеждането на Световния конгрес на жените в Москва през август 1963 г. и е въвлечен в полемиката с Националната федерация на жените на Китайската народна република. Китайската женска организация реагира срещу подкрепата, която председателката на МФДЖ Е. Котон оказва на подписания през 1963 г. договор между САЩ, СССР и Великобритания за частично прекратяване на ядрените опити. Това се тълкува от маоистки Китай като предателство спрямо народите по света, „открита капитулация пред американския империализъм“, защото не е постигнато изцяло, а само частична забрана и тя не включва използване на атомно оръжие в бъдещи военни конфликти. По тоя повод Националната федерация на жените от

---

[56] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 10.

[57] ЦДА, ф. 417, оп. 3, а. е. 46, л. 2, л. 11; оп. 2, а.е. 34, л. 19 ; оп. 4, а.е 7, л. 6–7.

Китай обвинява Е. Котон, че е поставила МДФЖ в услуга на външната политика на СССР[58]. В своя отговор КБЖ подобно на китайките защитава позицията на собственото си правителство, което е подписало договора, а също така отстоява правото на Е. Котон да представлява МФДЖ. КБЖ на свой ред обвинява китайската федерация, че всява разкол в международното женско движение, представлявано от МФДЖ[59]. Трусовете в световното женско движение водят до положението, че нов световен форум се свиква едва през 1969 г. в Хелзинки, когато се провеждат Световния конгрес на жените и 6 конгрес на МФДЖ. Този много характерен епизод от международната дейност през 60-те години на КБЖ показва отчетливо превръщането му във филиал на българското външно министерство, и не само на него.

От сведенията за дейността на женските комитети в социалистическите страни, публикувани в бюлетина на МФДЖ се вижда че и те играят същата роля[60]. Освен това женското движение през 60-те години е ангажирано с протести по повод на война във Виетнам.

Списанието „Жената днес“ е единственото лице на Комитета в страната, но едва ли неговите читателки го купуват заради международната дейност на Комитета. Просто то е единственото женско списание през 50-те години, при това сравнително достъпно. Наистина списанието пропагандира идеала за жена – напълно равна на мъжа труженичка, безполово идеологизирано същество. Така например една трактористка говори за трактора си като за любим[61]. Този идеал не доминира в представите на обществото, а списанието трябва да се продава, ето защо редколегията не се отказва от приложението с кройки и модели за плетива. А приходите на Комитета са от списанието му, което през 1958 г. излиза в тираж 250 хил бройки при единична цена 20 лв.[62]

Невена Стефанова, работила в редакцията на сп. „Жената днес“ през 1958–1961 г. свидетелства в спомените си, че в Комитета се говорело главно за банкети или придобивки, които председателката – определена от Стефанова като доста простодушна жена, „арабия“, споделяла, че купува по време на своите задгранични посещения. Освен цензурата в списанието Стефанова основно обръща внимание на хвалбите на главната секретарка Цветана Киранова за организираните от нея обилни банкети и разходки на делегациите, които посрещала и съпровождала включи-

---

[58] ЦДА, ф. 417, оп. 3, а. е. 44, л. 3–5.

[59] ЦДА, ф. 417, оп. 3, а. е. 44, л. 6–8.

[60] ЦДА, ф. 417, оп. 1, а. е. 45, л. 9, 15 , 43 и др.

[61] *Кръстева-Благоева, Е.* Образи на българката в епохата на социализма. – В: Социализмът: илюзии и реалност. Етнологични аспекти на всекидневната култура. С., 2003; Жената днес, 1957, № 3, с. 5.

[62] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 25.

телно и в задължителния пункт – Бачковския манастир. Затова и Н. Стефанова си признава, че докато работела в печатния орган на КДЖ, така и не схванала ползата за обществото от тази институция[63].

Това вероятно е така, защото Комитетът организира своята работа с оглед задълженията си към международната женска солидарност и по изпълнение на решенията на БКП. Той действа главно като трансмисия в политическата система на партийна диктатура. Така в края на 50-те години задачата е да се изпълни 5-летката в съкратени срокове и Комитета умува как да превърне честването на 8 март не в тържества, а в повод за трудова мобилизация на жените. Също така, за да се убедят селските жени да излязат на полето и през зимата, какъвто е повикът на закона за ускорение на социално-икономическото развитие от 1958 г., Комитетът чрез оф-комитетите предлага да се организират кухни, детски домове, занимални към ТКЗС, както и да се пропагандира чрез списанието селянките да предпочитат готовите фабрични тъкани, за да не губят зимните месеци в приготвяне на домашни облекла. Изказано е и разбирането, че Министерството на търговията трябва да снабдява по-добре селото с промишлени стоки[64]. И в тая връзка една от членките на Бюрото на Комитета писателката Анна Каменова открива важно противоречие свързано с трудностите за работа сред жени, когато тази работа е подчинена на внедряване на партийната линия. Тя посочва, че традиционната форма на отбелязване на 8 март с женски изложби с ръчни изделия, с публикуването на модели за ръкоделия в списанието – все неща, които отговарят на нагласите на жените, на техния стремеж за красота и оригиналност на тоалетите – противоречат на залаганата тенденция да се откъсват жените от ръкоделията, т.е. да разчитат повече на фабричното производство. Същевременно, активизирайки селянките за работа и през зимата, на Цв. Киранова прави впечатление, че твърде малко са жените на низши ръководни длъжности – като звеноводки и бригадирки – ръководители на малките групи в конкретното производство[65].

Така в конкретната си работа, като придатък към ОФ-трансмисията на БКП, от една страна, и като изпълнителен член на МФДЖ – от друга, Комитетът на демократичните жени непрекъснато се сблъсква с проблемите на жените. Но не може да ги реши, нито дори да ги постави на пред обществото, защото е с ампутирани възможности за действие, няма свои органи и активистки, дублира дейността си с ОФ и често е под заплахата от закриване.

---

[63] *Стефанова, Н.* Авантюри, Опит за автобиография. – Отечество, 2001, 100–102.

[64] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 5.

[65] ЦДА, ф. 417, оп. 2, а. е. 34, л. 2–3.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ – ИНСТИТУЦИИ И ЗАКОНОВА УРЕДБА (1944–1989 г.)

Румяна Маринова-Христиди

Развитието на българското образование в периода 1944–1989 г. представлява неизменна част от цялостния процес на изграждане на социализма в България. В него се отразяват общите тенденции, развиващи се в страната след 9 септември 1944 г. – попадането в съветската сфера на влияние, тръгването по пътя на социализма, промяната на целия обществено-политически, икономически и културен живот. Едновременно с това просветната сфера разкрива и някои специфики. На нея управляващите гледат като на един от основните инструменти за прокарване в съзнанието на обществото, и особено на младите хора, на определени идеи за бъдещето. Именно чрез образованието се формират мирогледът, нагласите, стереотипите и ценностната система. В концепцията на социализма е утвърдено становището, че социалистическият човек трябва да бъде образован, а на неграмотността се гледа като на грозящ системата обществен недъг. В този смисъл, макар и само в рамките на една идеология, българската просвета и наука в периода на държавния социализъм се развиват със значителни темпове и представляват един от главните приоритети на властта.

В първите години след 9 септември 1944 г. икономическите и международните проблеми на страната поставят на втори план просветната сфера. Задачите, които се поставят могат да бъдат открити още в програмата на правителството на ОФ от 17 септември с.г. Там се декларира, че трябва да се работи за „достъпна и широка народна просвета“, „преустройване на цялата образователна система на научни основи“ и „създаване на научен мироглед и здрави социални чувства в младежта“[1].

[1] Христоматия по история на България 1944–1948. Народна демокрация или диктатура. Съставители: Л. Огнянов, М. Димова и А. Свиленов. С., 1992, с. 13.

Предвижда се събиране на подлежащите на задължително обучение деца, усилен строеж на училищни сгради, ликвидиране на неграмотността сред населението.

В първото отечественофронтовско правителство на Кимон Георгиев просветното ведомство е поверено на професор Станчо Чолаков от Политическия кръг „Звено“. В новата структура на Министерството на народната просвета (МНП) са оформени три дирекции – на предучилищното и основното образование, на средното и институтското и на висшето образование, а ресора за култура е прехвърлен към новооткритото Министерство на пропагандата. Министър Чолаков отменя всички наказания, наложени от неговите предшественици и съставя списък на подлежащите на изземване от книжарниците и библиотеките книги, с неудобно за новата власт съдържание.

Още в първите месеци на новата отечественофронтовска власт, въз основа на Наредба-закон за прочистване на учителския и преподавателския персонал от 20 октомври 1944 г., започват чистки сред преподаватели, учители, инспектори и просветни работници, като основното обвинение срещу тях е „проповядване и разпространяване на фашистки разбирания и идеи“[2]. Чистката обхваща всички степени на образователната система и се провежда едновременно в цялата страна.

Освободена е и цялата висша администрация на МНП. С наредба-закон на правителството от май 1945 г. е възстановен Висшият учебен съвет, начело на който застава комунистът Тодор Самодумов. Функциите на този орган са изменени и от съвещателен той се превръща в своеобразен „законодателен орган“, чиито решения министърът е длъжен да одобри. На практика цялата дейност на съвета се подготвя и контролира от сектор „Народна просвета“ към отдел „Агитация и пропаганда“ на ЦК на БРП (к), начело с комуниста д-р Кирил Драмалиев. Създаден е и Съюз на работниците по просветата (СРП) като професионална организация на учителите и преподавателите от висшите училища. Този обществен орган е създаден от управляващите, за да може паралелно с НК на ОФ да контролира просветното ведомство. Същевременно МНП закрива колежите в Симеоново и Ловеч и поставя под строг контрол всички частни училища.

На 12 февруари 1945 г. с Наредба-закон за правописна реформа е въведен опростен правопис, близък до земеделския от 1921 г., а през септември с. г. МНП е оглавено от лидера на новоприетата в ОФ Радикална партия Стоян Костурков. Той е привърженик на един по-умерен курс и прави опити да се противопоставя на повечето от предложените от Вис-

---

[2] Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944–1950, Т. 1. С., 1995, 54–55.

шия учебен съвет реформи. След изборите за Велико народно събрание, в новия кабинет на Георги Димитров от ноември 1946 г., министър на народната просвета става д-р Минчо Нейчев от БРП (к.) Завършил право и философия с докторат в Швейцария, новият менистър има повече опит като юрист и правосъден министър в предходните кабинети. По финансови съображения той е принуден да закрие много от новооткритите гимназии и училища и поставя акцент върху задочното и вечерното обучение.

На 4 декември 1947 г. Шестото Велико народно събрание гласува новата Конституция на Народна Република България. В нея са потвърдени принципите за задължително и безплатно основно образование, светско по характер и извършвано в държавни училища. На учениците от малцинствените училища в страната се дава право да изучават учебния материал на своя майчин език, при задължително изучаване и на български език[3].

На 11 декември 1947 г. е съставен нов кабинет, в който министър на просветата става д-р Кирил Драмалиев. С неговото име се свързва началото на коренната трансформация на българското образование и основаването му изцяло на марксистко-ленинската идеология.

Промяната в образователната и културна политика на България се оповестява в доклада на секретаря на ЦК на БКП Вълко Червенков, изнесен на V конгрес на Българската комунистическа партия през декември 1948 г. В него се заявява: „Основната задача на нашата партия на идеологическия фронт в сегашния исторически момент е да организира и проведе последователно, настойчиво, без колебание решителното преодоляване на капиталистическата идеология във всичките и разновидности и опирайки се на блестящия подем на съветската социалистическа наука и култура, учейки се и ръководейки се от нея, да осигури – заедно с преобразованието на нашата страна в социалистическа – пълно господство на творческата и боева марксистко-ленинска идеология във всички области на науката, изкуството и културата.“[4] Тази политика започва последоветлно да се провежда от централната власт в лицето на МНП, от местните отдели „Народна просвета“ към народните съвети, от училищните ръководства и от преките и изпълнители – учителите.

Още в края на 1947 г. се извършват сериозни промени в просветната администрация. Правителството на Г. Димитров създава ново държавно учреждение по съветски образец – Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК) с председател Вълко Червенков. Първоначалните функции на

---

[3] Български конституции и конституционни проекти. Съставители: В. Методиев и Л. Стоянов., С., 1990, 50–51.

[4] Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 15, а.е. 58, л. 15.

Комитета са да ръководи всички сфери на културата – без образованието. Впоследствие с приемането на нов Закон за висшето образование, Дирекцията за висше образование е прехвърлена от МНП към КНИК. Основният мотив е личната амбиция на Червенков висшето образование да бъде поставено под прекия му контрол. Така то се отделя по административен път от цялостния образователен процес.

Директивите за управлението и насоките на образованието се диктуват от Политбюро на ЦК на БКП, свеждани до знание и изпълнявани от висшия ръководен просветен орган – МНП. От август 1949 г. обаче всички сфери на политическия, икономическия, обществения и културния живот започват да се управляват директно от Комунистическата партия чрез издаването на съвместни постановления на Министерския съвет и на ЦК на БКП. Така се въвежда една нова процедура за вземане на решения и издаване на държавни актове, като се пренебрегват органите на законодателната и изпълнителната власт[5]. Решенията на Политбюро на ЦК на БКП след формално обсъждане, се подписват от министър-председателя. С въвеждането на този съветски тип партийно-държавни документи, решенията на БКП стават неоспорими и неподлежащи на контрол.

Сериозен удар върху българската просветна традиция нанася новият Закон за народната просвета от лятото на 1948 г., който заменя действащия, макар и с някои изменения, още от 1908 г. Мушанов закон. Изработен набързо и приет без никакви дискусии, законът не предлага цялостно уреждане на възлови проблеми на просветната материя. Неговото спешно приемане се налага от резките промени, които трябва да настъпят в обучението, с оглед изискванията на идеологията. Основната цел на обучението е формулирана така: „да формира граждани, строители на социалистическата държава“[6].

В Закона за народната просвета е записано, че гражданите на Народна Република България имат право на образование, което е държавно, светско, единно, общодостъпно и еднакво за всички граждани, независимо от пол и националност, а държавата полага всестранни грижи за осигуряване на правото на образование. Образованието в НРБ се получава в общообразователни, професионални и висши учебни заведения, чиято задача е „да въоръжат учащите се със знания, да ги възпитат в комунистически дух, да създадат в младото поколение морални качества, отговарящи на изискванията на социалистическото общество“. Според новите директиви учениците трябва да бъдат възпитавани в „прогресивно-де-

---

[5] *Чичовска, В.* Просветната политика в България 40-те – 50-те години (Училището от просветната реформа до съветизацията). – ИПр, 1994–1995, № 2, 59–107.

[6] Държавен вестник (ДВ), бр. 251, 1948 г.

мократичен дух и да се развие у тях научен, обществено-политически мироглед, за да бъдат готови да изграждат социалистическото общество“. Това означава да приемат за единствено верни „всички постижения на Съветския съюз“ и да отричат „всяко творение на буржоазната мисъл и култура“. Като ценност се издига интернационализмът за сметка на патриотизма, а родината се отъждествява с партията.

Презд пролетта на 1949 г. по повод новото административно деление на страната е нанесен удар и на един от най-старите стълбове на просветната система – местния инспекторат. Без да иска съгласието на МНП, Министерството на вътрешните работи разформирова областните, околийските и градските училищни инспекторати, чиито функции частично са поети от отделите „Народна просвета“ към новосформираните народни съвети. Мнозина от старите инспекторски кадри са уволнени. От 1 септември 1948 г. се закриват и съществуващите в страната чужди училища от всички степени и видове, открити или издържани от правителствата на чужди държави, от различни религиозни мисии или от частни физически и юридически лица.

През 1950 г. са извършени съществени изменения и допълнения на ЗНП, които подготвят почвата за организиране на българското образование по съветски образец[7]. Възприема се съветският тип общообразователно училище – „единното“, обединяващо началното и гимназиалното образование в цялостен завършен процес. Негативният момент е разкъсването на връзката в основната степен, тъй като дотогава в България масовият тип обучение е седемгодишно, което дава солидна подготовка на учениците. В СССР обаче, където масовият тип обучение е четиригодишно, преценяват това като елитарно, а българските управляващи бързат да угодят на Москва, възприемайки техния модел.

Съветизирането на българското образование обхваща и формалните аспекти на учебния процес. От 1949 г. в българските училища се въвежда обръщението „другарю“. През 1951 г., отново позовавайки се на съветски опит, МНП въвежда гимнастиката преди започването на учебните занятия. Взаимствани са още съревнованието в училищата, наклоненото писане по съветски образец, награждаването на учениците със златни и сребърни медали, руските матури, въвеждането на четири учебни срока, петобалната система за оценяване на знанията. Ненужно е променено началото и края на учебната година от 1 септември до 30 май, докато в българските училища тя традиционно трае от 15 септември до 20 юни. Извършени са и смени на учебните планове, учебните програми и учебниците, както и на цялото учебно съдържание. Вероучение вече не се изучава, акцент се поставя върху природните науки за сметка на

[7] ДВ, бр. 207, 1950 г.

хуманитарните, а комунистическата идеология присъства в целия учебен материал. Тези промени са аргументирани като част от „цялостното прилагане на съветския опит в системата на народното образование у нас“[8]. Големи заслуги в това отношение има заелият министерското кресло в МНП през февруари 1952 г. Демир Янев. Той е и първият просветен министър без висше образование, но е активен деец на БКП и послушно изпълнява нейните решения.

Някои положителни резултати в просветното дело обаче няма как да не бъдат отбелязани. Разширява се мрежата на основните и средните училища и значително се подобрява тяхната материална база. Големи средства се отделят за капитално строителство на училищни сгради, детски домове, лагери, пионерски домове и спортни бази за учениците. Положителни резултати отчита и осъществяването на задължителното обучение. Докато през учебната 1943/44 г. вън от училище са 105 906 деца, то през учебната 1953/54 г. техният брой е 4169[9]. Внимание се отделя и на подготовката на учителски кадри – открити са нови педагогически училища, ниститути за детски, начални и прогимназиални учители, а гимназиалните учители се подготвят в Университета. До началото на 1954 г. са открити и три турски педагогически училища за начални учители с тригодишен курс над основното образование. За подготовка на пионерски ръководители от 1949/50 г. е създаден институт „А. С. Макаренко“. За повишаване на педагогическата и методическата квалификация на учителите от началото на 1953 г. в София се открива Институт за усъвършенстване на учителите. Особени грижи управляващите полагат за малцинствените училища в страната, като още през декември 1944 г. е взето решение издръжката на турските училища да се поеме от държавата.

Една много активно прокарвана от МНП партийна линия в образованието, която постига положителни резултати, е провеждането в цялата страна на масова кампания по огрaмотяване на населението. По данни на МНП до 9 септември 1944 г. процентът на неграмотните в България е 31,6%[10]. Акцията по огрaмотяването се подема от Националния комитет на ОФ още през 1946 г. и в нея са включени всички местни партийни и просветни кадри, директори, инсректори и учители, родители и граждани. Кампанията бележи добри резултати като до края на 1953 г. са огрaмотени около половин милион души. По този начин неграмотността в страната е почти ликвидирана сред населението до 50-годишна възраст.

Нов етап в развитието на българското образование бележи проведе-

---

[8] ЦДА, ф. 142, оп. 9, а.е. 153, л. 345.

[9] *Маринова-Христиди, Р.* Българското образование между съветизацията и традицията 1948–1959, С., 2006, с. 72.

[10] ЦДА, Ф. 142, оп. 6, а.е. 96, л. 182.

ният в началото на 1954 г. VI конгрес на БКП. На конгреса е одобрен вторият петгодишен план за развитие на НРБ, който поставя амбициозни стопански задачи[11]. Това води до нови изисквания към подготовката на работници, специалисти в производството и ръководни кадри. Въз основа на директивите на Конгреса, учебно-възпитателната работа се насочва към създаване у учениците на любов към физическия и селскостопанския труд, като целта е след завършването си те да се влеят в производството и да работят за нуждите на икономиката. Въпросът за свързването на обучението с практиката става водещ в просветното дело и обуславя извършените в този период промени.

Същевременно още след смъртта на Сталин през 1953 г. проличават негативните резултати от механичното пренасяне на съветския образователен опит в българското училище, което дава началото на един преходен период в българското образование – от съветизация и интензивна идеологизация към първите опити за разведряване, по-творческо прилагане на съветския модел и връщане към някои отменени в предходните години традиционни български образователни методи и форми.

В края на 1956 г. властите в страната провеждат широка дискусия по въпросите на образованието и по-специално за пътя, по който то трябва да върви. В нея ясно се очертават идеите на просветните дейци, че придържането към съветския образователен модел не изключва и следване на българската просветна традиция. Като резултат от дискусията са издадени няколко важни държавно-партийни документа: Постановление на ЦК на БКП и на правителството от юли 1957 г. за по-нататъшното развитие на образованието в България[12], решенията на VII конгрес на БКП от юни 1958 г., приетите близо година по-късно „Основни положения за преустройството на образователната система за по-тясно свързване на обучението и възпитанието на младежите с производствения труд“[13] и техният законов завършек в лицето на приетият през 1959 г. Закон за потясна връзка на училището с живота[14]. Междувременно от 1 февруари 1957 г. са извършени административни промени и МНП е обединено с КНИК в Министерство на просветата и културата (МПК) с титуляр Демир Янев. По този начин висшето образование отново се завръща в структурата на просветното министерство. На следващата година към МПК е възстановен премахнатият през 1948 г. Висш учебен съвет.

На преден план е излиза въпросът за политехническото образование, което се схваща като крачка към професионалното образование, изгра-

---

[11] БКП в резолюции и решения на конгресите, пленумите и на Политбюро на ЦК на БКП. Т. IV – 1944-1955. С., 1955, с. 430.

[12] Работническо дело, бр. 187, 1957.

[13] Работническо дело, бр. 115,1959.

[14] Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 54, 1959.

дено на основата на общообразователното училище. За целта в края на 1957 г. се създава нов учебен план, въведен опитно в 15 училища в страната, който съдържа елементи на производственото обучение. Наред с политехнизацията на общото образование се наблюдава и отстъпление от ненужните съветски заемки – възстановена е старата система на просветния инспекторат, шестобалната система за оценяване на знанията, предишните дати за начало и край на учебната година и др. Едновременно с това се работи за разширяване на професионалното образование, за което сериозно допринася системата на задочното обучение. Като сериозен проблем се оформя намирането на правилно съотношение между общообразователните и специалните предмети. През юли 1957 г. е ликвидирана разпокъсаността в професионалното образование, като всички професионални училища са обединени под единно административно-стопанско и учебно-методическо ръководство в системата на МПК[15].

В новия кабинет на Антон Югов от януари 1958 г. титулар на МПК става Вълко Червенков, като това е поредната крачка за изтласкването му от управленските структури. Той не предприема никакви промени и през юни с. г. е заменен за кратко от юриста Живко Живков. При реконструкцията на кабинета през месец декември начело на министерството застава друг юрист – Начо Папазов.

Съветският закон за укрепване на връзките на училището с живота от декември 1958 г. и Тезисите на ЦК на БКП относно проеустройството на образованието от април 1959 г. стават основа за приетия през юли 1959 г. Закон за по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на народното образование в НРБ[16]. Целите на закона са ясно формулирани: да се премахне прекомерната книжност в обучението и то да се свърже по-тясно с живота; да се сложи край на професионалната ограниченост в професионалното училище и в него да се дава и необходимата общообразователна подготовка; училището да съответства на нуждите на социалистическото общество като подготвя младежите за материалното производство и социалистическата култура; да се възпитат младежите така, че да извършват и умствен и физически труд и да им се даде комунистическо възпитание.

Законът създава нова структура на министерството с 4 управления – Общо образование, Професионално образование, Висше образование, Изкуства и културно-просветни учреждения и Планово-финансово. Системата на учебните заведения предвижда два основни вида средни училища – средно политехническо и сердно професионално училище (техникум), над които стоят полувисшите и висшите учебни заведения. Успоредно с

---

[15] *Маринова-Христиди, Р.* Цит. съч., с. 181.

[16] Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 54, 1959.

тях съществуват и професионално-технически училища, в които се постъпва след завършването на основно образование. Средното политехническо училище е общообразователно трудово и политехническо с производствено обучение. Средното професионално училище предоставя на учениците квалификация на среден техник по дадена специалност и общообразователни знания, съответстващи в общи линии на средното политехническо училище. Макар и на теория, законът решава един от основните въпроси на образованието у нас, а именно съотношението между общото и професионалното образование.

През септември 1959 г. е въведен нов учебен план, предвиждащ трудово обучение 2–3 часа седмично за първите осем класа и 5–12 часа седмично производствено обучение в производствените предприятия за IX–XI клас в средните общообразователни училища. От учебната 1959/1960 г. се въвежда вечерно образование в самостоятелни вечерни техникуми. През януари 1960 г. са преработени учебните планове на техникумите, а през април е създаден Правилник за провеждане на производственото обучение. МПК съвместно с Държавния комитет по планиране изработва номенклатура на специалностите за техникумите и професионално-техническите училища, като започва и откриването на специални учебни цехове към по-големите от тях[17].

В новия кабинет на утвърдилия властта си Тодор Живков от номември 1962 г., за просветен и културен министър е назначен дългогодишният заместник-министър по висшето образование – математикът Ганчо Ганев. След разделянето на Министерството на просветата и културата на Министерство на народната просвета и Комитет за култура и изкуства през май 1963 г. Ганев оглавява просветното ведомство.

С оглед професионализирането на основното и средното образование през 1964 г. е приет нов учебен план, който предвижда по шест учебни часа седмично за трудово и производствено обучение, като съотношението между него и общообразователното достига 1:3. През същата година започва и откриването на математически гимназии в страната, а от 1968 г. и на спортни гимназии. През учебната 1965/66 г. броят на техникумите нараства на 261, а професионално-техническите училища достигат 329. По същото време се въвежда и кабинетната система на обучение по всички учебни предмети.

През декември 1968 г. за министър на народната просвета е назначен професорът по хидравлика Стефан Василев. Неговата политика следва решенията на проведения през юли 1969 г. пленум на ЦК на БКП за понататъшното развитие на образованието. Пленумът приема „Основни

---

[17] Летопис на просветното министерство 1879–1995. Съставители: В. Колев, Д. Димитров, Л. Коспартова и Н. Генов. С. 1995, с. 70.

положения на реформата в образователната система в Народна република България“, които поставят задачи за 15–20 години напред[18]. Те са допълнени от излязлата скоро след това Докладна записка за образованието на Тодор Живков до Политбюро на ЦК на БКП. Триединната задача, поставена от партийния лидер гласи: „изграждане на висококвалифицирани специалисти от нов тип, способни да решават сложните задачи, поставени от научно-техническата революция и развитието на страната; изграждане на творчески личности, способни самостоятелно да мислят, да се ориентират, да решават възникващите задачи, да преодоляват назрелите противоречия; кадри не само висококвалифицирани и творчески мислещи, но и възпитани в комунистически дух, верни на Партията, активно воюващи за претворяване на партийната политика в живота“[19].

По-конкретните решения на пленума очертават тенденцията за преход към всеобщо средно образование и сближаване и сливане на общото и професионалното образование в единно средно политехническо училище (ЕСПУ). В тази връзка Т. Живков подчертава: „Правилната постановка за бъдещия тип училище е постановката на Маркс и Ленин за единното средно политехническо училище, което свързва обучението с труда, труда с обучението“ и допълва: „Създаване на разностранно развита човешка личност – такъв е нашият идеал за гражданина на утрешния ден. Пътят към това минава през единното политехническо училище, което трябва да даде на всеки младеж и девойка възможност не само да получат определени научни зднания за природата и обществото и необходимата обща култура и политехнически кръгозор, но и да усвоят още в училището определени производствени и технически навици, да се подготвят да упражняват обществено-полезен труд и нещо повече – всички ученици след определена възраст да съчетават учебната работа с работата в материалното производство“[20]. Една от задачите, набелязана от пленума – тази за смъкване срока на средното образование до X клас – не се утвърждава с времето. Другата – за преминаване само към един тип средно училище – оставя трайни следи в образователната система.

През 70-те години в общото училище продължителността на горния курс се намалява с една година. Техникумите обаче си остават четиригодишни, а в някои специализирани гимназии, като езиковите, обучението трае пет години след VII клас или четири години след VIII клас.

През май 1971 г. е приета нова Конституция на страната. В нея се прокламира правото на гражданите на „безплатно образование във всички

---

[18] ЦДА, ф. 142, оп. 19, а.е. 37, л. 23–158.

[19] Пак там, л. 26.

[20] Пак там, л. 28–29.

видове и степени учебни заведения при определени от закона условия. Учебните заведения са държавни. Образованието се основава на постиженията на съвременната наука и на марксистко-ленинската идеология. Основното образование е задължително. Държавата създава условия за осъществяване на всеобщо средно образование“[21]. На XXII конгрес на Съюза на българските учители през юли 1972 г. е оповестен проект за въвеждане на задължително висше образование за учителите във всички степени на народната просвета.

През януари 1973 г. професор Василев е заменен на министерския пост от икономиста Ненчо Станев. Новият министър успява да стабилизира образователната система, предприемайки само най-наложителните промени. Акцентът в неговата работа е насочен към осигуряване на необходимите материални условия за развитието на просветното дело в страната и към увеличаване на учителските заплати. Същевременно през юли 1975 г. се въвежда задължителна учебно-производствена дейност във всички класове на училищата в страната, като за целта е преработен учебният план.

През ноември 1977 г. просветното ведомство за първи път се оглавява от жена – Дража Вълчева. Министърката, както и своите предшественици, също е изправена пред проблема за баланса между политехническия и общообразователния елемент в обучението, тъй като резултатите сочат, че общообразоватгелната подготовка е на незадоволително ниво. Назначени са четири нови колектива, които да работят по подготовката на нови учебници. Увеличава се броят на часовете по музика, изкуство и физическо възпитание. За първи път експериментално се въвежда компютърно обучение, петдневна учебна седмица и постъпване на децата в училище на 6-годишна възраст. През 1977 г. в София се открива Националната гимназия за древни езици и култури, а през 1979 г. – Националната математическа гимназия.

Следващ важен етап в развитието на българското образователно дело представлява Юлският пленум на ЦК на БКП, засягащ средното образование. Той утвърждава тезиси, в които се набелязват стъпките към преустройство на образователната система и се пристъпва към обосновката на единното средно политехническо училище (ЕСПУ). На него се гледа като на училище „на днешния и на утрешния ден“ и се представя новата му структура. То трябва да затваря следния цикъл: общообразователна подготовка – овладяване на широк професионален профил – специализация в дадена конкретна област. Предвижда се това да стане чрез тристепенно обучение, което има за цел „изграждане на многостранно развита личност и нейната цялостна професионална реализация“[22]. Базова орга-

---

[21] Български конституции и конституционни проекти..., с. 64.

[22] Летопис на просветното министерство..., с. 76.

низационна единица на единното политехническо училище е първата степен и тя е с продължителност 10 години. Обучението там започва от навършена 6-годишна възраст. Във втората степен се избират и овладяват основите на професия с широк политехнически профил, като постепенно и последователно учениците трябва да навлизат и реално да участват в трудово-професионална дейност. В третата степен се извършва непосредствено овладяване на конкретната специалност в условията на реалното производство. Продължителността на втората и третата степен се предвижда да бъде 2 години. Организационната форма на обучение и трудова реализация в тези две степени е учебно-професионалният комплекс, в който се осъществяват и общообразователната, и професионалната подготовка на учениците, и който е неразделна част от единното политехническо училище. Освен ЕСПУ пленумът предвижда съществуването на техникуми от нов тип, в които да се постъпва след завършване на единното политехническо училище и обучението там да бъде с продължителност до две години.

Провеждането на предвидените реформи се осъществява от назначеният през декември 1979 г. за титуляр на просветното министерство пефесор-историк Александър Фол. Той подготвя и свиква Първия конгрес на народната просвета през май 1980 г. Съгласно решенията на конгреса се засилва общественото начало в ръководството на образованието. От 1981 г. от Комитета по труда и работната заплата към образователното министерство преминават направленията, отговарящи за разпределението и реализацията на младите специалисти. Към просветното ведомство функционират и три обществено-държавни съвета – Висш учебен съвет, Съвет за висше образование и Съвет по общообразователната и професионалната подготовка. Независимо от факта, че отдава повече внимание на научните си занимания, отколкото на министерските си задължения, Александър Фол запазва поста си до март 1986 г. С неговото име се свързва издаването на заповед за въвеждане на вечерен час и задължително носене на на униформа на обществени места от учениците[23].

През март 1986 г. новият министър-председател Георги Атанасов назначава за министър на народната просвета друг професор историк – Илчо Димитров. Още с встъпването си в длъжност новият министър отменя непопулярната заповед на своя предшественик, което не е посрещнато благосклонно от Политбюро. Макар и неохотно, в духа на извършващите се промени, управляващите се съгласяват с отмяната на привилегиите за постъпване в елитните гимназии и висшите училища за децата на активните борци, селяните и работниците, жителите на пограничните райони, привилегии, които тези категории от населението имат още

[23] Пак там, с. 77.

от края на 40-те години. Във връзка със зачестилите сведения за разпространение на наркоманията в училищата, министър Димитров пише писмо до всички ученици, но то е спряно, защото влиза в разрез с официалната версия, че в България няма наркомани.

В началото на 1987 г. с идеята за разширяване на общественото начало в управлението се сформират четири съвета към правителството, като просветното ведомство е включено в Съвета за духовно развитие, начело с председателя на Комитета за култура Георги Йорданов. Още през август с.г. съветите са закрити, а Министерството на народната просвета, Комитетът за наука и Комитетът за култура са обединени в Министерство на културата, науката и просветата с титуляр Георги Йорданов. В новото министерство за ресора на просветата продължава да отговаря Илчо Димитров. По негово нареждане учебната 1987/88 г. във всички училища започва с издигане на националното знаме. Отменени са официалните манифестации, а по предложение на министъра през 1989 г. е възстановена училищната манифестация по случай 24 май[24].

През юли 1989 г. постът на Георги Йорданов е поверен на Александър Фол, а този на министър на просветата – на професора-медик Асен Хаджиолов. Основната задача на министър Хаджиолов е да подготви провеждането на планирания за края на годината конгрес на народната просвета. Двете главни направления, в които титулярът на просветното ведомство работи са повишаване на обществения престиж на учителите и преустройство и демократизиране на основното и средното образование. Предвиденият конгрес и набелязаните в неговите подготвителни материали реформи обаче така и не се осъществяват, поради започналите фундаментални политически промени в страната.

[24] Пак там, с. 80.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ДЪРЖАВНИЯТ КОМИТЕТ ЗА НАУКА И ТЕХНИЧЕСКИ ПРОГРЕС – ИНОВАЦИОННИ СТРАТЕГИИ И ПОЛИТИКИ В ГОДИНИТЕ НА ДЪРЖАВНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ

Евгений Кандиларов

Държавният комитет за наука и технически прогрес (ДКНТП) се явява институционалното проявление на т. нар. научно-техническа политика (или политиката за развитие на науката и технологиите), провеждана от българската държава в годините на държавния социализъм и по-конкретно през 60-те – 80-те години на XX в.

Още от самото си създаване Третата българска държава поема по един догонващ модел на развитие, чиято цел е настигането на индустриално развитите страни от Западна Европа и Северна Америка. Както при всяка късно индустриализираща се държава, основна роля за индустриализацията и модернизацията, на икономиката и страната като цяло, играе най-вече държавата (държавната политика), като единствено разполагаща с необходимите ресурси и същевременно играеща ролята на липсващите в обществото крупни предприемачи.

По време на индустриалната революция във всичките ѝ фази съществено значение имат иновациите разбирани като намиране на нови решения за съществуващи проблеми чрез използването на минимални средства или без разходи, най-вече благодарение на развитието на науката и технологиите и тяхното прилагане в производството и управлението на икономиката, чрез което се постига рязко повишаване на производителността.

Този процес става изключително динамичен през втората половина на XX век и неспособността на всяка една държава (на всяка една икономика) бързо да се адаптира и да го следва я обрича на гибелно изоставане. Осъзнаването на този факт е основната причина в годините на разразилият се след Втората световна война идеологически, военнопо-

литически и не на последно място икономически конфликт наречен Студена война, ограничаването на достъпа до технологии[1] да е един от най-важните инструменти за оказване на натиск от страна на индустриално развития Запад над тепърва пристъпващият в Индустриалната епоха Изток.[2] Този инструмент остава да функционира успешно до края на Студената война.

Динамиката на този процес от средата на XX в., настъпващото коренно и качествено преобразуване на производителните сили на основата на превръщането на науката във водещ фактор в икономическото развитие, дава основание това явление да бъде наречено *научно-техническа революция (НТР)*.[3]

Една от основните характеристики на НТР е превръщането на науката в непосредствена производителна сила в резултат от ускоряване на взаимодействието между фазите във веригата *наука – техника – производство*. Това води до нарастваща интензификация на целия процес на производство благодарение на рационализация чрез снижаването на материалоемкостта, капиталоемкостта и трудоемкостта на продукцията. Главни научно-технически направления на НТР са: комплексна автоматизация на производството, контрола и неговото управление; откриване и използване на нови видове енергия (напр. атомна); създаване и използване на нови материали.

В края на 50-те години на XX в. управленските екипи в страните от Източния блок си дават ясна сметка за жизнената необходимост от овладяване и в известен смисъл подчиняване на т. нар. научно-технически прогрес по най-малко две основни причини:

---

[1] Под „технология“ се разбира комплекс от систематични знания, независимо от тяхната форма, които обслужват производството на даден продукт, използването на един технологичен процес или предоставянето на дадена услуга. Тези знания като технология могат да бъдат „въплатени“ или материализирани (стоки, оборудване) или да съществуват под формата на патенти, проекти, модели, или пък като умения и способности на самите учени, инженери и техници. *Чалъков, И.* Историята на технологичните иновации в Източна Европа – теоретически и методологически предпоставки на анализа. – Социологически проблеми, 2000, № 2–4, с. 189.

[2] Тук имам предвид най-вече създаването на КОКОМ и философията от която държавите участващи в него се ръководят.

[3] В западната литература за този процес на стремително развитие на науката, техниката и технологиите след Втората световна война, оказващ съществено влияние върху икономическото развитие, се използва по-скоро термина „научно-технически прогрес“ или „технологичен прогрес“. В Източна Европа се използват и двете понятия, като идеята за „научно-техническа революция“, настъпваща в следствие на научнотехническия прогрес, се въвежда към края на 60-те и началото на 70-те години. По своето историческо, социално и икономическо значение т. нар. научно-техническа революция често пъти бива равнявана с индустриалната революция от края на XVIII и началото на XIX в.

Първо – за да не бъдат обречени на тотално технологично и икономическо изоставане, изгубвайки безвъзвратно всички шансове за постигане на каквото и да било надмощие в глобалния конфликт.[4]

Второ – иновационният модел на развитие и динамично развиващите се наука и технологии насочени към реалната икономика, дават огромен шанс на източноевропейските държави. Те имат възможност да изградят не просто догонваща стратегия, а изпреварваща такава и при правилното формулиране и провеждане на тази стратегия тя има много големи шансове да успее.[5]

Така от края на 50-те и началото на 60-те години всички държави в Източния блок започват да се преориентират към т. нар. интензивни фактори за постигане на промишлен растеж, към които спада и техническия прогрес, наред с интензивността на труда, развитието на квалификацията на работната сила, организационните подобрения, доминирането на качеството за сметка на количеството и т. н.

Пред българските икономисти, държавни и партийни ръководители също стои проблемът за интензификацията, повишаване на производителността на труда и качеството и намаляване себестойността на промишленото производство. Решението на тези проблеми се търси в две основни линии на стопанска политика:

– от една страна, се прави опит за въвеждане на нови икономически механизми основани на повече пазарност и реални икономически стимули, усъвършенстване на системата за планиране и като цяло либерализиране и децентрализиране на икономическата система;

– от друга страна, икономическата политика се насочва към развиване на нови високотехнологични отрасли[6], които са с ниска степен на

---

[4] Една от най-устойчивите идеологически постановки, присъстваща постоянно във всички партийни документи, които касаят развитието на науката и технологиите в България, в годините на държавния социализъм е, че: „научно-техническия прогрес е един от основните и решаващите терени на битката и съревнованието между социализма и капитализма“. ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а.е. 1303, л. 11.

[5] В някои по-ранни идеологически постановки на БКП, това схващане се свързва и с идеята, че именно чрез научно-техническата революция могат да се прескочат определени етапи от развитието на държавата и обществото, за да се скъсят времевите граници необходими за достигне до етапа на „развитото социалистическо общество“, разбирано като последен и завършващ етап преди навлизане във висшия статий на „комунизма“. – Научно-техническая революция и социализъм. М., 1973.

[6] През годините акцентът на научно-техническата политика пада върху отрасли като електрониката, малотонажната химия, биотехнологиите, компютрите, роботиката, безлюдните технологии, кибернетичните системи за управление и т. н. В зависимост от използването на научните постижения и получаваната добавена стойност в материалното производство и услугите се различават три вида технологии – ниски, средни и високи. Съществува негласно правило, според което, ако стойността на вградените в дадено из-

металоемкост и не изискват значителни енергийни ресурси, а същевременно могат да осигурят автоматизация и комплексна механизация на промишленото производство. Инвестиционната и кредитната политика се подчинява на тези виждания, което води до многократно увеличение на разходите за научни изследвания и технически разработки. Това става основен приоритет в цялостната икономическа политика на България през следващите тридесет години.

В началото на 60-те години Централният комитет на БКП приема решение, в което се изразява становището, че „ускоряването на техническия прогрес, осъществяването на научно-техническа революция е за нас жизнен проблем, въпрос на живот и смърт за нашата икономика“.[7] Очакванията за икономическия ефект от внедряването на научно-техническите постижения е, че това ще осигурява над 60% от националния доход на страната и над 55% от прираста на печалбата и около 40% от чистата продукция.[8]

Ползвайки съветския опит на организация и планиране на научното развитие, в повечето страни от Източния блок се създават обществено-държавни институции за планиране и управление на научната дейност с цел засилване на непосредствената връзка между научните и техническите разработки и тяхното внедряване в промишленото производство.[9]

делие или технология изследователски резултати е не по-малко от 8,5% от тяхната стойност, те се отнасят към високотехнологичния клас изделия и технологии. Високите технологии и изделия носят най-голяма добавена стойност на единица продукция и това обяснява стремежа на отделни корпорации и държави да насочат своето производство на стоки и услуги в руслото на високите технологии. – Иновациите. Европейски, национални и регионални политики. С., 2008, с. 142.

[7] На специално съвместно заседание на ЦК и правителството Т. Живков формулира основната задача по следния начин: *В непродължително време страната ни да достигне в техническо и икономическо отношение напредналите социалистически страни, или най-малко в непродължително време да се доближи непосредствено до тях. Това наистина е колосална национална задача*. *Иванов, М.* Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българския комунизъм 1963–1989 г. С., 2008, с. 230.

[8] ЦДА, ф. 517, оп. 6, а.е. 141.

[9] Според изследванията от годините на държавния социализъм, посветени върху теорията на научно-техническата революция и научнотехническия прогрес от структурна гледна точка научно-техническия прогрес трябва да се разглежда като система, конструирана от две основни подсистеми – наука и техника. От взаимодействието на тези подсистеми зависи и ефективността на научно-техническия прогрес и неговото въздействие върху производството. Ефикасното функциониране на системата от своя страна зависи от следните дейности: научноизследователска, конструктивна, технологическа, проектна, опитно-експериментална и внедрителска. Преведено на съвременен език това означава, че в понятието т. нар. научно-технически прогрес се влага най-вече същината на научно-изследователската и развойна дейност (НИРД) или по-известна на Запад като Research and Development (R&D). Във всяка класическа индустриална организация научно-изследователска

Така на 16 март 1959 г. с Указ на Президиума на Народното събрание в България се създава Комитетът по промишлеността и техническия прогрес, като негов ръководител става Тано Цолов (министър на тежката промишленост в периода 1952–1959 г.).[10] Като председател на комитета той продължава да бъде член на правителството. На 25 декември 1959 г. КПТП се разделя на Комитет по промишлеността начело с Атанас Димитров и Комитет по техническия прогрес.[11] Председател на КТП от

и развойна дейност (НИРД) е една от четирите основни структурни функционални дейности, наред с маркетинга, производството, продажбите и следпродажбеното обслужване. Дейността не случайно се разделя на *научно-изследователска* и *развойна*. Основна цел на научно-изследователската, респективно проектно-конструктурската дейност е проектирането и разработката на нов продукт. Тъй като при създаването на новия продукт се използват т. нар. експериментални и/или лабораторни методи, основна цел на развойната дейност от своя страна е създаването на технология за масово производство. По-голямата част от съвременните големи фирми или корпорации отделят изключително много средства за поддържане на собствени R&D звена. *Стефанов, Н.* Организационни иновации и управление на устойчивото развитие. Измерения и динамика. С., 2009, 77–80.

[10] Съгласно чл. 12 и 13 от закона се създава КПТП с цел, да се засилят ръководството и контролът по основните въпроси и главните направления на развитието на стопанския живот в страната. Комитетът има следните главни задачи: да се занимава с въпросите на развитието на промишлеността и техническия прогрес и основните проблеми на отраслите на промишлеността; да оказва помощ на ОНС за изпълнение на стопанските планове в решаващите промишлени предприятия и най-важните отрасли на промишлеността; **да изучава постиженията на новата техника и технология у нас и в другите страни и да спомага за внедряването им в народното стопанство; да съдейства за цялостното използване на съществуващата техника; да осигурява необходимата информация и документация на производствените предприятия и да следи за правилното планиране и своевременното им снабдяване с патенти и мостри; да се грижи за развитието и осъществяването на изобретенията, техническите усъвършенствания и рационализаторските предложения; да контролира как предприятията внедряват най-новите постижения на науката и техниката и повишават техническото равнище на производството, как подобряват организацията на производството и труда; да изпълнява функциите на инвеститор по голямото заводско и енергетично строителство.** Структурата на комитета включва председател, зам.-председател, членове и отдели: Въглища, Енергетика, Руди и металургия, Машиностроене и електропромишленост, Химия, Текстилно-шивашка промишленост, Кожарска, каучукова и обувна промишленост, Дървообработваща промишленост, Строителни материали и силикатна промишленост, Хранително-вкусова промишленост, Нова техника, Планов, Финансов, Капитално строителство и Личен състав. – Българските държавни институции 1879-1986. Енциклопедичен справочник. Състав. *Методиев, В., Л. Стоянов.* С., 1987, 122–123.

[11] КТП е орган на МС по въпросите на техническия прогрес в промишлеността, строителството и селското стопанство. Той е с ранг на министерство и председателят му е член на правителството. Основните задачи на КТП са да разработва и координира в най-тясно сътрудничество с Държавната планова комисия, министерствата, комитетите, ведомствата и управленията по промишлеността основните насоки и проблеми на техническото развитие във всички отрасли на народното стопанство.

1959 г. до 17 март 1962 г. е Стоян Караджов. По-късно на 27 септември 1962 г. КТП се преименува в Държавен комитет за наука и технически прогрес при Министерския съвет.[12] За кратко (от 27 септември 1962 г. до 27 ноември с. г.) начело на комитета застава Начо Папазов, член на ЦК на БКП (от 1958 г. министър на просветата и културата). След него за председател на ДКНТП е назначен проф. Иван Попов, който остава на този пост до 9 юли 1971 г. и изиграва изключително важна роля в развитието на редица отрасли в икономиката на страната, намиращи се под контрола на ДКНТП.[13]

---

[12] След преобразуването ДКНТП се превръща в надведомствен орган, към който са изградени Научен съвет и научни комисии. Основните задачи, правата и функциите на ДКНТП се определят с правилник утвърден от МС през юни 1963 г. Според него комитета ръководи, направлява и определя главните насоки за развитие на техническия прогрес и науките, въз основа на които се изработват перспективните планове за научни изследвания. Наред с това основна функция на комитета е да планира, координира и финансира съгласувано с Министерството на Финансите дейността на БАН, Академията на селскостопанските науки, Министерството на народното здраве, Държавния комитет по строителство и архитектура, ВУЗ по изпълнението на най-важните задачи в областта на науката и техниката. Същевременно ДКНТП е институцията, която трябва да осъществява научно-техническо сътрудничество между България и СССР, другите социалистически страни, и западните държави. Не на последно място ведомството осигурява и ръководи научно-техническата информация и пропаганда в страната. ЦДА, ф. 517, оп. 1-8. – ДКНТП

[13] **Иван Н. Попов** е един от партийните дейци, получили западно образование. Свързан още като младеж с нелегалните борби на БКП и политзатворник още от Априлските събития през 1923 г. Брат е на разстреляния през 1943 г. Емил Попов – радист на разузнавателна група на Ал. Пеев (Боевой). Завършва математика в Софийския университет и електроинженерство в Политехниката в гр. Тулуза (Франция). Известно време е електроинженер във френски промишлени предприятия, след което се завръща в София и до 1941 г. работи в предприятие за научна апаратура. В периода 1945–1949 г. Иван Попов е член на Унгарската КП и директор на Електротехническия завод в Будапеща. Има големи заслуги за развитието електротехническата промишленост на Унгария. През 1949 г. се връща в България и става член на БКП, като поема ръководството на Силнотоковия завод в София. От 1952 до 1954 г. е главен директор на ДО „Елпром“ и поставя основите на модерната електротехническата промишленост и в България. Доцент, след това професор по електрически машини и трансформатори във ВМЕИ – София, завежда катедра „Електрически машини и апарати“. Избиран е за декан, зам.-ректор, а накрая е избран и за ректор (1962) на ВМЕИ – София. Основател и ръководител на секция „Електропромишленост“ в Научноизследователския институт по електрификация – София. През 1961 г. е избран и за чл.-кореспондент на БАН. Член-кореспондент е на Академията на науките и изкуствата в гр. Тулуза, Франция, заслужил деятел на техниката на ГДР, доктор хонорис кауза на Висшето техническо училище в гр. Илменау, ГДР. Удостоен е със званията „Герой на социалистическия труд“, „Народен деятел на науката“ и три пъти е награждаван с най-висшия за неговото време български орден „Георги Димитров“. Освен на многобройни научни трудове, публикувани на френски, немски, унгарски, руски и български, е автор и на редица технически изобретения в областта на електротехниката и автоматиката, като притежава регистрирани патенти, някои от които с приоритет от 1941 г. От 27 ноември

През 1962 г. ЦК на БКП и МС приемат специално постановление за развитието на науката и ускоряване на техническия прогрес и подобряване на тяхното държавно ръководство. На 11 октомври 1963 г. се приема постановление на МС, според което работата на научноизследователските институти трябва да се организира по разработен план въз основа на сключени договори с предприятията, организациите и ведомствата, които ще се възползват от резултатите на тази работа.[14] Създаването на Държавните стопански обединения (ДСО), като основни стопански организации, в които е затворен целия производствен цикъл, също е част от стратегията на научно-техническата политика, според която новите обединения представляват по-съвършена форма на отраслово стопанско ръководство, създаваща благоприятни условия за нов подход при решаване на задачите на научно-техническия прогрес, за по-бързо внедряване в практиката на резултатите от научните и техническите изследвания.[15] В края на 60-те години концентрацията на производството, както и на научната и развойната дейност, се разглеждат като главно условие за успешното развитие на икономиката. Това означава най-вече съсредоточаване на научните изследвания върху определяните като стратегически отрасли в икономиката на страната.[16]

Дейността по създаването на нови научни и технологически продукти във всички Източноевропейски държави е концентрирана в специализирани органи, които могат да бъдат разделени на две големи групи:

– изследователски звена (лаборатории, изследователски центрове и институти) към националните академии на науките;

– отраслови изследователски центрове и институти (най-често към съответните промишлени министерства или големи държавни фирми), в които по обобщени данни работят около 70% от извършващите изследователска и развойна дейност в съответната страна.

1962 г. до 9 юли 1971 г. е председател на ДКНТП. След това от 9 юли 1971 до 13 юли 1973 г. е министър на машиностроенето и същевременно зам.-председател на МС. На този пост остава до 1 ноември 1974 г. В периода от 1974 до 15 юли 1976 г. е зам.-председател на Държавния съвет. През 1966 г. е избран за член на ЦК на БКП и член на Политбюро на БКП и остава такъв до 1976 г. След отстраняването му от Политбюро Иван Попов е избран за председател на Централния съвет на Научно-техническите съюзи в България и на този пост го заварват събитията от ноември 1989 г. Остава член на ЦК на БКП до януари 1990 г. Умира през януари 2000 г. на 92 години.

[14] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 5409, л. 107.

[15] Пак там, а.е. 6542, л. 7.

[16] Партийното и държавно ръководство на страната е убедено, че „чрез концентрацията на научната и развойната дейност трябва да се осигури най-рационално използване на научните кадри, материално-техническата база и финансовите ресурси с оглед ефективно и бързо решаване на поставените задачи и съкращаване продължителността на всички видове дейности в цикъла изследване-производство“. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 888, л. 8.

В България и двата типа специализирани научноизследователски органи се обединяват и контролират от ДКНТП, като решенията на комитета, по всички въпроси на техническия прогрес, са задължителни за всички министерства, ведомства и институти в страната. Към комитета се създават редица подведомствени организации, които обхващат всички области свързани с научно-техническата политика на държавата. Като най-важни звена на ДКНТП се утвърждават: Института за изобретения и рационализации, Института за стандартизация, мерки и измерителни уреди, Централният институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ), Управлението за организация, механизация и автоматизация на управленческата дейност, Държавната инспекция за технически контрол по качеството в промишлеността (впоследствие към комитета се създава и Главно управление по стандартизация), Центърът за ускорено внедряване „Прогрес“ и др. В рамките на ДКНТП, като самостоятелни юридически личности на стопанска и валутна дейност, се създават отделни високотехнологични Държавни стопански организации, най-голямата от които е ДСО „Изот“, ангажирана изцяло в областта на електронната промишленост.[17]

От една страна ДКНТП започва да функционира като свързващо звено между научноизследователската и проектоконструкторската дейност и внедряването на нейните постижения в промишленото производство. Целта е Комитетът да стане връзката между науката и нейното приложение в икономиката на страната и за постигането на тази цел, дейността му се фокусира най-вече се върху приложните изследвания и т. нар. развойна дейност.

От друга страна в ресора на институцията влизат множество дейности свързани с обслужването на научната и развойна дейност в страната. Такива са най-вече придобиването на научно-техническа информация, посредством лицензионна дейност[18] , научно-техническо сътрудничество, осигуряване на възможности за специализации, стажове и други форми на обмяна на опит и придобиване на т. нар. ноу хау (най-вече с развитите западни държави) и пр.[19] В условията на Студената война, съпътстваща и

---

[17] ЦДА, ф. 136, оп. 44, а. е. 10; *Кандиларов, Е.* Електрониката в икономическата политика на България през 60-те – 80-те години на XX век. – ГСУ-ИФ, Т. 96/97, 2003/2004, 431–503.

[18] Съществена част от работата на ДКНТП е цялостният контрол върху лицензионната дейност в България, което включва проучване, обработка, съгласуване и сключване на лицензионни договори, закупуване на лицензите, тяхното внедряване и производството и пласмента на производствения продукт. *Делибалтов, И.* Научно-техническата революция и лицензионната дейност. С., 1975; *Петров, М., И. Делибалтов.* Използване на световните научно-технически постижения и опит. С., 1981.

[19] ДКНТП се грижи за научно-техническото сътрудничество между България и различните групи държави – социалистически и капиталистически. Съществена част от поли-

важна част от този тип работа е дейността на т. нар. научно-техническо разузнаване.[20] През 1973 г. в страната е изградена „Подсистема за научна, техническа и икономическа информация с ограничено разпространение“. Основен координиращ орган на Подсистемата е Центърът за приложна информация (ЦПИ) в ЦИНТИ[21] към ДКНТП, който се ръководи и обезпечава кадрово от научно-техническото разузнаване. ЦПИ планира задачите, обработва получената информация, оценява я и разработва планове за нейното внедряване в реалното производство.

Наред с придобиването на технологии ДКНТП е институцията, която се грижи за стандартизацията на всички видове производства и уста-

---

тиката за научно-техническо сътрудничество е подготовката на кадри, което става чрез сключване на споразумения за осигуряване на обучение и специализации на български специалисти в различни области, отпускане на стипендии за подобни специализации и пр.

[20] Българското научно-техническото разузнаване също възниква като част от държавната политика за придобиване на научно-техническа информация. На 2 декември 1959 г. от 13-и отдел (Икономически) на Разузнавателно управление при Комитета за държавна сигурност, който се занимава с външнополитическото разузнаване (впоследствие Първо главно управление към Държавна сигурност), се отделят трима души. Това са Панайот Радков, Георги Караколев и Любомир Михайлов. Те поставят основите на самостоятелно звено – Научно-технически отдел, който в края на 1964 г. става отдел „Научно-техническо разузнаване“. Негов пръв началник става Иван Иванов. Специфично за този тип разузнаване е, че действа само в развити страни. Обектите на този тип разузнавателна дейност са предимно чуждестранни военни институти и предприятия, научноизследователски центрове и институти, висши учебни заведения, инженерно-технически организации и съюзи, лаборатории, предприятия и заводи, организации за регистриране на патенти и др. Научно-техническото разузнаване доставя „ембаргово“ оборудване и документация на онези производства, които имат решаващо значение за икономиката на България и формират значителна част от националния ни доход – изчислителна техника, микроелектроника, телекомуникации, производство на прецизни машини, производство на свръхчисти материали и химикали, фармация, микробиология, военна промишленост. По този начин придобитите от този тип разузнавателна дейност високи технологии спестяват много ценно време и средства на българската наука и на икономиката. От 1980 г. се повишава и статутът на научно-техническото разузнаване, като с решение на Политбюро от 30 октомври 1979 г. съществуващият седми отдел към Първо главно управление на МВР/ДС се преобразува в самостоятелно управление научно-техническо разузнаване към МВР. Начело на управлението застава зам.-началникът на ПГУ Георги Манчев. В решението на Политбюро изрично се подчертава, че управлението се създава като помощен орган на Комисията по научно-техническа политика към ЦК на БКП и е на пряко подчинение на Т. Живков, но административно и функционално управлението остава в системата на МВР/ДС. Според Георги Манчев за периода 1981–1986 г. ефектът на научно-техническото разузнаване се изчислява годишно на 580 млн. долара. *Дойнов, О*. Спомени. С., 2002, с. 103; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 2022, л. 3.

[21] Централният институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ) към ДКНТП е създаден като част от стратегията за централизиране на системата за събиране и обработка на научно-техническа информация от цял свят.

новяването на контрол върху качеството на продукцията.[22] Тази задача е една от най-важните за постигане на действително интензифициране на икономиката на страната.

След създаването на ДКНТП[23], през следващите близо три десетилетия партийното ръководство на страната, посредством комитета, провежда различни политики, повечето от които са формулирани още през първата половина на 60-те години:

- Централизация на научните и административни структури, ръководещи процесът на технологично обновление;
- Свързване на науката с производството;
- Залагане на НТР като основа на планирането;
- Установяване на по-голяма икономическа гъвкавост в отраслите свързани с НТР;

---

[22] Още от средата на 60-те години, важна част от политиката на ДКНТП е въвеждането на държавен стандарт и установяването на контрол върху качеството на произвежданата продукция. Стремежът е до края на 1968 г. контролът да обхване основната част от номенклатурата на произвежданата промишлена продукция в страната. През следващите години комитета полага усилия и прави постоянни опити за повишаване на качеството, както и подобряване на контрола върху него. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 6542, л. 14.

[23] С решение на VI НС от 8 август 1971 г. за създаване, преобразуване, разделяне, сливане и преименуване на министерства и други ведомства ДКНТП е преобразуван в Държавен комитет за наука, технически прогрес и висше образование (ДКНТПВО). Негов председател отново става **Начо Папазов**, който остава председател на комитета до 4 януари 1984 г. Няколко месеца след създаването си, с решение на VI НС от 16 декември 1971 г., ДКНТПВО е преобразуван в държавно обществен орган с наименование Комитет за наука, технически прогрес и висше образование (КНТПВО). С указ на Държавния съвет от 15 декември 1977 г. управление „висше образование“ излиза от съвета на Комитета и той отново получава старото си име ДКНТП. Функциите в областта на висшето образование преминават към МНП заедно със Съвета за висше образование. С постановление на МС от 30 март 1984 г. е утвърдена нова управленческа структура на ДКНТП като държавно-обществен орган на МС за провеждане на научно-техническата политика. В нея се включват Висш съвет за наука и техника и Колегиум от национални съвети по стратегическите направления: *Национален съвет по електроника, Национален съвет по биотехнологии, Национален съвет по автоматизация, Национален съвет по нови материали, Национален съвет по оптоелектроника.* През периода 1981–1985 г няма промени в наименованието и дейността на комитета. Единствено след оттеглянето на Начо Папазов, от януари 1984 до 18 май 1985 г. председател на ДКНТП е Никола Тодориев, който е заменен от Стоян Марков, който остава на този пост до 27 януари 1986 г. На същата дата ДКНТП е закрит, като същевременно с решение на VIII НС се създава Държавен комитет за изследвания и технологии (ДКИТ), който просъществува до 1 януари 1988 г., когато е ликвидиран съгласно решение на XIX НС. По-късно през 1989 г. с указ на Държавния съвет на НРБ се създава Комитет за наука и висше образование (КНВО) с временен щат, съществуващ за кратко време, който с решение на Народното събрание през 1990 г. се преобразува в Министерство на науката и висшето образование (МНВО). Това министерство от своя страна на 28 ноември 1991 г. е закрито с решение на НС и е създадено Министерство на образованието и науката.

● Насочване на основния инвестиционен поток за развиване на високотехнологични производства;

● Изграждане на собствен научен капацитет и „материално-техническа база“;

● Използване на цените като инструмент за ускоряване внедряването на нововъведенията;

● Въвеждането на материални стимули, обвързване на заплащането на стопанските ръководители с технологичното обновление;

● Максимално възползване от тясното сътрудничество със СССР и страните от СИВ;

● Промишлено кооперирание със Запада.[24]

Основният въпрос, който изследователите задават е: защо въпреки правилната стратегия и разгръщането на широк набор от обслужващи я политики, в крайна сметка източноевропейските икономики не успяват да осъществят изпреварващо развитие, а напротив случва се точно обратното. И днес една от устойчивите представи за причината за края на Студената война и краха на Източния блок е именно научно-техническото изоставане на социалистическите страни. Дали неуспехът на модернизационния проект се дължи на грешки на участниците в процеса, на лошо изпълнение на правилни управленски решения (субективен фактор) или на вътрешните недостатъци и проблеми на командно-административната система?[25]

Отговорът на този въпрос е ясно формулиран и постоянно присъства в документите на тясното партийно ръководство, като категоричността на изводите в тях се засилва през втората половина на 70-те и особено през 80-те години. Проблемът не е в сферата на науката, а най-вече в процеса на внедряване, което води след себе си и невъзможността българската икономика да обнови своята технологична база и да повиши рязко производителността си. Въпреки желязната завеса, ембаргови ограничения и пр. българските изследователски центрове, успяват да постигнат съществени резултати в множество високотехнологични научно-

---

[24] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 235.

[25] Някои от най-съществените проблеми, които съпътстват научно-техническата политика на страната са следните:

– свръх концентрацията на информационните потоци неминуемо бюрократизира процеса;

– липса на интерес от страна на индустриалните организации да приложат най-модерната технология;

– постоянно присъстващ проблем за надеждността и качеството на продукцията;

– закъснява се с внедряването на изделия, които се търсят на международните пазари;

– българската икономика се оказва твърде ригидна и трудно подвижна, за да успее да поддържа високоскоростното темпо, с което се развиват технологиите в света.

изследователски области. Управляващите обаче не успяват да съкратят връзката във веригата между фундаменталната наука, приложните изследвания и индустриалното производство.

С развитието на научните изследвания и постижения не се решава и друг основен проблем на българската икономика в годините на държавния социализъм, а именно проблемът с организацията на производството на микроравнище (в рамките на отделните производствени организации) и с невъзможността за въвеждане на каквито и да било организационни иновации, които от своя страна да доведат до съществени подобрения в ефективността на стопанската дейност. Фирмената организация в годините на държавния социализъм, остава в рамките на т. нар. организация на командно-контролните структури – ОККС (по определението на Питър Дракър), с всички произтичащи от това негативи като:

– *сатусно-диференцираната уравниловка* – при тази организационна особеност, липсва механизъм за оценка на дейността на отделния служител, а заплащането става не за свършена работа, а аз работно място или по-точно за длъжност, стаж и равнище на квалификация.[26]

– *негативният подход* на въздействие, водещ до пълна липса на мотивация – при този модел на управленско въздействие служителят в организацията не е поощряван за добре свършена работа, но в случай, че дейността не е извършена според дадените указания, той бива санкциониран. Това води до демотивация на членовете на организацията.

– *деинтелектуализация на производствения процес* – сътрудниците са лишени от възможността да използват своя творчески потенциал за усъвършенстване на собствения си труд.[27]

– *култура на оправданието* – за този организационен феномен е характерно, че служителите се стремят да избягват осъществяване на нерутинни задачи, свързани с обновяване на начина на извършване на дей-

---

[26] При системата на т. нар. „статусно-диференцираната уравновиловка“ в организацията се създават различни статусни групи всяка съставена от членове, които имат еднакви „длъжност“, „стаж“ и „квалификация“, т. е. характеристиките, по които се различават от другите. Съответно трудовото възнаграждение между различните групи се осъществява според тези критерии, т. е. в зависимост от „статусната диференциация“, а не по реалния принос на отделния сътрудник в общите усилия. От друга страна членовете на една група, независимо от това, че могат да имат различен принос в общите трудови усилия, получават еднакъв размер на трудовото възнаграждение, т. е. установява се система на „уравновиловка“. Тази система не ориентира сътрудниците да се стремят към максимализация на своите усилия за достигане на целите на организацията. *Стефанов, Н., Д. Керемидчиев*. Модели по управление на човешките ресурси в организациите. Практика и теория. Бургас, 2008, 19–22.

[27] Нещо повече, ако служителите дадат някаква идея във връзка с усъвършенстване на работния процес идеята обикновено се посреща негативно и се разглежда като „навлизане в територията“ на ръководителите и подкопаване на техния статут. Пак там.

ността или какъвто и да е друг вид усъвършенстване на работния процес.[28]

– създаване на *т. нар. човек винтче*, въртящо се само по указанията на ръководството, без наличието на воля за усъвършенстване и самоусъвършенстване и др.

От това следват и невъзможността за прилагане на иновационните технологии в стопанските организации, постоянно присъстващия проблем за ниския контрол на качеството на продукцията, непълноценното използване на творческия потенциал на висококвалифицираните специалисти и пр.[29]

Въпреки, че въпросът за научно-техническия прогрес и неговата ключова роля в икономическото развитие на България остава постоянна величина в държавната политика, в годините до края на Студената война, технологичното изоставане на страните от Източна Европа става все по-очевидно, което води след себе си редица проблеми, възникващи от неспособността на тези държави да се справят с новите технологични предизвикателства на т. нар. „постиндустриална ера“ или „информационна епоха“, в която светът навлиза в края на XX в.[30]

---

[28] По своята същност да се изпълни задача, свързана с нещо ново, означава да се поеме по-висока степен на риск в сравнение с рутинната задача. В условията на статусно-диференцирана уравновиловка този риск е неоправдан, защото по никакъв начин не би бил поощрен. Оттук идва и нежеланието да се прави нещо ново, да се извършват усъвършенствания. Затова, когато възникне ситуация, която напълно естествено изисква извършване на нерутинна дейност, сътрудникът на организацията се опитва да се *оправдае*, т. е. да си намери извинение, за да не поеме отговорността на риска. Наличието на подобен тип организационни взаимоотношения се нарича „култура на оправданието“. Пак там.

[29] Дългогодишни наблюдения дават право на изследователите да определят, че като правило фирмите, функциониращи в режим на ОККС не използват повече от 25–35% от потенциала на своите сътрудници. Причината е в наличието на сериозни проблеми в мотивацията на членовете на организацията, за максимизиране на усилията си за осъществяване на целите на самата организация. Пак там.

[30] Това дава основание на Т. Живков с огорчение да отбележи още през 1987 г. в писмо до новия съветски лидер М. Горбачов следното: „Истината е, че общо в икономиката, в производството и развитието на технологиите ние вървим след капиталистическата система и в тези области тя продължава да ни превъзхожда...научно-техническия прогрес не е залегнал в основата на нашето планиране, ценообразуване, кредитиране и финансова политика, не е в основата на инвестиционния процес и на материалното стимулиране.“ *Яхиел, Н.* Тодор Живков и личната власт. С., 1997, с. 308.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ИНСТИТУЦИИ, ФОРУМИ И ЛИЧНОСТИ В БЪЛГАРО-АМЕРИКАНСКИТЕ КУЛТУРНИ И НАУЧНИ КОНТАКТИ 1959–1975

Теодор Талев

Политическите отношения на нашата страна със САЩ след края на Втората световна война преминават през различни фази, съзвучни с тенденциите в диалога между Вашингтон и Москва. Независимо от характеристиките на отделните етапи, обаче, образът на „Другия“, на държавата и народа от противоположната страна на „Желязната завеса“ (без значение дали гледната точка е България или Съединените щати), остава предимно отрицателен. Достатъчно е да се проследи как пресата отразява начина на живот отвъд „Стената“, за да се разбере, че вместо информация, на читателя много по-често се предлагат стереотипни формули и внушения. Тяхното постепенно утвърждаване предполага на даден етап и лесното разгръщане на мащабна негативна кампания – като тази срещу страната ни от началото на 80-те години, която американските медии осъществяват. Причината за подобен подход е, че София и Вашингтон принадлежат към различни военно-политически и икономически системи, всяка от които търси крайния успех в борбата за световно господство, в т.ч. – активно използвайки инструментите на идеологията и пропагандата.

Сред малкото възможности за преминаване отвъд пространството на клишетата и по-доброто опознаване на „Другия“: като ценности, начин на мислене и култура – са двустранните контакти в областта на изкуството и науката, които ще бъдат предмет на настоящия текст. В тях ключова роля имат както цели институции или международни форуми, чието значение практически ги превръща в такива (например: Конкурсът за млади оперни певци в София, Балетният – във Варна и др.), така и отделни личности: изследователи, писатели, архитекти... Интересното е, че посредством установените връзки в посочената област не само се създават предпоставки за по-обективното възприемане на хората от „про-

тивниковия лагер“, но и условия за известна „реклама“ на неговите достижения. Отразяването на успехите на творците от България в медиите на САЩ, както и на американските – в родната преса, позволява поне за известен момент името на съответната държава да бъде обвързано с някакъв положителен пример, както и (макар косвено) да се отдаде заслуженото на провежданата от нея политика в сферата на науката и културата.

Текстът има за цел очертаването на известна рамка на контактите между нашата страна и Съединените щати в посочените обществени области. Идеята ще бъде не толкова да бъдат обхванати всички институции или мероприятия, свързани с диалога между София и Вашингтон в разглеждания исторически етап, колкото да се представят по-съществените тенденции. Ще се опитам да покажа, че макар и скромно по своите параметри, поради зависимостта си от политическата конюнктура, партньорството в сферата на изкуството и науката става причина, метафорично изразено, „да бъде извадена тухла от Стената“. На фона на съвместния стремеж на иначе конкуриращите си системи, към които принадлежат САЩ и България, непрекъснато да надстрояват преградата между Изтока и Запада с многобройни идеологически клишета, дори и малките „пролуки“, позволяващи по-реалистичен поглед към „Другия“, имат своята съществена стойност.

Избраните хронологически граници се обуславят от факта, че 1959-а е годината, в която след известно прекъсване официалните отношения между България и САЩ се възстановяват, а през 1975 г. е проведено съвещанието на СССЕ в Хелзинки, което маркира един особен момент в дотогавашното развитие на диалога между страните от Изтока и Запада. За целта на изследването са използвани документи главно от Централния държавен архив, Дипломатическия архив на Министерството на външните работи, както и статии от официоза „Работническо дело“.

Любопитно е, че установяването на по-сериозни контакти между нашата страна и Съединените щати в сферата на изкуството след Втората световна война в известен смисъл предхожда, а и благоприятства възстановяването на официалните връзки, прекъснати в началото на 1950 г. Независимо от сложната международна обстановка и протичащите много бавно и с чести прекъсвания разговори между представителите на София и Вашингтон относно подновяването на двустранните отношения, през 1958 г. България, в лицето на неин голям талант, получава сериозно внимание от американците. Става дума за отправена покана към оперния певец з. а. Димитър Узунов да осъществи шестмесечно турне зад океана. По този повод министърът на просветата и културата Вълко Червенков излиза с настоятелно предложение пред своите колеги да бъде дадено съгласие за реализирането на гастрола, като изтъква – „Съвсем редки са били случаите, когато българските артисти са имали възможност да посетят САЩ, а от 9 септември 1944 г. такава възможност не се е

отдала на нито един наш артист... Това ще бъде и първо проникване на българското оперно изкуство в тази страна през последно време и би могло да открие благоприятни възможности на други наши изтъкнати артисти, а евентуално и сценични състави.“[1] Съждението на Червенков в конкретния случай показва добра преценка на перспективите – в следващите десетилетия основна роля за това страната ни да бъде споменавана с положителни думи в медиите на САЩ имат тъкмо нашите оперни изпълнители: споменатият Димитър Узунов, Райна Кабаиванска, Николай Гяуров, Никола Гюзелев и др. Заслужава да се обърне внимание върху факта, че Гяуров например получава от авторитетното американско списание „Тайм“ следната висока оценка: „Най-добрият бас, който пее днес“.[2]

След възобновяването на дипломатическите отношения със САЩ през март 1959 г. родните управници трябва да решават два основни въпроса, свързани с отстояването на интересите ни пред американците: да се издигне статута на мисиите от умишлено наложения от Вашингтон по-нисък ранг на „легации“ в такъв на „посолства“ и да се установят равноправни търговски контакти, посредством повторното получаване на т. нар. клауза „Най-облагодетелствана нация“, отнета по едностранно решение на Съединените щати през есента на 1951 г.[3] Всъщност, самото възникване на посочените проблеми е резултат именно от идеологическия подход на САЩ към държавата ни. Става дума не за придобиването на особени привилегии от България, а просто за възстановяване на нормалните връзки в различните обществени сектори, както това би следвало да се очаква при партньорство между самостоятелни страни. За американците обаче не е приемливо да толерират твърде много основния съюзник на своя опонент в борбата за световно господство – СССР, поради което се стремят да задържат отношенията си със София в по-тесни рамки, а изпълнението на желанията ѝ обикновено се обвързва с нескончаема поредица от искания, в т.ч. – засягащи нейните вътрешни дела. Предвид особената ситуация, пред която са изправени в диалога си със САЩ, българските власти разбират, че всяка възможна форма на взаимодействие би могла да се окаже полезна и да подпомогне реализирането на техните стратегически цели. Така на заседание от 25 август 1960 г., на което се обсъжда активизирането на контактите със Съединените щати, Политбюро на ЦК на БКП решава да бъде продължена и инициативата по осъществяването на културни и научни връзки между двете страни, като за целта изрично са оторизирани Министерството на външните ра-

---

[1] ДА на МВнР, оп. 15, а.е. 161, л. 3–4.

[2] Цитатът е по Работническо дело, 21 ноем. 1965, с. 5.

[3] *Баева, И., Е. Калинова.* Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). С., 2003, с. 220.

боти, Българската академия на науките, Комитетът за приятелство и културни връзки с чужбина и Министерството на просветата и културата.[4]

Първите по-съществени резултати от преговорите, започнати от представители на посочените ведомства, могат да бъдат открити към 1962 г. Тогава се сключва споразумение за обмен на кадри между БАН и Националната академия на науките на Съединените щати. Аналогичен документ е подписан от Софийския държавен университет (каквото е пълното му наименование тогава) и т. нар. Междууниверситетски комитет на САЩ. Неговите параметри изглеждат твърде скромни от днешна гледна точка: всеки от партньорите имал право да изпраща само до трима души годишно, но особеностите на историческото време предполагат предпазливостта и дори недоверието на договарящите се едни спрямо други. Възможността размяната на изследователи да бъде използвана като прикритие на разузнавателна дейност, впрочем, е напълно реална и от нея се ползват и от двете страни на „Желязната завеса“. Споменатият Междууниверситетски комитет, например, е създаден още през 1955 г., със специалната задача да улеснява пътуванията на американски специалисти именно в Съветския съюз и другите социалистически държави. Впоследствие, неговата структура търпи различни промени, част от които са продиктувани от факта, че връзките между въпросната институция и ЦРУ стават публично достояние дори на печатните издания в Източния блок.[5]

През първите години от възстановяването на двустранните отношения музиката продължава да бъде една от малкото области на сравнително активен обмен, която, при това, създава предпоставки българи и американци поне отчасти да преосмислят стереотипните представи едни за други, които са им наложени от съответните пропагандни системи. Още с пилотното издание на Международния конкурс за млади оперни певци в София през 1961 г. в журито е привлечен и американският диригент Курт Адлер. При второто издание на въпросния форум (лятото на 1963 г.) участието на Съединените щати е още по-впечатляващо: в категорията за женски глас I награда и златен медал получава Нанси Тейлър (сопран), а успехът ѝ намира много сериозно отражение на страниците на родния печат. Новината за нейния триумф, придружен със снимка, се появява на челната страница на партийния официоз „Работническо дело“, при това на 4 юли – ден, в който българските издания обикновено се стремят да избягват темата „САЩ“, а доколкото присъства информация за приема, даван от американското посолство в София по повод Деня на Независимостта, в повечето случаи тя е доста кратка и е разположена вътре в броя.[6] В конкретния

---

[4] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 4248, л. 4–5.

[5] ДА на МВнР, оп. 18 п , а.е. 110, л. 1–12; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 6655, л. 3–10.

[6] Работническо дело, 4 юли 1963.

случай съм склонен да смятам, че налице е по-скоро съвпадение, но важният момент всъщност е друг: макар и инцидентно, политическите предразсъдъци отстъпват пред уважението към таланта (а с това – и спрямо нацията, която той представлява). Що се отнася до вниманието, с което Съединените щати се отнасят към конкурса в София, показателен е фактът, че като наблюдател за проявата пристига лично председателят на тяхната Национална театрална академия Вирджиния Инес Браун.[7]

През есента на същата 1963 година, пък, успешен гастрол зад океана осъществява Държавният ансамбъл за народни песни и танци. В спомените си тогавашният ни посланик в Съединените щати, Любомир Попов, отбелязва, че навсякъде, където имала участия, българската формация се радвала на многобройна публика, а отзивите в печата също били ласкави. Въпреки определения политически знак (да се покаже уважение към проява на съответната страна), присъствието на съпругата на държавния секретар Дийн Ръск, Вирджиния, на концерта на нашите изпълнители във Вашингтон убедително свидетелства за високото мнение, с което се ползват изявите им в САЩ.[8]

Събитията, свързани с музиката, продължават да бъдат важен елемент от контактите в областта на културата и по-късно. През лятото на 1965 г. се провежда II-ят Международен балетен конкурс във Варна, като този път взимат участие и представители на Съединените щати. През следващите години американците няколко пъти печелят призовете в различните категории на престижния форум и това става причина името на държавата им да бъде споменавано в положителен контекст от родните медии – нещо, което се случва рядко, особено след началото на войната във Виетнам.[9]

Особено любопитни са ситуациите, в които идеологията и талантът практически влизат в пряко противопоставяне. Така, например, коментирайки новината за пристигането на поредната група наши специалисти от областта на инженерните науки в Куба през 60-те години, в своя емисия на испански език радиостанция „Гласът на Америка“ емоционално констатира, че повечето всъщност били „под нивото на обикновени работници“. Според споменатата медия, от намиращата се „довчера под турско робство“ България не можело да се очаква да предложи качествени експерти на своя карибски партньор, защото когато у нас се правело „само кисело мляко“, в Хавана (подразбира се: преди времето на Кастро) вече функционирал много авторитетен Висш институт.[10] Въпреки въп-

---

[7] *Попов, Л.* Българо-американският диалог по времето на петима президенти. – Международни отношения, 2003, № 4, с. 148.

[8] Пак там.

[9] Вж. напр.: Работническо дело, 25 юли 1970.

[10] ДА на МВнР, оп. 265, а.е. 366, 1–2.

росното тенденциозно мнение, обаче, качествата на българите намират признание и на американска територия. През 1965 г. именно нашите сънародници Ангела Данаджиева и Иван Цветин спечелват престижен международен конкурс за архитектурно, скулптурно и градоустройствено решение на централния площад на Сан Франциско. Същите, впрочем, вече имали извоюван успех тъкмо в Куба, при това свързан с деликатно за военнополитическата чувствителност на САЩ място: проектът на родния екип за Музей-паметник и Площад на победата в Плайа Хирон получил втора награда през 1963 г. Относно резултата от форума в Щатите, неговата тежест е още по-сериозна, като се има предвид, че в журито участвали уважавани творци от цял свят. Освен това, впоследствие Данаджиева и Цветин обяснили пред нашите медии, че са разработили идеята си само на базата на снимки и чертежи, без да пътуват до американския град, тъй като по същото време техните основни ангажименти били свързани със специализацията им във Франция. Както личи от по-късни публикации в „Работническо дело“ (1970 г.), очевидно проектът на двамата български архитекти впоследствие е бил реализиран успешно.[11]

Макар и с много условности и взаимно подозрение, двустранните контакти в областта на науката също бележат известен напредък. Въпреки че на свое заседание от 13 април 1967 г. Политбюро на ЦК на БКП, наред с отстояването на тезата за „недопускане у нас на по-големи американски мероприятия и масови прояви в културната област“, излиза със становището, че нашите академични институции би следвало да ограничат връзките си с Междууниверситетския комитет на САЩ, на практика нещата стоят по по-различен начин. И двете държави имат интерес да поддържат академичния обмен, колкото и скромен да е той, дори и само като проява на „добра воля“, подпомагаща развитието на политическия диалог. Разбира се, налице е и желанието да бъдат преследвани конкретни цели: осъществяване на разузнавателна дейност, досег до научно-техническите достижения на „врага“ и т.н. Затова и българската страна приема през 1968 г. предложението за партниране с новосъздадената американска структура, наречена Дирекция за международни научни изследвания и обмен, която представлява обединение на споменатия и вече компрометирал се Междууниверситетски комитет, и Фондацията „Форд“. С последната страната ни също имала отношения в средата на 60-те години, свързани с изпращането на малък брой български специализанти от областта на естествените, техническите науки и икономиката зад океана. Предвид стратегията на САЩ да придадат ясно централизиран вид на диалога си със социалистическите държави във въпросния обществен сектор, у нас своевременно започва да се търси аналогичен вариант, като

[11] Работническо дело, 8 юни 1965; 12 юни 1970.

в преписката между отделните ведомства се оформя идеята работата с американците да мине изцяло под контрола на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина.[12]

Въпреки че, според доклади от нашето Посолство във Вашингтон, единственият вариант за популяризирането на българската литература зад океана предполагал част от разходите на съответното издателство в САЩ да бъдат поети от нашата държава, практиката показва, че от това има полза. На фона на актуалната към ден днешен война за повече медийно пространство между някои изявени и други недотам родни интелектуалци, в която бе намесено и името на Антон Дончев (като толериран от различните български управници, но уж недоказан в международен план автор), може би ще бъде интересно да се спомене един факт. През 1968 г. например за неговата излязла на английски творба „Време разделно“ се появява рецензия в авторитетния вестник „Ню Йорк таймс“. По думите на критика Гай Дейвънпорт книгата на нашия писател се отличавала „с невероятна красота“, а майсторството на повествователя било сравнимо с това на Томас Ман и Джеймс Джойс. Предполагам, че впечатленията на американеца били базирани на изданието на компанията „Уилям Мъроу“, което през октомври 1968 г. получава една от наградите в категорията за най-качествено отпечатано произведение на български автор в чужбина, по време на Международната изложба-панаир на книгата в София.[13]

Важна роля за утвърждаването на положителния образ на България в САЩ играе и фолклорът. За популяризирането на нашите народни песни и танци зад океана, обаче, имат заслуга не само съответните родни институции, но и работата на редица местни ентусиасти. Заслужава да бъде споменато името на Мартин Кьониг, с чиято помощ през 1969 г. в Ню Йорк е организиран четиридневен фестивал, посветен на българската музикална традиция, като сред инициаторите за проявата били именно американски преподаватели и студенти, с близки до темата научни интереси. Пак той впоследствие води по различни специализирани радиостанции на САЩ програми, посветени на фолклора ни, чийто добър познавач бил, според признанията на колегите си в София.[14] В тази връзка може да бъде отбелязан и един куриоз. При все актуалното днес мнение, че пиратството на аудиовизуална продукция е патент на Изтока и кошмар на Запада, историята показва, че моделът с пренебрегването на авторските права е по-скоро внесен у нас. Така например през 1970 г. от Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина информират Външно министерство, че не възнамеряват да удовлетворят молбата на Ан-

---

[12] ДА на МВнР, оп. 24, а.е. 479, л. 104–116; оп. 24, а.е. 557, л. 213 сл.

[13] ДА на МВнР, оп. 24, а.е. 499, л. 17–19; Работническо дело, 11 окт. 1968.

[14] Работническо дело, 24 апр. 1969; 17 март 1970.

самбъла за народни песни и танци на балканските народи от Лос Анжелос, който искал да получи грамофонни плочи със записи на наша традиционна музика. Особеният момент, предизвикал съмнението на родната институция е, че американците не пожелали да им бъдат изпратени нотите към всяко от подбраните музикални произведения, въпреки че това било абсолютно необходимо при разучаването им. В цитираната преписка изрично се отбелязват получените предупреждения от Комитета за изкуство и култура, и ДП „Хемус“, относно нелегалното преиздаване на български грамофонни плочи със записи на народна музика, което извършвали „някои частни лица от капиталистически страни“.[15]

Би могло да се обобщи, че в края на 60-те и началото на 70-те години, когато двустранните политически отношения отново се намират в много сложна фаза, покрай продължаващата военна кампания на американците във Виетнам и участието на България в интервенцията на страните от Организацията на Варшавския договор в Чехословакия, тъкмо контактите в областта на културата позволяват намирането на някакви допирни точки. Нещо повече, определени прояви на нашата страна отново стават причина за разчупването на стереотипните представи. Сред тях важно място има гостуването на Пионерския хор на Българската телевизия и радио (такова е тогавашното име на успешната и в наши дни формация) в САЩ през 1971 г. Възпитаниците на диригента Христо Недялков изнасят 15 концерта в различни градове по Източното крайбрежие на Съединените щати, като навсякъде се радват както на овациите на публиката, така и на признанието на пресата. „Ню Йорк таймс“ заключава: „Много отдавна не сме имали толкова свежа, естествена и неразглезена група като българския детски хор.“ Неговият ръководител, впрочем, изтъква и постигането на друга съществена цел, свързана с подобряването на образа на страната ни, в свой доклад до външното министерство. По думите на Недялков, някои от американските зрители идвали лично да изразят удивлението си от присъствието на православни и католически песнопения в програмата. Хората споделяли, че не очаквали да чуят подобно нещо, тъй като в местните справочници за нашата държава пишело, че религията, а така също и всичко свързано с нея, е обект на ожесточено преследване от властите.[16]

С подобен принос за това представата, която „отвъд Желязната завеса“ имат за народа им, да претърпи известна положителна промяна, са също творците и изпълнителите от Съединените щати, гостуващи у нас. Продължават техните сполучливи изяви на престижни форуми като Конкурса за млади оперни певци (през 1967 г. I-та награда за женски глас

---

[15] ДА на МВнР, оп. 26, а.е. 477, л. 10.

[16] Работническо дело, 10 окт. 1971; ДА на МВнР, оп. 27, а.е. 467, л. 123–124; 191–192.

отново отива при американка: Джой Дейвидсън), на фестивала „Варненско лято“ и Балетния конкурс в морската ни столица, а също и по време на „Софийски музикални седмици“.[17] Справката с културния афиш в „Работническо дело“ пък показва, че в началото на 70-те години у нас се наблюдава, ако и скромно, увеличаване на броя на показваните филми от САЩ. Сред тях са „Хелоу, Доли“, „Уморените коне ги убиват, нали“ и др.[18] Предвид неособено високото мнение, което демонстрира както по отношение на Съединените щати, така и спрямо звездите на тяхната попкултура, фактът, че партийният официоз от време на време се изказва ласкаво за някой американски актьор, представлява поне частично разчупване на клишетата. Вярно е, че това се случва достатъчно рядко и обикновено има специфичен политически претекст. Заради критиките си към американското правителство, във връзка с водената във Виетнам война например вниманието на „Работническо дело“ получава Джейн Фонда. През 1973 г., пък, като положителен герой, отново поради обстоятелството, че опонира на официален Вашингтон, е разглеждан и Марлон Брандо. В неговия случай определящо се оказва решението му да откаже да присъства на церемонията по връчването на „Оскар“-ите, където трябвало да получи престижната награда за ролята си в „Кръстникът“. Пред медиите в САЩ актьорът обяснил постъпката си като жест на солидарност с индианското население, за което управляващите не полагали никакви грижи.[19] Така или иначе, българският читател получава възможността не само да научи любопитна информация за новите кумири на западния свят, но и да разбере, че понятието „Америка“ не се свежда до стратегическото единство на няколко военни и политически институции, а е много по-богато и съдържа в себе си различни, често противопоставящи се помежду си, виждания за бъдещето на страната и света.

През първата половина на 70-те години филмовото изкуство се оказва важен елемент и в утвърждаването на положителния български образ зад океана. Всъщност, началната стъпка в тази посока е направена още през 1969 г. Тогава в Музея на модерното изкуство в Ню Йорк е организиран Фестивал на родното кино, на който са представени, както игрални филми (сред които „Най-дългата нощ“, „Крадецът на праскови“ и „Иконостасът“), така и творби на Тодор Динов и Доньо Донев. Американските критици не остават равнодушни към представените им продукции – в местната преса се появяват ласкави оценки, като са откроени и конкретни имена – особено внимание получава актьорската игра на Невена Коканова.[20]

---

[17] Работническо дело, 8 юли 1967 и др.
[18] Пак там, 3 февр. 1972, 8 юни 1972; 28 септ. 1972.
[19] Пак там, 21 юли 1972; 29 март 1973.
[20] По Работническо дело, 1 февр. 1969; 15 авг. 1969.

Малко по-късно, през 1973 г., успехът на нашето кино е още по-сериозен: на филмовия фестивал в Чикаго, „Козият рог“ получава приза „Сребърен Хюго“. Впрочем, може само да се съжалява, че година по-рано слабата организация на съответните български институции става причина споменатата творба да не бъде представена за наградите „Оскар“, където имала номинация от журито в категорията за чуждестранни филми. Причината да бъде изпусната тази голяма възможност е, че предварителното условие на селекционната комисия да се изпрати копие, отговарящо на точно определени технически параметри, така и не е изпълнено.[21] Въпреки това екипът, участвал в заснемането на „Козия рог“, среща адмирации не само от специалистите, но и от широката публика в САЩ. Родната продукция е представена с успех и на форумите в Сан Франциско и Филаделфия, а в свой материал от 23 август 1974 г. „Ню Йорк таймс“ отбелязва, че българският филм е на изключително ниво, акцентирайки както върху играта на актьорите, така и върху режисьорските качества на Методи Андонов. През същата година неговият колега Христо Христов е обявен за най-добър сред чуждестранните участници от журито на Фестивала в Атланта, заради впечатляващата си работа над представената там творба „Последно лято“.[22]

Независимо, че не могат да бъдат разглеждани като лица, чиито талант онагледява постиженията на държавната политика в културата и изкуството, на практика с изявите си емигрантите ни и техните потомци също стават причина за популяризирането на името на България в позитивен план. Така например в интервюта пред американската преса, които дава при свои гостувания зад океана, прочутият пианист Алексис Вайсенберг изрично подчертава, че е роден именно в нашата страна и е ученик на известния композитор Панчо Владигеров. След реализирането на свой мащабен художествен проект, свързан с разполагането на огромна завеса над долината на река Колорадо, Кристо Явашев споделя пред журналистите в САЩ, че често пъти се позовавал на наученото в Художествената академия в София през първата половина на 50-те години, преоткривайки по свой начин разбирането, че изкуството е вид пропаганда. Постепенно (както в Съединените щати, така и у нас) започва засилването на медийния интерес и към създателя на компютъра Джон Атанасов.[23]

Продължават и контактите в изследователската сфера, макар и отново подчинени на редица ограничения от политически и идеологически характер. Така например при сключването на двугодишното споразуме-

---

[21] ДА на МВнР, оп. 30, а.е. 430, л. 3–4; *Ковачев, П.* Козият рог се размина и с Кан, и с Оскарите. – 24 часа, 2 март 2006, с. 27.

[22] *Попов, Л.* Цит. съч., с. 158; ДА на МВнР, оп. 30, а.е. 430, л. 54; 63.

[23] ДА на МВнР, оп. 27, а.е. 467, л. 86–88; л. 106–107 и др.

ние между БАН и Националната академия на науките на САЩ през 1970 г., американската институция изрично настоява договорените квоти да не бъдат увеличавани и обменът да се осъществява все така „в умерени мащаби“ (цитат), като привежда аргумента, че разполага със „сравнително ограничени бюджетни възможности“.[24] По-логичната причина вероятно се крие в разминаването на позициите относно областите на взаимно сътрудничество – обикновено българската страна изразявала ярко предпочитание към техническите и природо-математическите дисциплини, докато колегите им от Съединените щати се опитвали да поставят акцента върху хуманитарните науки. Подходът им всъщност отразява спецификите във вижданията на управниците в София и Вашингтон: родните власти търсят начин за изучаването на американския опит в сектори, които имат отношение към промишлеността, а тези в САЩ се стремят към задълбочаване на познанията за „противника“, за да намерят максимално ефективни форми при осъществяването на пропагандата и психологическата война. Неслучайно, през първата половина на 70-те години може да бъде откроен и известен подем в развитието на българистиката зад океана, чието най-съществено мероприятие за периода е организираната от Университета в Медисън тематична конференция през май 1973 г.[25] Като важен факт в историята на посочената изследователска област трябва да бъде отбелязано първото ангажиране на роден преподавател от американска академична институция: това се случва през 1971 г., когато Вашингтонският университет в Сиатъл кани за 12 месеца нашия учен Боряна Бояджиева.[26] Същата година е сключено споразумение между Държавния комитет за научно-технически прогрес и висше образование, и Центъра за международни проучвания в областта на управлението към т. нар. Асоциация на младите християни.[27] По-късно обаче се оказва, че договореното „предоставяне на специализации на безвалутна основа“ няма особено голяма практическа стойност. Би могло да се обобщи, че независимо от временното подобряване на отношенията между суперсилите през 70-те години и оттам: общо на диалога между Изтока и Запада, Съединените щати съвсем не възприемат „Разведряване“-то като край на Студената война и се стремят да държат противниците си настрана от онези свои достижения, заимстването на които би способствало сериозно икономическия и военния им потенциал.

Продължени са и официалните контакти между Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, и Дирекцията за международни

---

[24] ДА на МВнР, оп. 26, а.е. 463, л. 63; оп. 29, а.е. 412, л. 5–7.
[25] ДА на МВнР, оп. 29, а.е. 376, л. 40–55.
[26] ДА на МВнР, оп. 23 п, а.е. л. 13–18.
[27] ДА на МВнР, оп. 27, а.е. 469, л. 104–110; оп. 23 п, а.е. 19, л. 10–12.

научни изследвания и обмен.[28] Освен това, въпреки затрудненията условия за осъществяването на истински активно сътрудничество по оста София–Вашингтон, българските специалисти от различни сфери получават признанието на своите колеги от САЩ. Така например, през 1971 г. нашият изследовател доц. дмн Никола А. Николов е избран за редовен член на Американското дружество за неврологически науки – постижение, чиято стойност е несъмнена, тъй като включването на чужд експерт във въпросната формация можело да стане, само ако той е със световна значимост. Като резултат с аналогична важност следва да бъде изтъкнато удостояването на други двама българи – Никола Николов и Любен Тонев, с почетно членство в Американския институт на архитектите.[29] Въпросните събития вероятно не могат да се смятат за определящи спрямо основната рамка на двустранните отношения, но все пак те са интересен повод за размисъл. Най-малкото за това, че нашата държава, която под формата на различни дискриминационни прояви в политиката и икономиката, се третира от американците като неравностоен партньор, в лицето на подобни свои представители успява да си извоюва полагащото ѝ се уважение. Впрочем така, макар и косвено, се изразява признание към иначе постоянно критикуваната в медиите на САЩ родна обществена система. Защото отличаването на нашите творци и изследователи в Съединените щати, в крайна сметка, представлява и оценка общо за подхода на българската държава и направените от нея инвестиции в областта на науката и изкуството.

Положителните тенденции по оста Изток-Запад достигат своята кулминация с проведения в Хелзинки (30 юли – 1 август 1975 г.) Трети, заключителен етап на Общоевропейското съвещание за сигурност и сътрудничество. Именно тогава се осъществява и среща между държавния секретар на САЩ Хенри Кисинджър и нашия външен министър Петър Младенов, която ще стане причина за иницииране на преговори между представителите на двете страни, завършили с подписването на Спогодба за културно и научно-техническо сътрудничество през юни 1977 г. Пак тогава ръководителят на Комитета за наука, изкуство и култура – Людмила Живкова, открива голяма изложба в Ню Йорк на тракийските златни съкровища: вероятно най-важната проява на България зад океана във времето на Студената война.[30]

Но макар формално контактите между София и Вашингтон в разглежданата област да преминават на по-високо ниво, много скоро те ще

---

[28] ДА на МВНР, оп. 27, а.е. 469, л. 104–110.

[29] Работническо дело, 12 февр. 1971; ДА на МВнР, оп. 28, а.е. 437, л. 1–2; оп. 26п, а.е. 18, л. 41–46.

[30] ДА на МВнР, оп. 31, а.е. 433, л. 40–41; *Попов, Л.* Цит. съч., с. 159.

останат в сянката на започналото ново остро противоречие между супер-силите в края на 70-те и началото на 80-те години, което ще превърне именно нашата държава, като доверен съюзник на СССР, в подходяща мишена за идеологическите и пропагандни атаки на американците. Яркото доминиране на политическите тенденции ще бъде определящо, подобно на предходните десетилетия, за състоянието на връзките ни със САЩ и в останалите обществени сфери, независимо от наличието на постигнати официални споразумения. Както и по-рано, ще продължат опитите по намаляване на квотите за академичен обмен или на дипломатическо „надхитряне“ при уговарянето на по-мащабни прояви в културната сфера. Задачата на представителите на науката и изкуството, и по-специално – на родните такива, обаче, ще се усложни заради това, че те трябвало да отстояват образа на своята страна в момент, когато всичко, свързано с нея, подлежало на тотално отрицание и дори на известно демонизиране в противниковия лагер. Все пак, малка частица от прословутата Стена вече била отстранена, посредством направеното, така че промяната на статуквото в международните отношения в края на 80-те и началото на 90-те години може би не заварва българи и американци в състояние на омраза или на пълно неведение едни за други. Остава надеждата, че възможностите на днешното време ще бъдат използвани пълноценно за взаимното опознаване на двата народа, именно чрез техните културни и научно-технически достижения. В противен случай, съществува рискът преградата от медийни клишета помежду ни да си остане, макар и вече крепяща се не на отрицанието, а на конюнктурните хвалебствия.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ПРОБЛЕМИТЕ НА СТОПАНСКИТЕ ВРЪЗКИ НА НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ С АРАБСКИЯ СВЯТ ДО 1967 г. В АНАЛИЗИТЕ НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪНШНИТЕ РАБОТИ И МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ

Надя Филипова

Българската стопанска дейност в арабския свят след Втората световна война стъпва на довоенните, макар и нешироки традиции и се развива в контекста на коренните преобразования в страната, включително посоките и приоритетите на нейната външноикономическа дейност. Тя си пробива път през бурните процеси на търсения в Арабския изток път за бърза модернизация и в условията на остро военно, политическо и икономическо противопоставяне Изток-Запад в Третия свят.

Дипломатическите отношения с Египет са възстановени на 26 март 1947 г. Първият български пълномощен министър в Кайро д-р Г. Славчев получава инструкции от ръководството на Министерство на външните работи (МВнР) да бъдат положени грижи за възстановяване и разширяване на търговския обмен между двете страни. Отбелязва се, че благоприятно обстоятелство за това се явяват големите по обем сделки, извършени между СССР и Египет, който показва стремеж за диверсифициране на своите външноикономически връзки. При връчването на своите акредитивни писма на 8 юни 1947 г. д-р Г. Славчев отбелязва специалния интерес на НРБ от внос на египетски памук.[1]

Драстичните промени в стопанската политика и организация на България обаче, нейното тясно обвързване в рамките на съветския блок

---

[1] *Матеева, М.* История на дипломатическите отношения на България. С., 2005, с. 191; ДА–МВнР, п. 22, оп. 1п, а.е. 310, л. 30; п. 23, оп. 1п, а.е. 378, л. 42–44.

и общата слабост на българските експортни възможности от една страна и външноикономическите приоритети на Египет, от друга, обуславят и проблемите в стопанските контакти между двете страни. В следващите години търговските операции са неритмични, извършват се спорадични, малки по обем сделки. В опит да бъдат преодолени очерталите се трудности и да бъдат гарантирани интересите на двете страни, на 6 април 1950 г. те сключват първия търговски договор с клирингови разплащания.[2]

Отсъствието на специален интерес и стопанска програма по отношение на арабския свят се запазва в началото на 50-те години на XX в. В този период арабските държави продължават да бъдат възприемани в анализите на българските външнополитическо и външноикономическо ведомства като равнопоставени елементи от общата структура на Близкия и Средния изток. Обосноваността на активизирането на икономическите връзки с този регион като цяло се базира на два основни фактора – географската близост и естеството на тяхната стопанска структура. В доклади от Министерство на външната търговия (МВнТ) от края на 1953 г. и началото на 1954 г. като нови обекти на интерес са конкретизирани Сирия и Ливан от арабския свят. Важно основание за разширяване на стокообмена с тези страни е възможността на техните пазари да намерят пласмент „много от нашите промишлени произведения“.[3] В писмо от МВнТ до МВнР от януари 1955 г. се залагат по-широки цели. Посочва се, във връзка с предстоящите преговори за ново търговско споразумение с Египет, че „българската делегация ще се старае да сключи споразумения, според които да се възложат на нашата страна доставка на машини, кабели, електроматериали, комплектни доставки и строеж на фабрики, хидро и електросъоръжения, телефонни централи, постройки на жилища, пътища, мостове и др.“[4]

Обратното движение в стопанските контакти е видяно като възможност „да се закупят ценни стоки, които сега внасяме с посредничеството на трети страни“, главно суровини и също, поради свободния характер на търговията в много от тях, като благоприятно условие за набавяне на конвертируема валута.[5]

Според експертите на МВнР от същия период, непосредствено условие за изпълнение на набелязаните цели е откриването на търговски представителства. То се преценява като зависимост и следствие от установяването на дипломатически отношения.[6] Поради сложността на меж-

---

[2] ДА–МВнР, п. 23, оп. 1п, а.е. 378 , л. 44, 135; п. 28, оп. 1п, а.е. 586, л. 27, 56, 150.

[3] Пак там, п. 27, оп. 8п, а.е. 252, л.1; п. 86, оп.13п, а.е. 1165, л. 2.

[4] Пак там, п. 104; оп. 8п, а.е. 1047, л. 9.

[5] Пак там, п. 27, оп. 8п, а.е. 252, л. 1; п. 86, оп.13п, а.е. 1165, л. 3.

[6] Пак там, п. 27, оп. 8п, а.е. 252, л. 2.

дународната обстановка обаче и спецификите на процеса на деколонизация в отделните държави в арабския свят, тесните политически и икономически връзки с бившите метрополии, по-нататъшната практика показва, че сключването на спогодби за стокообмен предхожда уреждането на дипломатическите отношения и институционализирането на търговските представителства. Така се развиват връзките със Сирия, Ливан, Тунис, Мароко.[7]

В по-широк план, при активизирането на българската външна политика по отношение новоосвободените страни в средата на 50-те години, в анализите на МВнР тясно се преплитат политическите и икономическите предпоставки за това. В мотивите за приемане на цялостна програма за българската външна политика в арабските страни, Афганистан и Етиопия, одобрена от Министерски съвет (МС) на 17 март 1956 г., МВнР визира като основа за развитие на стопанските отношения „стремежа на тия страни да си осигурят самостоятелно икономическо развитие и да преодолеят стопанската изостаналост, последствие от експлоатацията на колонизаторските държави", оценени са техните цялостни „антиимпериалистически позиции".[8] Същевременно набелязаните мероприятия са твърде общи и имат по скоро пожелателен характер.[9]

Подписването на първите търговски спогодби и установяването на търговски представителства в арабските страни, които са в близост до България и показват готовност за тесни политически контакти или за една по-либерална външна политика в средата и през втората половина на 50-те години създава юридическта основа за прохождане на българската стопанска дейност в тези държави. В този период, благодарение на самоотверженатa работа на българските търговски представители, се натрупва първоначалната база данни относно конкретните проблеми в двустранните икономически връзки. Общите анализи на МВнТ (всъщност, от февруари 1957 до края на 1959 г. Министерство на търговията обединява ръководството на вътрешната търговия и външноикономическата дейност на страната), а също тези на МВнР, отбелязват съществени неудачи. Проблемите се обобщават и от координиращите органи при Министерски съвет.

В края на десетилетието се очертава ясна негативна тенденция в клиринговата търговия с Египет, сериозни противоречия в икономическите интереси на партньорите, трайни предпочитания на арабските контраген-

---

[7] Пак там, п. 74, оп. 8п, а.е. 716, л. 8; п. 49, оп. 19п, а.е. 931, л. 1; п. 104, оп. 8п, а.е. 1047, л. 2–3; п. 25, оп. 8п, а.е. 203, л. 141–158; п. 24, оп. 8п, а.е. 200, л. 25, 143; п. 88, оп. 13п, а.е. 1227, л. 17; п. 69, оп. 17п, а.е. 1091, л. 2–3; *Матеева, М.* Цит съч., с. 415.

[8] ДА–МВнР, п. 86, оп.13п, а.е. 1165, л. 2.

[9] *Филипова, Н.* Българската дипломация в Египет, Сирия и Ирак във времето на Студената война (средата на 50-те – седата на 70-те години на XX век). С., 2008, с. 60.

ти към продукцията на българското селско стопанство и някои негови преработени изделия, труден пласмент на българските промишлени стоки, включително отделни машини, поради проблеми с качеството, сервизната поддръжка и срочната доставка. Първият износ на комплектни обекти (фабрика за сушене на лук в Египет) оставя неудовлетворение у египетската администрация поради лошо и закъсняло изпълнение, сериозни трудности при експлоатацията. Често в арабските страни се изпращат специалисти без да се провежда предварителна проверка на езиковата и специална подготовка. Отчита се също, че преговорите за сключване на търговски споразумения се водят мудно и без ясна програма.[10] Първоначалният ентусиазъм от общата антизападна външнополитическа нагласа, който поражда очаквания за бърза стопанска инвазия на Източния блок, се охлажда от продължаващото и разширяващо се икономическо присъствие на САЩ, бившите метрополии и ФРГ в арабските страни.[11]

Същевременно в края на 50-те години към арабския свят се поглежда като потенциален пазар за продукцията на българските военни заводи. През май 1959 г. Политбюро на ЦК на БКП одобрява предложенията на зам.-председателя на Държавната планова комисия (ДПК) ген.-майор Цеко Монов относно необходимостта от намиране разрешение в Организацията Варшавски договор на въпроса за запълване капацитета на българските заводи със специално предназначение. Според направените проучвания, тяхната продукция би намерила пласмент в страните от Близкия и Средния изток. Този износ „би могъл да се осъществи посредством СССР."[12]

Една година по-късно, на 12 май 1960 г., ПБ обсъжда нов доклад, изготвен от ДПК и МВнТ, в който отново се настоява за уреждане въпроса относно уплътняване на производствените мощности на българските военни заводи, още повече, че опитът за преустройство на част от техните цехове за граждански профили показва нецелесъобразност. Това е особено наложително „като се имат предвид ... трудностите по сключването на платежния баланс на страната както със страните от социалистическия лагер, така и особено с капиталистическите страни". Според съставителите на доклада се налага да бъде установена „пряка търговия с тези изделия". Възможността да бъдат пренебрегнати ограничителните клаузи на Парижкия мирен договор се обосновава с превъоръжаването на ФРГ.[13] Към новоосвободените страни, на които е изказана пропагандно пълна подкрепа, се поглежда като благоприятен пазар за износ на бъл-

---

[10] ДА–МВнР, п. 47, оп. 7п, а.е. 401, л. 23–33; ф. 1б, оп. 5, а.е. 365, л. 1–11; п. 57, оп. 15п, а.е. 971, л. 24; п. 12, оп. 17п, а.е. 232, л. 8–9.

[11] ДА–МВнР, п. 12, оп. 17п, а.е.232, л. 2–3; п. 76, оп. 18п, а.е. 1360, л. 3.

[12] ЦДА, ф. 1б, оп. 64, а.е. 258, л. 1–3.

[13] Пак там, а.е. 268, л. 3.

гарски военни изделия по собствени, съветски и немски образци. Катализатор за трасиране на тази търговска ниша се явява фактът, че „една от първите грижи на страните, получили своята независимост е [да] укрепят своята армия.“[14] В изпълнение на предложенията в доклада Политбюро натоварва МВнТ да проучи възможностите за износ на военни имущества в Ирак, Обединената арабска република (Египет и Сирия), Тунис и Мароко в арабския свят.[15] Първите резултати се появяват по отношение на Сирия. НРБ удовлетворява напълно исканията на Дамаск за военни доставки след посещение на сирийска делегация в София през януари 1962 г.[16]

Постепенно собственоикономическите аргументи стават водещи в преценките на ръководството на българската стопанска дейност в арабския свят. Това е резултат от вече натрупания опит, а и след като в края на 50-те и самото начало на 60-те години излизат на преден план политическите противоречия с утвърждващите се във властта националистически сили в арабския свят.[17] За българската дейност в тези страни започва да се търси една по-трайна икономическа основа.

За да демонстрира българския интерес от разширяване и заздравяване на политическите и стопански контакти в Близкия изток, през есента на 1961 г. делегация на добра воля, оглавявана от зам.-председателя на МС и бивш ръководител на външноикономическото ведомство Ж. Живков, гостува в шест арабски страни – Судан, Ирак, Ливан, Сирия, Тунис и Мароко. При посещението си в Тунис и Мароко българските пратеници остават с неприятно усещане от съвпадащото по време посещение на големи стопански делегации съответно от САЩ и Италия. Икономическото присъствието на Запада ясно се усеща и в останалите държави.[18]

В своя доклад Ж. Живков отбелязва някои главни особености на стопанското развитие и идеи за изграждане на тези държави – наличие на разнообразни природни богатства, стремеж на управляващите за тяхната разработка, планове за създаване на национална промишленост, лека и тежка, опити за повдигане на социалното равнище чрез осъществяване на инфраструктурни мероприятия, строеж на жилищни и обществени сгради и пр.[19] Анализът подсказва амбициозните цели на НРБ за включване в предстоящото мащабно модернизиране в арабския свят.

Според направените от делегацията изводи, трудностите по осъществяване на главната цел на българската търговска политика – необходи-

---

[14] Пак там, л. 4.
[15] Пак там, л. 1.
[16] *Филипова, Н.* Цит. съч., с. 144.
[17] Пак там, 85–112.
[18] ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а.е. 4670, л. 4, 175.
[19] Пак там, л. 183–185.

мост от намиране на способи стойността на нужните на страната суровини да бъде покривана за сметка пласмента на български стоки, продължават. „Същината на въпроса на нашата търговия се състои в това – отбелязва Ж. Живков – да купуваме памук, сурови фосфати и други стоки срещу български стоки, а не срещу свободни девизи.“[20]

Българските стремежи се спъват от продължаващото непреодоляване на натрупаните неудачи. Делегацията констатира, че като цяло НРБ няма установени трайни делови контакти с местната администрация и стопански среди. Ж. Живков повтаря, че „в интерес на нашата страна е да предприемем такива мерки, че в никой случай да не допускаме понататъшен износ на некачествени стоки. От това зависи бъдещето на нашата външна търговия.“ Като съществен проблем се очертава липсата на износни арабски артикули, предпочитани от България, за покриване на извършения експорт, в условията на клиринг или при нарастващото изискване на съответния арабски партньор за балансираност при свободни разплащания. НРБ няма интерес от внос на местни селскостопански стоки (с изключение на паука) или изделия на прохождащата арабска промишленост.[21] Сериозно предизвикателство пред българските амбиции стават очакванията на арабските правителства приятелска София да финансира износа на свои комплектни обекти и извършваното строителство чрез отпускане на дългосрочни нисколихвени кредити.[22]

Същевременно се отбелязват и постигнатите успехи – положителни резултати от работата на българските специалисти в Тунис, добрият авторитет, който постигат българските строители в Сирия.[23]

В контекста на опитите за преустройство с цел повишаване ефективността на цялостаната стопанска дейност на страната и след смяната на ръководствата на МВнР и МВнТ, дейността на двете институции по отношение външноикономическата дейност на НРБ конкретно в арабските държави започва да се синхронизира. Те издават съвместни инструкции за дейността на политическите и търговски представителства в съответната арабска столица. В нарежданията за дипломатическите мисии от 1963 г. насетне се акцентира върху необходимостта от оказване на пълно съдействие на търговското представителство за реализиране на преследваните стопански задачи. В тези инструкции ясно проличава заложената цел за решителна диверсификация на износната листа на страната и на формите на външноикономическа дейност. Главна цел на българската търговска инвазия в арабския свят става осигуряването пласмента на пла-

[20] Пак там, л. 190.
[21] Пак там, л. 192–194.
[22] Пак там, л. 194.
[23] Пак там, с. 193–194.

нираното ежегодно повишение на производството на машини, както и износ на комплектни обекти.[24]

От този период насетне, въпреки че арабските държави продължават да бъдат разглеждани като част от зоната на страните от Третия свят, анализите върху икономическите връзки критично отчитат конкретните проблеми в отделните страни и по видове дейности. Съвместен доклад от юни 1963 г. на министрите Ив. Башев и Ив. Будинов до зам.-председателя на МС проследява етапите, през които преминава една от най-успешните икономически дейности зад граница – извършването на строителство, от единични сделки в Сирия до развитието ѝ до ниво подписване на спогодби за икономическо и научно-техническо сътрудничество с Ирак (1959 г.), Тунис (1961 г.) и Алжир (1963г).[25] Същевременно се отчитат и слабостите – недостатъчни проучвания, недобра организация на работа и други, които намаляват стопанския ефект. Анализират се проблемите в износа на комплектни обекти. Подчертава се, че неотпускането на кредити от българското правителство за финансиране на този род дейност продължава да бъде главно препятствие за осъществяване на заложените цели. Цитира се положителния опит в това отношение с предоставения кредит на Алжир. Едновременно с това критично се признава, че „ние не във всички случаи сме в състояние да предложим модерно оборудване, отговарящо на съвременните изисквания на техниката.“[26]

Като особено успешна е отчетена през 1963 г. българската задгранична проектантска дейност и най-вече тази в Сирия и Тунис. Реалистично се отбелязва обаче, че въпреки създаването на смесени проектантски дружества в Судан, Ирак и Алжир, тяхното съществуване на канкретния етап е стопански необосновано, поради което откриването на такива в Сирия и Тунис не се препоръчва.[27]

Нов съвместен доклад от май 1965 г. доразвива анализа на натрупаните проблеми. Констатира се, че въпреки заложените цели, НРБ продължава да поддържа стопански контакти с ограничен кръг развиващи се страни, сред арабските с Египет, Алжир, Ирак, Сирия, Тунис.[28] При това, независимо от дългогодишните партньорства, НРБ не се е наложила като постоянен и търсен търговски контрагент в тези страни. Докладът отбелязва, че търговията с Египет, Сирия и Ирак през предходните години „не е била стабилна и не е следвала нормалния ход на постоянно раз-

---

[24] ДА–МВнР, п. 198, оп. 20а, а.е. 3252а, л. 10–16; п. 148, оп. 20а, а.е. 2423, л. 1; ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а.е. 5155, л. 30-37; ф. 259, оп.16 а.е. 87, л. 13, 20, 125–127.

[25] ДА–МВнР, п. 23, оп. 21, а.е. 3616, л. 37–39.

[26] Пак там, л. 39–40.

[27] Пак там, л. 40–41.

[28] Пак там, л. 8.

ширение, а напротив, тенденцията е към свиване." Проблемите в стокообмена с Египет, с който се поддържат клиригови разплащания, се задълбочават и довеждат през 1964 г. до натрупване на сериозно активно салдо за България, което не може да бъде ликвидирано с внос на египетски стоки. Същевременно напълно нереалистично и в противовес на икономическата логика за защита на българските интереси се порицава извършеното ограничаване експорта на български стоки и се препоръчва увеличаване покупките от Египет за подобряване на клиринговия баланс.[29] Настоявя се: „Изхождайки от нашата политическа линия и интернационалния дълг за **подпомагане** на новоосвободилите се и развиващите се страни, ние трябва да намерим начин и **облекчим** тези страни в плащането на стоките, които им продаваме и то предимно чрез покупка от наша страна на по-голям асортимент техни стоки." Следвайки логиката на по-рано издадени директиви от Политбюро (март 1961 г.), Ив. Башев и Ив. Будинов критикуват липсата на конкретни стъпки за „**приспособяване** на някои клонове на нашата промишленост за преработване на суровините, които бихме могли да внасяме от тези страни.[30]

В същия доклад се констатира, че отсъствието на предпочитани от България артикули за консумация на вътрешния пазар налага множество реекспортни операции. Така през 1964 г. около 50% от закупените от Египет стоки са били реекспортирани.[31] Това допълнително натоварва външнотърговската дейност на страната с необходимостта от търсене на пласмент за чужди стоки. Същевременно, съобразявайки се с протестите и съответно интересите на българските партньори, съставителите на доклада препоръчват „в бъдеще тази наша дейност...решително да бъде ограничена за сметка на покупката на стоки от тези страни за наши нужди".[32]

В средата на шестото десетилетие с особена острота за България се очертава въпросът относно необходимостта от постигане на координация в СИВ по отношение на икономическата политика в страните от Третия свят и в частност в арабския регион. Проблемите, за които неизменно дълги години съобщават в своите доклади българските търговски представители в арабските столици се отбелязват в съвместния доклад на МВнР и МВнТ от май 1965 г. Откровено се посочва, че конкуренцията между търговските представителства на държавите от Източния блок „довежда до там, че някои от търговците или държавните търговски организации в развиващите са страни се опитват да противопоставят една социалистическа страна на друга, особено що се касае до намалението на цените.[33]

---

[29] Пак там, л. 9–12.
[30] Пак там, л. 13.
[31] ДА–МВнР, п. 235, оп. 21, а.е. 3616, л. 5–15.
[32] Пак там, л. 14.
[33] Пак там, л. 17.

Съществено значение с оглед поставените перспективни задачи пред българската стопанска дейност в арабския свят и с цел постигане на максимален положителен ефект има доклад, изготвен през 1966 г. от председателя на българската част в смесения комитет, създаден с Египет. Към този момент НРБ вече е отпуснала кредити за износ на комплектни обекти както на Алжир, така и на Египет и Сирия. Експертът от външнополитическото ведомство предлага конкретни стъпки, които се повтарят в изготвяните след 1967 г. цялостни програми за развитие на икономическите връзки на НРБ с арабския свят. Предлага се изграждането на заводи, които могат да се кооперират с български предприятия. Според изготвената схема, египетският партньор трябва да бъде натоварен с изработването на трудоемките възли. С предлаганите форми трябва да се постигне цялостно погасяване на кредита и създаване на трайни промишлени връзки между предприятията на двете страни.[34]

Същевременно в средата на 60-те години се повишават изискванията на арабските партньори за дистанциране от Израел. В разговори на най-високо равнище през 1965-1966 г. Кайро и Дамаск настояват пред София съвместната антизападна борба да се пренесе на израелския фронт.[35] Натискът е и икономически. Заради акостиране в израелски пристанища, на български кораби е наложена забрана за посещаване на арабски портове. На българската гражданска авиокомпания ТАБСО не се позволяват полети над арабска територия поради сключено споразумение за чартърни превози с еврейската държава. Приятелските арабски режими изискват от София да бъдат ограничени покупките от Израел.[36]

В такава обстановка, в заседанието си от 6 юли 1965 г. Политбюро обсъжда доклад на министъра на външните работи Иван Башев „относно уточняване на политиката на НРБ към Израел в светлината на българо-арабските отношения“. Изложението е построено върху търсенето на баланс на интересите за НРБ. Отбелязва се, че възможностите за развитие на икономическите връзки с арабските страни са неограничени в сравнение с малко перспективния израелски пазар. Особено застрашено е, според министъра, това сътрудничество с режимите в Египет, Сирия и Ирак, които от друга страна, в борбата за хегемония помежду си и „стремейки се да се представят като шампиони на арабската кауза, много лесно прибягват до демагогски нападки и мероприятия срещу страните, които поддържат някакви търговски, културни и други връзки с Израел. **В такива случаи, ... малките страни като България, с които те не рискуват крупни икономически интереси, са предпочитаната жертва**.“ Затова се

---

[34] ДА–МВнР, п. 167, оп. 22, а.е. 3170, л. 113–122.

[35] Пак там, п. 208, оп. 21, а.е. 3027, л. 19; п. 96, оп. 23, а.е. 1970, л. 77–79.

[36] ДА–МВнР, п. 167, оп. 22, а.е. 3175, л. 1, 21–26; п. 57, оп. 23, а.е. 1077, л. 16, 17, 19–21.

решава, че е необходимо ТАБСО да прекрати всякакви полети до Израел, да се определи един кораб, който да пътува до израелски пристанища, да се сведе до минимум покупката на цитруси и стоки за ширпотреба от Израел и се замени с доставянето им от арабски държави. Отбелязва се също, че е наложително да се обсъди възможността от създаване на изцяло нова търговска организация, която да осъществява стокообмена с Израел.[37]

Икономическата състоятелност на взетите решения е поставена под въпрос от ръководството на МВнТ в доклад, изготвен на 17 август 1965 г. Външнотърговското ведомство записва своето становище, че създаването на отделна организация за стокообмен с Израел ще се отрази отрицателно върху двустранните икономически връзки, „които се развиват съвсем нормално“, а „заинтересованите органи в арабските страни ... ще приемат създаването на тази организация като несполучлив опит да се заблудят съответните органи ... и отношението им към нашите външнотърговски предприятия и към стопанската политика на страната няма да се промени“. Неспазването на задълженията по търговската спогодба с Израел, според експертите от МВнТ, ще прерасне в политически въпрос, който би се отразил негативно на международния авторитет на България, а от друга страна, намаляването на покупките от еврейската държава би имало негативен ефект върху продажбата на български стоки на нейния пазар.[38]

В опита да намери решение за преодоляване на проблемите, които се усложняват в хода на по-дълбокото ангажиране на НРБ в арабския свят, ръководството на страната не излиза извън общите схеми. През 1966 г. ЦК на БКП повтаря, че е необходимо „да се засилват системно по държавна, икономическа, обществено-политическа и културна линия“ връзките на НРБ с Египет, Сирия и Алжир „като основни антиимпериалистически сили“ в Арабския изток. „В рамките на възможностите да се подпомага укрепването на отбранителната мощ и контраразузнаването на тези страни“. Същевременно МВнТ трябва да съвмести съхраняването на икономическите интереси на страната с осигуряването на политическото патньорство на приятелските арабски режими – повтаря се задачата да се обсъдят „възможностите на НРБ да закупува по-големи количества стоки“, да се намерят нови форми за оказване на техническа и научна помощ, да се установят по-редовни връзки по море.[39]

Към времето на новата арабо-израелска война от 1967 г., която полага нови насоки в развитието на икономическите отношения на НРБ с

---

[37] ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а.е. 5896, л. 23–28.
[38] ДА–МВнР, п. 57, оп. 23, а.е. 1077, л. 22–24.
[39] Пак там, п. 166, оп. 23, а.е. 3494, л. 13/10–11.

арабския свят, експертите и ръководствата на МВнР и МВнТ в значителна пълнота познават и формулират общите и частни проблеми в стопанските контакти с арабския свят. Трудностите са съществени и показват тенденция на усложняване при разширяването на обема и формите на двустранните връзки. Но перспективите изглеждат благоприятни и примамливи. Изправена пред тези предизвикателства, българската дипломация трябва да прояви значителна гъвкавост, за да осигури в комплекс интересите на страната.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

АКТОВЕТЕ НА МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ И СЛАБО РАЗВИТИТЕ ПРОМИШЛЕНИ РАЙОНИ 1959–1987 Г.

Полина Цокова

Съвременното териториално деление на Република България се основава по местоположение на административните центрове на схемата, заложена с административната реформа от 60-те години на XX век. По силата на Указа за ново административно деление на територията на Народна република България и за създаване на временни окръжни изпълнителни комитети са разформировани съществуващите 13 окръга и 117 околии и на тяхно място, под названието на административно-икономически единици окръзи, е създаден първообразът на днешните 28 области[1]. По отношение на всеки един от окръзите държавните органи в столицата и по места разполагат с механизма на държавното управление, за да насочат енергията на цялото общество към зададените от Българската комунистическа партия (БКП) цели. Подчинена на строгата йерархичност и обвързана от партийните директиви, институционалната система на държавата регулира всички сектори на икономическия живот в страната.

През 60-те години на XX в. ускореният икономически растеж и повишаването на благосъстоянието на населението са издигнати като икономически цели в национален мащаб. Ориентирани към непосредствен политически ефект, идеологическите цели на официалната пропаганда неизменно изискват сплотеност на всички граждани около политиката на БКП. В регионален план, по отношение на кой да е от окръзите на страната, може да се проследи как протича планирането на икономичес-

[1] Изв., бр. 7 от 23 януари 1959 г. Околиите отпадат и от разпоредбите на конституцията от 1947 г., която е изменена на 4 ноември 1961 г. – Изв., бр. 89 от 1961 г.

ки задачи в услуга на актуалните пропагандни лозунги. Различен подход е заложен при извеждането на приоритетите на регионалната политика, дефинирана като насърчаване на икономиката на изоставащите райони. Приемането на специални правителствени постановления с място на действие територията на окръг със слаби икономически резултати е подчинено на една дългосрочна цел – превръщането му в пълноценно звено на националната икономика, цел, чието обявяване се оказва и своеобразно признание за пренебрегването му в икономическите приоритети след 1944 г. И ако икономически са критериите за изоставане от средностатистическите показатели в България, то политически причини провокират волята да се предприемат мерки с регионално въздействие за насочването на капиталовложения в стратегически значимите райони на страната.

Основният въпрос в настоящия доклад е как възлагането на силни конституционни правомощия за управлението на регионалната икономика в България намира практически измерения в работата на правителството. Проследяването на отделни актове на Министерският съвет и въздействието им за регионалната икономика налага същинския анализ да се предшества от изясняване на мястото на Министерския съвет сред институциите на социалистическата държава, както и на формите за осъществяване на неговите правомощия посредством актове с юридическа сила.

Ролята на Министерския съвет и характера на издаваните от него актове

Отричайки принципа на разделението на властите, структурата на властта в социалистическата държава е оглавявана от върховния представителен орган, съединил в себе си изпълнителната и законодателната власт. На практика обаче, партийнополитическото ръководство на държавата подменя този орган, а управляващата партия монополизира своето положение на неоспорима и върховна власт. При ръководната роля на партията реалната държавна власт – и изпълнителната, и нормотворческата, е съсредоточена във висшата изпълнителна власт[2].

---

[2] *Стоилов, Я.* Държавната власт. Правно-политически разграничения и съотношения. С., 2001, 47–48. От гледна точка на конституционната теория държавното управление в НР България се отъждествява с изпълнително-разпоредителната дейност на държавните органи. Ръководена от БКП, идеологически тази дейност се мотивира с приноса ѝ изключително в полза на трудещия се народ (за разлика от по-тясната по обем и обявена за потисническа по класовата си същност управленска дейност в буржоазната държава). Тъй като правомощия да приема закони има Народното събрание, държавното управление, ръководено от Министерския съвет, се извършва като подзаконова дейност, в изпълнение и въз основа на закона. Действително, в рамки и посоки, определени от закона, министрите и другите държавни органи имат известна свобода на преценка и на избор на

Принципното положение за йерархията в българската институционална система през 60-те години на XX в. е следното: Министерският съвет се намира под контрола и дължи отчет на Народното събрание, респективно на Президиума на Народното събрание, когато народните представители не заседават. Тази зависимост на върховния орган на държавно управление от основния орган на държавна власт се проявява още при самото му конституиране, когато персоналният състав на Министерският съвет също се определя от Народното събрание. На регионално ниво същият принцип се наблюдава в субординцията на изпълнителните комитети (ИК) от общинските народните съвети (ОНС).

Що се отнася до системата на администрацията, която Министерският съвет възглавява, анализът на конституционните норми разкрива еднозначно ръководна роля на правителството в административната система. Неговата компетентност съчетава възможно най-много правомощия от изпълнително-разпоредителен характер. Министерският съвет е учреден от Конституцията колегиален орган на държавното управление с обща централна компетентност. МС на НРБ в качеството си на „върховен изпълнителен и разпоредителен орган“ (чл. 38 от Конституцията) издава актове с най-голяма юридическа сила измежду актовете на органите на държавно управление[3].

Основни форми на актовете на Министерския съвет са постановленията и разпорежданията. Постепенно като самостоятелна форма се утвърждават и решенията на Министерския съвет. Решения на Министерския съвет се вземат най-често по вътрешноорганизационни въпроси. Такъв е примерът, ако трябва да се назначи комисия, която да проучи даден въпрос и да подготви решаващия акт – разпореждане или постановление. Постановления се издават за установяване на общи правила за поведение, т. е. по правило представляват нормативни актове. Обнародването в Държавен вестник не е условие за влизането им в действие, освен ако не са с нормативен характер. Правната теория приписва особено голям авторитет на съвместните постановления на Министерския съвет и Централният комитет (ЦК) на БКП, тъй като те съчетават юридическия акт на правото с върховна партийна директива[4].

Новата конституция от 1971 г. потвърждава правилото (чл. 104), че

средствата и начините на действие (т. нар. оперативна самостоятелност). Ако те съдържат и допълнителни разпореждания, уточнявания и съобразявания, се провява т. нар. разпоредителен елемент на оперативната самостоятелност. *Спасов, Б., А. Ангелов.* Държавно право на Народна република България. С., 1968, 304–307.

[3] *Спасов, Б., А. Ангелов.* Цит. съч., 311–312. Конституционните текстове са цитирани по: *Методиев, В., Л. Стоянов.* Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, 37-54.

[4] *Спасов, Б., А. Ангелов.* Цит. съч., 322-324.

Министерският съвет приема постановления, разпореждания и решения. Нормативните актове на Министерския съвет се обнародват в Държавен вестник и влизат в сила три дни след деня на обнародването им, освен когато в тях е определен друг срок. Останалите актове на Министерския съвет влизат в сила от деня на приемането им, освен когато в тях е определен друг срок. По отношение на нормативните актове това правило е конкретизирано в чл. 6 от Закона за нормативните актове, който предвижда две хипотези за издаването на постановления. В първата хипотеза попадат постановленията за приемането на правилници, наредби или инструкции. Наред с това като подзаконова нормотворческа дейност подлежат на първично правно регулиране обществени отношения, неуредени съобразно законите и указите. Силната зависимост от централната изпълнителна власт е установена като принцип в чл. 107 от Конституцията. В границите на своята компетентност министрите имат право да преразглеждат актове на ИК и на специализираните органи на ОНС, като най-строгата санкция се проявява в крайния резултат на отмяна на съответния акт[5].

Сложният административен механизъм, който поставя на върха в йерархията министър-председателя, а се разпростира до ръководителите на местно ниво, има както предимства, така и недостатъци. Принципът да се документира кога и по чий доклад е образувана административната преписка за издаването на акт на Министерския съвет, съгласуването със заинтересованите ведомства, възможността за отлагане или повторно разглеждане на вече взети решения би трябвало да допринася за приемането на обмислени и навременни нормативни и административни актове. В досега си със звената, от чиято координирана и всеотдайна работа зависи постигането на желаният краен резултат, реалният ефект от специализираната нормотворческа дейност на правителството на практика се свежда до декларирани, но не достатъчно обвързващи задачи и срокове за преките изпълнители по места.

Постановления за насърчаването на икономиката на отделни окръзи

През 1968–1969 г. самостоятелни постановления на Министерския съвет, посветени на цялостното развитие на отделни окръзи, предвиждат насочването на икономически инвестиции в Благоевградски и Смолянски окръг. Икономическата изостаналост на двата региона не е достатъчно основание да се предприеме насърчаване на местната икономика, както личи и от примерите за другите окръзи със слабо развита промишленост и нисък стандарт на живот[6], по отношение на които мерките са

---

[5] Държавен вестник (ДВ), бр. 39, 18 май 1971; бр. 27, 3 апр. 1973.

[6] Във Видински окръг например икономически е пограничният Кулски край. „Може

частични[7]. Разположени в гранични области, двата южни окръга са свързани трайно с територииите на Беломорска Тракия и Вардарска Македония, останали извън българските държавни граници, а жителите им са обект на външнополитически домогвания за влияние върху българското самосъзнание и културна идентичност. Политическият критерий е определящ в регионалната политика. Волята на държавата да се изрази загриженост за националната съдба и самочувствието на населението на Благоевградски[8] и Смолянски[9] окръг предопределя и всеобхватният характер на мерките, предвидени в правителствени актове с най-висша юридическа сила В сравнение с други правителствени постановления с регионално значение нов момент в двете постановления е стремежът да се обмисли и стартира икономическа програма за един окръг, а не за отделни селища на територията на различни окръзи[10], за един район от даден окръг[11] или за

да се каже, заявява през май 1962 г. окръжният партиен лидер Велко Семов пред ЦК на БКП, че тук няма почти никаква промишленост“. – Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 5, а.е. 506, л. 98. През 70-те години категорията на окръзи с „относително изоставане“ включва Благоевградски, Кърджалийски, Смолянски, Силистренски, Разградски, Шуменски, Търговишки, Пазарджишки, Михайловградски и Ямболски окръзи. – Пак там, оп. 36, а.е. 1294, л. 13.

[7] Под „частични мерки“ разбирам ежегодното разпределяне на народостопанските планове по задачи и обекти, разположени във всички окръзи на НР България.

[8] За Благоевградски окръг катализатор на регионална икономическата политика се явява политиката по македонския въпрос. В резултат на влошените отношения между България и Югославия от края на 1967 г. и в отговор на антибългарската пропаганда и фалшификациите на българската история и език в СР Македония публично е оповестен протестът на българската страна срещу аспирациите на Македония към Пиринския край и българската принадлежност на населението му. Това става с издаването на специална брошура, посветена на македонския въпрос: Македонският въпрос. Историко-политическа справка. С., 1968.

[9] През 60-те години на XX в. идеологическата трактовка за социалистическата нация разграничава българите мюсюлмани от турците. – *Груев, М., А. Кальонски.* Възродителният процес. Мюсюлманските общности и политическият режим. С., 2008, с. 45. Именната система, езикът и вярата, както и социалните връзки в семейството, училището, казармата и махалата, се ориентират към отделянето българите с мохамедански вяра от турците. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4779, л. 1–10.

[10] През есента на 1965 г. като изоставащи селища, които да бъдат подпомогнати, Държавният комитет за планиране определя малки градове като Елена, Котел, Панагюрище Брацигово, Грудово, Асеновград, Тополовград и Сандански, с. Доспат, Смолянски окръг, с. Генерал Николаево, но също и относително новият окръжен град Смолян и средновековната столица Търново. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 44, а.е. 24, л. 2–4.

[11] На 10 февруари 1968 г. Министерският съвет издава Постановление № 7 за утвърждаване перспектива за развитие и укрепване на Огражденски район, Благоевградски окръг. Видно от приложение № 1, териториалният обхват на постановлението включва 38 села. Те са най-многобройни от общините с център селата Гега, Цапарево, Кърналово (общо 27 села), по пет села има от общините Първомай и гара Пирин и едно село от община Сандански. – Държавен архив (ДА)–Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 9, л. 1–6.

район, разделен между съседни окръзи[12].

Политическата ситуация е подходяща за активизиране на икономическите мероприятия, още повече като се отчете и неблагоприятният резултат от усвояването на по-ранните капиталовложения за Благоевградски окръг. През 1967 г. предвидената строителна програма остава неизпълнена[13]. Така наред с политическия аспект и в икономически план се налага необходимостта от правителствени актове, които да очертаят приоритетното значение на Пиринския край в икономическата политика на България.

Постановление на Министерския съвет № 31, озаглавено „За подобряване на икономиката на Благоевградски окръг“, е издадено на 4 юли 1968 г. Секретариатът на ЦК на БКП възлага на 19 декември 1967 г. изготвянето му на Държавния комитет за планиране (ДКП), който да внесе, съгласувайки го предварително със заинтересованите ведомства, предложение за значително увеличаване на капиталните вложения и за ускоряване развитието на икономиката и културата в Благоевградски окръг. Спрямо първоначалния проект, изготвен от ръководството на Благоевградски окръг, от заглавието е съкратен изразът „за осигуряване на подобра заетост на трудовото население в отраслите на промишлеността и повишаване неговото благосъстояние“[14].

Кръгът на конкретни икономически мерки е уточнен на съвместно съвещание под председателството на Живко Живков, заместник министър-председател на Министерския съвет, с участието на представители на всички заинтересовани ведомства и на Благоевградски окръг. Предприятията, които предстои да бъдат изградени или разширени до 1975 г., трябва да осигурят около 20 000 работни места. Това от своя страна трябва да издигне окръгът от последните места за страната до средната стойност по показателя заетост на населението[15].

Оценката за новото постановление, засвидетелствана в официалната историческа летопис за социалистическата епоха, не спестява истина-

---

[12] Постановлението на Министерския съвет за по-нататъшното развитие на икономиката и подобряване облика на Розовата долина засяга територии на Старозагорски и на Пловдивски окръг. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 48, а.е. 72, л. 1–2

[13] ДА–Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 1, л. 88.

[14] Пак там, л. 75–76; а.е. 161, л. 343–345. Що се отнася до самото му съдържание, текстът е коригиран в три насоки. Посочен е изрично държавният орган, отговорен за прилагането на отделните групи мерки – Държавният комитет за планиране, Министерство на леката промишленост, Министерство на финансите, ОНС-Благоевград. Броят на предприятията е определен от 25 на 21, обектите на мелиоративно строителство са фиксирани като численост, цена и етапи на изграждане и изброени изчерпателно. Предвиждат се покъсни начални срокове или различно местонахождение и отпадат конкретни характеристики за изграждането на отделни обекти.

[15] ЦДА, ф. 136, оп. 46, а.е. 33, л. 7.

та за възможно най-добрия резултат при евентуално успешно изпълнение. То трябва да осигури „решително доближаване на окръга до средното икономическо развитие на страната“[16]. По този начин еднозначно се потвърждава невъзможността за бързо и комплексно развитие на икономиката, както и недостатъчният интензитет на досегашните мерки. Тази особеност на икономическата помощ – да бъде остойностена и съизмерима с другите окръзи, би довела единствено до неблагоприятни обобщения, ако се пренебрегнат политическите мотиви за водената политика. Фактът, че политическите мотиви имат много силно въздействие, намира отражение в оптимизма, който специалните икономически мерки пораждат в съзнанието на хората.

Всичко това прозвучава познато, ако се съпостави с предизвиканата положителна реакция в Благоевградски окръг след Решение №315 на Политбюро на ЦК на БКП от 1963 г.[17], което може да се нарече първата регионална програма за инвестиции в Пиринския край. Нов момент е избраната форма за регулиране на икономиката – чрез правителствено постановление, в което да залегне целият набор от икономически мерки.

Диференцираният подход към проблемите на отделен регион, проявено за пръв път от Министерския съвет като механизъм на управление на територията на Благоевградски окръг, се възприема и по отношение на други окръзи. В края на 1969 г. е издадено Постановление на ЦК на БКП и МС за по-нататъшното социално-икономическо развитие на Смолянски окръг[18]. Капиталовложенията за индустрията предвиждат по три предприятия съответно на химическата, машиностроителната и текстилната промишленост, а също предприятие за организационна и изчислителна техника, предприятие за преработка на плодове и завод за дрожди, или общо дванадесет нови завода в големите селища на Смолянски окръг. Освен подпомагане на големите градове, с постановлението са набелязани самостоятелни направления в регионалната политика за подобря-

---

[16] История на Благоевградската партийна организация на БКП. С., 1979, 408–409. На 1 август 1968 г. се провежда заседание на бюрото на Окръжния комитет (ОК) на БКП-Благоевград, чийто дневен ред включва обсъждане на мероприятия на бюрото на ОК на БКП и на ИК на ОНС-Благоевград за осигуряване на изпълнението на икономическите мерки. Издаването на Постановление на Министерския съвет №31 се разглежда едновременно като стъпка в изпълнение на програмата на IX конгрес на БКП и линията за рационално разпределение на производителните сили и като израз на грижите на БКП и правителството за по-нататъшното ускорено икономическо и културно развитие на окръга. Като най-важен ефект сред тях се изтъква прогнозираното удвояване на броя на заетите в промишлеността и изравняването на окръга по този показател със средната стойност за страната. Бюрото на ОК на БКП определя и конкретните мероприятия в изпълнение на ПМС № 31. – ДА–Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 9, л. 16–19.

[17] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5330, л. 1–2.

[18] ДА–Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 1, л. 66–74; ЦДА, ф. 136, оп. 48, а.е. 45.

ването на инфраструктурата и комуникациите в средищните селища и селата.

Разтълкуването на постановлението чрез медиите, разпространено в началото на 1970 г. и поддържано през цялото следващо десетилетие, трайно обвързва надеждите на хората за по-добър живот с изпълнението на 43-то ПМС. Убедително издържани в бъдеще време, още в началото на 70-те години обещанията за плодовете на правителствената програма са изричани както от журналисти[19], така и от публичните изяви на страниците на печатните издания на министри и на ръководни дейци от Смолян[20]. Що се отнася до първия тласък по изпълнението му, както декларира на 22 август 1972 г. местното ръководство в Смолян, окръгът дължи признателност на председателя на Министерския съвет Станко Тодоров, по чието лично нареждане за изпълнението на 43-то ПМС са отпуснати допълнително един милион лева[21].

За пръв път след 1948 г. в разглеждания период – края на 60-те години на XX в., Пиринският и Родопският край стават отново обект на целенасочено внимание в икономическата политика, засвидетелствана в актовете на Министерския съвет. През 1948 г. по предложение на Георги Димитров, както твърди официалната трактовка на събитието, е прието специално постановление на Министерския съвет[22]. Според запазените архивни документи точното му наименование е Постановление № 38 от 21 май 1948 г. относно набелязване мероприятия за подобрение поминъка и положението на населението в Родопския, Пиринския и Странджанския край и за стопанското им развитие[23]. То цели изравняване на икономическата те-

---

[19] *Каранлъков, Г.* Да се използуват добре възможностите. – Родопи, 1971, № 1, с. 8; *Консулов, Е.* Един завод устремен в бъдещето. – Родопи, 1976, № 10, с. 26.

[20] *Сулинаджиев, И.* Проблеми на селското стопанство. – Родопи, 1971, № 4, 4–6; *Станчев, М.* Някои проблеми на образованието в Смолянски окръг. – Родопи, № 9–10, 20–21; *Тончев, С.* Родопите в плановете на Министерството на съобщенията през 1971 г. – Родопи, 1971, № 3, 4–5.

[21] Държавен архив (ДА)–Смолян, ф. 436, оп. 49, а.е. 489, л. 73. Идеологическата догма за навременното и безупречно единодействие на партийното и държавното ръководство се подхранва не само от твърдения, за които като източник може да се сочи мълвата вместо конкретни документи. Въз основа на решенията на партийно-правителствена комисия за разглеждане на проектоплана за развитието на народното стопанство на НР България през 1962 г., внесен от ДПК в ЦК на БКП и МС, са предложени изменения в проекта за отделни окръзи. Въвеждането в действие на инсталация за перлит в Кърджали трябва да доведе до изграждане на още три инсталации в Русе, Варна, Бургас. Панорамният път – Смолян се снема от плана на местния ОНС за проучвателни и проектантски работи през 1962 г. Аналогично, под предлог, че няма да се строи близките години, от плана на ОНС–Кърджали отпада народният театър в града. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 472, л. 158, 163–164, 166.

[22] *Кузманов, К.* Културата – всекидневна грижа. – Родопи, 1966, №5, 1966, с. 1.

[23] ЦДА, ф. 136, оп. 3, а.е. 66. С цел „пълното и подробно разработване на въпросите,

жест в различни региони, като прекратява една несправедливост – доставянето на т. нар. нарядни стоки в южните краища на цени, които са повисоки от цените за същите стоки в други райони на България[24].

Макар и ограничени във времето, мерките за стопанското подпомагане на родопското население са последователни. Нови 13 мероприятия за всички околии на Родопския край са предвидени чрез Постановление № 21 от 24 септември 1948 г. Срокът е до края на годината, в отделни случаи до края на 1949 г. Поименно са изброени 12 околии. Задълженията за построяването на пътища и сгради, помощ за животновъдството и земеделието, транспорта, водоснабдяването и електрификацията, обзавеждането на здравните служби и повишаване на грамотността са разпределени в 64 точки между няколко министерства[25].

За разлика от постановленията от края на 60-те години, постановленията от 1948 г. имат краткосрочно действие и предвиждат по-бързо да се осъществят не големи като организация и обхват икономически проекти, които да улеснят всекидневния живот в родопските околии. Като замисъл териториалният обхват на комплексни икономически мерки, насочени по силата на един и същи нормативен акт към Пиринския край, Родопите и Странджа, намира отражение в програмата за регионално развитие, приета с Постановление № 22 на МС от 10 май 1982 г. за ускорено социално-икономическо развитие на селищните системи от четвърти и пети функционален тип, от граничните райони и от Странджанско-Сакарския край през осмата петилетка и до 1990 г. Целта е да се привлекат млади хора в малки градове и села от 9 гранични окръга (Благоевградски, Бургаски, Видински, Кърджалийски, Михайловградски, Пернишки, Смолянски, Хасковски и Ямболски). Програмата за Странджанско-Сакарския край включва граничните селища от Бургаски, Ямболски и Хасковски окръг. На регионално ниво местните органи се задължават до 30 май 1982 г. да разработят програми със срок на изпълнение до 1990 г. за раз-

---

легнали в 38-то Министерско постановление“, е прието Решение на Секретариата на ЦК от 23 август 1948 г. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а.е. 169, л. 1–5.

[24] ЦДА, ф. 136, оп. 3, а.е. 144, л. 42–43. Крайните цени трябва да са еднакви за потребителите, а доплащането на разликата, формирана от неравномерно развитата железопътна мрежа, се поемат от Изравнителния фонд на цените. Тъй като в тази категория не попадат артикули с масова консумация, Трайчо Костов, подпредседател на Министерския съвет и председател на Правителствения комитет по стопанските и финансови въпроси, предлага те също да се доставят на ниски цени без включени разходи по доставката. Въз основа на Постановление на Министерският съвет от 10 декември 1948 г. цените на солта, варта и овощният посадъчен материал също преминават на специално регулиране. – Пак там.

[25] ЦДА, ф. 136, оп. 3, а.е. 113, л. 28–34. Околиите за провеждане на мероприятията, описани в 64 точки, са следните: Девинска, Ивайловградска, Крумовградска, Ардинска, Смолянска, Момчилградска, Кърджалийска, Ардинска, Пещерска, Пазарджишка и Златоградска. – Пак там.

витието на 127 селищни системи на територията на цялата страна, както и за гранични или слаборазвити райони в Благоевградски, Кърджалийски, Кюстендилски, Смолянски, Пазарджишки и Софийски окръг. Тези програми още „в близките години" трябва да доведат до повишаване на ефективността на икономиката и до самоиздръжката в засегнатите от предвидените мерки селищни системи[26].

Правителствен акт, който засяга няколко окръга, откриваме и в предходното десетилетие. През 1970 г. специално правителствено постановление предвижда стимулиране на окръзите с компактно турско население – Кърджали, Силистра, Разград, Шумен и Търговище[27]. Идеологически решението за целенасочени инвестиции се обосновава с изпълнението на Решението на Политбюро на ЦК на БКП от 25 февруари 1969 г. за понататъшното подобряване на работата сред населението от турски произход и неговото пълно приобщаване към българския народ в борбата за социализъм и комунизъм[28]. Съсредоточен в рамките на турската общност в България, възприетият в постановлението икономически механизъм за регионално развитие не почива на цялостна концепция за равномерно и устойчиво развитие на всички български региони.

Подходът да се увеличава постепенно мащабът на териториалните звена, за чиито жители са въведени икономически предимства, отчетливо проличава в постановленията на Министерския съвет, които насърчават малките градове или гранични райони. Списък с малките градове, за които не важат ограниченията за приемането на нови жители, е утвърден с Постановление на Министерския съвет от 25 ноември 1974 г. за временното ограничаване на жителството в градовете. С приемането му е одобрена Наредбата за временно ограничаване приемането на нови жители в градовете (НВОПНЖГ). Сред изключенията попадат 28 селища. Част от тях са гранични селища по западната граница на България – Брегово, Драгоман, Трън. Друга група представляват градовете, където има нужда от работници заради големи енергиийни или други промишлени обекти – Козлодуй, Девня, Гълъбово и др. От Благоевградски окръг,

---

[26] ДВ, бр. 42, 28 май 1982. В района на Странджанско-Сакарския край попадат Малко Търново, Мичурин, Созопол и Грудово (Бургаски окръг), Болярово, Елхово и Тополовград (Ямболски окръг), Свиленград, Любимец и Харманли (Хасковски окръг). – Пак там. По силата на Постановление на Министерския съвет № 60 от 6 ноември 1984 г. за утвърждаване на програми за ускорено развитие на Странджанско-Сакарския край и селищната система Ивайловград през периода 1985-1990 г. предвидените вече предимства по ПМС № 22 от 1982 г. се разпростират и по отношение на местни млади хора, които поемат задължението да живеят и работят в Странджанско-Сакарския край или в селищна система Ивайловград. – ДВ, бр. 91, 16 ноем. 1984 г.

[27] ЦДА, ф. 1Б, оп. 36, а.е. 1294, л. 14. Постановлението е под № 13 за 1970 г.

[28] Пак там, а.е. 1021, л. 125.

където още през 1963 г. започва икономическо стимулиране, вече е възможно да се посочи само един град, който осезаемо се нуждае от нови жители – Мелник. Градовете от Смолянски окръг, по отношение на които се простира свободата на заселването, са Доспат, Девин, Мадан, Рудозем, Златоград, Неделино. Пет града – Ивайловград, Крумовград, Момчилград, Ардино и Джебел, принадлежат на Кърджалийски окръг[29].

Съчетанието на икономически и политически критерии ясно е засвидетелствано в становище на отдел „Планово-икономически“ на ЦК на БКП, предхождащо окончателното разработване на нормативния акт. За градовете, в които „относителният дял на небългарското население е голям“, приемането на нови жители да става по решение на председателите на ИК на ОНС и в рамките на лимит според икономическите изисквания[30]. Политиката на Министерския съвет все още не е обособена в цялостна концепция за развитието на граничните райони, но насоката за изработването ѝ е зададена еднозначно, както личи и от Решение „Б“ № 16 от 21 юли 1976 г., прието от Политбюро на ЦК на БКП. Мотивирани „по целесъобразност“ – от нуждата за нормална работа и задържане на населението в граничните райони на страната, за изпълнение в ресора на административните органи на централно и местно ниво са предписани подобряване на снабдяването с основни хранителни продукти и нехранителни стоки, както и със строителни материали (тухли, цигли, цимент и др.). Списъкът от гранични райони обхваща територии от 15 окръга, за всеки от които първият партиен ръководител и председателят на ОНС споделят отговорността на председателят на Министерския съвет Станко Тодоров за изпълнението на решението от 21 юли 1976 г. Степенувайки по политически причини приоритетите в регионалната икономическа политика, висшето партийно ръководство нарежда предимство да се отдава на южните гранични райони с българско население. Целта административно планирането на снабдяване съобразно търсенето предва-

---

[29] Пак там, ф. 136, оп. 58, а.е. 108, л. 1, 28, 207. Наредбата е обнародвана в Държавен вестник, бр. 94 от 1974 г. До влизането ѝ в сила за всички градове действа временна забрана за приемането на нови жители (Решение на Политбюро на ЦК на БКП № 331 от 25 юли 1974 г.). Изключения се допускат по предложение на министър-председателя. – Пак там, л. 154. От получените предложения градове от техните окръзи да не бъдат ограничавани при приемането на нови жители администрацията на Министерският съвет предлага да се обсъдят предложенията, изпратени от ОНС в Смолян, Хасково, Толбухин, Габрово, Ловеч, Перник, Пловдив и Бургас. Както личи от окончателният вариант на списъка с изключения, единствено Лъки е добавен, докато исканията за Смолян, Чепеларе, Свиленград, Шабла, Дряново, Плачковци, Брезник, Клисура, Калофер, Съединение, Садово, Каблешково, Българово, Сунгурларе остават неуважени. Не са получени предложения по проекта на наредбата от Видин, Михайловград, Пазарджик, Разград, Силистра, Сливен, Търговище и Ямбол. – Пак там, л. 187, 209.

[30] Пак там, л. 207.

рително е съпроводена с очакване за неуспех, защото важна роля трябва да има местното население. Чрез облекчение в пропускателния режим в ивицата след сигналната система на границата местните хора се задължават да използва по-голяма част от светлото време за селскостопанска работа[31].

Постановленията на Министерския съвет имат важни последици за управлението на окръзите и през втората половина 80-те години н XX в., в навечерието на административната реформа за закриването на окръзите и създаването на области в България. По силата на 32-ро ПМС от 18 юни 1986 г. са извършени структурни промени в ИК на ОНС[32]. В опера-

---

[31] Пак там, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 479, л. 1–2. Документът е обявен за строго поверителен от особена важност. – Пак там, л. 3. Същевременно изключенията от ограничаването на жителството засягат 111 малки градове, разположени в гранични и селскостопански райони. 102 от тях са с население под 10 хиляди жители, 9 – с население между 10 000 и 16 000 жители. С тези аргументи съветниците от администрацията на Министерския съвет се опитват да се противопоставят на предложението на ОНС–Смолян от 13 ноември 1976 г. окръжният град да се изключи от общия ред за ограничаване на жителството. Вместо въвеждането на изключение експертите предлагат чрез редовен транспорт да се приемат жители от други населени места „чрез прихождение“, като така се спасят от обезлюдяване селските тютюнопроизводителни райони. Ако се допусне изключение за окръжен град с население от 29 хиляди жители, това биха поискали и други окръжни градове. Също така се препоръчва и възможността да се приемат млади специалисти по реда на НВОПНЖГ. В хода на обсъжданията с ново писмо окръжното ръководство ограничава искането си само до някои категории нови жители, което дава възможност въпросът да се реши с разпореждане – идея, подсказана от резолюция от 14 декември 1976 г. върху първоначалното писмо от Смолян. Така се стига до издаването на Разпореждане № 6 от 24 януари 1977 г. за приемане на жители в град Смолян. По силата на административен акт, който предвижда заобикаляне на НВОПНЖГ като нормативен акт, ИК на ОНС – Смолян придобива правото да приема за жители на града дефицитни работници за строителството и за автотранспорта и квалифицирани работници за машиностроителното и електропромишленото производство. Изискването е кандидатите да се работили една година в тези производства и да поемат задължението да продължат работа най-малко 7 години. Тази стъпка от правителството е предприета без публично оповестяване, тъй като текстът на цитираното разпореждане не е обнародван в „Държавен вестник“. Това от своя страна ограничава кръгът на критиците на възприетия бюрократичен подход до тесни специалисти, които в професионален план съзират противоречие с утвърдените общи правила. – ЦДА, ф. 136, оп. 64, а.е. 94, л. 1–4, 14.

[32] В докладната си записка до ОНС от 30 март 1987 г. председателят на ИК на ОНС – Смолян Асен Янков се позовава „на чл. 7, ал. 3 от 32-ро ПМС и даденото съгласие от Министерския съвет на НРБ“, за да предложи преразпределение във функциите между председателя и заместник-председателите на ИК на ОНС. За Управление „Финанси“ отговаря лично председателят Ас. Янков. Секторите търговия и туризъм са включени в ресора на Анна Маргаритова, заместник-председател на ИК на ОНС. Ръководната задача, поставена пред Петър Петров, заместник-председател на ОНС, също произтича от акт на Министерския съвет. Той отговаря за „Комисията по незаконното строителство по 30 ПМС от 1985 г.“. – ДА–Смолян, ф. 436, оп. 49, а.е. 378, л. 115–116.

тивните задачи на ОНС периодично се включва изпълнението на различни правителствени постановления[33].

Макар и недостатъчно последователно, икономическите проблеми на окръзите са обект на обсъждане с конкретни предложения за инвестиции, които да осигурят работа в непривлекателни за живеене градове и села и благодарение на вложения труд на местните хора да подобрят цялостният икономически облик на даден регион. Винаги придружавани от партийни решения, постановленията на Министерския съвет в сферата на регионалната икономика стават юридическа основа на всички конкретни етапи по осъществяването на инвестиционните проекти. Водещи са не икономическите, а политическите критерии, което пряко рефлектира върху идеологемата чия е заслугата за успехите или за забавянето в изпълнението им. Отговорността за усвоените финансови средства принадлежи на отделните звена в изпълнително-разпоредителните структури на държавата, а при изтъкването на принос за идеята, инициативата и провеждането на конкретните икономически мерки предимство имат партийните ръководители.

Разпореждания и решения по въпроси на регионалната икономика

Издаването на разпореждания и решения на Министерския съвет има за цел да приведе в изпълнение конкретни постановления на Министерския съвет. В изпълнение на Постановление на Министерския съвет № 133 от 31 декември 1963 г. за подобряване икономическото състояние на някои градове и села от 1 януари 1966 г. в Петрич се създава Завод за нивомери и разходомери към Държавно стопанско обединение „Приборостроене“. Това гласи Решение на Министерския съвет № 671 от 29 декември 1965 г. Предприятието има сграда, поради което е възможно да започне производство още през 1967 г., както заявява Марий Иванов, председател на Комитета по машиностроене[34].

По силата на 43-то ПМС Министерството на химията и металургията е задължено да изгради предприятие в Мадан, което да обхване неза-

---

[33] През август 1987 г. ОНС-Смолян активно работи по изпълнението на 69-о и 23-то ПМС за натоварване на производствените мощности и допълнително производство на стоки и услуги за населението. Работата в тази насока продължава и през ноември 1987 г. Практически мерки изисква и 48-о ПМС за компенсиране загубите от сушата във селското стопанство. Една от задачите, заели приоритетно място в средата на август 1987 г., е „провеждане на диалог с Държаната планова комисия по плана за окръга за IX петилетка“. – ДА–Смолян, ф. 436, оп. 49, а.е. 386, л. 86–88, 97, 100–101.

[34] ЦДА, ф. 136, оп. 40, а.е. 643, л. 1, 4. В преписката по издаване на решението названието на ПМС №133 се среща и по следния начин: „за икономически мерки за ограничаване притока на нови жители в София“. – Пак там, л. 4.

етата работна ръка предимно сред жените. На 2 юли 1970 г. в доклад до председателя на Комитета за стопанска координация при Министерския съвет Живко Живков министърът на химията и металургията Георги Павлов предлага замяна на профила на предприятието – вместо преработване на пластмаси със изработване на технически каучукови изделия. Причината е липсата на суровини, за да се изпълни точно предвиденото в 43-то ПМС. Сериозни възражения, които министър Г. Павлов не успява да обори, са обосновани в становищата на Държавния комитет за планиране и Министерството на финансите. Проектът страда от недостатъци като например профилирането му да произвежда изделия, за които и вече изградените мощности не се натоварват, липсва разчет за икономическите показатели, както и обосновка на привилегиите в заплащането на персонала. Независимо от това, като краен резултат, на основание Разпореждане № 339 от 28 юли 1970 г. се създава ДИП за технически каучукови изделия в гр. Мадан. Вместо да се отхвърли проекта или да се отложи разглеждането му, каквото е мнението и на експертите от администрацията на Министерския съвет, на заседание на Комитета за стопанска координация на 22 юли 1970 г. той е приет без промяна в тези очертания, които предизвикват смущение у икономистите – нерентабилност в рамките на националната икономика, неизгоден износ при пласмента на продукцията. От разпоредбите на проекта отпадат допълнителното заплащане до 20% за отдаленост и лоши битови условия, лимитът за персонални заплати и категоризацията на предприятието като пета категория[35]. От развитието на процедурата по съгласуването на разпореждането може да се направи изводът, че надделява социалният мотив за това решение – да има работа за жените в Мадан, независимо на каква цена за националната икономика.

Стремежът да се откриват нови работни места надделява над изискванията към технологически и финансови показатели, заложени при проектирането на нови производствени мощности. При разработването на идейния проект на трикотажното предприятие в Лъки, утвърден с Разпореждане на Министерския съвет № 269 от 29 декември 1973 г., асортиментът предполага неефективност на износа. Инвестицията, иначе неубедителна от финансова гледна точка, носи едно безспорно политическо предимство – разкриват се 580 работни места за незаетите в производството жени от Родопите[36]. По същото време и с подобни аргументи – висока фондоемкост на продукцията и неоправдано голям брой работници, Държавният комитет по планиране препоръчва преработване на технико-икономическия доклад на Завода за технически каучукови изде-

---

[35] Пак там, оп. 51, а.е. 322, л. 1–16.

[36] Пак там, оп. 56, а.е. 345, л. 1–3, 5, 11, 15–16, 41–43.

лия в Мадан. В окончателния вариант, утвърден от Министерския съвет с Разпореждане 255 от 20 декември 1973 г., капиталните вложения са намалени приблизително с 2 млн. лева – до 20 млн. лева, а промишлено-производственият персонал – от 885 на 770 души. Срокът за откупване на инвестициите е съкратен с една година и е повишена ефективността на износа[37].

Решенията на Министерския съвет обикновено са избирани като форма на акта по въпроси, които изискват незабавно административно въздействие. През 1966 г. под водата на язовир „Доспат“ се предвижда да останат 17 хиляди декара земя. Това гласи т. 1 от Решение № 271 от 25 юни 1966 г. за създаване на поминък на населението в с. Доспат, Смолянски окръг[38]. Сред проектите на актове за регионалната политика не липсват и примери, които показват недостатъчна подготовка в предварителната работа. Както може да се види от Протокол № 2 от 10 юни 1981 г. на Съвета по енергийно-суровинни проблеми към Министерския съвет, построяването на цех за преработка на акумулаторни отпадъци в СММК „Горубсо“ се отлага. Предложеният проект се е оказал икономически неефективен[39].

Без колебание Министерският съвет пристъпва към структурни промени, когато се отнася за ново разпределение на направени вече инвестиции. На 18 май 1974 г. е прието Разпореждане № 71 за изнасяне на промишлени производства и дейност от развитите градове в изоставащи селища в промишлено отношение. Назоваването на „проблемните“ в икономическо отношение селища се обогатява и с термина „микрорайони“, а многобройният списък окръзи не съответства на предпазливо подбрания работен израз „отделни окръзи“. Избраното заглавие обаче е красноречиво и подчертава диспропорцията в регионалните икономики между малките и големите градове, както може да се види от заявената цел за модернизация на производството, така и от конкретни примери. В Кула, Видински окръг, вместо в софийския завод „Г. Костов“, 220 души се очаква да бъдат заети в производството на динама за товарни автомобили. От Трудовопроизводителната кооперация „Балкан“ – София, в цеха на кулския промкомбинат „К. Найденов“, намиращ се в съседното с. Бойница, бива разположено занапред производството на четки и оплитане на куха стъклария, предвидено за осъществяване от 280 души. За двете мероприятия срокът е 1977 г. Значението на сроковете в Разпореждане № 71, както и по отношение на останалите 22 окръга, е свързано с кредитирането. Българската народна банка трябва да спре финансирането за съответните развити градове след изтичането на определението срокове[40].

---

[37] Пак там, а.е. 334, л. 1, 18, 31–32.
[38] Пак там, оп. 43, а.е. 256, л. 1, 8–9.
[39] Пак там, оп. 74, а.е. 451, л. 1, 3.
[40] Пак там, оп. 58, а.е. 194, л. 2, 5–19.

Както се вижда, твърде конкретни по съдържание и приложими за отделни промишлени и селскостопански обекти, разпорежданията и решенията бележат малки стъпки по изпълнението на иначе амбициозни и мащабни икономически програми, приети по силата на постановления. Същевременно те се явяват удобен способ, предвид отсъствието на изискване за обнародване в „Държавен вестник“, да се узаконяват изключения от общия ред или предимства в установяването на работа или в заплащането, в снабдяването със стоки, в обновяването на производства.

Вместо заключение

По силата на Указ № 2704 на Държавния съвет окръзите са заместени от области. Административната реформа цели да утвърди нови административно-териториални единици на основата на приемственост с общините, които не са прегрупирани вследствие на промените и остават първичното звено в административно-териториалното деление[41].

Натрупаният административен опит за стопанско регулиране на окръзите, обявени за приоритети в политиката на социалистическата държава, предполага промяна в мащабите на бъдещите икономически мероприятия. Механизмите за разходване на публични средства, променени след приемането на Конституцията от 1991 г., и ориентирането към евроатлантическа интеграция изискват формирането на регионална политика, която да оценява и използва далновидно предимствата и недостатъците на всички региони. В перспективата от края на двадесетото столетие, когато политическите условия позволяват свобода в движението на хора, идеи и капитали, икономиката на регионите предполага и устойчиви връзки на българските области със съседни региони от други държави, за да спомогне за установяването на взаимно изгодно и плодотворно трансгранично сътрудничество.

[41] ДВ, бр. 67, 28 авг. 1987.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ГРАДСКАТА ОБЩИНА 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. — 15 МАЙ 1949 г. (ЕДИН РЕГИОНАЛЕН ПОГЛЕД)

Виолета Костова

Общинското самоуправление има своите корени през Възраждането и изиграва важна роля в институционалното изграждане на новата българска държава. В своето развитие то преминава през различни етапи, като на основание чл. 3 от Търновската конституция след Съединението неговият статут е регламентиран с два закона – за градските общини и за селските общини. Спазен е принципът на баланс между двете противостоящи тенденции – на централизация и децентрализация. Общинският съвет, пряко избиран от населението за тригодишен мандат, избира от своя състав кмет и помощник-кметове, т.е. Общинска управа като изпълнителен орган. До войните (1912–1918 г.) общинските съвети се ползват със значителна автономия. В годините на войните и след това, независимо от някои опити за разширяване правата на местната власт, тенденцията към централизация се налага все повече. След преврата на 19 май 1934 г. са обнародвани последователно Наредба-закон за селските общини (3 август 1934 г.) и Наредба-закон за градските общини (20 август 1934 г.), които ликвидират всякакви елементи на самоуправление. Първите общински избори след преврата се провеждат през март 1937 г. за допълване съставите на Общинските съвети, формирани през септември 1934 г. Съгласно Наредбата-Закон за избиране членове на Общинските съвети от януари 1937 г., мандатът на 1/3 от избраните съветници изтича две години след избирането им, т.е. през март 1939 г., когато се провеждат допълнителни избори за определен брой общински съветници. По същото време се подменят и представителите на професионалните и кооперативни сдружения.[1] Така създа-

[1] *Колев, В.* Общинското самоуправление и изпълнителната власт (1879–1939 г.) – В: 120 години изпълнителна власт в България, С., 1999, 188–201.

дената система от местни органи на властта се запазва и в годините на Втората световна война, като се променят представителите на местните сдружения и нараства значението на Засилената общинска управа – кмет и помощник-кметове.

След 9 септември 1944 г. е издадена Наредба-закон за назначаване, уволняване и класиране на служителите по ведомството на МВР и за временната общинска управа от 2 ноември 1944 г. (ДВ, бр. 242, 2 ноем. 1944), с която са определени функциите и структурата на новите общински органи и е уточнен редът за подбора и подмяната на длъжностните лица в тях. Начинът за избиране на народни съвети е разгледан в новата конституция от 1947 г. и в Закона за народните съвети (ЗНС) от февруари 1948 г.[2] Едва след това, на 15 май 1949 г., в България са проведени избори за местни органи на властта. Така за един период от десет години, през който настъпват радикални промени в политическата система и държавното устройство на България, е прекъсната системата на структуриране и функциониране на общинските съвети и управи чрез тяхното избиране. Първите следвоенни местни избори, от друга страна, задават модела на всички следващи избори в страната.[3]

Дейността на градските общини за периода 9 септември 1944 г. – 15 май 1949 г. не е изследвана самостоятелно. Сравнително малко на брой са изследвания, посветени на местните градски общини и те разглеждат законодателството и развитието на местните съвети след 1944 г., но поскоро след изборите през 1949 г.[4] В други изследвания се отделя място на тази проблематика в контекста на общите политически процеси.

В своето развитие градските общини са фокусът на стопанските, социалните, политическите, културни, демографски и всякакъв вид отношения на градовете в тяхното ежедневно съществуване, на политически пристрастия, посредник между населението и централните власти, независимо от постоянната тенденция на ограничване на тяхната изборност и автономност след 1934 г. В периода от септември 1944 г. до май 1949 г. ролята на градските общини като че ли още повече се редуцира предвид значението на местните комитети на ОФ. Законодателната уредба на местните органи за четири години е регламентирана с три основни документа: Наредбата-закон за назначаване, уволняване и класиране на служители-

---

[2] *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система в българия 1944–1948 г. С., 1993, с. 31, 45.

[3] *Мантарлиев, Й.* Изборите за народни съвети в НР България през 1949 г. – ИПр, 2007, № 1–2, 134–137.

[4] *Димитров, Д.* 40 години изграждане и развитие на на местните органи на власт и управление в социалистическа България. – Правна мисъл, 1984, № 5, 5–7; *Янев, Я., Ж. Колев.* Възникване и развитие на народните съвети в НРБ. – ГСУ-ЮФ, т. LXX, 1977, 1979, 23–25.

те по ведомството на МВР и за временната общинска управа от 2 ноември 1944 г., Конституцията на НРБ от 1947 г. и Закона за народните съвети. Формирането на съставите на Общинските съвети и управи се извършва по предложение на местните комитети на ОФ съгласно Наредбата-закон от 2 ноември 1944 г. Първото правителство на ОФ внася в XXVI ОНС законопроект – за признаване на комитетите на ОФ правото на юридическа личност – т.е. приет е един политически закон, целта на който е да бъдат признати по законодателен път политическите функции на ОФ.

Задачите на второто ОФ правителство са формулирани в правителствена декларация, приета на 3 април 1946 г. Сред тях е предвидено внасянето на законопроект за общините, който ще позволи провеждането на общински избори.[5]

Тема на настоящото съобщение е дейността на петте градски общини на територията на сегашната Хасковска област през периода 1944–1949 г.: Хасково, Свиленград, Харманли и Ивайловград, които са центрове на околия и Симеоновград. Първите кметове на новата власт са назначени с решения на Окръжния комитет на ОФ – Хасково, и на съответните околийски комитети в останалите градове. От 11 септември е решението на ОК на ОФ – Хасково, за уволнение на кмета и пом.-кметовете на града и назначаването на нови. Според решението структурата на Градския общински съвет остава същата, като се премахва засилената общинска управа. За кмет е определен Георги Даскалов (РП(к), пом.-кметове са Тодор Илиев и Недялко Петров от БРСДП, а общински съветници – Калин Колев и Борис Салабашев от БЗНС, Илия Попов и Атанас Николов от БРСДП, Петър Бахчеванов, Петър Сталев и Никола Панев от БРП(к). Членове на Общинския съвет са и новите кметски наместници на три села – Болярово (дн. кв. на Хасково), Въгларово и Кириловец (дн. Стамболийски), които влизат в състава на Хасковска градска община.[6]

Със заповед № 683/11 септември 1944 г. за кмет на Харманли е назначен Любомир Йорданов Кузманов (р. в Харманли 1911 г.), с юридическо образование (СУ, 1938 г.), адвокат, РП(к). От 29 август 1946 г. той подава оставка с обосновката, че „...длъжността кмет по политическо споразумение в ОФ следва да се приеме и изпълнява от лице, изходящо от НС „Звено“.[7] Първото заседание на Градската управа в Харманли е 30 септември 1944 г. Помощник-кмет е Кирил Д. Бояджиев, а съветници са Илия Делчев, Боню Тонев, Яню Тодоров, х.Добрю Сидеров, Стефан Д.

---

[5] *Исусова, М.* Народнодемократичните правителства на България – В: Страници от българската история, Събития размисли, личности, С., 1993, с. 37, 38.

[6] *Костова, В.* Политически партии и политически живот в Хасково (1944–1948 г.). – ИМИЮБ, т. XVIII, Ямбол, 1995, с. 273.

[7] АМВР, ф. 37, оп. 2, а.е. 2963, л. 3, 8, 10, 16.

Стойчев, Митю Христозов, Тодор Димитров, Делчо Недялков, Гочо Делчев, Иван Стратиев и Стратия Скерлев, Маргарит Атанасов, Ангел Б. Ангелов, Теню Ликов, Делчо Тодоров и Сотир Г. Марашлиев. В състава ѝ влизат кметските наместници на селата Преславец, Надежден, Шишманово и Остър камък, а в заседанията участват околийските лекар, инженер и агроном. Този състав е променен в началото на ноември 1944 г. с пет представители на партиите по предложение на Околийския комитет на ОФ. На едно от заседанията си Временната управа по искане на Околийския комитет на ОФ разглежда въпроса за откриване на Опитна тютюнева станция и определя терен, който се дава за ползване на Министерството на земеделието и държавните имоти. През декември 1944 г. управата гласува решение за прехвърляне на Електропроизводително предприятие от Харманлийска Популярна банка на Харманлийска градска община, както и за отцепване на терена за опитната станция и за доставка на каменни въглища. В началото на 1945 г. Управата разглежда и гласува също тригодишен благоустройствен план.[8]

С учредяването на местен комитет на ОФ в Свиленград на 10 септември 1944 г. се решава назначаването на нов кмет на града – Коста Велев и пом.-кмет Вангел Чакъров.[9] Първият протокол обаче на Временната управа е едва от 14 декември 1944 г., конституирана съгласно Наредбата-закон от ноември с.г.: кмет е Костадин Велев, пом.-кмет е Христо В. Катранджиев и общински съветници: Леонид Бояджиев, Ал. Стратиев, Асен Събев, Михаил Цветков, Петър Панайотов. В състава на Градската управа влизат и определените кметски наместници на селата Ново село, Капитан Андреево, Райкова могила, Димитровче, Чернодъб, Генералово.[10]

Със заповед № 128 от 5 декември 1944 г. за кмет на Ивайловград, по решение на ОкК на ОФ от 11 септември 1944 г., е назначен – Петър Куюмджиев. До тогава кмет на града е Никола Иванов Табаков. Уволени са секретарят Христо Илиев Згалевски и бирникът Методи Славилов на общината със заповед от 28 септември 1944 г. За секретар е назначен Димо Костадинов Дяков, а Методи Славилов – за околийски управител на Ивайловградска околия от 30 септември 1944 г.[11] Димо Костадинов Дяков (РП(к) е кмет на Ивайловградска градска община от 28 септември 1944 г. до 30 януари 1945 г. и после до 1 юни 1946 г. До 9 септември е работил като писар, околийски инженер и книговодител.[12]

---

[8] ТДА–Хасково, ф. 203, оп. 1, а.е. 2.
[9] ТДА–Хасково, ф. 123, оп. 2, а.е. 10, л. 1.
[10] Пак там, ф. 741, оп. 1, а.е. 1, л. 26.
[11] АМВР, ф. 37, оп. 2, а.е. 2714, л. 5, л. 9.
[12] Пак там, а.е. 2713, л. 1, 22, 24.

Засилената общинска управа в Симеоновград до 9 септември 1944 г. е в състав: кмет Стоян Тенев и членове – Ив. Ж. Кунчев и Добчо Д. Бойдев. Последният ѝ протокол е от 26 август 1944 г. Първият протокол на новата Засилена управа на Симеоновградска община – е от 13 октомври 1944 г. Кмет е Динчо Хубенов Фералиев, а общински съветници са Иван Ж. Кунчев и Добчо Д. Коларов.[13]

Независимо от трудните години на война и политически промени, интерес представлява приетите през октомври 1944 г. от Общинските управления в Симеоновград и Злати дол благоустройствени планове за тригодишен период – от 1945 до 1947 г. Освен двете селища в проектите са включени и близките села. Така тригодишният план за благоустрояване на Симеоновградска община предвижда поправки, ремонти и настилки на улици, разширяване на водоснабдяването с нови водопроводи, ремонти на чешми и построяване на сграда за прогимназия. Поддръжката на селата Константиново, Йорданово и Калугерово включва наложителните ремонти, прилагане на регулационните планове, но също и шосиране на улици и на някои междуселищни пътища.

Според благоустройствения план на община Злати дол се предвижда подготовка и строителство на Общински дом и сграда на читалището, основано през 1928 г., шосиране на улици и други ремонтни дейности. В началото на 1946 г. Общината решава да се включи в изграждането на околийска кооперативна болница със седалище в Харманли „като внесе по три дяла от по 100 лева на всеки свой жител (тогава 1964 д.) и по 20 лв. встъпителна вноска.“ Според протоколите на Община Злати дол от юни 1946 г. се очаква „в близко време сливането на селото с град Симеоновград.“ През есента на 1947 г. това е решено и на административната карта на България се появява нов град, наречен Марица, който обединява Симеоновград, гара и село Злати дол и с. Йорданово. Започва нов етап в развитието на града и поради административната промяна, а също и хода на общите икономически и политически промени в цялата страна.[14]

В своята дейност Временната управа на Свиленградска община предприема редица благоустройствени работи в Свиленград и съставните на общината села още през 1944–1945 г. Първите ѝ решения са свързани с належащи ремонти, изравняване бюджета за 1944 г., организиране на трудовата повинност, гласуване решения за отпущане на помощ (100 000 лв.) за БЧК – клон Стара Загора, за обзавеждане на болница с 200 легла на разположение на Областния лекар при 8-а Тунджанска дивизия. Един от най-големите проекти, за строеж на Районна болница със 100 легла и вътрешно отделение, хирургия, акушеро-гинекология, детско, рентген, е

[13] ТДА–Хасково, ф. 550, оп. 2, а.е. 1, л. 182, 185.

[14] ТДА–Хасково, ф. 550, оп. 2, а.е. 1, л. 182, 185, 187–192.

приет с протоколно решение от 28 май 1945 г. Тъй като през 1945 г. кредитът по бюджета на общината за строителството е намален от 2 млн. лв. на 1 млн. от Министерството. Временната управа взема решение да се отпусне още 1млн. лв. от редовния бюджет, като тази сума да се събере като извънреден налог – по 10 лв. на кг пашулената реколта за 1945 г. и евентуалната за 1946 г. През следващите години управата продължава да търси средства и възможности за завършване на болницата. С тази цел през 1946 г. Общинският съвет взема решение да съдейства с местни строителни материали, извозване и парични средства в размер на 15 000 лв., събрани от цялата околия. За набирането на тази сума се решава звъвеждането на извънреден налогпо следния начин: по 10 лв. на кг сурови пашкули, по 5 лв. на кг суров тютюн, по 1 лв. на градус върху спиртните питиета при питиепродавците, по 50 лв. на литър ликьор, ром, по 1 лв. на градус ракияи по 8 лв. на литър вино, реколта 1946 г.[15] От 15 февруари 1946 г. е формирана нова управа на Свиленградска община в състав: кмет – Костадин Велев, пом.-кмет – Никола Стайков Кабаков, км. наместници – 6 души общински съветници – Михаил Р. Цветков, Ал. Стратев, Асен Събев, Георги Текелиев и Петър Панайотов.[16]

Хасковската градска община е най-голямата в областта. След формирането на новия състав на Засилената общинска управа и съветниците, определени от ОК на ОФ, още на първото заседание членовете се запознават със закона за градските общини и решават да не се избират членове на Засилената общинска управа, „понеже нейните функции се поемат от целия Общински съвет в сегашния му състав.“[17] В своя втори извънреден бюджет за 1945 г. съветниците също предвиждат извършване на частични благоустройствени работи, между които павиране на улици и площади и постройка на училищна сграда. В началото на 1946 г. разглежда и приема програма за благоустройство за тригодишен период 1947–1949 г., която общо седем раздела. През есента на същата година разглежда и приема доклад на комисията по благоустройство за разширяване строителните черти на град Хасково, на основата на който е гласува следното решение: „да се разширят строителните черти на въз основа на планове и снимки на местности, обхващащи терена, заключващ се в следните граници: м. Ак-бунар, Тракийската махала и военния лагер, м. Малката гаричка, м. на помпажната станция, м. Панаирско място.“[18]

През 1946–1947 г. приема няколко правилника за дейността и управлението на някои общински предприятия като Общински покрит пазар,

---

[15] ТДА–Хасково, ф. 741, оп. 1, а.е. 1, л. 19, 26, 31, 43, 78, 79.
[16] Пак там, л. 75.
[17] ТДА–Хасково, ф. 934, оп. 1, а.е. 2, л. 18–19.
[18] Пак там, а.е. 2, л. 203, 288; а.е. 3, л. 191–192.

на Общинско предприятие за хотели, ресторанти и народни магазини „Хоремаг“. По повод искане на Хлебарската кооперация в Хасково да ѝ се предостави място за постройка на модерна хлебопекарница, съветът решава да преговаря за създаване на смесено стопанско предприятие с участието на общината и кооперацията.[19]

В годишните бюджети на Хасковската градска община за 1945–1948 г. традиционно присъстват суми за подпомагане на частните иноверни училища в града, на културни и спортни организации, държавния народен театър, Комитета за увековечаване паметта на проф. Д-р Ас. Златаров, но вече се включват и суми в помощ на Културния клуб „Изкуство и наука“, Българо-съветското дружество, ЕМОС при гимназията, организацията „Септемврийче“ и др.[20]

През февруари 1947 г. Временната градска управа се включва в инициативата на Общогражданския комитет в[21] Хасково за националното честване 25 години сценична дейност на народния артист Иван Димов, като гласува „скромния паричен дар от 30 000 лв., с което Хасковската община се присъединява към всенародния възторг и почит към големия артист.“

През 1946–1947 г. Временната управа разглежда и управлява дарения, направени на Хасковската община чрез завещанията на Кица и Стойчо Марчеви – фонд „Кица и Стойчо Марчеви за постройка на занаятчийско техническо училище“, на Симеон п. Стефанов и съпругата му, дарени от Михаил Смочевски облигации на стойност 180 000 лв. за образуване фонд при общината за бедни ученици, както и дарителски фондове, образувани през предишни години.[22]

През тези четири години Временните управи се занимават с трудовата повинност в съответните градове, подготвка на избирателните списъци и изборните секции за изборите за XXVI ОНС и ВНС и за референдума. В протоколите са отразени подробни данни по провеждане на самите избори и резултатите от тях, както и за движението на населението извън официалните преброявания. Част от тяхната дейност е посветена и на подпомагане на бедните граждани, осигуряване на горива и др. социални дейности.[23]

В периода от 9 септември 1944 г. до 15 май 1949 г. дейността на Общинските управи на градските общини протича при сложни политически условия. Поставени при силно ограничителен режим и централизация

---

[19] Пак там, а.е. 2, с. 193–197; а.е. 5, 38–42; а.е. 3, л. 98–99.

[20] Пак там, а.е. 3, л. 63.

[21] Пак там, а.е. 4, л. 49–50.

[22] Пак там, а.е. 2, л. 41, л. 275–280; а.е. 3, л. 68; а.е. 4, л. 42–43; а.е. 5, л. 53–55.

[23] Пак там, а.е. 2, л. 50, 218–219, 241, 250, 162–166; ф. 741, оп. 1, а.е. 1, л. 48–49; а.е. 64, л. 7, 11, 13, 17, 20, 21, 25, 29, 33, 36, 37, 41.

още от 1934 г., временните общински управи след 9 септември се конституират съгласно новото извънредно законодателство за местната власт. Първоначално съставът на Засилените общински управи е определен от току-що учредените Околийски комитети на ОФ. От ноември 1944 г. те се конституират съгласно издадената на 2 ноември с.г. Наредба-закон. Първите кметове на петте градски общини в Хасковска област са членове на БРП(к), пом.-кметовете – на БРСДП или БЗНС. Съставът на градските общински съвети е определен чрез представителство на партиите от ОФ, по решение на съответните Околийски комитети на ОФ. През 1946 г. било по политическо споразумение междупартиите в ОФ или поради избор на някои кметове за депутати във ВНС (Георги Даскалов – Хасково) настъпват някои персонални промени, но се запазва доминиращото място на БРП(к), променя се и съставът на определените от комитетите на ОФ партийни представители в общинските съвети. Дейността на Временните управи е изцяло контролирана от МВР и от комитетите на ОФ. Същевременно те регулират отношенията в градовете, управляват наследените общински предприятия и общински бюджети. Независимо от твърде големите ограничения на представителния си характер, Временните управи на градските общини предприемат тригодишни благоустройствени планове за градовете и прилежащите към тях села, развиват определена социална дейност и запазват институцията на местната власт до 1949 г., когато коренно се променя политическата система в България, включително и характера на общинската власт.

VII

АРХИВИСТИКА И МУЗЕОЛОГИЯ

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

БАН И ДАРИТЕЛСКИЯТ ФОНД „ХАРАЛАН НИКОЛОВ„

Елена Дяконова

Дейността на Българската академия на науките през първата половина на XX в. е немислима без дарителските фондове.

Дарението е един от основните финансови източници за Академията още от момента на основаването на Българското книжовно дружество в Браила. Трансформирането на БКД в Българска академия на науките става едва след като Иван Евстратиев Гешов с лични средства погасява ипотеката за сградата на дружеството.

Различни лица и организации учредяват фондове към Българската академия на науките. Всеки дарител определя предназначението на фонда – даване на стипендии, книгоиздаване и други дейности. Дарителският фонд в памет на Харалан Николов привлича интерес преди всичко поради макар и краткия, но наситен жизнен път на този енергичен и безкористен български бизнесмен, както и неговите напредничавите за времето убеждения.

Харалан Николов е роден на 10 февруари 1876 г. в град Шумен в занаятчийско семейство. Още в началното училище учителите обръщат внимание на ученолюбието му. Когато става на 13 години, чичо му, търговец във Варна, го взима при себе си и го записва да учи във Варненската гимназия. Тук Харалан Николов учи от 1889 г. до 1892 г.

Но настъпва момент, когато баща му – занаятчия чехлар – не успява да издържа семейството, и 16-годишният Харалан започва работа като чиновник в ковчежничеството в Шумен. По същото време се запознава с Янко Сакъзов и неговите идеи и става деен член на социал-демократическата партия.

През 1894 г. записва право в университета във Фрайбург, а скоро след това се премества в Париж в École libre, където изучава финанси. Поради липса на средства 20-годишният Харалан Николов е принуден да прекъс-

не следването си и да се върне в България. Завръща се, изоставил младежките мечти за идеално бъдеще и жадуващ за обществена дейност с реални и непосредствени резултати. През декември 1896 г. Харалан Николов става титулярен секретар на Варненската търговско-индустриална камара. Това е времето, когато в България възникват търговските камари, поставящи си за цел закрилата на индустрията. Като пръв секретар на Варненската търговско-индустриална камара Харалан Николов за дълги години напред определя нейната политика, която я нарежда на водеща позиция сред търговските камари в България. В доклад от 1897 г. Харалан Николов пръв в България повдига въпроса за необходимостта от стопански анкети. През същата година той открива към камарата първите търговски курсове. По негова инициатива на 3 август 1897 г. във Варна се свиква първата конференция на секретарите на търговските камари в България.

През 1899 г., търсейки вече общодържавно поприще, Харалан Николов се премества в София, където става главен редактор на вестник „България“, орган на Прогресивно-либералната партия. Надява се, че тази партия ще успее да осъществи една широка стопанска реформа.

Когато през 1902 г. прогресистите идват на власт, Харалан Николов става пръв съветник на финансовия министър Михаил Сарафов и поема длъжността началник на преките данъци. За 15 месеца държавна служба (до 17 юли 1903 г.) Харалан Николов изработва първата специфична митническа тарифа на България, приложена впоследствие, и организира ново измерване на земеделската земя в княжеството за нуждите на поземления данък. През това време той разбира илюзорността на идеята за бърза стопанска реформа, проведена от една партия през мандата ѝ на управление. Тогава у него се заражда мисълта, че е нужно българската интелигенция да бъде привлечена към проблемите на стопанското развитие.

През 1903 г. Харалан Николов поема управлението на варненския клон на Българска търговска банка. Това е период на разцвет на тази банка и за Харалан Николов службата му в нея се оказва добра финансова школа.

През 1899 г. Харалан Николов подема инициатива за създаване към камарата на Варненско търговско училище; тя се увенчава с успех през 1904 г. след завръщането му във Варна. Той самият преподава в Търговското училище през първата учебна година.

През 1911 г. предприятието „Съединени тютюневи фабрики“ поверява управлението си на Харалан Николов. В лицето на председателя на дружеството Димитър Бончев Харалан Николов среща не само млад търговец, издигнал се благодарение на изключителната си енергия и предприемчивост, но и предан сподвижник в обществената дейност. Под ръководството на Харалан Николов дружеството се издига както на вътрешния, така и на международния пазар.

По време на Балканската война Харалан Николов служи като редови войник. По това време той се жени.

През 1917 г. Харалан Николов основава Българска банка за международна търговия, впоследствие Франко-българска банка, като финансова институция, тясно свързана с дружество „Съединени тютюневи фабрики“.

През цялото време на активна заетост във финансовия сектор Харалан Николов поддържа тесни връзки с учени икономисти, особено с Българското икономическо дружество. Особено го вълнуват две обстоятелства: първо, липсата в България на интелигенция с обществени амбиции, занимаваща се с практическа стопанска дейност, и, второ, неблагоприятната обстановка за занимания с икономическа наука. Мечтата му е да се създаде възможност да се появят независими от държавната служба талантливи български икономисти, освободени от грижата за всекидневната си прехрана. Само така според него българската стопанска наука ще се развие и ще подпомогне икономическия разцвет на страната. Приятелят му Кирил Г. Попов, тогавашен председател на Българското икономическо дружество, споделя тези негови тревоги и идеи и го подкрепя в решението му да създаде действащ механизъм за подпомагането на млади талантливи български учени икономисти. През 1915 г. у Харалан Николов и Димитър Бончев се оформя идеята да се основе Клуб на българските икономисти – организация със собствено здание и собствени финансови източници и фондове, която да организира и субсидира независими научни изследвания и анкети. Двамата се заемат със собствени средства да осъществят своя замисъл. За съжаление година по-късно Димитър Бончев почива, а на 7 декември 1917 г. на 41 години почива и Харалан Николов. Идеята за Клуб на българските икономисти не се реализира.

На 24 декември 1917 г. наследниците на Харалан Николов – съпругата му Адела Николова и майка му Василка Николова – завещават на фонд на името на починалия си родственик 838 акции на „Съединените тютюневи фабрики“ и 1000 акции на Българската банка за международна търговия[1]. Те определят състава на комитета, който да се разпорежда с фонда: това са Кирил Г. Попов от София, Петър Г. Петрович, Владимир Димитров и д-р Д. Аршинков от Варна и Стефанаки Саввов от Враца[2]. На комитета се предоставя правото да определи начина на изразходване на фонда „за обществена цел съобразно идеите, волята и намеренията на покойний“[3]. Дарителският акт се депозира в УС на БАН в началото на 1918 г.[4]

На 4 януари 1918 г. четирима от членовете на комитета на фонда, посочени в завещанието на Харалан Николов, се събират във Варна на

---

[1] НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 1174, л. 3: Протокол за дарение от 24.12.1917.

[2] Пак там, л. 3: Протокол за дарение от 24.12.1917.; Пак там, л. 2: Пощенски плик, в който е предаден в БАН дарителският акт.

[3] Пак там, л. 3: Протокол за дарение от 24.12.1917.

[4] Пак там, л. 3г: Протокол от 09.03.1922.

първото си заседание. За председател на комитета избират Кирил Г. Попов, а за негов помощник – отсъстващия пети член на комитета Стефанаки Савов[5].

Второто заседание на комитета на фонда е в края на същата година в София, в локала на „Съединените тютюневи фабрики“. Предвид кризата на българските финансови институции и обезценяването на акциите, които съставляват капитала на фонда, членовете на комитета взимат решение да продадат акциите със съдействието на Софийската борса, а получените средства да вложат на текуща сметка в Българска банка за международна търговия, за да ги вложат в най-близко бъдеще в по-стабилни активи[6]. Впоследствие изпълнителите на фонда продават само акциите на „Съединените тютюневи фабрики“, тъй като намират предложената от борсата цена 675 лева за акция за приемлива; предложената цена за акциите на Българската банка за международна търговия – 82 лв. за акция – им се вижда ниска, поради което за момента се отказват от продажбата им[7].

На 11 април 1921 г. секретарят на БАН Иван Пеев се обръща към Кирил Г. Попов с молба да съобщи на Академията каква точно е волята на дарителя.

През декември 1921 г. Кирил Г. Попов се обръща с писмо към останалите членове на комитета на фонда. В него той казва:

„Мислех именно, веднаж тоя фонд създаден, да може той чрез специално нарастване от помощи и съдействие от страна на хората край основаните и развити от Харалана предприятия и спечелили край него, да добие поне минималния размер за реализиране целта.

От друга страна, очаквах да се повърне старата цена на лева, за да добие завещаната сума едно по-голямо значение и близост до потребните за целта размери.

Но ето вече четвърта година от смъртта на Харалана Николов и нито първата ми надежда за увеличение фонда се сбъдва и има изгледи да се сбъдне за напред, нито пък може да се илюзира вече за възвръщане старата цена на лева.“[8]

В писмото си Кирил Г. Попов предлага на съизпълнителите на завещанието на Харалан Николов фондът да се предаде на БАН за увековечаване на паметта му.

Изпълнителите на фонда се събират отново на 9 март 1922 г. те вземат няколко важни решения. Първото е да се основе „Библиотека Харалан

---

[5] Пак там, а.е. 1175, л. 1г: Протокол от 04.01.1918.

[6] Пак там, л. 2: Протокол от 16,12,1918.

[7] Пак там, л. 3: Протокол от 28,12,1918.

[8] Пак там, а.е.1174, л. 5, 6: Писмо от Кирил Г. Попов до Ст. Савов, П. Г. Петрович, Вл. Димитров и д-р Аршинков от 25.12.1921.

Николов“ – за публикуване на научна литература от български автори, посветена на стопански въпроси; библиотеката да носи периодичен характер. Второто е фондът да се предаде във „вечно владение“ на Българската академия на науките, която да се задължи да организира издаването на „Библиотека Харалан Николов“[9]. На тази си – последна – сбирка членовете на комитета на фонда утвърждават и „Наредба за фонда „Харалан Николов“ при българската Академия на Науките“. Параграф първи на Наредбата гласи, че фондът „Харалан Николов“, който към 1 януари 1922 г. се състои от 213.780 лева и 1000 акции на Франко-българската банка за международна търговия, които са непокътнат за вечни времена капитал, се предава на БАН, за да служи за издаването на „специална библиотека по стопански въпроси“[10]. Според наредбата Академията получава право да превръща капитала в други ценности по най-изгодния начин. Параграф втори на Наредбата определя по-конкретните цели на фонда: с годишния приход да се премират съчинения, студии и изследвания на икономическа тематика, представени пред Академията, да се субсидират специални изследвания на конкретни стопански въпроси и да се издава в рамките на „Библиотека Харалан Николов“ всяка година по един икономически научен труд, било от премираните, било друг, одобрен от Академията. Тези два параграфа се прогласяват за неотменими. По-нататък Наредбата дава на Академията правото да определя премиите и субсидиите по установения в нея ред[11].

На 30 март членовете на комитета на фонда съобщават на председателя на БАН академик Иван Евст. Гешов за своите решения[12]; Управителният съвет на БАН приема с благодарност дарението, за което уведомява изпълнителите на фонда с писмо от 19 април 1922 г.[13]

На 22 април Българската банка за международна търговия прехвърля на името на Академията сметката на фонда[14].

През 1924 г. излиза първата книжка от „Библиотека Харалан Николов“ – съчинението на Иван Доросиев „Финансови изследвания върху Българските държавни железници“. Фондът продължава издателската си дейност до 1946 г., а през 1948 г. е ликвидиран.

---

[9] Пак там, а.е. 1175, л. 3г: Протокол от 09.03.1922.

[10] Пак там, л. 4: Протокол от 09.03.1922.

[11] Пак там, л. 3г, 4г: Протокол от 09.03.1922.

[12] Пак там, а.е. 1174, л. 7, 7г: Писмо от Кирил Г. Попов, Ст. Савов, П. Г. Петрович, д-р Д. Аршинков, Вл. Димитров от 30.03.1922.

[13] Пак там, л. 13, 13г: Писмо от Иван Пеев до Кирил Г. Попов, Вл. Димитров, Ст. Савов, П. Г. Петрович и д-р Д. Аршинков от 19.04.1922.

[14] Пак там, л. 20: Писмо от ББМТ до БАН от 22.04.1922.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

РЕГИОНАЛНИТЕ МУЗЕИ – НЕОБХОДИМОСТ ИЛИ ФИНАНСОВО РАЗТОЧИТЕЛСТВО

Светла Димитрова, Бета Хараланова

Защо избрахме тази тема:

Първо, тя е много актуална, защото за трети път третата българска държава е на път да приеме Закон за културното наследство, а музеите са част от него.

Второ, форумът – конференция на Българското историческо дружество, пред който я представяме е изключително авторитетен.

Трето, изследвайки проблеми на българската култура в ново и най-ново време, се убедихме, че онова, което се знае и приема от централните органи, често не отговаря на потребностите на местните структури и не винаги е в техен интерес.

Четвърто, като част от музейната общност следим отблизо процесите, свързани с приемането на новия закон и вярваме, че един исторически поглед в миналото по тази проблематика би бил от полза.

От 2006 г. в страната има 30 Регионални исторически музея – по един във всеки областен град и 3 – в Пловдив. Регионалните музеи са наследници на бившите окръжни музеи, а те, от своя страна – на музеи, създадени от археологически дружества, читалища и общини. В основата на структурните им промени стои изключително важният въпрос за опазване на културното наследство. Той е свързан с два други много важни въпроса: *първият*, кой да финансира дейността на музеите и *вторият*, дали те да бъдат само културно-просветни институции или да изпълняват и научни задачи. Финансирането има пряка връзка със собствеността на експонатите, а дефиницията на понятието музей – с дейността и ролята, които държавата им отрежда в културния и научен процес в страната. В исторически план двата казуса не са намерили категорично решение повече от 100 години, макар да са предлагани и приемани различни закони, постановления и наредби. Главният проблем идва от факта, че

България е страна с изключително богато културно наследство, съдържащо в себе си артефакти от всички периоди в човешкото развитие, а финансовите възможности на страната, особено в областта на културата, са доста ограничени. Какво от опита на миналото трябва да пренесем в бъдещето, за да не позволим културно-историческите ценности да бъдат разграбени или унищожени. Какво е мястото и ролята на днешните регионални музеи в тези процеси. На тези въпроси ще се опитаме да дадем отговор в това изложение.

Скоро след освобождението възстановената Българска държава предприема редица законодателни стъпки за опазване на историческите и културните паметници. Първият законодателен акт в тази област е „Временни правила за Научни и Книжовни предприятия", в който се посочва, че всички неоткрити старини принадлежат на държавата[1]. В първите десетилетия след Освобождението,на редица места в страната се създават музеи. Инициатори за тяхното организиране са главно читалищата или новосформираните археологически дружества. Пионери в това отношение са Търново, Шумен, Габрово и Варна. Следват ги Ловеч, Кюстендил и Силистра, които до края на XIX в. уреждат свои експозиции[2]. Извънстоличните музеи се създават, за да опазят и съхранят за бъдещите поколения по места паметниците на културата от различни епохи. Преобладаващата част от учредителните дейности са дело на местни инициативи[3].

На 9 ноември 1901 г. е учредено Българско историческо дружество. Някои от археологическите дружества стават негови колективни членове. Шуменското окръжно археологическо дружество става член от момента на създаването си през 1902 г.[4]

В края първото десетилетие на XX век са изработени два важни законопроекта, които третират косвено и пряко въпросите за опазване на културно-историческото наследство на България. Става дума за Закона за народното просвещение (1909 г.) и Закона за старините (1911 г.)[5]. Те се работят почти едновременно. Първоначалното намерение на правителството е към Законопроекта за народното просвещение да има допълнение „Старини". Когато започва подготовката, става ясно, че е по-добре да се изработи специален Закон за старините. Дебатите по него в Народното събрание започват на 19 януари 1910 г. и продължават до 28 януари 1911 г. Подготовката на Закон за старините подтиква археологическите

---

[1] *Недков, С.* История на музейното дело в България. С., 2006, с. 76.

[2] *Минчева, Т.* Основоположниците на музейното дело във Велико Търново. – В: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, с. 132.

[3] История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003.

[4] 125 години музейно дело Шумен. Шумен, 1982, 17–19.

[5] *Недков, С.* Цит. съч., с. 79.

дружества в страната, създадени в различни градове по различно време, да обединят силите си, за да прокарат текстове, които те намират за важни и необходими. Те дори създават свой Съюз, който да ги представлява пред централната власт. Започва битка, която завършва с неуспех за местните структури[6]. Най-общо тя се свежда до избирането на централизиран или децентрализиран подход при решаване въпроса за стопанисването на старините. Всички археологическите дружества настояват движимите и недвижими старини да бъдат обявени за народни. Грижата за запазването и поддържането им да се възложи на инспектор към МНП и на археологическите дружества по места, а не както е правителственото предложение – на директора на Народния археологически музей и на Комисията за старините. В Комисията за старините дружествата искат да влезе и представител на техния Съюз. Остри спорове предизвиква въпроса за съдбата на всяка новооткритата старина. Археологическите дружества настояват: *първо,* тя да постъпи в най-близкия музей, а ако няма такъв да се предаде на властите; *второ*, веднага да се информира МНП; *трето*, ако местният музей не може да откупи предмета, едва тогава той да се изпрати в Народния археологически музей. Те искат повече права по отношение на разкопките. Противопоставят се на предложението в Народния археологически музей да отиват всички по-ценни открития, а за местните музеи да се правят отливки или репродукции. Делегатите са на мнение, че инспекторът по старините към МНП трябва да има по-големи правомощия и искат по-дълъг срок за обнародване на резултатите от археологическите разкопки. В Законопроекта е записано, че този срок е една година, след което правата за публикация преминават в Народния археологически музей. Археологическите дружества не успяват да наложат своите искания защото все още нямат достатъчен авторитет и лостове за влияние.

През 1932 г. в пресата се появява съобщение за превръщането на музеите във Варна и Стара Загора в народни (т.е. държавни – б.а.), както е сторено вече с музея в Пловдив. Решението е взето от Комисията по старините към МНП. В Стара Загора тази идеята се отхвърля категорично, защото „по тоя начин ще се убие импулса, който е въодушевявал членовете на „Августа Траяна“ (на археологическото дружество в града – б.а.) и гражданството в създаването и повдигането на музея“ и има вероятност „да се тури ръка на най-ценните предмети от музейните сбирки“. Всъщност втората причина е водеща за съпротивата по отношение на предложението. Всички членове на дружеството в Стара Загора смятат, че трябва да се запази автономността на музея и предлагат да се вземат

---

[6] *Димитрова, С.* Археологическите дружества и Законът за старините от 1911 г. – В: Култура и културна политика в България 1879–1944 г. Пазарджик, 2009, под печат.

мненията на музеите в Пловдив и Варна и това на Съюза на археологическите дружества. Как са се развили разговорите по-нататък не може да се разбере от наличните архиви, но факт е, че Старозагорският музей не е обявен за народен музей през 1932 г.[7]

През 1939 г. е изработен проект за нов Закон за старините[8]. В него е трябвало да бъдат взети под внимание всички актуални проблеми, включени в европейските законодателства, като се отчита и българската специфика. В законопроекта се предвижда създаване на областни музеи в Пловдив, Варна, Видин, Стара Загора и Казанлък, които да получат държавна финансова подкрепа и щат за музейни специалисти. Какви са били мотивите за избирането точно на тези музеи и защо музеите в Търново и Шумен е трябвало да станат част от Народните библиотеки в тези градове, от направените досега проучвания не е ясно. Най-вероятно причината се крие в липса на специални музейни сгради и експозиции. Споменатите пет музея щели да се превърнат в методически центрове по музейно дело в страната. Нов закон за старините през 1939 г. не е приет, вероятно поради липса на желание и време.

През Втората световна война дейността на музеите или замира, или е силно ограничена. Тя се възстановява постепенно до края на 40-те години.

Издръжката на музеите в Шумен, Търново, Варна и Пловдив още през 1945 г. е поета от държавата. Шуменският и Търновският са обявени за народни[9]. Централните културни институции, натоварени с отговорности за музеите в страната, обръщат внимание на ръководствата им върху събирателската работа, опазването и реставрирането на паметници на културата, полагат известни грижи и за завеждащите музеите и музейните сбирки, но музейното дело се развива на базата на нормативни документи отпреди 9 септември 1944 г. Директивите за промени в културната политика след 1948 г. налагат изработване и приемане на нов Закон за паметниците на културата и музеите. Подготовката му започва през 1951 г. от Комитетът за наука, изкуство и култура (КНИК). Той се ръководи изцяло от съветския опит. Новите нормативни документи трябва да решат въпросите за реорганизацията на музейната мрежа, за ръководството на музеите и опазването на паметниците на културата.

На 30 декември 1951 г. вместо закон е прието Постановление № 1608 на МС за паметниците на културата и тяхното опазване[10]. Постановле-

---

[7] *Филипова, Л.* Археологическото дружество „Августа Траяна“ в Стара Загора. – В: Материали, посветени на 85-годишнината на историческия музей в Стара Загора Ст. Загора, 1992, с. 18.

[8] *Недков, С.* Цит. съч., с. 166.

[9] *Гюрова, С.* Музейното дело в България 1944–1951. – В: Статии и документи. 2006, 84–85.

[10] Известия, бр. 7, 22 ян. 1952.

нието регламентира видовете музеи и тяхната дейност. Те са определени като централни, общи и специални. Местните музеи са пряко подчинени на Градските народните съвети. Това фактически са музеите, създадени от читалищата и археологическите дружества. На КНИК се възлага идейно-методическото ръководство. Документът фактически одържавява музеите в страната. През септември 1952 г. е публикувана пълната инструкция за приложение на постановлението. В нея се конкретизират етапите на поставянето под държавен отчет на всички паметници на културата.

От 1 януари 1953 г. музеите във Велико Търново, Хасково, Плевен, Бургас, Стара Загора, а впоследствие и всички останали в окръжните градове, преминават на директно подчинение към Окръжните народни съвети (ОНС). Според новия статут те стават окръжни краеведски и методически музеи. Дейността им се финансира от държавата чрез ОНС[11].

През втората половина на 50-те години в МПК се разработват редица документи, които конкретизират задачите пред музеите в страната и по-ясно определят статута и перспективите в развитието им. Извършва се системно преустройство в събирателската и научноизследователската им работа. Целта е те да се превърнат в идеологически институции и да се трансформират по подобие на съветските музеи.

През 1957 г. се приема дългосрочен план за развитието на музейната мрежа до 1960 г. В него се предвижда изграждане на нови експозиции, там където не са открити, в разделите „Националноосвободителни борби“ и „Работническо революционно движение“. На музеите се препоръчва да ускорят събирането на етнографски материали, но да не бързат с разкриването на отдели „Социалистическо строителство“, като продължат обаче да издирват и отлагат експонати. Окръжните музеи, които не са открили отдели „Природа“, трябва да направят необходимото, за да ги създадат в бъдеще[12]. Кои са новите моменти в тази програма, в сравнение с указанията и документите за музейното дело преди 1957 г. *Първо*, ограничава се създаването на нови музеи и музейни сбирки; *второ*, усилията се насочват към разширяване и укрепване на съществуващите; *трето*, като самостоятелни отдели се оформят „Националноосвободителни борби“, „Работническо революционно движение“ и „Етнография“; *четвърто,* отделите „Социалистическо строителство“ вече не са в центъра на музейната работа. Експозициите им открити в някои музеи се нуждаят от преработване, защото в тях присъстват личности като Сталин, В. Червенков и др., чието показване и споменаване е недопустимо след приемането на партийните документи, осъждащи култа към личността. МПК правилно преценява, че е по-добре отделите „Социалистическо строителство“ да уреждат временни изложби.

---

[11] *Димитрова, С.* История на Старозагорския музей. Ст. Загора, 2007, с. 31.
[12] Пак там, 43–44.

В края на 50-те години задачите в Постановление № 1608 по изграждане на музейна мрежа в страната в основни линии са изпълнени. Осъществено е преустройство на съществуващите музейни сбирки, открити са нови музеи, възпоменателни къщи-музеи на видни политически и културни дейци и са създадени специализирани музеи. На 5 август 1958 г. вместо закон е прието ново Постановление на МС (№ 165) за опазване на паметниците на културата и развитието на музейното дело[13]. В него музеите за първи път се определят като научни и културно-просветни учреждения. През ноември 1958 г. е публикувана специална инструкция за регистрация на музейните фондове, а на следващата година и Правилник за приложението на 165-о Постановление. В тези документи за първи път ясно и точно се определят задачите и правомощията на окръжните музеи. Според инструкцията за регистрацията на музейните фондове всеки музей в страната получава шифър и нови инвентарни книги. Чрез съветския практически опит и с помощта на съветска методическа литература през периода 1958–1964 г. в страната фактически се въвежда единна система на държавна регистрация на музейните фондове.

През 1966 г. осем членна комисия, натоварена от Комитета за култура и изкуство (ККИ) започва подготовка на проект за нов закон за музеите. В работната група единственият представител от окръжните музеи в страната е Д. Николов, директор на Старозагорския музей. Новият Закон за паметниците на културата и музеите (ЗПКМ) е приет на 4 април 1969 г.[14] В него музеите се определени като „културно-просветни институти, в които се пазят движими паметници на културата“. По своето значение, задачи и териториален обхват те биват национални и местни. В административно-организационно отношение местните музеи се ръководят от народните съвети и ведомствата, към които се числят. В закона се визира издирването, регистрирането, изучаването, опазването и стопанисването на движимите и недвижимите паметници на културата. Това е първият закон след политическата промяна на 9 септември 1944 г., който урежда развитието на музеите в страната.

В следващите няколко години нормативната база в областта на музейното дело е обогатена с нови 34 Решения, Постановления, Разпореждания и Решения на ЦК на БКП и МС. В тях се уреждат въпроси отнасящи се до по-нататъшно развитие на музеите и опазването на движимите паметници на култура. От голямо значение е приетата през 1974 г. Наредба за отчитане и опазване на движимите паметници на културата (НООДПК)[15]. В нея се определят правилата за състава и комплектуването на музейния

---

[13] Известия, бр. 68, 26 авг. 1958.

[14] Известия, бр. 29, 11 апр. 1969.

[15] Сборник нормативни актове за управление на културата. С, 1981, 154–171.

фонд, за издирване, събиране и регистрация на движимите паметници на културата, за научната им обработка, стопанисването и консервацията им. Посочват се органите, които извършват ръководство и контрол по издирване и опазване. В 111 члена се разглежда цялата музейна дейност. Наредбата служи като ръководство за всички музеи, художествени галерии и музейни сбирки. Тя е в сила и до днес, макар отделни членове да са претърпели промени.

През 1977 г., преди провеждането на Третия конгрес на българската култура (май 1977), МС със специално Постановление[16] приема нова схема за ръководство на културните дейности. Едно от новите звена е Окръжна дирекция „Културно-историческо наследство“ (ОД „КИН“), която се създава на основата на окръжните музеи. Нейната задача е да обединява и ръководи дейността на музеите, музейните сбирки, картинните галерии, изложбените зали, народните художествени занаяти и дружествата на приятелите на паметниците на културата. Нов момент е вменяването в задължение на дирекцията да ръководи дейностите по разкриване, регистриране, опазване и реставрация на недвижимите паметници на културата.

С Решение на Министерския съвет от 1964 г. се дава възможност на музеите да събират и изразходват извънбюджетни приходи за подобряване и разширяване на културната си дейност[17]. С тях те могат да си поръчват пропагандни материали, да откупуват музейни предмети и книги, да разширяват експозиционната си дейност и т.н. Средствата са от входни такси в музеите, от такси за екскурзоводски беседи, продажба на сувенири, изнасяне на лекции и др. От 1 януари 1965 г., съгласно Заповед на КИК, в музеите, музейните обекти и художествените галерии се определя един постоянен непразничен ден за безплатни посещения (четвъртък). Входната такса е обикновено 0,10 лв, беседа на български език – 0,60 лв, на чужд език – 2 лв.

В началото на 60-те години ръководните фактори в МПК констатират, че музеите са изградили вече научнообосновани експозиции и са завършили в основни линии инвентаризацията на фондовете. Следващата им задача е осъществяването на обобщаващи изследвания за регионите, на чиято територия развиват своята дейност. Ако музейните специалисти не успеят навреме да обработят и публикуват новопостъпили архивни материали, те трябва да ги предоставят на централни ведомства и институти. Последните от своя страна са задължени да споменат в публикацията името на музейния работник-първооткривател. Музеите имат интерес да извършат сами първичната публикация, но ако това не стане в предвидения в инструкцията срок, те губят авторските си права. В това

---

[16] Постановление № 19 от 23 март 1977.

[17] *Димитрова, С.* История на Старозагорския...., с. 54.

решение няма нищо лошо. Напротив, то стимулира научно-изследователската работа в музеите.

През 1962 г. отдел „Музеи“ към МПК свиква национално съвещание за подобряване на музейната работа. На него се взема решение отделът да изготви общ перспективен план за бъдещи археологически разкопки и научноизследователска дейност в музеите. Планирането, по мнение на специалистите, дава възможност по една тема да работят няколко музея и то съвместно със съответните институти при БАН. Целта е да се подпомогне все още слабата научна дейност в музеите, а от страна на научните институти на БАН да се окаже конкретна методическа помощ на музейните работници. В общия перспективен план за научноизследователска дейност в музеите през 1962–1965 г. се записват различни теми, предварително изискани от музеите. В него предимство е дадено на проблеми, свързани с българското Средновековие и с работническото революционно движение, главно по идеологически подбуди.

Направените през 1962 г. констатации за нивото и обема на научноизследователската работа в музеите кара МПК да приеме решение за изграждане на нови научни групи в редица музеи и за разширяване на съществуващите[18]. Научни групи се създават в Националния Рилски манастир, Централния музей на народната армия и музеите в София, Търново, Коларовград (дн. Шумен) и Стара Загора. Изработен е Правилник за подбора и назначаването на научни сътрудници към научноизследователските групи в музеите при Окръжните народни съвети и ведомствата. В него се определя срокът за подаване на документи, възрастта, образованието, стажът на кандидатите за научни сътрудници и начинът за провеждане на самия изпит. Правилникът регламентира дейността на всички научни групи към музеите и отменя действащата дотогава Наредба, отнасяща се до Националния музей на революционното движение и музеите във Варна и Пловдив. Нова Наредба за работата на научно-изследователските групи в музеите е приета през 1967 г., след като проектът е предварително обсъден с музейните работници[19].

През 1966 г. отдел „Музеи“ при МПК анализира резултатите от изпълнението на първия перспективен план за научноизследователската дейност в музеите. Констатира се, че по отношение на връзките с институтите при БАН, най-тесни са тези с археологическия институт. Причините за това положение са две: *първо*, музеи и специалисти от института провеждат съвместни разкопки и *второ*, ежегодно се организират археологически сесии. Единствено археологическият и етнографският институт предварително рецензират докладите на музейните работници, подгот-

---

[18] Първите научни групи в музеите са създадени през 1954 г.

[19] Държавен вестник, бр.9, 31 ян. 1967.

вени за участие в международни научни конференции. Отдел „Музеи“ препоръчва на списание „Музеи и паметници на културата“ да отдели специално място за рецензиране на публикации на музейни работници. Като основни слабости в музейните научни изследвания, в доклада на отдела се посочват: елементи на схематизъм и социологизъм, трудове с раздуто съдържание, с разказен, описателен характер и недостатъчен анализ и обобщение. Отчита се, че доста музейни работници се насочват към разработване на твърде детайлни въпроси от местен характер, а пропускат съществени, свързани с историята на региона. Поощряват се успешните публикации. Насърчават се музеите в Пловдив, Варна, Русе, Бургас, Асеновград, Търново и Музеят на революционното движение, които издават свои годишници.

Проведените през 60-те – 80-те години национални и окръжни съвещания стимулират научните изследвания в музеите[20]. Още тогава става ясно, че без регионални проучвания трудно би могла да се напише националната история. Музейните работници, с малки изключения, все още не са си извоювали обаче авторитет на достатъчно сериозни изследователи. Подкрепата от научните институти им е много необходима, но отдел „Музеи“ към МПК не може да им я осигури. И в нормативните документи тя е само пожелателна.

По същото това време в областта на археологията музеите извършват огромни по мащаби разкопки, които увеличава многократно фондовете на археологическите отдели. Проучванията дават възможност да се направят важни изводи за поселищния живот от дълбока древност до Възраждането.

Идеологическите функции, с които са натоварени музеите в страната през 60-те – 80-те години, налагат уреждането на множество изложби, които разкриват успехите в социалистическото строителство и разказват за революционните борби. Използват се различни поводи: изборите, годишнини от 9 септември 1944 г., от рождението на политически лидери, конгреси на БКП и т.н. Наред с тях обаче се организират и много други, разкриващи богатствата на музейните фондове.

Културно-масовата дейност, както се нарича популяризаторската работа на музеите в проучвания период, има за цел да направи достояние пред обществеността съхраняваното във фондовете и извършените научни проучвания от музейните специалисти, да привлече доброволни сътрудници, да подпомага образователната и възпитателната работа на училища и обществени организации, да заостри вниманието към опазване на паметниците на културата. Отдел „Музеи“ при МПК наблюдава: *първо,* беседите да се актуализират периодически; *второ,* да се работи за по-

[20] *Димитрова, С.* История на Старозагорския..., 79–80.

добряване на социалния състав на посетителите, *трето*, да се разшири работата с доброволните сътрудници и обществените организации, *четвърто*, да се изготвят перспективни планове за издаване на научно-популярна литература, за изработване на сувенири и други рекламни материали, *пето*, да се полагат повече грижи за квалификацията на специалистите, като се изучава съветския опит в културно-просветната работа.

В края на 80-те години започва преустройство в европейските социалистически страни, което обхваща всички сфери на политическия, обществения, икономическия и културния живот. Разпадат се еднопартийните комунистически режими, въвежда се многопартийно управление, тоталитарните структури се заменят с демократични. Музейното дело се нуждае от промени в нормативната база, преструктуриране на наличните ресурси, осигуряване на нови източници на приходи, активизиране участието в международни програми, помощ за поддръжка и развитие на материалната база и т.н.

През 1995 г. са приети поправки в ЗПКМ[21]. По-важните от тях са: *първо*, разширяване на определението за паметници на културата; *второ*, определяне на музеите като научни, а след това като културно-просветни институции; *трето*, нова структура на музейната мрежа – национални, регионални и местни музеи; *четвърто*, възможност за създаване на частни музеи; *пето*, разпореждане частните колекции да се декларират по установен ред; *шесто*, промени в текста за правото на археологически разкопки в страната; *седмо*, изискване от наследници на починали видни дейци на културата, науката и изкуството да предоставят при поискване пълен опис на техните архиви и имущество; *осмо*, създаване на Национален музеен фонд на мястото на Държавния музеен фонд; *деветo*, възможност даренията в полза на опазване на паметници на културата да се приспадат от облагаемия минимум; *десето*, промени в наказателните разпоредби и завишаване на глобите.

Пет години по-късно (2000 г.) е направена структурна промяна в музейната мрежа. Тя се основава на промени в ЗПКМ и на новоприетия Закон за закрила на културата. С ПМС № 153 от 27 август 2000 г.[22] 11 бивши окръжни музеи в страната са обявени за регионални музеи. На регионалните музеи се вменяват допълнителни функции: *първо*, да осъществяват координационна, квалификационна и експертно-консултантска дейност на територията на региона и да поддържат връзки с държавни и общински институции; *второ*, да водят регистър и да контролират сбирките от културни ценности; *трето*, да развиват всеобхватна дейност в населени

---

[21] *Недков, С.* Цит. съч., с. 306.

[22] *Денчев, С., С. Василева.* Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2005. С., 2006, с. 180.

места, в които няма музеи, *четвърто*, да разработват и реализират проекти; *пето*, да сътрудничат с информационни и образователни институции на различни нива; *шесто*, да поддържат компютърна база данни в рамките на единна информационна система. Допълнителните задължения изискват финансиране, което не е гарантирано. Това създава проблеми, защото регионалните музеи са подчинени на кметовете на общините, на чиято територия се намират. През 2006 г. като регионални са преобразувани и останалите бивши окръжни музеи, а така също Археологическия, Историческия и Етнографския музей в Пловдив.

Икономическите реалности от началото на 90-те години налагат промени в системата на получаване на собствени приходи в музеите. През 1991 г. Постановление № 23 на МС дава възможност за развиване на допълнителна стопанска дейност от културните институции. Сключените договори доказват, че музеите могат да работят в пазарни условия, ако нормативната уредба го позволява. Съществуването на извънбюджетни сметки е стимул за музейните специалисти да разнообразяват популяризаторската дейност. Набраните средства в нея не влияят върху заплатите им, но дават възможност за по-добро техническо обезпечаване на музеите. Допълнителните средства са използвани за разширяване на музейната дейност и за купуване на нова техника. Те позволяват да се натрупа полезен опит, но той не се използва рационално, заради административни и финансови ограничения. В последствие извънбюджетните сметки на редица регионални и общински музеи са закрити. Всички постъпления от разнообразната музейна дейност и от дарения стават част от общинските бюджети.

Какво е положението днес? Според нормативната уредба всички музеи държавни и общински са юридически лица на бюджетна издръжка[23]. Те се ръководят методически от Министерството на културата, в научно отношение от БАН и съответните ведомствени научноизследователски институти и учреждения, в административно-организационно отношение – от кмета на общината и ведомството, към което се числят. Това тройно подчинение създава големи проблеми в цялата музейна дейност. Най-трудно е положението на регионалните музеи. Те се финансират от общината, на чиято територия се намират, от целеви субсидии от републиканския бюджет и от вноски, които би трябвало да правят в бюджетите им общините, на чиято територия регионалните музеи развиват дейност[24].

Неясните формулировки в двата закона, отнасящи се пряко до музеите в страната, по места се прилагат и тълкуват толкова различно от Общинските съвети, от кметовете и общинската администрация, че трудно

---

[23] ЗПКМ, чл. 7, ал. 5.

[24] Закон за закрила на културата, чл. 9.

биха се намерили два регионални музеи с еднакво регламентирано финансиране, еднакви правомощия и задължения. Конфликтът е заложен в самата структура на регионалните музеи, които по отношение на финансирането и административно – организационното си управление са третирани като общински, а по териториален обхват – като регионални. Ръководствата им се лутат между Министерството на културата, кметовете, Общинските съвети и институтите към БАН в стремежа си да изпълняват задачите, с които са натоварени, но често пъти безрезултатно. В новия закон за културното наследство се предвижда отново съществуването на регионални музеи, както и на такива със смесена собственост – държавно-общинска. Колко и кои регионални музеи ще останат и дали те ще бъдат със смесена собственост проектозаконът не се произнася. Въпросът трябва внимателно да се обсъди, защото сегашните неуредени проблеми могат да се пренесат автоматично и в бъдеще и тогава ще е късно да се поправят.

Краткият исторически анализ разкрива многообразната дейност, която извършват регионалните музеи и доказва необходимостта от тяхното съществуване при новите условия на пазарна икономика, в един нов свят на бързо развиващи се международни отношения. За да бъде резултатна тяхната дейност трябва да се актуализира законодателството, засягащо опазването на паметниците на културата. От друга страна, влизането ни в Европейския съюз, позволява голяма част от музейното богатство, принадлежащо на регионалните музеи да бъде видяно в редица страни. Все още слабо развитият туризъм в България не дава възможност това да става на място, в самите музеи. На този етап музеите трябва по-активно да участват в организираните в чужбина изложби, което естествено ще доведе и до увеличаване на финансовите им приходи. На този етап от развитието на страната е немислимо пълното отдръпване на държавата по отношение на финансиране на издръжката и дейността на регионалните музеи.

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
Т. 41. 2011 г.

ОДЪРЖАВЯВАНЕ НА ЦАРСКОТО ИМУЩЕСТВО И ФОРМИРАНЕ НА „ЦАРСКИТЕ КОЛЕКЦИИ“ НА БЪЛГАРСКИТЕ МУЗЕИ (1944–2000 г.)

Цветана Кьосева

В навечерието на обявяването на България за народна република през септември 1946 г. известната софийска интелектуалка Ана Монеджикова заявява: „Иде ден, когато дворецът ще бъде напуснат като царско жилище и ще стане музейна ценност.“[1] Надеждите са напълно основателни. Дори и съветската власт, известна с бруталната си жестокост към последното руско царско семейство, превръща Петродворец в Ленинград в един от най-големите и богати музеи в света[2].

В България обаче не става така. Недвижимото царско имущество се превръща в републиканско, с цел „да служи на народа“, но всъщност се предава за нуждите на новите властници и удовлетворява стремежа им към разкош. До тях народът няма достъп. Охранявани строго от истински чекисти, дворците се превръщат в непристъпни крепости. На трудещите се са подхвърлени „трохи“ от монархическото наследство – няколко по-малки бивши царски имения, превърнати в профсъюзни санаториуми за отдих.

Малка част от движимото имущество постъпва в българските музеи, за да бъде заключено от публиката, тъй като социалистическата култура някак си „не се връзва“ с „упадъчното царедворско изкуство“. Друга част от него остава в самите дворци за ползване от управляващите, а трета част – просто се разпилява и похабява по разни институции.

---

[1] *Монеджикова, А.* София през вековете. С., 1946, с. 222.

[2] Отделът по въпросите на музеите и охраната на паметниците на културата към Народния комисариат по просветата обявява Зимния дворец за музей още на 30 октомври 1917 г., а през 1918 г. такъв статут получава и дворецът „Петерхоф“ и др. Вж.: Российская музейная энциклопедия. С., 2000, 91–92.

За какво точно имущество става дума?

Най-рано по време се построява дворецът в София. С идването на първия български княз Александър I (Батенберг) в страната, старият турски конак в София е почистен и набързо е превърнат в княжеска резиденция. Поправката на конака е възложена на архитекти чужденци: Грюнангер, Ларс, Майербер и др. и е извършена през 1880–1882 г. За краткия си престой на българския престол княз Александър I не успява да натрупа голямо имущество. След неговата абдикация (26 август 1886 г.) в заседание от 4 септември с. г. Народното събрание решава, че то е придобито предимно с негови частни средства и разрешава на правителството да откупи всичките му имоти за сумата от 2 500 000 златни лева. Съгласно „Предавателното“ за това имущество става дума за: недовършения дворец в гр. Варна (Евксиноград), „заедно с всичките му здания, земи и лозя“, оценен на 1 420 000 зл. лв., „покъщнина“ в двореца в гр. Русе – 56 000 лв., манежа на двореца в София – 259 000 лв.,градина в София – 222 000 лв., „къщата с капелата“ в София – 80 000 лв., „малкият дворец“ в София – 155 000 лв., „чифлик в Горна баня, околия Софийска, заедно с добитъка и всички находящи се в него вещи – 250 000 лв. и „градинарските, готварските и другите приспособления в Големия Дворец“ в София – 58 000 лв.[3] Реално обаче общата сума не е изплатена, тъй като Българската народна банка си удържа всички суми от взети и невърнати от княза заеми и на практика той получава само 37 032 лв.[4]

След сватбата си с княгиня Мария Луиза вторият български княз Фердинанд решава, че дворецът е тесен и неудобен за семейството му. През 1893–1895 г. под ръководството на виенския архитект Франц Грюнангер се пристроява североизточното триетажно крило на двореца. Така се оформя днешният вид на двореца с обща застроена площ от 2500 кв. м, 80 помещения, 20 дка двор, превърнат в разкошен парк с редки растения и цветя. В пределите на двореца влизат и сградите на Природонаучния музей и на т. нар. Бурмова къща (на ъгъла на ул. „Московска“ и „Бенковски“, откупена от княз Фердинанд и основно ремонтирана през 1933 г. от архитект Иван Васильов[5].

Царските недвижими имоти постоянно се увеличават – къща в Самоков, къща в София на ул. „Московска“ 31 (днешната сграда на Софийската голяма община), няколко сгради на ул. „Раковски“ 168, жилища за служителите към Ботаническата и Зоологическата градина, Ентомологичес-

---

[3] НБКМ–БИА. Ф. 271, а. е. 3, л. 5, 7; Държавен вестник. № 86, 13 септ. 1886.

[4] НБКМ–БИА. Ф. 271, а. е. 3, л. 30.

[5] Пак там, 216–222; *Разсуканов, А.* Софийският дворец. – Сердика, 1937. № 2, 3–7; София, 120 години столица. С., 1999, 27–43; *Недев, Н.* Цар Борис III. Биография. С., 1999, 7–38 и др.

ка станция на бул. „Евлоги Георгиев“, автомобилен парк с гараж и работилници на бул. „Фердинанд“, помещения за царския щал (конюшни) на бул. „Дондуков“, пасбища и ливади в Самоковско и в Рила планина и др. От края на XIX в. започват да се строят и нови, по-малки дворци за отдих и ловуване на царя и семейството му в различни краища на страната: разкошен летен дворец в Евксиноград (Варна), чието строителство започва още по времето на княз Александър I, зимни дворци в Чамкория (Боровец) – „Царска Бистрица“, „Ситняково“, „Саръгьол“, ловни хижи и др. Съгласно застрахователния опис на недвижимите царски имоти от 1923 г. всички те са оценени на стойност 22 620 000 лв.[6]

В навечерието на обявяването на България за Народна република през септември 1946 г. по молба на Георги Димитров е направен цялостен опис на недвижимото царско имущество. В него имотите са разпределени в 4 групи: а) Държавни имоти, б) Смесени имоти в) Лични имоти на царя и г) Лични имоти на други членове на царското семейство. В първата група са включени изцяло държавни имоти (построени на държавно място и с държавни средство). Към тях спадат Софийският дворец и двореца в Евксиноград, автомобилният парк и конюшните, зоологическата и ботаническата градини, детска градина, електрическа централа и Естествено-историческия музей с Бурмовата къща. Общата им площ е 121 878 кв. м, а застроената площ – 29 963,3 кв. м. При втората група имоти сградите са строени с лични средства на царя, а земята е държавна или общинска. Тук са дворците в Кричим, Ситняково, Саръгьол и две ловни хижи в Овнарско и в Среден нос. Общата площ на постройките е 4661 кв. м. В третата група спадат изцяло лични имоти на царското семейство – дворците във Враня, Чамкория, Баня (Карловско), интендантството при Софийския дворец и две незастроени места в Созопол и на остров „Св. Тома“ на река Ропотамо. Общата им площ е 14 697 898,6 кв. м, а застроената площ – 29 745,8 кв. м. В последната група е незастроено празно място в гр. Самоков – личен имот на царица Йоанна, и къща в Слатинска община със застроена площ от 230 кв. м и обща площ от 7000 кв. м[7].

Огромно по обем е и движимото царско имущество. Част от него е свързана с живота на царското семейство и с представителните функции на монархическата институция, а друга част – с обслужването на недвижимите имоти. Това имущество може да се разпредели на няколко основни групи: инсигнии на царската власт; предмети и вещи, обслужващи дворцовия церемониал; предмети за обзавеждане на дворците и къщите; лични вещи, облекло и аксесоари на членовете на династията и на дворцовите служители и обслужващия персонал; подаръци, получавани от

---

[6] ЦДА. Ф. 3 К, оп. 9, а. е. 408, л. 18–28.

[7] Пак там. Ф. 146 Б, оп. 5, а. е. 477.

членовете на царското семейство по различни поводи; ордени, медали и други царски отличия, подарявани от монарха на заслужили към него лица; музейни експонати в царските природонаучни институти; превозни средства – автомобилен парк с 11 луксозни автомобили и каляски; живо движимо имущество – коне, крави, редки животни и птици в зоологическата градина и др. Всички вещи обслужващи живота и държавническите функции на царското семейство са от най-висока класа. В болшинството си те са поръчвани са при най-добрите европейски майстори на изящното и приложното изкуство, или са закупувани от известни антикварни къщи. Вещите придават необикновен блясък на царските дворци и са доставени още по времето на царуването на Фердинанд I. Всички автори, писали за него отбелязват изключителната му слабост към изящните и красиви предмети. „Всичко, което галеше окото, за княз Фердинанд имаше голяма цена – пише съвременникът му Добри Ганчев. – В обстановката на живота си, в мебелите си, във всичко той търсеше блясък“[8]. Владетелят си купува дрехи от „Буут Мейкърс“ в Лондон, а бижутата – в „Розенбау“ и от ювелира Фаберже, обслужващ знаменитостите от цяла Европа. В архива на монархическия институт са запазени стотици преписки с фирми от цяла Европа за доставки на мебели, завеси, тапети, огледала, сервизи и друго оборудване на дворците, за бижута на членовете на царското семейство, за редки животни, птици и растения и др.[9] Стените на дворците са украсени с картини от най-добрите европейски и български майстори: Т. Айдукевич, В. Флорина, Ф. Обербауер, Кьортингер Келер, Х. Вейланд, К. Щъркелов, Б. Денев, Ив. Мърквичка, Яр. Вешин, Антон Митов, Ал. Божинов, и др.[10]

Дворците се обслужват от многобройни чиновници, прислужници и свита. Към средата на 30-те години само в Софийския дворец те са 130 души[11]. Облеклото им е съобразено с дворцовия церемониал и включва по няколко вида униформи: ежедневна, галапарадна, парадна, траурна и др. И всичко това – в два варианта – зимен и летен. За тяхното изработване се доставят най-качествени платове и украси от Европа.

Изключителна ценност са инсигниите на царската власт – царската корона, тронът, и жезълът. За съжаление за тях можем да съдим само по описания, тъй като,с изключение на троновете, те са отнесени от цар Фердинанд през 1918 г., а по-късно през 1946 г. и от царица Йоана в чужбина.

---

[8] *Ганчев, Д.* Спомени за княжеското време. С., 1983, с. 33.

[9] ЦДА. Ф. 3 К, оп. 1, а. е. 197, 199; оп. 8, а. е. 1137, 1139; оп. 9, а. е. 412, 413, 431, 432, 481 и др.

[10] Пак там. Ф. 188, оп. 1, а. е. 694, 698.

[11] *Недев, Н.* Цит. съч., с. 26.

Монархическото семейство е обект на почит и уважение от своите царстващи роднини, от политици и обикновени граждани. Тя се изразява в огромния брой подаръци, поднасяни им по най-различни поводи: във връзка с посещението на царя в определено селище; като дарове за царските сватби и ражданията на децата в семейството; по случай годишнини от възцаряването на владетеля, пълнолетието на престолонаследника, в чест на победи на бойното поле и др. В болшинството си тези изящни произведения на приложното изкуство носят дарствени надписи[12]. Изключителна ценност са високите степени европейски и български ордени и медали, с които са били наградени представителите на царстващата династия. Сред тях са такива редки отличия като: Сакс-Ернестинския домашен орден, югославският орден на Карагеоргиевичите, английският орден „Виктория“, румънският „Карол“, френския на „Почетния легион“ и др.

Подобна група предмети са и тези, които царят дарява на приближените си и на заслужили към него лица при тържествени случаи – при честване на рожденните и именните дни на членовете на царското семейство, при смяната на едно правителство с друго, а често и без никакъв повод. Освен българските ордени и медали тук спадат и малки изящни предмети, с които царстващите особи са разполагали по всяко време и са ги дарявали като знаци на благоволение към определени лица. Най-често това са игли с царския вензел, с диаманти и скъпоценни камъни, брошки и гривни за дамите и др. Част от тези подаръци обаче са с много ниска стойност – позлата, вместо злато, фалшиви диаманти и т. н.[13]

Към движимото имущество се числят и превозните средства на царското семейство. Известен със своята пищност е царският влак, състоящ се от 10 вагона. Те са боядисани в различни цветове, а на всеки от тях са монтирани позлатени гербове и корони. Обзаведен с всички необходими удобства за постоянните пътувания на представителите на династията, този влак е известен като „българското дипломатическо министерство на колела“, тъй като в него са подписани редица важни междуправителствени документи. Освен тях царското семейство разполага и с яхти („Надежда“ и „Вяра“), стоящи постоянно на пристан край брега на двореца в Евксиноград, с първокачествени коне в щала към Софийския дворец и с автомобилен парк, чиято гордост е блиндираният „Мерцедес“, подарък на цар Борис III от Хитлер[14] и др.

---

[12] *Маринова, М.* Предмети с дарствени надписи от „Царският фонд“ на Музея за история на София. – В: Сердика, Средец, София. Т. 3. С., 1997, 237–256.

[13] *Ганчев, Д.* Цит. съч., с. 30.

[14] Автомобилът е едно малко „чудо“ за времето си. Стъклата му са 5-пластови и са дебели 5 см, всички тенекиени елементи са подсилени с броня, а резервоарът му побира 200 л. бензин. Той пристига в България един месец след смъртта на цар Борис III. По този повод в обществото тръгва слух, че това може би е ход на Хитлер за отклоняване на

Важно място сред движимото монархическо наследство са музейните експонати в царските природонаучни институти (Природонаучен музей, Зоологическа и Ботаническа градини, и Ентомологическата станция) и в съществуващите по време на Третото българско царство държавни и общински музеи. Формирането на „царските колекции“ на българските музеи започва през 20-те и 30-те години на XX в. Този процес засяга главно тогавашния Главен Военен музей и е резултат от добрата воля на цар Борис III. През 1925–1928 г. той подарява на музея щандарти на три конни полка – 5-и, 9-и и 10-и, бойни знамена от войните за национално обединение през 1912–1918 г. и др.[15] Изключително ценно дарение постъпва в музея през 1936–1937 г. от съпругата на княз Александър I Батенберг – графиня Йоханна (Лойзингер) фон Хартенау. Съгласно завещанието на княза и в знак на признателност към българското общество*, тя изпраща в България два вагона с негови документи и вещи[16]. Между тях са военните му униформи (от 4 европейски армии, в които е служил), богата орденска колекция, съдържаща почти всички най-високи степени на ордените от неговото време, оръжейна сбирка (освен съвременни оръжия, тя съдържа и средновековни шлемове, ризници и др.[17]), лични печати, битови вещи (облекло, сервизи от майсенски и английски порцелан, подаръци от английската кралица Виктория, килими, сребърни прибори, бижута и др.), огромна документация, а също и редица „любопитни вещи“ – позлатен пепелник от подковите на любимия му кон, ризата, с която е починал, посмъртната му восъчна маска и др. Жест към България е фактът, че тя дарява дори и брачната халка на княз Александър I. За съжаление през 50-те години голяма част от архива и битовите вещи са бракувани и унищожени[18]. Остатъкът от богатия архив е спасен благодарение на инициативността на ръководството на тогавашната библиотека „Васил Коларов“, което успява да осигури предаването му в архивния ѝ фонд през 1951 г.[19]

подозренията около евентуалната му връзка със смъртта на царя. Вж.: *Джеврев, С.* Аз бях до Негово Величество. Личният шофьор на цар Борис III си спомня. С., 1993, с. 51.

[15] *Кръстева, Е.* Щандарти, съхранявани в Националния Военноисторически музей. – Известия на НВИМ. Т. 13. С., 1999, с. 135; *Димитрова, С.* Бойни знамена, дарени от цар Борис III през 1925–1928 г. Известия на НВИМ. Т. 10. С., 1995, с. 113.

* През 1891 г. Народното събрание в България гласува на бившия княз Александър I годишна пожизнена пенсия в размер на 50 000 лв. След смъртта му през 1893 г. неговата съпруга графиня Хартенау и децата му княз Асен и княгиня Цветана получават пенсия от 40 000 лв. годишно, която през 1937 г. е увеличена и се изплаща до 1946 г.

[16] *Димитрова, С., Д. Цанкова.* Княз Александър I Батенберг. – Българска сбирка, 1991, с. 19.

[17] *Цанкова-Ганчева, Д.* Предпазни съоръжения за глава и тяло, съхранявани в Националния Военноисторически музей. – Известия на НВИМ. Т. 12. С., 1998, с. 152, 163.

[18] *Димитрова, С., Д. Цанкова.* Цит. съч.

[19] Днес тя съставлява фонд 271 – княз Александър I, в Българския исторически ар-

Изключително богати са „царските фондове“ на Националния природонаучен музей в София. Създаден от княз Фердинанд през 1889 г. на базата на личната му колекция, през годините на монархическа България, този музей систематически е попълван с уникални експонати от цял свят за сметка както на собствените притежания на монарсите, така и на постоянни средства от държавната хазна. Преминал след 1944 г. към Българската академия на науките, днес Природонаучният музей притежава най-голямата „царска колекция“ от природонаучни забележителности. Тук са личните сбирки на цар Фердинанд, на княгиня Клементина и на цар Борис III[20].

Съдбата на монархическото наследство след преврата на 9 септември 1944 г. е пряк резултат от политиката на новата отечественофронтовска власт към монархията в страната. Определяща роля за нейната насоченост имат представителите на СССР в Съюзната контролна комисия (СКК), установена у нас след подписването на примирието между България и държавите от антихитлеристката коалиция на 28 октомври 1944 г., и лидерите на БРП (к) – съветските възпитаници Георги Димитров и Васил Коларов.

Както е известно до подписването на мирните договори ръководните политически сили поддържат илюзията за т. нар. „отечественофронтовска ера“, различаваща се от съветския тип управление и се съобразяват (поне отчасти) и с мнението на представителите на Великобритания и САЩ в СКК. В тази ситуация не се пристъпва веднага към ликвидиране на монархията в България. За период от две години монархическият институт продължава да съществува, но функциите му са принизени до минимум. Официалната политика на управляващите кръгове към царската институция е дефинирана от Георги Димитров в писмо от Москва до ръководителя на БРП (к) Трайчо Костов от 18 декември 1944 г. по следния начин: „Династията трябва политически да се дискредитира окончателно чрез Народния съд в лицето на цар Фердинанд и цар Борис и дворцовата камарила, а към царицата и нейния мальчик необходимо е да се съхрани напълно лоялно отношение. Не е в наш интерес да поставяме още отсега въпроса за ликвидирането на монархическата институция въобще. В свое време народа ще реши тоя въпрос несъмнено положително, съгласно нашето собствено становище“[21]. Това мнение е възприето от Трайчо Костов, който често заявява: „Царският институт ние сега не-

---

хив на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, съдържащ 42 архивни единици с 4934 документи.

[20] *Боев, З.* Националният Природонаучен музей през годините. – Природа. 1994, № 3, 88–93; *Кумански, К.* Сто години Национален природонаучен музей при БАН. – Природа. 1990, № 1, 55–60.

[21] ЦДА. Ф. 1 Б, оп. 7, а. е. 164, л. 6.

посредствено не атакуваме, но не му и правим никаква реклама и държим курс на ликвидацията му при първи удобен случай.“[22]

На 9 септември 1944 г. старите регенти са отстранени и на тяхно място са назначени нови – комунистът Тодор Павлов, проф. Венелин Ганев и Цвятко Бобошевски. Управлявайки от името на малолетния цар Симеон II, те издават царски укази за мерки и инициативи, които в никакъв случай не биха били одобрени от която и да е монархическа институция. В съответствие с тази линия дейността на царица Йоана и обкръжението ѝ е сведена до обикновена благотворителност[23], но и тя често се спъва от ръководния комунистически кръг, тъй като се счита, че така по косвен път се укрепва царизма[24].

Всяко действие на царицата се следи най-строго. Тя живее с децата си в двореца „Врана“ и няма право да го напуска без разрешение на регентите. Веднага след 9 септември 1944 г. охраната ѝ е сменена с нови, революционни кадри. Всъщност охраната е двойна – от страна на Народната милиция и от военна част но Трети Украински фронт, настанена в околностите на „Врана“.

Царицата е травмирана от неколкократните обиски на милицията на личните ѝ вещи и мебели, а също и от събитията, случили се с близките ѝ. През октомври 1944 г. зълвата ѝ княгиня Евдокия е арестувана от полк. Лев Главинчев като „главен вдъхновител и проводник на Борисовата политика“. Първоначално спрямо нея е въведена мярка за неотклонение, която впоследствие е заменена с домашен арест в къщата ѝ в с. Слатина[25]. Деверът на царицата – принц Кирил, е арестуван на 9 септември 1944 г. заедно с останалите регенти, предаден е на съветските части за разследване и отведен в Москва. След тримесечен престой в съветски затвор той е върнат и осъден на смърт от Народния съд[26]. Дълбока травма за царицата е безпрецедентното изравяне на костите на съпруга ѝ цар Борис III от Рилския манастир и вторичното им погребение в двореца „Врана“. Към това се прибавя липсата на каквато и да е връзка със семейството ѝ в Италия, отказвана ѝ упорито от властите под претекст на политическата необходимост.

Имайки предвид прецедентът с руското царско семейство след Октомври 1917 г., царицата се страхува за своя и на децата си живот, още повече че съветските войници и офицери, минавайки край двореца, често проявяват любопитство към „царевича“[27]. В спомените си регентът Тодор

---

[22] Пак там, а. е. 156, л. 7.

[23] Пак там. Ф. 1, оп. 2, а. е. 49, оп. 4, а. е. 7.

[24] Пак там. Ф. 1 Б, оп. 7, а. е. 156, л. 6.

[25] Пак там, а. е. 168; *Шарланов, Д., П. Мешкова.* Съветниците на цар Борис III. С., 1993, с. 4.

[26] *Шарланов, Д., П. Мешкова.* Цит. съч., с. 3.

[27] *Царица Йоанна.* Спомени. С., 1991, 135–148.

Павлов съобщава, че червеноармейците „много обичали да ядат фазани, намиращи се в изобилие в парка на двореца „Врана“, стреляли с картечница срещу тях и един ден „два палави куршума“ попаднали в спалнята на престолонаследника Симеон. За да не се допускат излишни външнополитически усложнения, по указание на командващия Трети Украински фронт маршал С. Бирюзов, виновниците са наказани сурово и отзовани в СССР[28]. Инцидентът обаче прелива чашата на търпението на царицата и през февруари 1945 г. тя поставя пред регентите въпроса да ѝ се разреши да посети за една-две седмици родните си в Италия. Подозирайки я в опит за бягство, Георги Димитров телеграфира на Трайчо Костов от Москва да не ѝ се разрешава пътуване[29]. Узнавайки за отказа, американският генерал от СКК Робъртсън предупреждава правителството на Кимон Георгиев и съветските представители в комисията, че САЩ ще ги държат отговорни за живота на царицата и децата ѝ[30]. Оттук нататък положението на царицата и децата ѝ се усложнява още повече. Както тя заявява, оттук нататък нейният свят се ограничава между двата гроба – този на съпруга ѝ и този на девера ѝ принц Кирил[31].

Ограничителната политика спрямо монархията проличава ярко и по отношение на персонала и издръжката на двореца. Сменени са охранителните роти към дворците, като за началници са поставени верни на новата власт хора[32]. Още през ноември 1944 г. Регентството съобщава на маршала на двора, че „по бюджетни причини“ от началото на 1945 г. се уволняват 35 чиновници и прислуга от Маршалството, между които канцлера на българските ордени Павел Груев, маршала на двора д-р Георги Ханджиев, и началника на Маршалството д-р Петър Костов[33]. Всъщност уволнените са много повече. Ако през 1944 г. общият персонал на царските дворци и институции е 371 души, на които се изплащат годишно 21 500 000 лв., то през 1945 г. заетите лица са 271 души, за заплати на които са изразходвани 15 750 000 лв. Драстично е и намалението на средствата за веществените разходи на дворците – от 2 500 000 лв. през 1944 г. на 1 000 000 лв. през 1945 г. Общите суми за цялостната издръжка на дворците и царските институти съответно са намалели от 53 970 000 лв. през 1944 г. на 35 708 295 лв. през 1945 г. Единственият разход, който не е намален, е този за апанажа (личните суми) на царицата – съответно 958 295 лв. и през двете години[34].

---

[28] *Павлов, Т.* Смях. 1928–1976. Спомени. Варна, 1977, с. 62.
[29] ЦДА. Ф. 1 Б, оп. 7, а. е. 241, л. 2.
[30] *Царица Йоанна.* Цит. съч., с. 146.
[31] Пак там, с. 145.
[32] ЦДА. Ф. 1, оп. 2, а. е. 48, л. 2, а. е. 72, л. 94, 123, 403, а. е. 49, л. 645 и др.
[33] Пак там, оп. 1, а. е. 73, л. 141а, 163.
[34] Пак там, оп. 2, а. е. 48.

Успоредно със стесняване на финансирането на царските имоти се провежда линия за частичното им използуване за нуждите на новата власт. През юли 1945 г. Регентството нарежда на двореца да достави от царската Ботаническа градина цветя и декоративни растения за украсата на входа и стълбището на Министерството на външните работи и на изповеданията и да му осигурява „седмично по 3 букета разни рязани цветя“[35]. Дръзки претенции към този обект предявява още през март 1945 г. софийското кметство. Под претекст, че градината не се стопанисва добре, и „нуждите, за които е предназначена вече не са налице“, кметът настоява да му се предадат железните ѝ конструкции, за да ги използва в градската оранжерия за производство на цветя. Регентството отказва, мотивирайки се с мнението на адютанта на цар Симеон II генерал-майор Христо Мархолев, че Ботаническата градина не е само развъдник на цветя, а преди всичко научна лаборатория за работа на професорите и студентите от Софийския университет[36]. През декември с. г. кметството подновява атаките си, като вече настоява обектът да му се предостави завинаги[37]. Със защитата на Ботаническата градина се ангажира и директорът на царските научни институти – авторитетният български учен проф. Иван Буреш. Софийското кметство обаче не отстъпва и продължава атаките си. В писма от 23 януари, 15 март, 30 май и 2 юли 1946 г. то многократно настоява за удовлетворяване на исканията си, заявявайки, че „трудещите се не бива да бъдат лишавани от красотата на цветята, нужни за украса на десетките отечественофронтовски мероприятия“[38]. Спорът е разрешен чрез посредничеството на Българската академия на науките и изкуствата, която, подкрепена от регента Тодор Павлов, предлага Ботаническата градина да се зачисли към нейното ведомство като бъдеща държавна институция[39].

По аналогичен начин се постъпва и с царското движимо имущество. Най-напред апетитите се насочват към автомобилния парк, от който започват да се възползват министрите и регентите. Обект на специален интерес (особено при посещенията на фронта през 1944–1945 г.) е блиндираният автомобил[40]. След това започват атаки и към мебелите и предметите от интериора на дворците. На 9 октомври 1944 г. Регентството изпраща в двореца „Врана“ комисия за извършване на инвентаризация на мебелите и предметите, а през януари 1946 г. и на килимите в него. Изготвените описи свидетелстват за ниската култура на съставителите му. В тях фигурират названия като „ваза-гърне с разни шарки“, „глинена

---

[35] Пак там. Ф. 1, оп. 1, а. е. 20, л. 204.
[36] Пак там, а. е. 28, л. 11–12.
[37] Пак там, л. 13.
[38] Пак там, л. 25–31.
[39] Пак там, л. 27–28
[40] Пак там, с. 135.

статуя с трима мъже“ и т. н.[41] Самият факт на инвентаризацията обаче е симптоматичен в две отношения. На първо място той е свидетелство, че у власт имащите вероятно са се прокрадвали съмнения, че царицата би могла тайно да изнесе нещо от имуществото на двореца. И на второ – сочи бъдещите намерения на властта към това имущество. На въпроса на царицата с каква цел се правят описите е даден отговор, че това е необходимо, за да се оценят предметите и да се изплати стойността им. „Това, обаче – отбелязва тя – никога не се случва[42]. Царицата е права в твърдението си, тъй като до нейното заминаване от България през септември 1946 г. никой дори и не смята да прави оценки на царското имущество. Това се случва малко след заминаването ѝ, но с пропагандна цел.

През лятото на 1946 г., започва пренасочването на части от движимото имущество на царското семейство към различни ведомства и институции. След съгласуване с Министерския съвет на 6 юни Отделението за военни музеи, паметници и гробове към Министерството на войната назначава комисия, състояща се от помощник-началника на секция „Военни музеи“ Петър Ангелов, уредника на Главния Военен музей в София Богдан Богданов и подполковник Борис Малчев от свитата на царя, която предава на музея 57 знамена на войскови части и доброволчески чети. Сред тях са такива български светини като Самарското знаме, знамето на четата на Филип Тотю, знамена от Сръбско-българската война 1885 г. и от Илинденското въстание 1903 г., на Българското опълчение от 1912 г., пленени турски знамена от Балканската война, знамето на Военното училище, щандарт на 1-ви конен полк и др.[43] На 28 август 1946 г. на същия музей са предадени още 66 бр. български и чуждестранни ордени на цар Борис III, а също и колекцията му от 44 бр. хладни и огнестрелни оръжия, болшинството от които са позлатени и украсени с царска корона и вензел „Б“[44].

В процеса на подготовка на референдума за Републиката започва привеждане в известност на цялото движимо и недвижимо имущество на царския двор. Юридическо основание за акта е публикувания на 2 август 1946 г. Закон за допитване до народа за премахването на монархията и провъзгласяването на Народна република. В неговия член 1-ви е посочено че „цар Симеон II и Кобургската династия се лишават безвъзвратно

---

[41] Пак там, оп. 4, а. е. 1, л. 1–10, а. е. 8.

[42] Царица Йонна. Цит. съч., с. 47.

[43] ЦДА. Ф. 1, оп. 1, а. е. 69, л. 221–235; *Стоянова, Х.* Чуждестранни ордени на цар Борис III в Националния Военноисторически музей. – Известия на НВИМ. Т. 10. С., 1995, с. 124; НВИМ. Вх. № 16, 17/1946 г.

[44] ЦДА. Ф. 1, оп. 1, а. е. 69, л. 236–245; *Гюргаков, В.* Пистолетът на цар Борис III. Известия на НВИМ. Т. 12. С., 1998, 178–179.

от всички лични и имуществени права, преимущества и титли, свързани с българския престол“[45]. Заповедта на министър-председателя за назначаване на комисии, които да опишат имуществото е издадена още преди публикацията на закона – на 25 май 1946 г. В комисиите са включени висши чиновници от Министерството на финансите и Министерството на земеделието и държавните имоти и по един представител от двореца. Описите са съставени в периода от юни до началото на септември 1946 г. Т тях са вписани размерите на отделните помещения, материалите, от които те са направени и намиращите се там вещи, в това число и живия инвентар (коне, крави, кокошки и др.) към дворцовите стопанства[46]. Така например само описът на Софийския дворец съдържа 1471 поредни номера. И тук личи неумението на назначените служители да правят прецизни описи, особено що се касае до произведения на изкуството. Не успявайки да разпознаят авторите или портретираните лица, те вписват в тях наименования като „малка картина с мъж“, „средна картина с императрица“, „голяма картина с турчин“, „елипсовидна картина с коронована особа“ и др.

Вещите, за които се е преценило, че имат музейна и научна стойност са вписани в отделни списъци и в края на август 1946 г. те са предадени на съответните музеи и културните институции. На Географския институт са предоставени военни топографски картни листове, карти на двореца и карти на отделни държави и градове[47]. На Главния военен музей са предадени лични оръжия на цар Фердинанд, паметни знаци, подарени му в знак на построяването на отделни ж. п. линии, почетни адреси, проекти на българския държавен герб и др. – общо 27 бр. На Етнографския музей са предоставени 7 предмета: 2 килима, огърлици, ятагани и пищови. На Народната библиотека – 83 бр. вещи: книги, поздравителни адреси до цар Фердинанд и княгиня Мария-Луиза и портрети. Народният Археологически музей получава 74 предмета: картини, антични статуетки, медальони, железни брадви и др. Към Музея при Художествената академия са предадени 47 вази, статуетки, антични предмети, миниатюри и др.[48]

Този прозорлив акт обаче не е цялостен. Предоставените на музеите книги и вещи са много малко в сравнение с общия брой на предметите. Причините за това според нас са две. На първо място, това е липсата сред членовете на комисиите на музейни специалисти, които биха могли да преценят музейната стойност на предметите и да ги спасят чрез включването им в списъците. И на второ – отсъствието на дистанцията на вре-

---

[45] Държавен вестник. № 174, 2 авг. 1946.
[46] ЦДА. Ф. 188, оп. 1, а. е. 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698.
[47] Пак там. Ф. 1, оп. 1, а. е. 69, л. 236.
[48] Пак там. Ф. 188, оп. 1, а. е. 694, л.9–72.

мето, която би дала възможност да се прецени, че дори и най-обикновените предмети след време биха имали висока стойност за културното ни наследство. Макар и да не са използувани за музейни цели през последвалия социалистически период в развитието на България, в музеите те все пак се запазват за поколенията.

След обявяването на републиката разпределянето на царските имущества продължава. През септември–ноември дворцовият автомобилен парк, щала и царският влак са предадени на Главната дирекция на железниците и пристанищата[49]. По-късно на Софийската опера, на Народния театър и на националния киноцентър са предадени облекло, мебели и сервизи от царските дворци, за да бъдат използвани като реквизит в театрални и оперни постановки и филми*. Най-вероятно по това време в сейфовете на Българската народна банка (където и преди 9 септември 1944 г. са се съхранявали изключително ценни за България предмети) са предадени и някои скъпи и редки вещи от дворците, до които царската фамилия от това време не е имала достъп. Много години след това по различни поводи някои от тях периодически се появяват в музейни изложби.

Малка част от движимото имущество на двореца „Врана“ взема със себе си царица Йоана при напускането на страната. Съществуват различни версии за обема на това имущество. Дълги години в обществото битуваше мита за „грабителската алчност“ на царицата, която била заминала от България с имущество, натоварено в няколко вагона. Тази пропагандна теза се опровергава от документите на МВР, а също и от споменните на царицата. В официалния рапорт на служителя на Държавна сигурност Николай Задгорски до началника му от 1 ноември 1946 г., в който се съобщава, че багажът е бил натоварен на 3 камиона и е заел един вагон от влака[50]. В публикуваните си през 1991 г. мемоари царицата си спомня, че на 9 септември 1946 г. при нея идва на посещение главният секретар на Министерството на външните работи и на изповеданията Иван Алтънов – изтънчен дипломат от „старата школа“. Той ѝ съобщава, че би могла да замине, като „вземе със себе си каквото си поиска“. „Ние обаче – заявява тя – взехме само няколко куфара и каси с лични предмети. Всички мебели, килими, спомени..., останаха там... Аз оставих всичко, което най-много обичах. Между тези предмети бе и античната колекция от прекрасни турски килими, подарени от султан Абдул Хамид II на царица Елеонора.“[51] Причините за тази скромност е обяснена от царица

---

[49] Пак там, а. е. 693, л. 1; ф. 84, оп. 1, а. е. 41, л. 1.

* Части от тях и до днес се намират в гардеробите на споменатите културни институции.

[50] АМВР. Ф. 1, оп. 8, а. е. 93, л. 2.

[51] *Царица Йоанна*. Цит. съч., с. 151.

Йоана със следните аргументи: за да не подхранва илюзиите за „алчната царица“, целящи да я дискредитират окончателно, и за да не бъдат обвинени впоследствие служителите на двореца в липси, „които произволно ще бъдат констатирани“ след нейното заминаване и които биха довели до тяхното най-строго наказание[52]. Всички тези причини имат реално основание. Към тях ще прибавим още една – невероятния страх на царицата за живота си и този на децата ѝ, който я кара час по-скоро да замине от страната. Свидетелство за това е и фактът, че когато ѝ предлагат да пътува със самолет (който неизменно в тогавашната ситуация би бил съветски), тя отказва и предпочита по-дългия път с влак и след това с параход до Египет.

Друга малка част от имуществото (сувенири, книги, мебели и др.) царица Йоанна заделя в двореца „Врана“ и получава обещание от Регентството и от правителството на Кимон Георгиев, че през пролетта на 1947 г. те ще ѝ бъдат доставени на новото местоживеене. По този повод тя изпраща 3 писма до бившия регент Тодор Павлов с молба да се изпълни даденото обещание[53]. Естествено Тодор Павлов информира за тях ПБ на ЦК на БРП(к) и чрез него и новия министър-председател Георги Димитров. В него той предлага на управляващите да решат „дали днешното правителство ще сметне за задължение да изпълни някогашните обещания на тогавашното правителство“[54]. Занимавайки се с други, много по-важни проблеми, новата власт оставя молбите без отговор.

В началото на февруари 1947 г. Председателството на Републиката решава да сложи ред в управлението на одържавените царски имущества. Председателят на Републиката и министър на външните работи Васил Коларов изготвя „Проект за уреждане на въпроса с бившия царски дворец“. Съгласно документа Софийският дворец се отрежда на Министерския съвет, а дворците във Врана, Царска Бистрица, Евксиноград, Кричим и вилата в Карловски бани се запазват „за общодържавни нужди“. Тези нужди се дефинират по следния начин: старият и новият дворец във Врана да се превърнат в „летни резиденции за председателя на републиката и за председателя на Министерския съвет; дворците Бистрица, Евксиноград, Кричим и вилата в Карлови бани да бъдат „реквизирани за високопоставени гости от други държави, поканени от председателя на републиката и от министър-председателя“. Останалите дворци (Ситняково, Саръ-гьол и Овнарско) са определени за „домове за отдих на трудещите се“. Царските природо-научни институти се предават на Академията на науките. Картинният фонд на дворците се разделя на три части: 1. За украса на

[52] Пак там, с. 151.
[53] ЦДА. Ф. 146 Б, оп. 5, а. е. 477, л. 7–11, 14–15.
[54] Пак там, л. 13.

дворците и помещенията на правителството; 2. За предаване в Държавната картинна галерия; 3. „Всички картини, изображения, украшения и прочие свързани с монархизма и династията са снети“ и отдадени на „хранение на особено място“ (т. е. в подземията на БНБ – б. а.). Скотовъдно-земеделското стопанство Врана и лозаро-овощарското стопанство Евксиноград са запазени за нуждите на правителството. Автомобилният парк е предназначен за обслужване на Председателството на Републиката, Министерския съвет и Председателя на Народното събрание, като в разположение на Председателя на републиката за „общодържавни нужди“ се предават „определено число неприкосновени първокласни коли“[55].

На базата на проекта на 5 февруари 1947 г. правителството на Георги Димитров взема решение за създаване на „Управление на особените имоти“ при Министерския съвет. Това всъщност са всички бивши имущества на царския двор, с изключение на предоставените за ползуване от обществените организации (т. е. профсъюзите – б. а.)[56]. Съгласно Наредбата за управлението на Особените имоти от 14 март с. г. неговата цел е „да стопанисва имотите по начин, осигуряващ тяхното най-правилно използване за нуждите на държавата“, като всички служители в управлението се назначават от министър-председателя или посочено от него длъжностно лице[57]. Така проблемът с царското имущество е решен и в организационен план. По-късно Управление Особени имоти прераства в Управление за безопасност и охрана (УБО), стопанисващо доскоро част от бившите царските имоти.

При настаняването си в царския дворец в началото на 1947 г., Министерският съвет премества част от предметите от неговото обзавеждане, които не отговарят на новата революционна естетика, в бараки край Бояна, с цел да бъдат запазени като историческо наследство. С изграждането на Киноцентъра те стават негова собственост. Отначало предметите се съхраняват в неговите мазета и бараки, а част от разкошните мебелни гарнитури се използват за обзавеждане на канцеларииите на новото учреждение. Впоследствие започват да се използват като реквизит при снимането на различни филми.

В началото на 1947 г. проблемът с монархическото наследство е използван от Васил Коларов с пропагандна цел. По време на преговорите в Париж във връзка с подписването на мирния договор на страната с държавите от антихитлеристката коалиция той заявява пред журналистите, че отечественофронтовското правителство ще възмезди царицата за имотите на семейството ѝ в България с 20 милиона долара, с които тя да

---

[55] Пак там. Ф. 117, оп. 4, а. е. 391, л. 1–3.
[56] Пак там. Ф. 136, оп. 1, а. е. 432, л. 1.
[57] Пак там. Ф. 84, оп. 1, а. е. 35, л. 44.

отгледа децата си[58]. Малко преди това под негово разпореждане е назначена комисия, която прави „опис на мебелите, принадлежащи на бившата българска царица“ в двореца Врана. В нея участват инспекторът от МВР Стефан Буюклиев и техникът от същото министерство Петър Кузмов, архитект Петър Харбов от Министерството на благоустройството и Антон Разсуканов – бивш интендант на двореца. Комисията оценява мебелите и предметите от 9 помещения на 800 000 лв.[59] (почти толкова, колкото е едногодишната издръжка на царицата от новото правителство). Това е смешна сума, като се има предвид, че в описа са включени старинни мебели, часовници, свещници, скъпи статуетки, антични вази и др. В спомените си царицата не споменава никъде за получена сума от българското правителство. Не са удовлетворени и неколкократните ѝ молби да ѝ бъдат върнати книгите от богатата ѝ лична библиотека. С комунистическо високомерие правителството ѝ отговаря, че би ѝ доставило „онова, което е останало“, но „тежестта на сандъците“ би била свръхголяма“, поради което те щели да бъдат продадени, като парите ще ѝ се изпратят. Йоанна пише, че не е получила никакво обезщетение и относно това обещание[60].

За това, че управляващите не са имали сериозно намерение да възмездят царицата говори красноречиво едно писмо на Тодор Павлов от 20 юли 1947 г. до ПБ на ЦК на БРП(к). В него той съобщава, че малко преди отпътуването на царицата от България тогавашният министър-председател Кимон Георгиев ѝ обещава, че тя ще получи определена „глобална сума“ като обезщетение за всичките си имущества, оставени в България и че това е направено с оглед „да бъде госпожата успокоена и да си отиде без особени нервничене от България“[61].

И все пак изглежда, че на царица Йоанна е била изпратена определена сума. За това говори една бележка от архива на Георги Димитров с дата 4 юни 1947 г., в която е записано, че „в Банка Български кредит има 6 милиона лв., внесени за Йоана от адютанта ѝ Антон Разсуканов“, и че БНБ би могла да ѝ даде до 1000 английски лири“[62]. Вероятно сумата е достигнала до царицата, но тя е твърде малка, за да си спомня тя за нея след толкова години.

Проблемът за монархическото наследство е решен окончателно с национализирането му. Специален закон от 19 декември 1947 г. го обявява за държавна собственост[63]. По този повод е любопитно да се отбележи,

---

[58] *Царица Йоанна.* Цит. съч., 150–151.
[59] ЦДА. Ф. 84, оп. 1, а. е. 33, л. 4–9.
[60] *Царица Йоанна.* Цит. съч., с. 47.
[61] ЦДА. Ф. 146 Б, оп. 5, а. е. 477, л. 17.
[62] Пак там, оп. 6, а. е. 86, л. 1.
[63] Държавен вестник. № 305, 31 дек. 1947.

че във фонда на Георги Димитров в Централния държавен архив съществува документ от 1946 г., съгласно който царица Йоанна завещава богатствата на семейството на Народната република. Това е лист от тетрадка по геометрия на цар Симеон II, в която с разкривен (по-скоро детски) почерк е написано: „Да се запази за вечни времена. Отивам и няма да се върна. Богатствата завещавам на народната република България." Според документа той е подписан от царица Йоана. В долната част на същия документ и със същия почерк е написано: „Макар и да отивам далече от родината си, аз ще се старая да изуча борбите на Българския народ и ще стана революционер." Тази част е подписана от цар Симеон[64]. Вероятно текстът е написан от малкия престолонаследник по диктовка на някой престарал се служител на двореца или на неговия учител и без знанието на царицата-майка е предаден на Георги Димитров, за да послужи в случай на нужда. Твърде възможно е обаче той да е фалшификат.

През 1948 г. голяма част от книгите в бившата царска библиотека (17 108 тома) са предадени на Централната библиотека на Българската академия на науките. От дворците и ловните хижи те са пренесени в сградата на бившите царски Природонаучни институти на ул. „Цар Освободител" № 1. Комисия от видни български учени (Д. Ораховац, акад. Ив. Буреш и проф. Асен Василиев) анализират и оценяват книгите от съдържателна гледна точка и ги преразпределят в отделните научни институти на БАН с цел обогатяване на библиотеките им[65].

След гласуването на Закона за обявяване на държавна собственост на имотите на семействата на бившите царе Фердинанд и Борис и техните наследници на 19 декември 1947 г., група специалисти от Народната библиотека в София са командировани в двореца „Врана" за да опишат намиращите се там книги. Те са пренесени в Народната библиотека, където са съхранявани в неподходящи условия, вследствие на което много от тях безвъзвратно са увредени. Други съзнателно са били унищожени. Днес в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" се съхраняват само около 1800 тома от бившата царска библиотека, групирани в отделно хранилище с фондова сигнатура „Ц.Ф." – царски фонд[66].

През есента на 1953 г. е построена сградата на Партийния дом в София. Правителството се нанася в нея и освобождава Софийския дворец. По негово Разпореждане от 14 октомври с. г. започва подготовка на министерско постановление относно преразпределяне на административ-

---

[64] ЦДА. Ф. 146 Б, оп. 5, а. е. 477, л. 18–19.

[65] *Герасимова-Аргирова, М.*Книжната колекция на царската фамилия в библиотечните фондове на Българската академия на науките. – В: Царските колекции в българските музеи, архиви и библиотеки. С., 2004, 261–276.

[66] *Басмаджиян, А.* Из историята на царската библиотека. – В: Царските колекции в българските музеи, архиви и библиотеки. С., 2004, 277–284.

ните сгради, заемани до момента от него. Предвижда се Софийският дворец да се предостави на Комитета за наука, изкуство и култура за уреждане в него на постоянни експозиции на Националната художествена галерия (НХГ) и Етнографския музей (ЕМ). Тази рационална идея се приема по предложение на ръководството на Съюза на художниците в България, който правилно преценява, че „бившият дворец е най-подходящ да бъде преустроен в музей или галерия“[67]. Приетото на 13 февруари 1954 г. Постановление на Министерския съвет утвърждава предоставянето на Софийския дворец на НХГ и на ЕМ. Останалите дворци са предоставени на различни ведомства и организации за организиране на почивни бази за служителите и членовете им. Дворецът „Врана“ и паркът към него са поверени на Министерството на земеделието, дворецът „Бистрица“ – на Съюза на работниците по изкуствата, дворецът в Ситняково – на Съюза на българските писатели, ловната хижа в Саръ-гьол – на Ловно-рибарския съюз, дворецът в Кричим – на Българската академия на науките, дворецът „Евксиноград“ – на Управлението за безопасност и охрана (УБО) за почивен дом на партийните и държавните ръководители и техните гости, и къщата в с. Баня, Карловско – на Министерството на народното здраве за изграждане на лечебно заведение[68].

В хода на подготовката на Постановлението е определена и съдбата на царските мебели, картини и други предмети, намиращи се в досегашните дворци и стопанисвани от УБО. След предоставянето им на тази организация болшинството от тези предмети са поставени на склад като неподходящи за новото предназначение на дворците. Това е довело до похабяване на част от тях.

По предложение на министъра на вътрешните работи генерал-лейтенант Георги Цанков до председателя на Министерския съвет Вълко Червенков, със специално министерско разпореждане от 18 януари 1954 г. е назначена комисия, която да прегледа неизползваните предмети от движимото царско имущество и да излезе с предложение за съдбата им. Председател на комисията е Любен Христов от апарата на ЦК на БКП и членове: Пенчо Пенев – началник на отдел в Комитета за наука изкуство и култура (КНИК), Панайот Панайотов – ректор на Художествената академия и Димитър Гръбчев от УБО[69].

Комисията работи в продължение на 6 месеца, обхожда дворците и съставя списък на предметите с висока художествена стойност, които трябва да бъдат запазени и предоставени на Националната художествена галерия, на Етнографския, на Военния и на Църковния музей. Той съ-

---

[67] ЦДА. Ф. 136, оп. 14, а. е. 1554, л. 41.

[68] Пак там, оп. 15, а. е. 64, л. 1–2.

[69] Пак там, оп. 16, а. е. 30, л. 1.

държа 201 поредни номера. С постановление на Министерския съвет № 597 от 23 октомври 1954 г. предложението е утвърдено[70] и предметите са предадени на музеите. НХГ получава 122 бр. картини и скулптури от български и световни майстори. Сред тях са произведения на художници като Обербауер, Я. Вешин, Ив. Мърквичка, К. Щъркелов, Владимир Димитров-Майстора, Хр. Станчев, Визингер Флориан, Ото Ракнагел и др. Етнографският музей получава 88 бр. шевици, български и чужди национални носии, накити, мебели, часовници, вази, свещници и др. На Военния музей са предоставени 5 бр. произведения на изкуството (4 картини и 1 скулптура) и една ваза с картини от Балканската война 1913 г. Църковният музей получава 49 икони, църковна утвар и книги с богослужебна тематика[71].

Макар и да включва ценни произведения на изобразителното и приложното изкуство списъкът съвсем не е пълен. По предложение на заместник-началника на УБО полк. Димитър Гръбчев още преди съставянето на списъка от дворците са заделени голям брой предмети – мебели, сервизи без царските вензели, всички златни и позлатени съдове и прибори, кухненска посуда, килими и др., с които е обзаведена новопостроената правителствена резиденция в Лозенец (София), а също и новите почивни станции за управляващите. Сервизите и приборите с царски вензели са оставени на новите ползватели, където в продължение на годините те се разпиляват. Невероятно кощунство се проявява към част от златните медальони – подаръци на цар Фердинанд. Те са иззети от дворците и са дадени за претопяване в Българската народна банка[72].

От списъка на предмети за предаване в музеите са изключени и огромен брой мебели и облекло на служителите на дворците, които са преценени като ненужни и са предоставени за ползуване като реквизит в Народния театър, Народната опера и в Киноцентъра[73]. Макар и да обслужват техните нужди, тези ценни предмети не са поставени в подходящи условия и в течение на дългото им използване значителна част от тях се похабяват безвъзвратно, или се ремонтират непрофесионално при което загубват автентичния си вид. Друга част от предметите в дворците остават за ползване от новите им собственици и съдбата им е още по-лоша. Постепенно те са тотално унищожени или разпределени като украса по домовете и работните места на ръководителите на организациите-собственици. Днес следите им са напълно заличени.

По инициатива на Виолета Помадова от Музея за история на София

---

[70] Пак там, оп. 15, а. е. 532.
[71] Пак там, а. е. 822.
[72] АМВР. Ф. 5, оп. 1, а. е. 12, л. 1-10.
[73] ЦДА. Ф. 136, оп. 1, а. е. 30, л. 2.

през 1955 г. част от най-ценните предмети, предоставени на Киноцентъра постъпват в този музей. Така са запазени каляската на княз Фердинанд, първият автомобил „Мерцедес“, доставен в България, гоблени и др.

В горните списъци не влизат и повече от 200 разнородни предмети използувани в ежедневния бит на двореца и бракувани още приживе на цар Борис III. Те са съхранявани на тавана и в мазето на Софийския дворец. Тези предмети, сред които има и изключително ценни инсигнии на царската власт, както и такива с дарствени надписи за царското семейство от представители на големите европейски властващи династии имат по-добра съдба. През 1959 г. те са предадени от новия собственик на сградата – Етнографския музей за съхранение в Музея за история. Там те са съхранявани като предмети от „Царски фонд“ и до 1987 г. не са инвентаризирани и използвани за музейни цели[74].

През 1966 г. Националният Военноисторически музей става притежател на най-ценния експонат от бившето движимо монархическо наследство – златният фелдмаршалски жезъл на цар Борис III, изработен във връзка с планираната, но не честване поради неговата смърт 25-годишнина от царуването му. Официалният жезъл и всекидневният му вариант са изработени в престижната германска фирма „Gebr. Godet & Co“ по поръчка на Военното министерство през пролетта и лятото на 1943 г. от 512,80 г злато, 146,04 г платина и 355 г сребро и е украсен с 68 смарагди, 36 рубина, 80 перли и 167 брилянта. За него Военното министерство (респ. Българската хазна) заплащат 148 229 германски марки. Предметът е предаден на музея от същото министерство, след като е бил съхраняван дълги години в трезорите на Българската народна банка[75]. За съжаление и до днес този уникат не е показван пред публика.

В края на 60-те години на XX в. се създава музей към Селскостопанската академия. По инициатива на доц. Рангел Караиванов и проф. Рада Балевска, през декември 1969 г. в него постъпват редица предмети, отчислени от реквизита на Киноцентъра (Студия за игрални филми). Благодарение на това за историята се запазват 568 каляски, седла, звънци, камшици, валтрапи, мундщуци, хамути и др. предмети от бившата царска амуниция. Сред тях са и двете художествено изработени и богато украсени седла и валтрапи с кобури, подарени от султан Абдул Хамид на княз Александър I[76].

Успешен опит за предотвратяване на унищожението на предметите от царските дворци предадени на Киноцентъра от похабяване е реализи-

---

[74] Вж.: *Маринова, М.* Цит. съч.

[75] *Стоянова, Х.* Жезълът на цар Борис III. Известия на НВИМ. С., 1991, 63–69.

[76] Национален исторически музей (НИМ). Научен архив. Временен опис на част от бившата царска амуниция, която се предава на Цанко Цанков – представител на ВСИ „Г. Димитров“, чрез Андон Милев – заведущ реквизита при СИФ.

ран от Комитета за изкуство и култура през 1972 г. Действията му са предизвикани от една статия със заглавие „Без реквизит и грим“, публикувана във в. „Антени“. Авторите Марин Христозов и Никифор Курдов (последният е служител в Студията за игрални филми). Описвайки случаите (споменати по-горе) на предаване на предмети от царските дворци, собственост на Студията на някои от софийските музеи, авторите съобщават, че в нея все още се намират редица „оригинални изделия на приложното изкуство... с високохудожествена стойност, носещи белезите на западноевропейската култура“, които „под невинното название „реквизит“ продължават да се похабяват и унищожават. Поставяйки въпросът редно ли е да съществува реквизит от оригинали, авторите изразяват надежда, че тези предмети могат да намерят място в замисления по това време бъдещ Национален исторически музей[77].

Статията намира невероятен отзвук и незабавна реакция. Със заповед № 549 от 11 май 1972 г. Комитетът за култура съставя комисия от музейни работници начело с началник отдела „Музеи и паметници на културата“ Иван Кисьов, и с представители на Националната Художествена галерия, Националния политехнически музей (НПТМ), Музея за история на София, Националния музей „Георги Димитров“ и др. със задача до края на месец май с. г. да извършат „проверка на художествените предмети, художествените картини, старинните мебели, технико-историческите ценности и др. от бившия дворец, понастоящем на склад в Киноцентъра“. Предвижда се предметите, отделени от комисията за Държавния музеен фонд да се предадат за временно съхранение на Националния музей „Георги Димитров“[78].

Предметите са описани в 49 страници и 554 поредни номера. Сред тях са битови предмети и предмети от интериора на дворците като столове, канапета, масички, свещници, лампи, полюлеи, вази, часовници, сервизи за хранене, художествени произведения на Бенчо Обрешков, Maks Ravex, К. Щъркелов, японски художествени тъкани, статуетки, снимки и др.[79]

След описването им предметите са разпределени и постъпват в Националния политехнически музей (порцелан, часовници, предмети, свързани с историята на техниката), в Музея за история на София (битови съдове и др.) и в Националната художествена галерия (произведения на изкуството, главно картини). Седем камиона мебели и рамки от картини с царски вензели и корона от Киноцентъра, битували в Софийския дворец, в двореца „Врана“ и др., са закарани в Националния музей „Рилски манастир“[80].

---

[77] *Христозов, М., Н. Курдов.* Без реквизит. – Антени. № 13, 31 март 1972.

[78] ЦДА. Ф. 405, оп. 8, а. е. 243, л. 573.

[79] Списък се съхранява в научния архив на НПТМ.

[80] Информацията е взета при устен разговор с г-н Александър Вълчев, бивш директор на НПТМ

За съжаление при разпределението на предметите не са съставени списъци за това в кой музей точно са постъпили те. Така например във фонда на НПТМ те са зачислени в 440 инвентарни номера. Сред тях са около 800 стъклени, метални и порцеланови сервизи с герба на цар Фердинанд, 25 лампи, 13 подноса, 30 свещника, 17 часовника, 30 вази и някои единични предмети като макет на локомотив – подарък от българските железници за сватбата на цар Борис III и царица Йоанна, лавров венец на цар Борис III и др.[81]

От началото на 80-те години във връзка със създаването на първата експозиция на Националния исторически музей (НИМ), посветена на 1300-годишнината от създаването на българската държава в него започват да постъпват част от непредадените на останалите музеи предмети от дворцовия бит. Първият предмет, постъпил в „царската колекция“ на музея, е герб на цар Фердинанд I, предаден на музея от отдел „Културно-историческо наследство“ при Комитета за култура[82].

През ноември 1980 г. чрез Управление Държавна безопасност НИМ получава като дарение 531 бр. прибори, сервизи за хранене, покривки, салфетки и др., битували в царските дворци преди 1946 г., а също и в семейството на Васил Коларов*. Постъплението е предадено в музея в качеството на „излишни основни средства и малоценни и малотрайни предмети“ на основание чл. 162 от Наредбата за държавните имоти“[83] и е оценено на нереално ниска сума от 1260,62 лв.[84] Това обаче е нормална практика в тези години, когато едно държавно учреждение предава на друго предмети, които вече не са му нужни.

Един месец по-късно в музея са получени още 862 предмета, с които са били оборудвани салон-вагоните, използвани от членовете на царските семейства на Фердинанд I и Борис III[85]. Известно е, че освен за пътувания по различни поводи, тези вагони често са били използвани от монарсите (особено от цар Фердинанд I) за конфиденциални срещи с чужди владетели и дори за подписване на междудържавни документи, поради което са оборудвани невероятно луксозно.

През 1981 г. отново чрез УБО в музея постъпват 4 библиотечни шкафове, битували в царските дворци през времето на цар Фердинанд I и Борис

---

[81] По информация, предоставена от Цв. Борисова, зав. отдел „Фондове“ в НПТМ.

[82] НИМ–Научен архив. Акт за приемане № 274/12.01.1978 г.

* След пристигането на Васил Коларов от Москва през 1945 г. той живее в една вила в Княжево и ползва посуда и инвентар от бившите царски дворци. Впоследствие към нея са прибавени и нови такива.

[83] Наредбата е публикувана в „Държавен вестник“, бр. 79, 14 окт. 1975.

[84] НИМ–Научен архив. Заповед на Държавния съвет № 205/11.09. 1980; Акт за приемане № 2826/03.11. 1980 г.

[85] Пак там. Акт за приемане № 2826/3 ноем. 1980 г.

III, оценени съответно на обща сума от 1200 лв.[86], а през 1982 г. от Министерския съвет са получени 4 одеяла с инициалите на цар Борис III[87].

Изключително интересно дарение прави през 1997 г. бившият президент на Република България г-н Петър Стоянов. Това са 38 висши степени европейски ордени и други наградни отличия, изработени преди 1944 г. и съхранявани дълги години в каса в Президентската канцелария. В отчетните документи по предаването им липсва индикация за техния притежател[88]. Тъй като обаче съгласно статута на ордените те са раздавани на държавни глави, а между тях са и най-високите домашни ордени на Кобургготската династия, логично е да се предположи, че носителите им са били съответно цар Фердинанд I или цар Борис III.

Предмети от бившите царски дворци често са били обект на незаконни сделки. При залавянето на нарушителите от властите, те са конфискувани в полза на държавата и впоследствие са предавани на музеите. Така през август 1982 г., след приключване на дело № 186 от 1981 г., от отдел „Следствен“ при Софийското градско управление на МВР НИМ получава огромна колекция от 1168 бр. съдове и прибори за хранене, използвани в царските дворци и съхранявани в тогавашния гранд хотел „София“[89].

През 80-те и началото на 90-те години започва известно преразпределение на предметите от „царските фондове“ на музеите. Посоката е от някои по-малки музеи към Нционалния исторически музей. Обект на размяна са предмети несъответстващи на профила на съответния музей, или за които в него не съществуват нормални условия за физическо съхранение. Обменът е осъществен съгласно изискванията на Закона за паметниците на културата и музеите – на основание чл. 68 от Наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата и със заповед на Министерството на културата. По този начин Националният политехнически музей предава на НИМ с Протокол за дарение от 10 февруари 1983 г. 83 бр. тъкани от дворцовия бит, в това число и подаръци на царските семейства, поднесени им от отделни делегации и частни лица[90]. Това са всъщност част от предметите, които Националният политехнически музей получава през 1972 г. от Киноцентъра, където последните са били използвани като реквизит*.

---

[86] Пак там. Заповед от УБО № 149/18.06.1981.

[87] Пак там. Акт за приемане № 3977 от 10 дек. 1982 г.

[88] Пак там. Акт за приемане № 5739 от 27 февр. 1997 г.

[89] Пак там. Акт за приемане № 2390 от 3 авг. 1982.

[90] Пак там. Заповед на Комитета за култура ПИ-III – 13/20.01.1983 г., издадена на основание писмо № 415 от 15 дек. 1982 г. на Националния политехнически музей.

* През 1948 и в 1956 г. на Киноцентъра са предадени огромен брой предмети от бившите царски дворци, за да бъдат използвани като реквизит в различни филмови

Най-голямото постъпление, получено чрез обмяна е колекцията от 134 бр. мебели от царските дворци, битували в тях през времето на цар Фердинанд I и цар Борис III и съхранявани до 1995 г. в Националния музей „Рилски манастир“[91].

От началото на 90-те години на XX в. в условията на демократизираща се България и при възраждане на интереса на българската общественост към историята на монархията у нас, отделни частни лица започват да предлагат на музеите съхраняваните в домовете им предмети свързани с дворците и с членовете на царските семейства. Част от тях са наследници на служители към интендантската служба към Софийския дворец* или на приближени до монарха лица. По този начин музеите откупуват редица предмети свързани с бита на обитателите на дворците, снимки и документи и др. Между тях са и такива ценни експонати като личния печат на княгиня Мария Луиза, ратификационния документ на Ньойския договор от 1919 г. и др.[92]

Завръщането на цар Симеон Сакскобургготски на българската политическа сцена в края на 90-те години на XX и в началото на XXI в. бе съчетано и с неговата лична, а също и на много новосформирани политически организации инициативи за възраждане на спомена за неговия баща цар Борис III, останал (за разлика от дядо си Фердинанд I) с добро име в сърцата на съвременниците си. По същото време Националният исторически музей осъществява преместването си в сградата на бившата държавна резиденция в Бояна и подготвяше новата си експозиция. В нея на малка площ (500 кв. м) за пръв път предстои да се създаде отделна зала, посветена на Третото българско царство 1878–1946 г.[93] Стимулирани от този факт наследниците на цар Борис III посещават НИМ и му правят ценни дарения. На 2 май 2000 г. княгиня Мария Луиза (сестрата на цар Симеон II) предоставя 6 военни униформи на баща си[94]. В разговор с нея

продукции. През годините голяма част от тях се похабяват безвъзвратно, а много често са бракувани съзнателно и разпродавани на невероятно ниски цени. Това предизвиква реакцията на обществеността, получила публичност чрез една статия на Марин Христозов и Никифор Курдов, публикувана във в. „Антени“ под заглавие „Без реквизит и грим“ на 31 март 1972 г. След публикацията Министерството на културата назначава комисия от музейни специалисти, които правят преглед на колекциите и ги разпределят между по-големите тогавашни софийски музеи Вж.: ЦДА. Ф. 405, оп. 8, а. е. 243, л. 280, 421, 573.

[91] НИМ–Научен архив. Заповед на Министерство на културата № 06-70/10.05 1993; Акт за приемане № 1123 от 3 септ. 1995 г.; Заповед на директора на НИМ № 23/01.02.1996 г.

* Към тази служба се числят на отчет и служителите във всички останали дворци и ловни хижи обслужващи монархията. Вж.: ЦДА. Ф. 3.

[92] НИМ–Научен архив. Протоколи за откупка № 10 от 13 апр. 1992, № 23 от 16 ноем. 1992 и др.

[93] В експозицията в Съдебната палата съществуваше раздел „България 1878–1908 г.“

[94] НИМ–Научен архив. Акт за приемане № 5498 от 2 май 2000 г. Част от тези експонати бяха поставени в новата експозиция на музея, открита на 29 юни 2000 г.

сътрудници от отдел „История“ в музея я стимулират да предостави и други вещи, ордени и портрети на членовете на династията на Кобургите. Княгинята изпълнява обещанието си и на 8 септември 2000 г. приближеният до цар Симеон II професор по хералдика Христо Дерменджиев донася дарение от Мадрид, състоящо се от 32 бр. лични вещи и снимки на цар Борис III, и бебешки дрешки на цар Симеон II и княгиня Мария Луиза[95]. Те са изложени за 6 месеца в залите на музея. По време на тяхното експониране, на 1 февруари 2000 г. НИМ е посетен и лично от цар Симеон II, който прави ново дарение. След смъртта на царицата майка Йоанна в края на 2000 г. и съгласно нейната воля, музеят получава още 24 бр. лични вещи на цар Борис III и на съпругата му[96].

За съжаление трябва да посочим, че въпреки добрата воля на членовете на царската фамилия, в даренията направени от тях липсват такива ценни предмети като инсигнии, ордени, произведения на изкуството и други предмети, свързани със символите на монархическата власт. Вероятно те все още предпочитат да ги държат в домовете си като скъп спомен от времето на разцвета на монархизма в България.

През 1995 г. по инициатива на Софийската община и благодарение на активността на заместник кмета Никола Хаджиев, дългогодишен и настоящ директор на Църковния историко-археологически музей се започва активна дейност за превръщането на бившия дворец „Врана“ край София в парк-музей „Врана“. Назначена е комисия с председател Иван Кънев, директор на Софийската художествена галерия, която прави описи на цялото имущество в двореца. Инициативата пропада поради разрастващата се политическа инициативност на цар Симеон II, който в началото на 2000 г. и след това успява да върне част от наследството си в България[97].

Така в резултат от одържавяването на монархическото наследство, в средата на 90-те години на XX в. по-големите музеи в България оформят своите „царски колекции“. Тук ще се опитаме да им направим най-обща характеристика.

„Царските колекции“ на българските музеи като цяло нито по количество, нито в качествено отношение биха могли да се мерят с европейските аналози. Поради разпиляването на монархическото наследство през годините, като цяло те са частични, непълни и имат главно битов характер.

---

[95] Пак там. Акт за приемане № 6253, 6254 и 6255 от 8 септ. 2000 г.

[96] Пак там. Акт за приемане № 1478 от 1 февр. 2001 г.

[97] През лятото на 2003 г. във в. „Труд“ е публикувана цяла поредица под заглавие „Корона от имоти“, в която редица видни български юристи и общественици оспорват правото на Симеон Сакскобургготски върху тези имоти, считайки ги като придобити по незаконен или „съмнителен“ начин. Вж.: Труд, бр. 147, 9 юни; бр. 207, 30 юли; бр. 208, 31 юли; бр. 209, 1 авг., бр. 216, 8 авг., 2003 и др.

С изключение на ордените, гербовете и на някои лични вещи на членовете на царските семейства, преобладаващата част от тях са свързани с ежедневния бит в дворците. Истина е, че част от порцелановите и сребърните съдове са поръчвани в най-известните работилници и фабрики в Европа и са съизмерими с достиженията в тази област на приложното изкуство, но те не са достатъчни, за да характеризират дори и истинския бит в дворците. В колекциите почти липсват инсигнии на монархическата власт. Изключение прави колекцията „Александър Батенберг“, а също и воинските униформи и отличия на цар Фердинанд, цар Борис и цар Симеон II в НВИМ. Като най-стар исторически музей, НВИМ естествено се е превърнал в най-добрата хранителница на паметта за владетелите на Третото българско царство.

Причините за недостатъчно високото качество на колекциите са няколко. На първо място, те се коренят в нихилистичното отношение на правителствата на т. нар. „народна власт“ към историческото наследство от такъв тип, в резултат на което неговото унищожаване (особено в първите години след 1944 г.) се превръща в държавна политика. Втората причина е от субективен характер. Несигурни в непреходността на политическите промени в България от началото на 90-те години на XX в., представителите на българската монархия в изгнание отказват да предоставят на българските музеи стойностни дарения, които биха попълнили празнотите в съхраненото във фондовете им. Вероятно в бъдеще, със задълбочаване на процесите на демократизацията в българското общество, наследниците на българските монарси ще бъдат по-благосклонни към историческото наследство.

СЪДЪРЖАНИЕ

***Георги Марков** – Встъпителни думи* 5

I. ФИЛОСОФИЯ НА ИСТОРИЯТА

Васил Проданов – Българските институции в контекста на догонващата модернизация 9
Валентина Шарланова – Българските манастири като религиозни, социални, политически и културни институции през Средновековието и Възраждането 22
Мария Галанова – Митотворческата функция на журналистиката през три важни периода от българската история 27

II. АНТИЧНОСТ И СРЕДНОВЕКОВИЕ

Герасим Петрински – Соларният култ на император Юлиан: социални и политически функции 49
Цветана Чолова - Василия тон ромеон и Царство българско. Историческите понятия и съвременната терминология за българското средновековие 69
Силвия В. Аризанова – Българското болярство според данните в агиографията от XIII–XV век 80
Мария Долмова-Лукановска – Знамената – като инсигнии 90

III. ВЪЗРАЖДАНЕ

Емил Инджов – Някои идеи на букурещките стари за бъдещото устройство на българска държавна власт и администрация в навечерието на Освобождението 105
Христо Гиневски – Български възрожденски институции в Средните Родопи 111
Елена Чалгънова – Приносът на духовенството и учителите в национално-освободителните борби на гр. Мехомия (1834–1878 г.) 119
Ива Инджова – Фактори за развитие на общинско самоуправление в Габрово (края на XVIII – началото на XIX век) 139

IV. НОВА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

Йорданка Гешева – Права и компетенции на държавните институции Обикновено и Велико Народно Събрание по Търновската конституция 149
Мария Ив. Желева – Функции на изпълнителната власт във връзка със защитата на държавния суверенитет според Търновската конституция 162
Анна Кочанкова - Министерството на финансите и консолидирането на държавната собственост в България 1879–1893 173
Николай Поппетров – Институции на авторитарния режим 1934–1944 г. Въведение в темата 183
Марко Димитров – Създаването на погасителната каса през 1934 г. и проблемът със задълженията на населението в България 197
Петко Ст. Петков – Българската Екзархия и българската държава – проблеми на институционалните отношения 213
Весела Пелова – Сблъсъкът на институциите. Аспекти на проблема по налагане и утвърждаване на институцията на българския княз отразен в конфликта със Св. Синод и врачанския митрополит Константин 1887–1890 г. 230
Момчил Маринов – За създаването на българската земска войска (1878–1879 г.) 245
Иван Постомпиров – Габровското градско общинско управление по документи съхранени в държавен архив и регионален исторически музей – Габрово (края на XIX – средата на XX в.) 251
Красимира Узунова – Между следосвобожденската традиция и европейската култура (Хасковският театър 1878–1944) 265

V. БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ ЗАД ГРАНИЦА

Росица Лельова – Българските църковни общини в Македония (1878-1903) – статут и структурно-организационни въпроси 279
Станислава Стойчева – Българското семейство в Македония на границата между две столетия: аспекти на кризата (1897–1902 г.) 289
Слави Славов – Българската дипломация в Македония и Одринско и ВМОРО (1903–1908 г.) 315
Мария Забунова – Комитет за българите в чужбина: институционално развитие и дейност 336

VI. МОДЕРНАТА ЕПОХА

Владимир Мигев – По някои проблеми на развитието на държавните органи в българия и на концепциите на управляващите за тях (1959–1989) 359
Сашка Миланова – Президиумът на Народното събрание – промяна или подмяна на законодателната институция (1947–1953 г.) 367
Искра Баева – Българската външна пропаганда в епохата на социализма – институционални и съдържателни проблеми 380
Господинка Никова – Цикличната икономическа криза през 70-те и 80-те години на XX век и СИВ 393
Илияна Марчева – Комитетът на демократичните български жени в политическата система в НРБ (1950–1958) 404
Румяна Маринова-Христиди – Българското образование – институции и законова уредба (1944–1989 г.) **424**
Евгений Кандиларов – Държавният комитет за наука и технически прогрес – иновационни стратегии и политики в годините на държавния социализъм 437
Теодор Талев – Институции, форуми и личности в българо американските културни и научни контакти. 1959–1975 450
Надя Филипова – Проблемите на стопанските връзки на Народна република България с арабския свят до 1967г. в анализите на Министерство на външните работи и Министерство на външната търговия 463
Полина Цокова – Актовете на Министерския съвет и слабо развитите промишлени райони 1959–1987 г. 474
Виолета Костова – Градската община 9 септември 1944 г. – 5 май 1949 г. (един регионален поглед) 490

VII. АРХИВИСТИКА И МУЗЕОЛОГИЯ:

Елена Дяконова – БАН и дарителският фонд Харалан Николов 501
Светла Димитрова, Бета Хараланова – Регионалните музеи – необходимост или финансово разточителство 506
Цветана Кьосева- Одържавяване на царското имущество и формиране на царските колекции на българските музеи (1944–2000 г.) 518